

**Diagnoza sytuacji
społeczno-gospodarczej
rolnictwa, obszarów wiejskich
i przetwórstwa województwa
kujawsko-pomorskiego
z określeniem analizy SWOT**

Minikowo – Bydgoszcz
2017 – 2019

**KUJAWSKO-POMORSKI
OŚRODEK DORADZTWA ROLNICZEGO
w Minikowie**

Podsumowanie prac zespołu analizującego szanse i zagrożenia
oraz potencjalne kierunki rozwoju obszarów wiejskich
na terenie województwa kujawsko-pomorskiego

Wydawca:

Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego
w Minikowie
89-122 Minikowo
tel. 52 386 72 14, e-mail: sekretariat@kpodr.pl

Zespół redakcyjny:

Waldemar Janiak
Ryszard Kamiński
Zenon Lewandowski
Tadeusz Sobczyński

Opracowanie graficzne, skład komputerowy:

Liliana Czerwińska
Jarosław Domiński
Marzena Zwiewka

WOJEWODA KUJAWSKO-POMORSKI
MIKOŁAJ BOGDANOWICZ

Szanowni Państwo ! Drodzy Czytelnicy,

rozwój społeczno-gospodarczy kraju, w którym uczestniczymy w bardziej lub mniej bezpośredni sposób, wymaga nieustannego aktualizowania wiedzy i analizowania uwarunkowań ekonomiczno-społecznych w najważniejszych dziedzinach życia.

Taka rzetelna analiza pozwala trafnie definiować najważniejsze zamierzenia i wyznaczać zadania, jakie stoją przed nami, zwłaszcza w odniesieniu do kolejnej perspektywy finansowej Unii Europejskiej po 2020 roku.

Dlatego z satysfakcją przyjąłem inicjatywę Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi Jana Krzysztofa Ardanowskiego, która zaowocowała publikacją „Diagnozy sytuacji społeczno-gospodarczej rolnictwa, obszarów wiejskich i przetwórstwa województwa kujawsko-pomorskiego”.

Otrzymaliśmy fachowe i niezwykle wartościowe opracowanie strategicznego obszaru gospodarki, jakim jest dla województwa kujawsko-pomorskiego rolnictwo. Nasi przedsiębiorcy i rolnicy tradycyjnie już należą do najlepszych w kraju, dlatego doskonale zdają sobie sprawę, jak wiele zależy od szukania różnych możliwości rozwoju i wprowadzania innowacyjnych rozwiązań.

Serdecznie zachęcam do zapoznania się z obszernym i jednocześnie wnikliwym studium. Jestem przekonany, że jest to niezbędny punkt wyjścia i podstawa do dalszej – wspólnej – pracy na rzecz wzrostu efektywności produkcji rolnej i poprawy życia na obszarach wiejskich Kujaw i Pomorza.

Z wyrazami szacunku

Mikołaj Bogdanowicz

**Diagnoza sytuacji
społeczno-gospodarczej rolnictwa,
obszarów wiejskich i przetwórstwa
województwa kujawsko-pomorskiego
z określeniem analizy SWOT**

Opracowanie: Zespół Wojewódzki analizujący szanse i zagrożenia oraz potencjalne kierunki rozwoju obszarów wiejskich na terenie województwa kujawsko-pomorskiego powołany Zarządzeniem Wojewody Kujawsko-Pomorskiego nr 162/2017 z 9 czerwca 2017 roku

- prof. dr hab. inż. Marek Adamski** Dziekan Wydział Hodowli i Biologii Zwierząt, Uniwersytet Techniczno-Przyrodniczy w Bydgoszczy
- Jan Biegniewski** Prezes Kujawsko-Pomorskiego Związku Hodowców i Producentów Trzody Chlewnej w Bydgoszczy
- Seweryn Borkowski** Prezes Zarządu Kujawskiej Fabryki Maszyn Rolniczych Sp. z o. o. KRUKOWIAK w Brześciu Kujawskim
- Leszek Chmielnicki** Prezes Zarządu, Przedsiębiorstwo Nasienne Rolnas Sp. z o.o. w Bydgoszczy
- Wojciech Chwilczyński** Zastępca Dyrektora Biura Kujawsko-Pomorskiej Izby Rolniczej w Przysieku
- Wiesław Czarnecki** Dyrektor Departamentu Rolnictwa i Geodezji, Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu
- Piotr Depta** Prezydent Kujawsko-Pomorskiego Związku Hodowców Bydła w Minikowie
- prof. dr hab. inż. Jacek Długosz** Dziekan Wydziału Rolnictwa i Biotechnologii, Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy w Bydgoszczy
- Henryk Dorawa** Prezes Zarządu CYKORIA S.A. w Wierchosławicach
- Wiesław Drewnowski** Prezes Zarządu Stacji Hodowli i Unasienniania Zwierząt Sp. z o.o. w Bydgoszczy
- Marek Duszyński** Przewodniczący Związku Zawodowego Rolnictwa „Samoobrona”
- Mariusz Falgowski** Prezes Zarządu Kujawskiej Spółdzielni Mleczarskiej we Włocławku
- Wiesława Gierańczyk** p.o. Dyrektora Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy
- Iwona Gilewicz** Zastępca Dyrektora Wydziału Infrastruktury i Rolnictwa Kujawsko-Pomorskiego Urzędu Wojewódzkiego w Bydgoszczy
- Stanisław Gliszczyński** Burmistrz Koronowa, Konwent Burmistrzów Województwa Kujawsko-Pomorskiego
- Elwira Jutrowska** Kujawsko-Pomorski Wojewódzki Inspektor Ochrony Środowiska Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska w Bydgoszczy
- Jolanta Sobocka** Dyrektor Kujawsko-Pomorskiego Oddziału Regionalnego Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w Toruniu
- Ryszard Kamiński** Dyrektor Kujawsko-Pomorskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego w Minikowie
- Marek Klimkiewicz** Wójt Gminy Boniewo, Konwent Wójtów Województwa Kujawsko-Pomorskiego
- Marek Klonecki** Kujawsko-Pomorskie Stowarzyszenie Producentów Ekologicznych EKOŁAN w Pokrzydowie
- dr hab. prof. UMK Wojciech Knieć** Przewodniczący Rady Instytutu Zakład Socjologii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
- Franciszek Koszowski** Starosta Świecki, Konwent Powiatów Województwa Kujawsko-Pomorskiego
- Tadeusz Krakówka** Przewodniczący Zarządu Związku Spótek Wodnych w Toruniu
- Kornelia Leszczyńska-Deja** p.o. Regionalnego Konserwatora Przyrody, Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Bydgoszczy
- Hanna Łowicka** Dyrektor Związku Pracodawców-Dzierżawców i Właścicieli Rolnych w Bydgoszczy
- Waldemar Michałak** Członek Zarządu Krajowego Zrzeszenia Producentów Rzepaku i Roślin Białkowych w Warszawie
- Tomasz Michalik** Prezes Zarządu Vitroflora Grupa Producentów Sp. z o.o. w Trzęsaczu
- Wojciech Mojzesowicz** Przewodniczący Rady Społecznej Doradztwa Rolniczego działającej przy KPODR w Minikowie
- Jacek Paul** Prezes Pomorsko-Kujawskiego Związku Pszczelarzy w Bydgoszczy
- Józef Paweła** Wiceprezes Zarządu Okręgowego Związku Plantatorów Buraka Cukrowego w Bydgoszczy
- Paweł Pączka** Prezes Zarządu Grupy Producentów Owoców GALSTER Sp. z o.o. w Wierzychucicach
- Dariusz Pliszka** Zastępca Wojewódzkiego Inspektora, Wojewódzki Inspektorat Ochrony Roślin i Nasiennictwa w Bydgoszczy
- Katarzyna Podlaska-Krzywiac** Kierownik Zespołu Analiz i Studiów, Kujawsko-Pomorskie Biuro Planowania Przestrzennego i Regionalnego we Włocławku
- dr hab. prof. UMK Roman Rudnicki** Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
- Elżbieta Siemiątkowska** Dyrektor Departamentu Rozwoju Obszarów Wiejskich Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu
- Henryk Sobczak** Prezes Zarządu Wojewódzkiego Związku Rolników, Kótek i Organizacji Rolniczych w Bydgoszczy
- Jacek Soborski** Prezes Kujawsko-Pomorskiego Związku Hodowców Koni w Bydgoszczy
- Dorota Stanek** Przewodnicząca Prezydium Sieci Lokalnych Grup Działania Stowarzyszenie „Partnerstwo dla Krajny i Pałuk” w Nakle nad Notecią
- Piotr Sykut** Prezes Gospodarstwa Rybackiego Hodowli Karpia w Ślesinie
- Andrzej Syпка** Zastępca Dyrektora Departamentu Surowcowego Krajowej Spółki Cukrowej S.A. – Polski Cukier
- Marek Szczygielski** Kierownik Wydziału Kształtowania Ustroju Rolnego i Gospodarowania Zasobem Oddziału Terenowego Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa w Bydgoszczy
- Waldemar Sznajdrowski** Prezes Zarządu Zakładów Mięśnych Niewieścina Sp. z o.o. w Niewieściniu
- Eugeniusz Taraska** Prezes Przedsiębiorstwa Wielobranżowego Lechpol Sp. z o.o. w Szubiniu
- Janusz Walczak** Przewodniczący Rady Wojewódzkiej Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych „Solidarność”
- Małgorzata Walter** Dyrektor Departamentu Środowiska Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu
- Roman Wiśniewski** Prezes Kujawsko-Pomorskiego Zrzeszenia Hodowców Drobiu i Producentów Jaj w Lubiczu Górnym

Wprowadzenie

Opracowanie powstało z inicjatywy Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi, przy wsparciu i życzliwej pomocy Wojewody Kujawsko-Pomorskiego, jako element regionalny jednego z etapów wprowadzania nowego otwarcia w polityce rozwoju społeczno-gospodarczego kraju i równocześnie jako część uzupełniająca diagnozę do aktualizowanej Strategii Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa. Ocena sytuacji wsi i rolnictwa może też być pomocna w procesie ustalania najpilniejszych celów i instrumentów wsparcia na okres kolejnej perspektywy finansowej Unii Europejskiej po 2020 roku.

Obszary wiejskie, co do zasady, zostały w opracowaniu wyodrębnione według podziału terytorialnego, czyli są nimi tereny oprócz obszarów w granicach miast. Jednak, ze względu na małą ilość danych dostępnych w takim podziale, nader często opisy sytuacji i procesów opierają się na ukazywaniu informacji w przekroju powiatów ziemskich oraz gmin wiejskich i miejsko-wiejskich. W celu ograniczenia rozległości opracowania starano się unikać korzystania z danych ilustrujących sytuację w podregionach, jak również w sektorach własnościowych rolnictwa, które jest najczęściej charakteryzowane wielkościami dla rolnictwa ogółem. Myślą wiodącą w pracach Zespołu było ukazanie demografii, stanu gospodarki, warunków życia i działalności na obszarach wiejskich oraz struktury rolnictwa w poszczególnych powiatach regionu kujawsko-pomorskiego, ze względu na dotkliwy niedostatek tych, na końcu wymienionych danych. Dla skutecznej interwencji na obszarach wiejskich ważne jest rozpoznanie sytuacji na jak najniższym szczeblu podziału terytorialnego, jednak z uwagi na rozległość materiału, oceny na poziomie gmin zostały przytoczone tylko w nielicznych przypadkach.

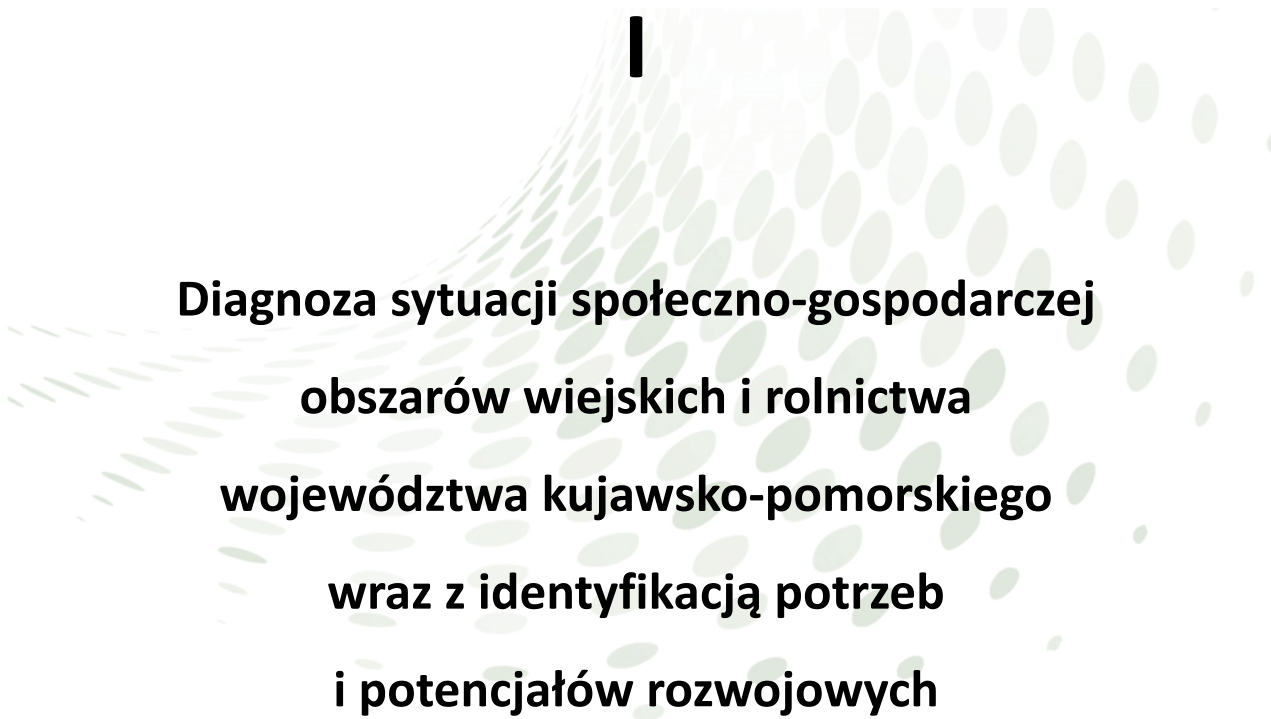
Zasugerowany plan dokumentu został nieco zmodyfikowany, zwłaszcza pominięto instytucjonalne otoczenie rolnictwa, organizacje rolników i przemysł środków produkcji, na rzecz zebrania w jednym tekście szerszego zasobu pozostałych danych o obszarach wiejskich i rolnictwie w regionie.

Zasygnalizowania wymagają też pewne rozbieżności pomiędzy ocenami Zespołu Wojewódzkiego a wymową liczb, które uwidoczniły się np. w analizie SWOT.

Zespół Redakcyjny

Spis treści

WPROWADZENIE	7
SPIS TREŚCI.....	8
I DIAGNOZA SYTUACJI SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ OBSZARÓW WIEJSKICH I ROLNICTWA WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO WRAZ Z IDENTYFIKACJĄ POTRZEB I POTENCJAŁÓW ROZWOJOWYCH	9
STRESZCZENIE	10
1.1. OGÓLNE INFORMACJE NA TEMAT WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO.....	23
1.1.1. Powierzchnia i liczba ludności	23
1.1.2. Rozwój gospodarczy na przestrzeni ostatnich 10 lat	25
1.1.3. Warunki naturalne i klimatyczne, techniczne	27
1.1.4. Struktura gospodarki.....	31
1.2. SZCZEGÓŁOWY OPIS SYTUACJI SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ OBSZARÓW WIEJSKICH	35
1.2.1. Informacje ogólne dotyczące obszarów wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim	35
1.2.2. Kapitał ludzki i społeczny na obszarach wiejskich	38
1.2.3. Rynek pracy i przedsiębiorczość na obszarach wiejskich	56
1.2.4. Dochody i ubóstwo mieszkańców obszarów wiejskich	66
1.2.5. Infrastruktura na obszarach wiejskich.....	83
1.2.6. Zasoby środowiskowe na obszarach wiejskich i zagospodarowanie przestrzenne	91
1.2.7. Zasoby dziedzictwa kultury na obszarach wiejskich.....	98
1.3. SYTUACJA W ROLNICTWIE W WOJEWÓDZTWIE KUJAWSKO-POMORSKIM	104
1.3.1. Zasoby ziemi rolniczej i struktura jej użytkowania	104
1.3.2. Środowiskowy wymiar produkcji rolnej	111
1.3.3. Struktura gospodarstw.....	120
1.3.4. Wartość produkcji rolniczej.....	145
1.3.5. Rola rolnictwa w kształtowaniu wzrostu gospodarczego województwa i kraju	170
1.3.6. Przetwórstwo rolno-spożywcze i pozostała działalność gospodarcza związana z rolnictwem	175
II ROZWÓJ FUNKCJONALNY I PRZESTRZENNY OBSZARÓW WIEJSKICH	191
2.1. ZRÓŻNICOWANIE PRZESTRZENNE OBSZARÓW WIEJSKICH.....	192
2.1.1. Dominujące typy obszarów wiejskich	192
2.1.2. Zróżnicowanie obszarów wiejskich pod kątem stopnia urbanizacji	197
2.2. ROZWÓJ PRZESTRZENNY OBSZARÓW WIEJSKICH	200
2.2.1. Spójność środowiskowa obszarów wiejskich w wymiarze przestrzennym.....	200
2.2.2. Spójność gospodarcza obszarów wiejskich w wymiarze przestrzennym.....	202
2.2.3. Spójność społeczna i kulturowa obszarów wiejskich.....	207
III ANALIZA SYTUACJI ROLNICTWA I OBSZARÓW WIEJSKICH WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO POD KĄTEM MOCNYCH I SŁABYCH STRON ORAZ OKAZJI I ZAGROŻEŃ	208
3.1. ROLNICTWO.....	209
3.2. PRZETWÓRSTWO ROLNO-SPOŻYWCZE.....	210
3.3. OBSZARY WIEJSKIE	212
IV GŁÓWNE TRENDY I ICH IMPLIKACJE DLA ROZWOJU ROLNICTWA I OBSZARÓW WIEJSKICH WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO DO 2030 ROKU	214
Kierunki działań rozwojowych dla wsi i rolnictwa województwa kujawsko-pomorskiego do roku 2030	221
Bibliografia.....	222

I

**Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej
obszarów wiejskich i rolnictwa
województwa kujawsko-pomorskiego
wraz z identyfikacją potrzeb
i potencjałów rozwojowych**

Streszczenie

Województwo kujawsko-pomorskie pod względem liczby ludności i powierzchni jest nieco mniejsze od średniego województwa w Polsce. Powierzchnia wynosi prawie 18 tys. km², a liczba mieszkańców 2084 tys. Wiele wskaźników ilustrujących rozwój społeczno-gospodarczy lokuje województwo w środkowej części dolnej połowy tabeli województw w kraju. Jedną z kilku dziedzin gospodarki pozytywnie wyróżniających województwo jest rolnictwo i produkcja żywności.

W latach 2005-2016 **udział województwa kujawsko-pomorskiego w tworzeniu produktu krajowego brutto** zmalał z 4,7 do 4,4%, a wartość PKB na jednego mieszkańca w bieżącej dekadzie osiąga około 82% poziomu krajowego. Wskazuje to na istotne ograniczenia rozwojowe występujące w gospodarce regionu, do których należy zaliczyć szybko pogarszającą się w minionych kilku latach sytuację demograficzną, niskie wskaźniki przedsiębiorczości i względną na tle kraju słabość firm. W strukturze gospodarki regionu rolnictwo ma nieco większy udział niż średnio w Polsce. Zależnie od roku, wyrażony wkładem w tworzenie PKB określany jest na 3–4%, a według wartości dodanej brutto na 6–7%.

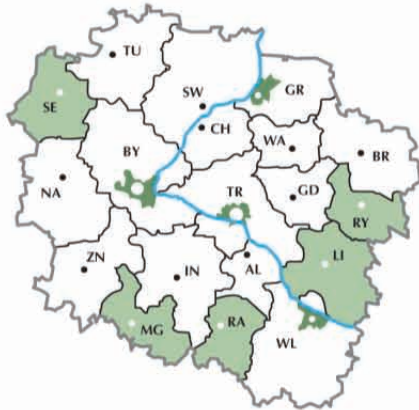
Sytuacja społeczno-gospodarcza obszarów wiejskich

Wyodrębniane terytorialnie **obszary wiejskie** zajmują w województwie kujawsko-pomorskim przeszło 17 tys. km² (ponad 95% powierzchni, czyli procentowo więcej niż w Polsce), które zamieszkuje prawie 848 tys. osób. 3581 miejscowości wiejskich wchodzi w skład 2287 sołectw zorganizowanych w 92 gminy wiejskie i 35 gmin miejsko-wiejskich tworzących 19 powiatów ziemskich. Zarówno powiaty, jak i gminy są znacznie zróżnicowane. Jednostki gminne w zachodniej części województwa są większe i przeważnie silniejsze ekonomicznie.

Zasoby użytków rolnych w regionie zostały zdominowane przez grunty orne. Duże powierzchnie gruntów rolnych występują w powiatach inowrocławskim, włocławskim, świeckim, nakielskim oraz żnińskim. Największa dominacja użytków rolnych nad innymi formami wykorzystania przestrzeni ma miejsce w powiatach z niewielkim zalesieniem – np. radziejowskim, chełmińskim, mogileńskim czy aleksandrowskim.

Od kilku lat **liczba ludności** województwa maleje, głównie w miastach, a na obszarach wiejskich rośnie. Średnia gęstość zaludnienia terenów wiejskich wynosi 49 osób na jeden kilometr kwadratowy. Zwiększanie zaludnienia na obszarach wiejskich zachodzi punktowo. Następuje przede wszystkim w procesie nasilonego przeprowadzania się mieszkańców miast na pobliskie tereny i dotyczy głównie obrzeży Bydgoszczy i Torunia oraz kilku miast powiatowych. Na pozostałych obszarach wiejskich postępuje depopulacja.

Powiaty wyróżniające się zmniejszeniem liczby mieszkańców
wsi w latach 2006-2016

Źródło: „Województwo Kujawsko-Pomorskie 2017 – podregiony.
Saldo migracji wewnętrznej i zagranicznej na pobyt stały
w powiatach ziemskich województwa kujawsko-pomorskiego
w 2016 r.

Źródło: „Województwo Kujawsko-Pomorskie 2017 – podregiony, powia-
ty, gminy” – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy
Gminy z prognozowanym spadkiem liczby ludności powyżej
5 procent w 2030 r. w porównaniu ze stanem w roku 2016

Źródło: „Prognoza ludności gmin na lata 2017-2030 (opracowanie ekspe-
rymentalne)” – Główny Urząd Statystyczny

Najtrudniejsza **sytuacja demograficzna** występuje w gminach południowych powiatów włocławskiego i radziejowskiego, w których obok dużego ubytku mieszkańców, małego udziału dzieci i wysokiego odsetka ludności w wieku poprodukcyjnym występuje znaczna migracja wewnętrzna, co wraz z jednostronnym, rolniczym charakterem gospodarki ogranicza możliwości rozwoju na obszarach wiejskich. Kryzys demograficzny na tym terenie wydaje się rozszerzać, obejmując też część obszaru w powiatach aleksandrowskim, inowrocławskim i mogileńskim.

Współczynnik obciążenia demograficznego określający proporcję liczby osób w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym jest dla obszarów wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim niższy od wartości średniej dla obszarów wiejskich w kraju (w 2016 roku wynosił 57,6, wobec 59,0 w Polsce). Jednak przewaga na korzyść sytuacji w regionie maleje, co oznacza, że tempo zwiększania się obciążenia demograficznego na terenach wiejskich województwa jest szybsze niż w niektórych regionach w kraju.

W minionych kilku latach **liczba ludności** najbardziej zmalała na obszarach wiejskich powiatów: radziejowskiego, mogileńskiego, sępoleńskiego, lipnowskiego i rypińskiego. Najniższy przyrost naturalny występuje w powiatach: aleksandrowskim, inowrocławskim, radziejowskim oraz włocławskim. W 2017 roku spadek współczynnika urodzeń nastąpił we wszystkich gminach powiatu radziejowskiego oraz w powiecie toruńskim (4 gminy), włocławskim (4), brodnickim (3), bydgoskim (3), grudziądzkim (3), świeckim (3) i tucholskim (3 gminy). W kilku innych powiatach zmniejszenie liczby urodzeń dotyczyło pojedynczych gmin.

Duży udział w wyludnianiu obszarów wiejskich ma **migracja**, chociaż region nie należy do najbardziej zagrożonych migracją zagraniczną. W 2016 roku ujemne saldo migracji wewnętrznej i zagranicznej na pobyt stały wystąpiło w 13 powiatach ziemskich. Na obszarze wiejskim przede wszystkim w powiatach lipnowskim, radziejowskim, rypińskim, sępoleńskim, nakielskim, mogileńskim, grudziądzkim i włocławskim. Dodatkowo saldo migracji wewnętrznej i zagranicznej na pobyt stały odnotowano tylko na obszarach wiejskich czterech powiatów położonych centralnie, nad Wisłą i sąsiadujących z sobą: bydgoskiego, toruńskiego, chełmińskiego i aleksandrowskiego.

W **prognozie demograficznej** do 2030 roku Główny Urząd Statystyczny wskazuje na duże prawdopodobieństwo zmniejszenia liczby mieszkańców o więcej niż 5% w wielu gminach regionu, a w niektórych nawet o ponad 10%. Do gmin najbardziej podatnych na depopulację zaliczono: Lubraniec, Lubień Kujawski i Kowal (wieś) w powiecie włocławskim; Łasin i Świecie nad Osą w powiecie grudziądzkim; Książki i Płużnicę w powiecie wąbrzeskim oraz Chrostkowo w powiecie lipnowskim. W 2017 roku w większości gmin wiejskich poprawił się współczynnik urodzeń, co może doprowadzić do zmiany prognoz demograficznych.

Zróznicowanie obszarów wiejskich pod względem poziomu wykształcenia mieszkańców

Poziom wykształcenia mieszkańców wsi w województwie kujawsko-pomorskim jest niższy od poziomu, jaki posiadają mieszkańcy obszarów wiejskich w kraju. Większym udziałem osób z wykształceniem wyższym, średnim i policealnym wyróżniają się powiaty przyległe do większych miast (bydgoski, toruński, aleksandrowski, włocławski) oraz powiat żniński. Powiaty z dużym udziałem mieszkańców wsi z wykształceniem na poziomie zasadniczym zawodowym, gimnazjalnym i podstawowym występują głównie we wschodniej części województwa (lipnowski, rypiński, brodnicki, golubsko-dobrzyński) oraz w części północno-wschodniej (sępoleński).

Nieco lepiej od wykształcenia ogólnego przedstawia się **przygotowanie zawodowe rolników**. Niższy niż przeciętnie w Polsce jest odsetek osób kierujących gospodarstwami, które nie mają wykształcenia rolniczego lub przygotowania zawodowego, chociaż sytuacja w tym względzie ulega pogorszeniu. Przeważającym wykształceniem zawodowym wśród osób gospodarujących w rolnictwie regionu jest wykształcenie na poziomie zasadniczym.

Cechą charakterystyczną **gospodarstw domowych** w regionie jest ciągle duży udział rodzin, dla których głównym źródłem utrzymania jest dochód z indywidualnego gospodarstwa rolnego. Przeciętny dochód rozporządzalny na osobę (ustalony dla całego województwa) stanowił w 2016 roku 88,8% poziomu tego wskaźnika ustalonego dla Polski.

Województwo należy do regionów o najniższym poziomie **kapitału społecznego**. Brak rozwiniętego kapitału społecznego bazującego na wzajemnym zaufaniu i gotowości do samoorganizacji jest i może pozostać w przyszłości jedną z barier rozwoju społeczno-gospodarczego regionu. Ważna jest kontynuacja wsparcia udzielanego oddolnie tworzonym organizacjom społecznym. Rozwój kapitału społecznego powinien w przyszłości bazować również na wykorzystaniu potencjału podmiotów ekonomii społecznej i organizacji pozarządowych, które mogą podejmować się aktywności gospodarczej szczególnie w dziedzinach opieki społecznej lub usług na terenach marginalizowanych (potrzebna jest dodatkowo kontynuacja wsparcia Ośrodków Wspierania Ekonomii Społecznej).

Syntetyczny **wskaźnik kapitału ludzkiego** ustalany dla powiatów ziemskich województwa kujawsko-pomorskiego najwyższy poziom osiąga w powiecie bydgoskim, a najniższy w powiatach lipnowskim, radziejowskim, rypińskim, sępoleńskim i włocławskim.

Współczynnik aktywności zawodowej w IV kwartale 2016 r.

	wojew.	miasto	wieś
ogółem	54,6	53,2	56,7
mężczyźni	64,1	62,2	66,9
kobiety	45,9	45,4	46,7

Stopa bezrobocia w IV kwartale 2016 r. (wg BAEL)

	wojew.	miasto	wieś
ogółem	7,0	7,5	6,3
mężczyźni	7,0	9,0	4,5
kobiety	7,0	5,8	8,9

W 2016 roku **liczba pracujących osób** wyniosła w województwie kujawsko-pomorskim 723 tysiące, z czego 572,7 tys. (79,2%) pracowało w sektorze prywatnym. W zakresie odsetka pracujących wyróżniają się powiaty brodnicki i golubsko-dobrzyński, osiągające wskaźnik zatrudnienia powyżej 290 osób na 1000 ludności. W dwóch powiatach – radziejowskim i włocławskim – pracujący w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie stanowią ponad połowę ogółu pracujących.

Bezrobocie w regionie maleje, co nie zmienia faktu, że nadal pozostaje jednym z najwyższych w Polsce. Stopa bezrobocia rejestrowanego wynosiła: w 2005 r. 22,3%; w 2010 r. 17,0%; w 2015 r. 13,2%; w 2016 r. 12,0%; w 2017 r. 10,0%; w 2018 8,8%. Liczba mieszkańców wsi

Powiaty ziemskie wyróżniające się w grudniu 2017 r. najwyższą stopą bezrobocia rejestrowanego

Źródło: „Komunikat o sytuacji społeczno-gospodarczej województwa kujawsko-pomorskiego – grudzień 2017 r.” – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

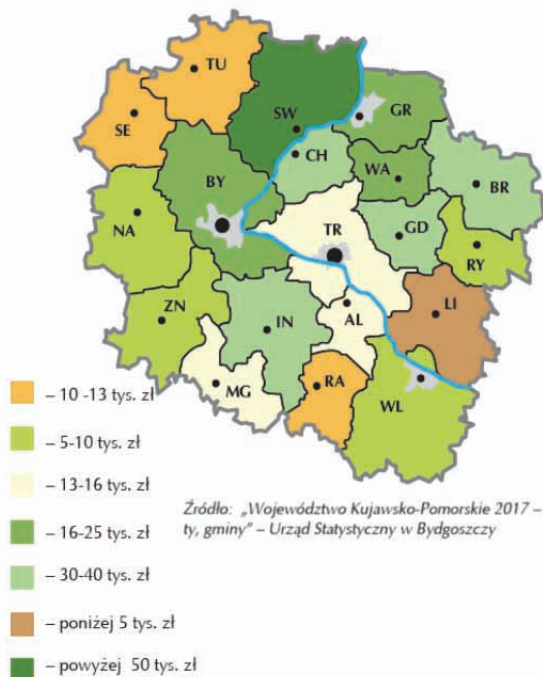
zarejestrowanych jako bezrobotni wynosiła w ostatnim dniu 2018 roku 34,7 tys. i była o około 3,9 tys. osób niższa w porównaniu ze stanem na koniec 2017 roku.

Spośród powiatów ziemskich najwyższa **stopa bezrobocia rejestrowanego** na koniec 2018 roku występowała w powiatach (w kolejności): radziejowskim, lipnowskim, włocławskim, grudziądzki aleksandrowskim, sępoleńskim, inowrocławskim. Największa liczba osób mieszkających na wsi, pozostających bez pracy występowała w tym czasie w powiecie włocławskim, w którym zła sytuacja na rynku pracy utrzymuje się od dawna. Bezrobocie na obszarach wiejskich w 2018 roku w największym stopniu zmalało w powiatach włocławskim, inowrocławski, tucholski. Najmniejsza poprawa nastąpiła w powiatach golubsko-dobrzyńskim i mogileńskim i chełmińskim, gdzie bezrobocie wśród mieszkańców wsi zmniejszyło się tylko o około 4,3%.

Ze strukturą obszarową gospodarstw związane jest zjawisko **bezrobocia ukrytego** w rolnictwie. Oceny zamieszczone w opracowaniu wskazują, że rolnictwo województwa posiada potencjał zapewnienia pełnoetatowych miejsc pracy dla około jednej trzeciej osób pracujących w nim obecnie.

Mimo wzrostu **liczby podmiotów gospodarczych** zarejestrowanych w województwie, ich udział w liczbie podmiotów zarejestrowanych w kraju sukcesywnie maleje. Tempo przyrostu podmiotów na obszarach wiejskich jest nieco szybsze niż w miastach.

Wartość produkcji sprzedanej przemysłu przypadająca w 2016 roku na mieszkańca powiatu ziemskiego

Źródło: „Województwo Kujawsko-Pomorskie 2017 – podregiony, powiaty, gminy” – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

Udział przemysłu w gospodarce powiatów, oceniany poprzez wartość produkcji sprzedanej przypadającą na jednego mieszkańca, wskazuje na powiat świecki (ponad 56 tys. zł) jako najbardziej uprzemysłowiony. Dużą wartość sprzedaży wyrobów przemysłu odnotowano w 2016 roku także w powiatach golubsko-dobrzyńskim, inowrocławskim i brodnickim (powyżej 30 tys. zł). Najniższą wartość wskaźnika ustalono dla powiatu lipnowskiego (4 tys. zł na mieszkańca). W grupie z niewielkim poziomem wartości sprzedaży (do 10 tys. zł) znalazły się też powiaty nakielski, żniński i włocławski ziemski. Nieco większą wartość produkcji przemysłowej (10–13 tys. zł) odnotowano w powiatach sępoleńskim, tucholskim i radziejowskim.

Województwo kujawsko-pomorskie plasuje się na 12. miejscu w kraju pod względem poziomu innowacyjności przedsiębiorstw przemysłowych oraz na 10. miejscu w kraju pod względem innowacyjności przedsiębiorstw sektora usług.

Powiaty ziemskie wyróżniające się w 2016 r. niskim wskaźnikiem przedsiębiorczości

Źródło: Baza Danych Lokalnych – Główny Urząd Statystyczny

Powiaty ziemskie wyróżniające się w 2016 r. niskim i wysokim poziomem miesięcznego wynagrodzenia brutto

Źródło: „Województwo Kujawsko-Pomorskie 2017 – podregiony, powiaty, gminy” – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

Powiaty z niskim i wysokim odsetkiem mieszkańców korzystających w 2016 roku ze świadczeń opieki społecznej według kryterium dochodowego

na podstawie danych Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Toruniu

Rozwój gospodarczy, mierzony przyrostem liczby podmiotów gospodarki narodowej, jest w województwie kujawsko-pomorskim powolniejszy niż przeciętnie w kraju. Wskaźnik przedsiębiorczości uzyskuje najwyższy poziom w powiatach (ziemskich): bydgoskim, toruńskim, inowrocławskim, aleksandrowskim. Najmniej przedsiębiorczy są mieszkańcy w powiatach włocławskim, chełmińskim, wąbrzeskim, tucholskim, lipnowskim, nakielskim. Wynagrodzenie w sektorze publicznym jest w województwie kujawsko-pomorskim znacznie wyższe niż w sektorze prywatnym, co świadczy między innymi o słabej kondycji przedsiębiorstw.

Przeciętne miesięczne **wynagrodzenie brutto** stanowiło w 2016 roku 85,6% średniego wynagrodzenia w kraju. Relatywnie wysoki poziom (powyżej 3500 zł) odnotowano w powiatach ziemskich: golubsko-dobrzyńskim, bydgoskim, świeckim i grudziądzkim. Na przeciwległym krańcu zestawienia występują powiaty lipnowski, żniński, tucholski, aleksandrowski i radziejowski, w których wynagrodzenia nie przekraczały 3200 zł. Najniższe, średnie dla powiatu, miesięczne wynagrodzenie brutto wynosiło w 2016 roku 3056 zł (powiat lipnowski), a najwyższe 3576 zł (powiat golubsko-dobrzyński).

Zmniejsza się odsetek osób w gospodarstwach domowych o wydatkach poniżej **minimum egzystencji** (2005 r. 13,2%; 2010 r. 6,8%; 2015 r. 6,3%; 2016 r. 5,4%). W 2016 roku liczba korzystających w województwie ze świadczeń opieki społecznej według kryterium dochodowego wyniosła 585 osób na 10 tys. ludności. Najgorszą sytuację, mierzoną liczbą zasiłków wypłacanych z racji **ubóstwa** w stosunku do liczby mieszkańców, odnotowano w 2016 roku w czterech powiatach: rypińskim (4,8%), aleksandrowskim (4,4%), włocławskim (4,3%) i grudziądzkim (4,1%). Najmniejszy odsetek ludności objętej wsparciem charakteryzował powiaty: mogileński (poniżej 1%) oraz bydgoski i sępoleński (po około 1,7%).

Natężenie korzystania z pomocy społecznej w 2016 roku było najwyższe w dwóch gminach wiejskich powiatu rypińskiego (Rogowo, Rypin) oraz w gminie Wielgie w powiecie lipnowskim. W kolejnych grupach wysokich potrzeb znalazła się większość gmin powiatu lipnowskiego, część jednostek z powiatu grudziądzkiego oraz pojedyncze gminy powiatów włocławskiego, radziejowskiego, mogileńskiego i chełmińskiego.

Po wprowadzeniu świadczenia wychowawczego Rodzina 500+ zmienia się rozmieszczenie obszarów z wysokim wskaźnikiem udziału osób ubogich w proporcji do ogólnej liczby mieszkańców. Mimo wyraźnej poprawy sytuacji dochodowej wielu mieszkańców, małe miasta i gminy wiejskie (zwłaszcza te położone peryferyjnie, z szybko starzejącym się społeczeństwem) w mniejszym stopniu poprawiają swoją pozycję.

W ten sposób świadczenie wychowawcze, podnosząc poziom życia mieszkańców obszarów wiejskich, może jednocześnie przyczynić się do zwiększania różnic np. między gminami podmiejskimi i periferyjnymi czy obszarami „starzejących się” i „młodych” społeczności.

W zakresie **infrastruktury społecznej** występują duże potrzeby służące **opiece nad dziećmi** w wieku do lat 3 i w wieku przedszkolnym. W większości gmin nie ma form instytucjonalnej opieki nad najmłodszymi dziećmi. Szybko wzrasta liczba przedszkoli przy równoczesnym wzroście liczby dzieci, dla których brakuje miejsca. W przeliczeniu na liczbę ludności, najmniej **rodzinnych domów dziecka i rodzin zastępczych** jest w powiatach radziejowskim i rypińskim.

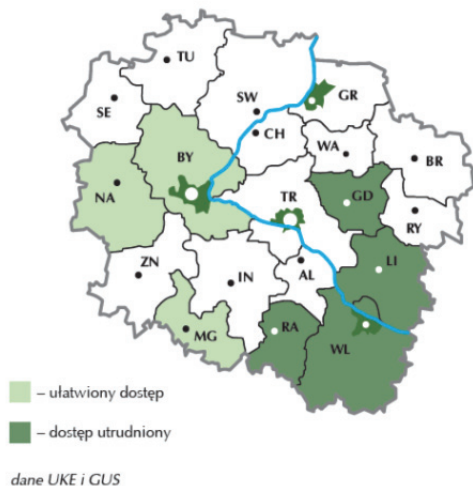
Mimo dotychczasowych inwestycji, infrastruktura niezbędna do świadczenia opieki nad osobami zależnymi, zwłaszcza starszymi, wymaga dalszej rozbudowy. Jej rozmieszczenie przestrzenne jest nierównomierne. Nadal 1/3 gmin kujawsko-pomorskich nie ma na swoim terenie oferty kulturalno-edukacyjnej dla seniorów.

Infrastruktura komunalna. W 2016 roku ponad 93% ludności zamieszkałej na obszarach wiejskich korzystało z sieci wodociągowej, ponad 38% z sieci kanalizacyjnej i prawie 4,5% z sieci gazowej. Dostęp do sieci gazowej na obszarach wiejskich jest mniejszy w porównaniu z wieloma regionami kraju. W 2016 roku dostawy wody z sieci były najbardziej powszechne na obszarach wiejskich powiatów inowrocławskiego i mogileńskiego oraz golubsko-dobrzyńskiego i radziejowskiego, a także lipnowskiego. Mniejsza dostępność do dostaw wody dotyczyła mieszkańców wsi w powiatach chełmińskim i sępoleńskim. Obszary wiejskie w pozostałych powiatach ziemskich województwa były zwodociągowane w stopniu umożliwiającym korzystanie z dostaw wody przez 90–95% mieszkańców. Pod względem dostępności do oczyszczalni ścieków wyróżniały się powiaty tucholski, toruński i świecki, w których z oczyszczania ścieków bytowych mogła w 2016 roku korzystać ponad połowa mieszkańców terenów wiejskich. W powiatach ziemskich zainstalowano także 23,4 tys. oczyszczalni przyzagrodowych – szczególnie dużo w powiatach, w których sieć kanalizacyjna jest mniej rozbudowana: włocławskim ziemskim, lipnowskim, rypińskim i radziejowskim.

Infrastruktura drogowa w województwie kujawsko-pomorskim ciągle wymaga wielu inwestycji. Długość dróg publicznych o nawierzchni twardej wynosiła w 2016 roku prawie 17,7 tys. km i w przeliczeniu na jednostkę powierzchni było to więcej niż przeciętnie w kraju, ale drogi o nawierzchni twardej ulepszonej stanowiły 88,9%, czyli mniejszą część dróg niż w innych regionach. Wraz z oddaniem autostrady i nasileniem inwestycji w zakresie dróg gminnych i powiatowych sytuacja ulega poprawie, niemniej jednak potrzeby w tym zakresie są nadal bardzo duże. Problemem jest też utrzymanie w dobrym stanie technicznym istniejących dróg. Zmiany zachodzące w transporcie, w tym również ładowność pojazdów wchodzących w skład wyposażenia gospodarstw rolnych, powodują narastające zagrożenie dla stanu dróg lokalnych.

W nasilonej skali występuje w województwie zjawisko **zakłóceń ładu przestrzennego**. Zabudowa, głównie mieszkaniowa, na obszarach wiejskich powstaje często bez uprzedniego zapewnienia dostępu do infrastruktury i bez uwzględnienia późniejszego rozwoju i poszanowania potrzeb dotychczasowych mieszkańców wsi. Bardzo mała część terenów wiejskich (najmniejsza w Polsce) posiada aktualne miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego i chociaż fakt opracowania takich planów nie gwarantuje harmonijnego wykorzystania obszaru wsi, bardzo ważne jest porządkowanie ładu przestrzennego poprzez ograniczanie dalszego, spontanicznego rozpraszania osadnictwa, zwłaszcza na obszarze gmin wiejskich przyległych do dużych i średnich miast.

Obszary wiejskie wyróżniające się ułatwionym i utrudnionym dostępem do Internetu szerokopasmowego w 2017 roku

W 2017 roku 82,0% gospodarstw domowych (z co najmniej jedną osobą w wieku 16–74 lat) w województwie kujawsko-pomorskim miało **dostęp do Internetu** (w Polsce 81,9%). Dostęp szerokopasmowy miało 78,5% (w Polsce 77,6%). Mieszkańcy obszarów wiejskich kilku powiatów (m.in. golubsko-dobrzyńskiego, włocławskiego, lipnowskiego, radziejowskiego, rypińskiego) w największym stopniu odczuwali w 2017 roku występowanie białych plam w dostępie do sieci nowej generacji, czyli w zasięgu i w przepustowości sieci Internetu szerokopasmowego. Najlepszy dostęp mieli mieszkańcy powiatów: bydgoskiego, nakielskiego i mogileńskiego.

Województwo kujawsko-pomorskie posiada kilkanaście procent krajowego potencjału zainstalowanej mocy w zakresie **produkcji energii ze źródeł odnawialnych (OZE)**. Duże instalacje wiatrowe występują w powiatach radziejowskim, lipnowskim, włocławskim, inowrocławskim i Aleksandrowskim. W 2016 roku na 1039 elektrowni wiatrowych w Polsce 274 turbiny były zlokalizowane w województwie kujawsko-pomorskim. W grudniu 2017 roku podpisane zostało porozumienie ministrów o budowie stopnia wodnego wraz z hydroelektrownią w Siarzewie koło Nieszawy w powiecie Aleksandrowskim. Stabiej rozwijają się instalacje produkujące biogaz, które efektywnie mogą funkcjonować wykorzystując głównie odpady poprodukcyjne przetwórstwa i gnojowicę. Gospodarstwa rolne mają duży potencjał dla rozwoju rozproszonych źródeł energii odnawialnej.

- 9 parków krajobrazowych
- 31 obszarów chronionego krajobrazu
- 94 rezerваты przyrody
- 7 obszarów specjalnej ochrony ptaków
- 37 specjalnych obszarów ochrony siedlisk
- około 5,4 tys. ha użytków ekologicznych
- 2654 pomniki przyrody
- 9 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych

Region ma wiele **terenów cennych przyrodniczo**, w tym część obszaru Borów Tucholskich. Mimo intensywnego rolnictwa i relatywnie małego zalesienia, powierzchnia chroniona jest zbliżona do przeciętnej w kraju pod względem wskaźników dotyczących obszaru i liczby mieszkańców. Duże tereny cenne przyrodniczo występują w powiatach północno-zachodnich (sępoleński, tucholski), północnych (świecki) i północno-wschodnich (brodnicki).

Pod względem **walorów turystycznych** województwo jest lokowane w połowie listy województw. Do wyróżniających się pod tym względem powiatów ziemskich zaliczane są: Aleksandrowski i Inowrocławski (uzdrowiska, atrakcyjność kulturowa), chełmiński i żniński (walory kulturowe), włocławski, sępoleński, tucholski i świecki (atrakcyjność środowiskowa).

Gminy wielofunkcyjne ukierunkowane na usługi turystyczne: Śliwice, Cekcyn, Lubiewo, Osie, Górzno, Zbiczno

Agroturystyka znalazła trwałe miejsce w pozarolniczych funkcjach gospodarstw, jednak wobec intensywnego rolnictwa na przeważającej części terenów województwa trudno prognozować jej dalszy bardzo dynamiczny rozwój.

Województwo swoim zasięgiem obejmuje kilka **regionów etnograficznych**: Kujawy, Bory Tucholskie, ziemię chełmińską, dobrzyńską, Michałowską, Lubawską, Pałuki, Krajnę, Kociewie, Kosznejderię i Powiśle. Związane z nimi tradycje ukształtowały kulturę ludową tego obszaru. Wywarły wpływ nie tylko na szeroko pojętą architekturę, lecz przede wszystkim na obrzędy, język, ubiór, twórczość i tradycje kulinarne. Wśród zabytków nieruchomych na obszarach wiejskich przeważają zespoły dworskie, kościoły i cmentarze. Najwięcej takich zabytków jest w powiatach włocławskim, inowrocławskim, lipnowskim, świeckim, żnińskim. Na terenie województwa funkcjonują też 4 parki kulturowe. Różnorodność etnograficzna i historyczna jest ważnym bogactwem regionu, ale równocześnie

zmniejsza stopień spójności społecznej.

Powiaty z niskim i wysokim odsetkiem mieszkańców korzystających w 2016 roku ze świadczeń opieki społecznej według kryterium dochodowego

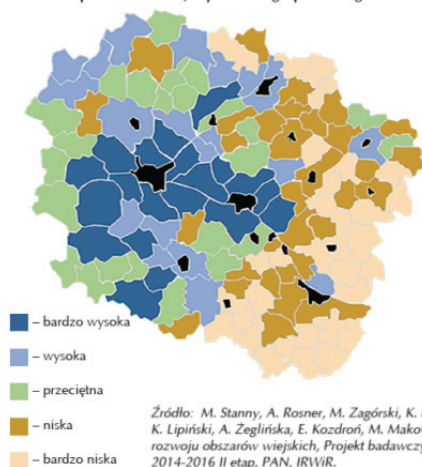

Analiza spójności gospodarczej i społecznej województwa kujawsko-pomorskiego wskazuje na silne uwarunkowania historyczne. Południowo-wschodnia część regionu (cały powiat włocławski, niemal całe powiaty radziejowski i aleksandrowski, wschodnia część powiatu toruńskiego, całe powiaty lipnowski i rypiński, południowa część powiatu golubsko-dobrzyńskiego, południowo-wschodnia część powiatu brodnickiego), czyli ziemie stanowiące niegdyś część zaboru rosyjskiego lub pozostające przez wiele lat pod wpływem Rosji, są pod wieloma względami znacznie słabiej rozwinięte. Ogniskuje się tutaj **większość problemów gospodarczych i społecznych**, określanych nawet mianem „zapaści”.

Jednokierunkowy, rolniczy charakter tych terenów skutkuje do teraz słabością sektorów pozarolniczych i mniejszą aktywnością gospodarczą mieszkańców. Szczególnie trudna sytuacja występuje w gminach posiadających gleby o niskiej jakości, gdzie małe dochody w rolnictwie często oznaczają również niskie dochody własne gmin.

Na tle sytuacji w kraju, istotne dla województwa kujawsko-pomorskiego wydaje się **wsparcie dla najmniejszych miast** (do 5 tys. mieszkańców), które od lat tracą swą pozycję w lokalnym środowisku chociażby w następstwie poprawy infrastruktury komunikacyjnej, koncentracji w handlu detalicznym i wraz z przenoszeniem innych funkcji do większych ośrodków miejskich. W województwie jest ich 20, w granicach regionu wymagającego szczególnego wsparcia – 11. Jednym z najskuteczniejszych sposobów poprawy sytuacji tych miejscowości jest lokalizacja na ich terenie inwestycji.

Klasa gmin województwa kujawsko-pomorskiego według poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego

Oceny **stopnia spójności** rozwoju obszarów wiejskich w województwie uwidaczniają wpływ obu najważniejszych czynników różnicujących spójność obszarów wiejskich w kraju: silny jest zarówno czynnik wschód – zachód, jak i centrum – peryferie. Determinanta wschód – zachód ma podłoże głównie historyczne, podczas gdy obecnie większy wpływ wywiera zróżnicowanie centrum – peryferie. Dlatego w kilku ocenianych aspektach rozwoju niekorzystne tendencje zarysowały się również na terenie gmin położonych w zewnętrznym pierścieniu powiatów regionu, np. w powiatach grudziądzkim, tucholskim czy nawet świeckim.

Efekt czynnika centrum – peryferie najbardziej uwidacznia się podczas przestrzennej analizy salda migracji. W przypadku migracji klasa rozwoju społeczno-gospodarczego wydaje się odgrywać niewielką rolę wobec odległości od centrum, czego ilustracją może być powiat mogileński. Na przykładzie kilku powiatów (m.in. grudziądzkiego) należy podkreślić, że gminy położone poza wskazanym wcześniej obszarem zapaści społeczno-gospodarczej szybciej reagują na poprawę sytuacji zewnętrznej, np. na rynku pracy. Według Monitoringu rozwoju obszarów wiejskich (MROW), proporcje udziału gmin w poszczególnych klasach rozwoju społeczno-gospodarczego w województwie kujawsko-pomorskim są bardzo zbliżone do proporcji ustalonych dla Polski.

Problemy występujące na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego mogą stanowić ilustrację do diagnozy wyzwań rozwojowych stojących przed mieszkańcami wsi, a przedstawionych w Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju (SOR). Udziałem mieszkańców wielu gmin regionu

jest nadal niski poziom życia, a gospodarka zależna wyłącznie lub głównie od rolnictwa nie jest tam w stanie wykształcić pozarolniczych specjalizacji ani zaoferować trwałych miejsc pracy. Niski poziom kwalifikacji i przedsiębiorczości, nawet w okresie szybkiego wzrostu dochodów ludności, powoduje wrażenie zastoju i braku szans rozwojowych, skutkujące migracją młodych i negatywnymi zmianami demograficznymi. Jak podkreślono w SOR, w województwie można wskazać skupiska gmin wiejskich i powiązanych z nimi małych miast zagrożone trwałą marginalizacją, w których problemy społeczne i ekonomiczne nakładają się na siebie, co przejawia się trwałym brakiem równowagi na rynku pracy. Dotyczy to przede wszystkim południowo-wschodniej części województwa, a granica obszaru zagrożonego trwałą marginalizacją w dużej mierze pokrywa się z historyczną granicą zaboru rosyjskiego.

Sytuacja w rolnictwie i przetwórstwie rolno-spożywczym

Zmiany powierzchni gruntów rolnych w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2000-2016

2000	1134,2 tys. ha
2005	1045,9 tys. ha
2010	1078,8 tys. ha
2013	1052,3 tys. ha
2014	1066,6 tys. ha
2015	1064,0 tys. ha
2016	1030,6 tys. ha

Źródło: GUS

Rolnictwo województwa kujawsko-pomorskiego dysponuje dość dużym zasobem **użytków rolnych**, wśród których przeważają grunty orne. Trwałych użytków zielonych i sadów jest niewiele. Do 2016 roku obszar terenów rolnych ulegał dość szybkiej redukcji. W 2006 roku użytki rolne zajmowały 66% obszaru geodezyjnego regionu, natomiast w 2016 roku 64,8%. Odrolnienia gruntów stanowiły jedynie niewielką część terenów przejmowanych na cele nierolnicze.

Dziedziczenie gospodarstw w tradycji regionu nie polegało raczej na dzieleniu ziemi pomiędzy następców, chociaż obecnie podziały są coraz częstsze, głównie z chęci zatrzymania młodych na wsi. Narastającym problemem w województwie jest brak następców, a dokładniej brak osób chętnych do przejmowania gospodarstw wobec posiadania dobrego wykształcenia, intratnego zatrudnienia w kraju lub za granicą i dobrej pozycji zawodowej. Proporcjonalnie do charakteru rolnictwa w województwie, problem ten jest często obserwowany wśród gospodarstw silnych ekonomicznie, ponieważ kolejne pokolenie miało odpowiednie warunki do kształcenia się i urzędowania życia poza gospodarstwem.

Rolnicy w województwie kujawsko-pomorskim, w porównaniu z innymi regionami, są młodszy. W 2016 roku prawie 24% osób kierujących gospodarstwami rodzinnymi było w wieku do 40 lat. W kraju ta grupa wiekowa miała swoją reprezentację wśród kierujących stanowiącą nieco ponad 20%. Gospodarujący w wieku od 40 do 64 lat stanowili w województwie ponad 70% gospodarzy, a w Polsce 68%. Osób bardziej zaawansowanych wiekowo, czyli 65 lat i więcej, było wśród kierujących gospodarstwami w województwie niespełna 6%, a w Polsce niemal 12%.

Uprawą dominującą w strukturze zasiewów jest w województwie kujawsko-pomorskim pszenica. Wyjątkowo duży jest też obszar uprawy kukurydzy, zarówno na ziarno, jak i na zieloną masę. Następnymi w kolejności uprawami są: pszenżyto, jęczmień, rzepak, żyto, mieszanki zbożowe, buraki cukrowe i ziemniaki. Region szczególnie wyróżniają duże powierzchnie zasiewów roślin przemysłowych (buraki, rzepak) i warzyw gruntowych (cebula, pomidory, marchew, brokuły). W kilku minionych latach obszar uprawy buraków cukrowych i warzyw gruntowych szybko wzrastał, a rzepaku ulegał dużym wahaniom, głównie z powodu częstych strat powodowanych wymarzaniem.

Zmiany zachodzące ostatnio w **produkcji zwierzęcej** w województwie polegają głównie na ograniczaniu pogłowia świń i zwiększaniu pogłowia bydła, przy równoczesnym ubytku krów mlecznych. Najwyższa obsada bydła wyróżnia powiaty rypiński, radziejowski, brodnicki, lipnowski i nakielski. Rejony dużego pogłowia świń występują przede wszystkim w powiatach żnińskim, golubsko-dobrzyńskim, świeckim, rypińskim, brodnickim i wąbrzeskim.

Duża liczba rodzinnych gospodarstw rolnych silnie z sobą konkurujących powoduje, że **ceny ziemi** w regionie są najwyższe w Polsce. Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku dzierżaw. Wśród gruntów dzierżawionych blisko 70 tys. ha stanowią gruntu Zasobu Skarbu Państwa. Wysokie ceny ziemi w województwie kujawsko-pomorskim są rezultatem wysokiej efektywności krańcowej, ale też silnego uzależnienia znacznej części rodzin rolniczych od dochodów z gospodarowania w rolnictwie. W strukturze źródeł dochodu osób w gospodarstwach domowych rolników dużo mniejszy niż przeciętnie w kraju jest udział dochodów z pracy poza gospodarstwem oraz z rent i emerytur.

Wysoka **intensywność produkcji rolniczej**, przejawiająca się dużym udziałem w zasiewach roślin przemysłowych, wysokim nawożeniem mineralnym i znaczną koncentracją produkcji zwierzęcej w coraz mniejszej liczbie stad, generuje duże zagrożenia dla środowiska, zwłaszcza dla jakości wód, bioróżnorodności i stanu innych elementów przyrody. Okresy niedoboru opadów i wysokich temperatur powietrza dodatkowo utrudniają utrzymanie potencjału produkcyjnego gleb, zwłaszcza zawartości w nich substancji organicznej. Największe niebezpieczeństwo degeneracji gleb i strat powodowanych erozją wietrzną dotyczy terenów najbardziej przekształconych w kierunku rolniczego wykorzystania, czyli równinnych obszarów Kujaw.

Dla ograniczenia **niekorzystnego wpływu rolnictwa na środowisko** lepiej niż dotychczas powinny być chronione przed likwidacją trwałe użytki zielone, z których biomasa powinna po przystosowaniu trafiać na grunty orne lub stanowić źródło energii odnawialnej. Wyżej też powinny być premiiowane w ramach zazieleniania proekologiczne elementy krajobrazu. Oprócz wprowadzanych dotychczas w ramach WPR form ograniczających negatywny wpływ rolnictwa, konieczne jest większe zaangażowanie nauki i doradztwa w opracowanie i wdrażanie rozwiązań biotechnologicznych i nowych technologii konserwujących oraz aktywna rola Państwa w powrocie do sprawdzonych wcześniej rozwiązań, np. w zakresie retencji wody czy wapnowania. Na terenie województwa występuje również kwestia odroczonego skutku korzystania przez rolnictwo z wód głębinowych, która grozi w przyszłości brakami wody pitnej i ogromnymi kosztami jej uzdatniania.

Średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie uczestniczącym w systemie wsparcia bezpośredniego w 2016 r.

Źródło: ARiMR

Struktura obszarowa gospodarstw w województwie jest korzystna, jeśli odnosi się ją do struktury w kraju, gdyż gospodarstwa o powierzchni 30 ha i więcej wykorzystują około połowy obszaru gruntów rolnych, jaki jest we władaniu ogółu gospodarstw. Podobnie jest ze strukturą według wielkości ekonomicznej. Jednak korzystny obraz ogólny nie powinien przystaniać znaczących różnic występujących w tym zakresie w poszczególnych gminach i powiatach ani faktu, że proces poprawy struktury obszarowej był w minionych latach bardzo powolny.

W latach 2009–2018 liczba gospodarstw korzystających z płatności w ramach systemu wsparcia bezpośredniego zmniejszyła się w regionie o około 5%. W tym czasie szybciej ubywało gospodarstw w części wschodniej i południowej województwa niż w powiatach zachodnich i północnych. W okolicach największych miast ubytek był najmniejszy, a w powiecie bydgoskim (łącznie z Bydgoszczą) liczba gospodarstw zwiększyła się w tym okresie o prawie 4%.

Powiaty ziemskie wyróżniające się dużą i małą przeciętną powierzchnią gospodarstwa rolnego

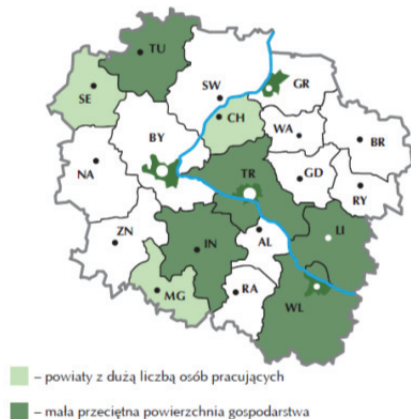
Odmierna historia ziem wchodzących w skład województwa kujawsko-pomorskiego spowodowała, że w południowo-wschodniej części regionu gospodarstwa są nadal bardziej zbliżone do średniej wielkości w kraju niż w województwie. Szukanie szans rozwojowych dla wszystkich terenów powinno zatem uwzględniać również występujące różnice. Niepokojąca jest także okoliczność, że rezultaty wcześniejszej polityki nakierowanej na poprawę konkurencyjności rolnictwa (m.in. poprzez zwiększanie średniej powierzchni gospodarstwa) były dotychczas często niwelowane przez mechanizmy premijujące małe gospodarstwa.

Zagadnieniem zasługującym na uwagę jest szybko rosnący udział w ogólnej grupie podmiotów w rolnictwie **gospodarstw bez inwentarza**. W wielu aspektach, chociażby środowiskowym czy wykorzystania zasobów pracy, jest to forma gospodarowania mniej harmonijna i mniej zrównoważona od gospodarstw prowadzących zarówno produkcję roślinną, jak i zwierzęcą. Z wielu powodów wsparcie dla gospodarstw powinno być koncentrowane na rozwoju chowu zwierząt, zwłaszcza bydła.

Według badań GUS, w latach 2013–2016 **liczba gospodarstw** w regionie zmniejszyła się o ponad tysiąc (1,3). Istotny ubytek gospodarstw ujawniono wśród obiektów najmniejszych, ale też w grupie 5–10 ha. Natomiast wyraźnie zwiększyła liczebność grupa obszarowa 3–5 ha, co wydaje się mieć niewielki związek z rolniczym wykorzystaniem gruntów, a raczej z redukowaniem obszaru przez gospodarstwa z przedziału 5–10 ha. Wyraźną zmianą było zmniejszenie się średniej powierzchni gospodarstwa w najwyższej grupie obszarowej, tj. 100 ha i więcej.

Od 2013 roku w gospodarstwach województwa nastąpiła dalsza **koncentracja chowu zwierząt gospodarskich**. Zmniejszyła się liczba stad zarówno bydła, jak i świń. Ubyło około jednej ósmej obiektów z chowem bydła i o ponad jedną czwartą zmalała liczba gospodarstw utrzymujących krowy mleczne. Zmniejszenie liczby stad świń było co do skali podobne do stad krów – ponad 25%. W zbliżonej proporcji nastąpił ubytek stad drobiu kurzego – 24%. Jeszcze większy spadek odnotowano w liczbie gospodarstw utrzymujących lochy, bo o ponad 30%.

Pogrupowanie powiatów ziemskich województwa kujawsko-pomorskiego pod względem liczby osób pracujących w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie w 2016 r.

Liczba osób pracujących w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie województwa wynosiła w 2016 roku około 106,7 tys. Najwięcej osób pracowało w tych sektorach w powiatach włocławskim, inowrocławskim, toruńskim i lipnowskim, najmniej w powiatach sępoleńskim, chełmińskim i mogileńskim. Korekta według wielkości powiatów oraz uwzględnienie rozproszonego zatrudnienia w części dużych przedsiębiorstw mogłyby zmienić podaną kolejność (np. powiat toruński). W samym rolnictwie, w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych, pracowało 10,2 osób.

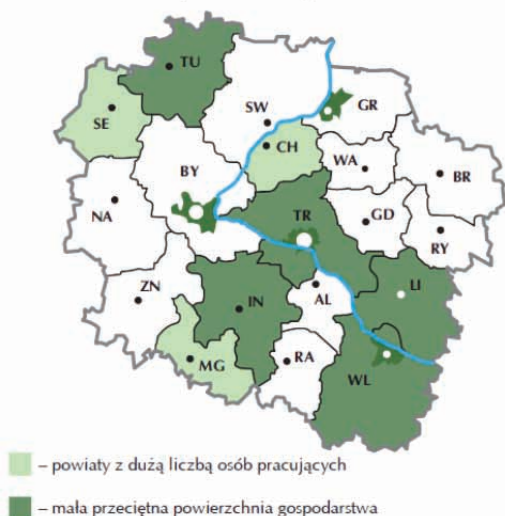
Źródło: „Województwo Kujawsko-Pomorskie 2017 – podregiony, powiaty, gminy” – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

Rolnictwo w województwie uzyskuje dobre **wyniki produkcyjne**, które jednak ulegają znacznym wahaniom w czasie, przede wszystkim ze względu na dość dużą podatność na zmienność warunków pogodowych. Niemala część rolników nastawionych na towarową produkcję roślinną wykazuje elastyczność wobec sygnałów rynkowych, ale wysoki stopień specjalizacji jest jednocześnie równoznaczny z dużą wrażliwością na ryzyko produkcyjne. Podobne zależności odnoszą się do gospodarstw wyspecjalizowanych w chowie zwierząt, np. w związku z chorobami. Dlatego dla większości rolników w województwie groźne są zarówno ryzyka pogodowe, jak i zmiany sytuacji rynkowej. Starania zmierzające do usprawnienia i upowszechnienia systemu ubezpieczeń produkcyjnych w rolnictwie oraz większa elastyczność we wsparciu z funduszy unijnych są zatem bardzo istotne dla producentów rolnych w regionie.

Jedną z cech wyróżniających rolnictwo regionu na tle kraju jest wysoka **towarowość**. Wyniki skupu, wyrażone w jednostkach zbożowych w przeliczeniu na hektar użytków rolnych, lokują województwo po rolnictwie Wielkopolski, a przedstawione wartościowo – po rolnictwie Wielkopolski i Mazowsza. W odróżnieniu od niektórych regionów kraju, decyduje o tym zarówno skup produktów roślinnych, jak i produktów zwierzęcych, gdyż proporcje obu działów są dość wyrównane.

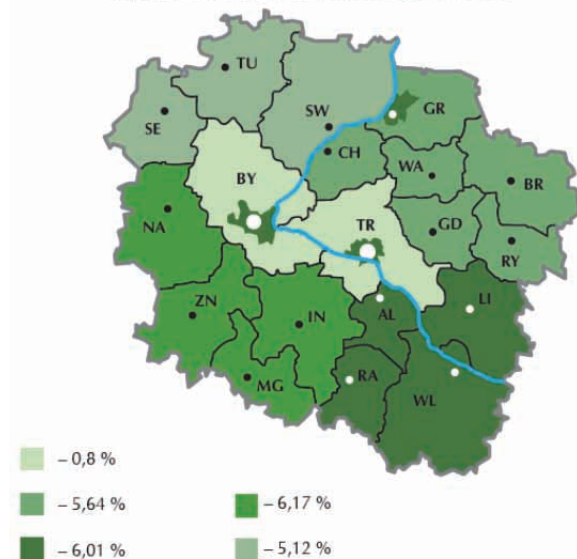
W województwie kujawsko-pomorskim **udział rolnictwa w tworzeniu dochodu narodowego** jest nadal znaczący, po części z racji sytuacji w innych częściach gospodarki. Zestawienie udziału rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa w tworzeniu wartości dodanej brutto według podregionów w województwie pokazuje, że mimo stopniowej redukcji rolnictwo ciągle odgrywa ważną rolę w gospodarce dużej części województwa. Wyjątkiem jest rejon miast wojewódzkich, w którym poziom rozwoju innych sekcji gospodarki spowodował zredukowanie wkładu rolnictwa.

Pogrupowanie powiatów ziemskich województwa kujawsko-pomorskiego pod względem liczby osób pracujących w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie w 2016 r.

Źródło: „Województwo Kujawsko-Pomorskie 2017 – podregiony, powiaty, gminy” – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

Udział rolnictwa, leśnictwa i rybactwa w tworzeniu wartości dodanej brutto w podregionach województwa kujawsko-pomorskiego w 2015 r.

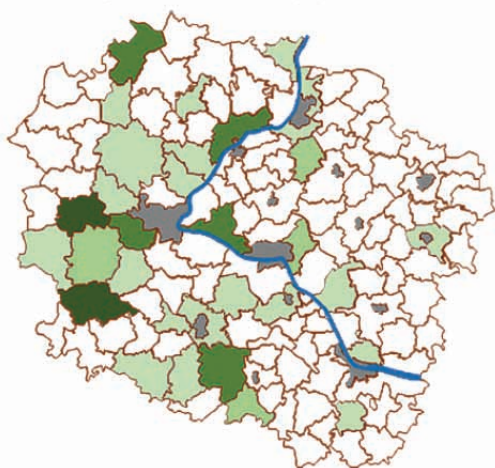
Rolniczy charakter województwa jest niekiedy wskazywany jako jedna z przyczyn spowalniających wzrost gospodarczy. W pewnym sensie taki pogląd jest uzasadniony specyfiką rolnictwa na obecnym etapie rozwoju, kiedy jednym z celów rolnika jest samowystarczalność w zakresie usług. Można spodziewać się, że poprawa sytuacji dochodowej, zmiany na rynku pracy i inne czynniki będą w najbliższych latach wydatnie zwiększać zapotrzebowanie gospodarstw na usługi, szczególnie specjalistyczne.

Rolnicy i przedsiębiorcy chcieliby odbudowy wcześniejszej **rangi przetwórstwa** w gospodarce województwa, ponieważ obecny stan tej branży uzależnia zbyt wielu wytwórców produktów rolnych od zapotrzebowania odbiorców spoza województwa. Przykładami może być żywiec wieprzowy i mleko. Udział pracujących w tej branży w zatrudnieniu krajowym oraz liczba przetwórców w rejestrze przedsiębiorstw są dużo mniejsze niżby to wynikało z udziału rolnictwa województwa w powierzchni użytków rolnych, a tym bardziej w skupie.

W województwie kujawsko-pomorskim w 2016 roku **wartość wytworzonych artykułów spożywczych**, napojów i wyrobów tytoniowych stanowiła blisko jedną czwartą wartości produkcji sprzedanej przemysłu. W skali kraju, w tym samym roku udział przemysłu rolno-spożywczego wyniósł 21% (w tym artykuły spożywcze 17%, napoje 2,7%).

W **branży mięsnej i zbożowej** dobrze funkcjonują przedsiębiorstwa mniejsze, głównie w kategorii mikro- i małych przedsiębiorstw. Wielokrotnie ponawiane próby uruchomienia dużej ubojni nie przyniosły powodzenia, a taka powstała w sąsiednim województwie łódzkim. Region ma duże możliwości rozwojowe w przetwórstwie głównych produktów rolnych, a także w obszarze odnawialnych źródeł energii i rolnictwa ekologicznego.

Gminy wyróżniające się w 2016 roku koncentracją przetwórstwa rolno-spożywczego

Źródło: Baza Danych Lokalnych – Główny Urząd Statystyczny

Rozwój gospodarstw towarowych w województwie kujawsko-pomorskim skorelowany jest z rozwojem branży przetwórstwa rolno-spożywczego, kluczowego ogniwa w systemie sprzedaży produktów rolnych. Zarówno w skali kraju, jak i województwa w handlu detalicznym produktami spożywczymi rośnie znaczenie supermarketów, które będą zaopatrywały coraz więcej konsumentów. Sieci supermarketów stają się również coraz większym odbiorcą produktów z gospodarstw towarowych i grup producentów rolnych.

Handel detaliczny produktami rolnymi odbywa się również na targowiskach, które stale cieszą się zainteresowaniem konsumentów i których liczba nadal wzrasta.

Przemysł rolno-spożywczy jest jednym z głównych kanałów sprzedaży produktów rolnych w województwie kujawsko-pomorskim. Ma on kluczowe znaczenie dla gospodarstw towarowych, dla których obrót bezpośredni z uwagi na skalę produkcji jest mniej efektywny. Obrót bezpośredni ma natomiast znaczenie dla gospodarstw o małej skali produkcji, ponieważ dzięki tej formie sprzedaży gospodarstwa takie są w stanie uzyskiwać wyższe ceny swoich produktów, eliminując pośredników w procesie sprzedaży.

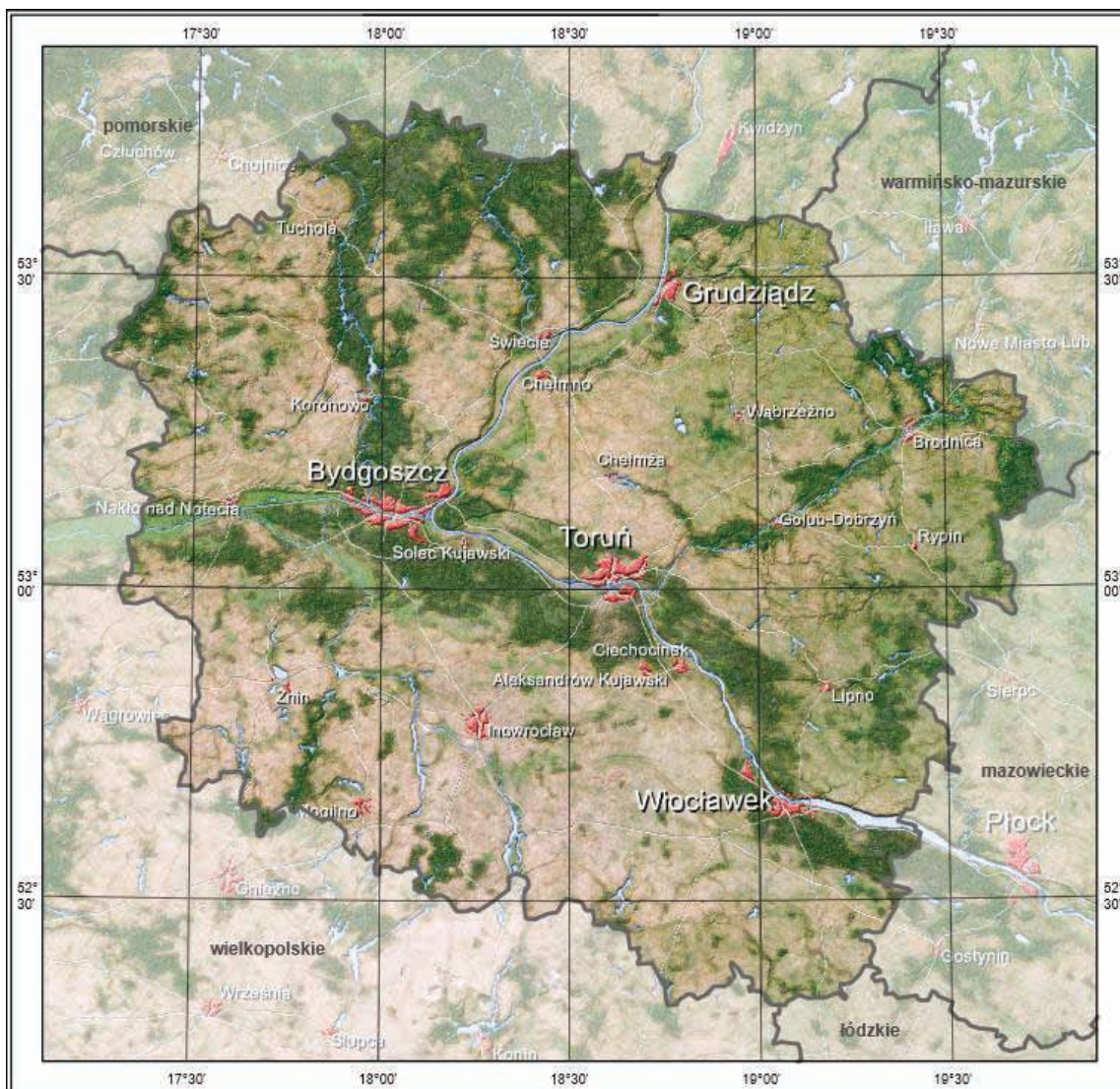
W 2016 roku w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich województwa funkcjonowało 977 podmiotów gospodarki narodowej zajmujących się **produkcją artykułów spożywczych**, napojów i wyrobów tytoniowych (według PKD: sekcja C, dział 10, 11 i 12). Gminy z większą koncentracją przetwórstwa spożywczego (od 11 do 31 podmiotów) są zlokalizowane głównie w zachodniej części województwa. Najwięcej firm z branży żywnościowej występuje w dużych gminach miejsko-wiejskich będących jednocześnie siedzibami powiatów (Nakło nad Notecią, Świecie, Tuchola, Żnin) oraz w okolicach Inowrocławia i Bydgoszczy.

1.1. OGÓLNE INFORMACJE NA TEMAT WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO

1.1.1. Powierzchnia i liczba ludności

Województwo kujawsko-pomorskie położone jest w środkowej części kraju, nad dolną Wisłą. Od wschodu sąsiaduje z województwem mazowieckim, na krótkim odcinku od południa z łódzkim, dalej od południa i od zachodu z wielkopolskim, od północy z pomorskim i od północnego wschodu z województwem warmińsko-mazurskim.

Rysunek 1. Mapa województwa kujawsko-pomorskiego

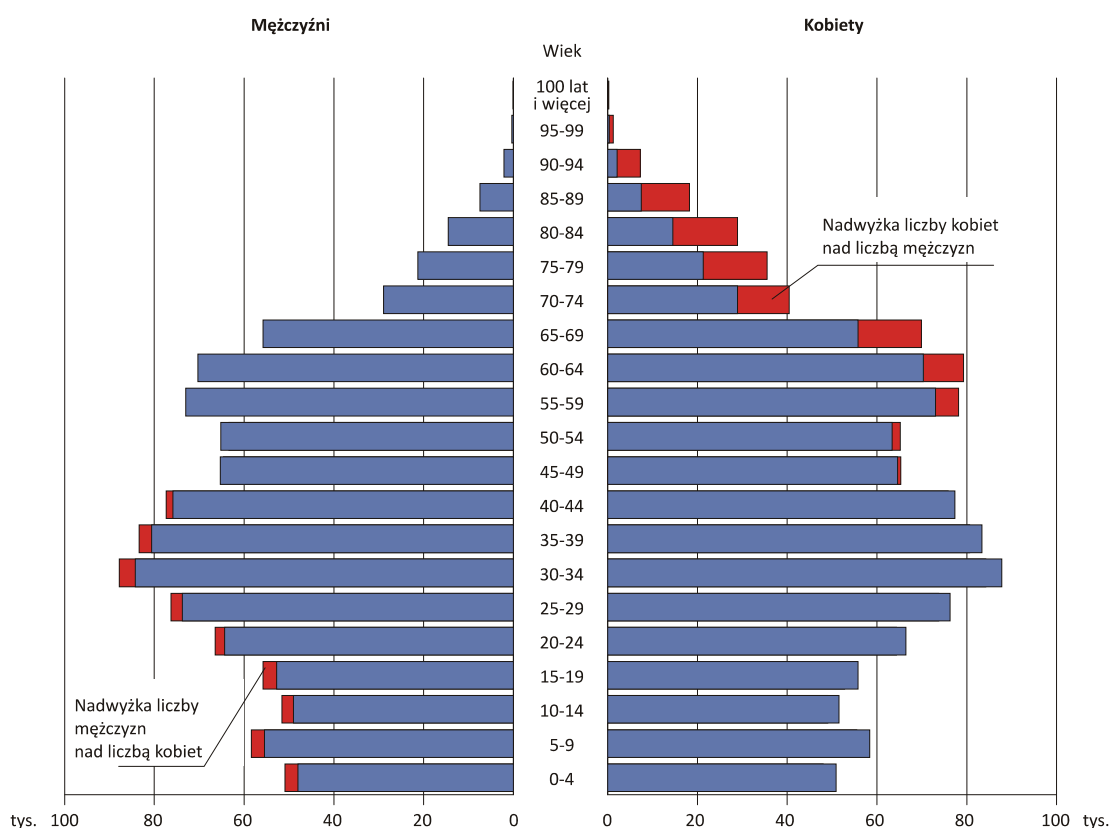
Źródło: atlas.kujawsko-pomorskie.pl

Administracyjnie teren województwa podzielony jest na 19 powiatów ziemskich, 4 miasta na prawach powiatu (Bydgoszcz, Toruń, Włocławek, Grudziądz) oraz 144 gminy, w tym 17 gmin miejskich, 92 gminy wiejskie oraz 35 gmin miejsko-wiejskich. W Bydgoszczy znajduje się siedziba Wojewody Kujawsko-Pomorskiego i większości urzędów administracji państwowej, natomiast w Toruniu umiejscowiona jest siedziba Sejmiku Województwa oraz urzędów administracji samorządowej.

Z powierzchnią 17 972 km² województwo kujawsko-pomorskie zajmuje 5,7% obszaru Polski i należy do grupy regionów nieco mniejszych od przeciętnego. Największymi pod względem obszaru powiatami ziemskimi są świecki i włocławski, natomiast najmniejszym jest powiat aleksandrowski.

W końcu 2017 roku w województwie mieszkało 2 082,9 tys. osób, co stanowiło 5,4% ludności kraju. Liczba mieszkańców, która maleje od 2010 roku, w 2017 roku w stosunku do roku poprzedniego zmniejszyła się o 983 osoby, a w porównaniu do stanu z 2010 roku – o 15,8 tys. osób. Gęstość zaludnienia wynosi 116 osób na 1 km², co plasuje województwo na 9. pozycji w kraju.

Rysunek 2. Ludność województwa kujawsko-pomorskiego według płci i grup wieku, stan 31.12.2016 r.

Źródło: opracowanie Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

Większa część ludności województwa (59,3%) mieszka w miastach, których jest 48, oprócz czterech wcześniej wymienionych miast będących powiatami grodzkimi. Wiele miast jest niewielkich, szczególnie w południowo-wschodniej części regionu. Od kilkunastu lat obserwuje się tendencję do gęstszego zaludnienia niektórych terenów wiejskich. W 2017 roku, w porównaniu z rokiem 2010, na obszarach wiejskich województwa przybyło 2,5% ludności, natomiast w miastach ubyło 2,6%. Większość ludności województwa stanowią kobiety (współczynnik feminizacji w 2017 roku wyniósł 106 kobiet na 100 mężczyzn) i od siedmiu lat utrzymuje się na tym samym poziomie.¹ Nadwyżka liczby kobiet nad liczbą mężczyzn występuje w wyższych grupach wieku – począwszy od grupy 45–49 lat. W niższych grupach wieku przeważają mężczyźni. Ludność województwa kujawsko-pomorskiego, podobnie jak ludność kraju, starzeje się. Statystyczny mieszkaniec regionu miał w 2017 roku 41 lat, przy czym przeciętny wiek dla kobiet przekraczał 42 lata, a mężczyzn wynosił niespełna 39 lat.

¹ Procesy demograficzne w województwie kujawsko-pomorskim w 2017 r. Urząd Statystyczny w Bydgoszczy.

1.1.2. Rozwój gospodarczy na przestrzeni ostatnich 10 lat

Można jeszcze użyć dawnego określenia, że województwo kujawsko-pomorskie nadal pozostaje województwem rolniczo-przemysłowym, przy czym udział przemysłu regionu w wartości produkcji sprzedanej brutto w Polsce wynosi nieco ponad 4%, a udział w wartości produkcji towarowej rolnictwa – prawie 8%. W okresie od 2005 do 2016 roku udział województwa kujawsko-pomorskiego w sumie produktu krajowego brutto (PKB) zmalał z 4,7 do 4,4%, a wartość PKB na jednego mieszkańca osiąga ostatnio około 82% poziomu krajowego.

Tabela 1. Produkt krajowy brutto w latach 2006-2015 przypadający na 1 mieszkańca województwa kujawsko-pomorskiego

Rok	PKB na 1 mieszkańca (zł, wg cen bieżących)	Polska = 100
2006	24301	87,4
2007	26828	86,9
2008	28926	86,4
2009	29834	84,7
2010	31127	83,0
2011	32596	82,2
2012	34095	81,3
2013	35265	82,0
2014	36379	81,4
2015	38190	81,6

Źródło: Roczniki statystyczne województw z lat 2008-2017 - Główny Urząd Statystyczny

Nieco korzystniej przedstawia się wskaźnik wartości dodanej brutto (WDB) na 1 mieszkańca, który uzyskuje około 90% poziomu przeciętnego dla Polski. Liczba podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON odniesiona do 10 tysięcy mieszkańców stanowi w województwie kujawsko-pomorskim około 84% średniej w Polsce. Dynamika liczby podmiotów mierzona tym wskaźnikiem w latach 2005-2016 wyniosła w województwie niespełna 3%, podczas gdy w kraju osiągnęła ponad 16%. Pod względem odsetka produkcji sprzedanej przemysłu województwo kujawsko-pomorskie lokuje się na 8. pozycji w kraju (około 4,2% w 2016 r.), z tendencją do niewielkiego wzrostu. Udział przetwórstwa przemysłowego w zatrudnieniu jest w regionie nieco wyższy niż przeciętnie w województwach. Odniesienie wartości produkcji sprzedanej przemysłu do liczby mieszkańców daje uszeregowanie powiatów przedstawione na poniższym diagramie (dane statystyki publicznej, zakres w tysiącach złotych, w zaokrągleniu).

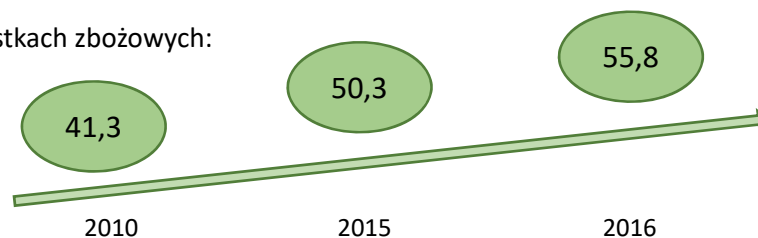
Odniesienie wartości produkcji sprzedanej przemysłu do liczby mieszkańców (w tys. zł, w zaokrągleniu)

W strukturze gospodarki województwa rolnictwo ma nieco większy udział niż średnio w kraju; zależnie od roku, jego wkład w tworzenie PKB określany jest na 3–4%, natomiast udział w skupie produktów rolnych osiąga 9%, lokując pod tym względem region na 3. pozycji w Polsce, po województwach wielkopolskim i mazowieckim. Skup z jednego hektara użytków rolnych, przeliczony na jednostki zbożowe, wykazuje tendencję wzrostową.

Techniczne wyposażenie rolnictwa trzeba na tle kraju oceniać jako dobre, chociaż poziom nakładów inwestycyjnych odniesiony do powierzchni użytków rolnych należy do najniższych w kraju², a liczba nowych budynków produkcyjnych oddawanych do użytkowania jest niepokojąco mała. Tradycyjnie wysokie wskaźniki udziału rolnictwa regionu w produkcji rolniczej Polski nie ulegają ostatnio wyraźnej poprawie, głównie z powodu mniej korzystnego niż w poprzednich dekadach przebiegu pogody, przejawiającego się częstymi stratami wywoływanymi okresami suszy, wymarznieniami oraz gwałtownymi zdarzeniami pogodowymi. Dobra jakość przestrzeni produkcyjnej zdaje się pogarszać, głównie wraz ze wzrostem średniej temperatury i dotkliwym w kilku minionych sezonach niedoborem opadów atmosferycznych. Mimo to wyniki rolnictwa w 2016 roku nadal lokują ten dział gospodarki województwa na czołowych pozycjach w kraju. Uzyskiwane są dobre rezultaty m.in. w chowie i hodowli świń, uprawie roślin przemysłowych i produkcji niektórych warzyw polowych. Jedną z inteligentnych specjalizacji wybranych w województwie kujawsko-pomorskim jest „zdrowa i bezpieczna żywność”.

Skup w jednostkach zbożowych:

² Rocznik statystyczny rolnictwa 2017 – Główny Urząd Statystyczny.

1.1.3. Warunki naturalne i klimatyczne, techniczne

Województwo kujawsko-pomorskie leży w centralnej części Niżu Polskiego, w strefie klimatu umiarkowanego ciepłego – przejściowego od klimatu oceanicznego Europy Zachodniej do kontynentalnego Europy Wschodniej i Azji. Na klimat województwa rzutuje też charakter przejściowy między bardziej chłodnym i wilgotnym klimatem na północy kraju, a suchym klimatem środkowej Polski. Według regionalizacji klimatycznej Romera [1949], obszar województwa kujawsko-pomorskiego leży w obrębie klimatu Wielkich Dolin, a według Gumińskiego [1948] – głównie w dzielnicach VII (środkowej) i VI (bydgoskiej).

W związku z położeniem województwa opady atmosferyczne wykazują znaczne zróżnicowanie przestrzenne. Najniższe opady notowane są w środkowo-zachodniej i południowej części regionu (poniżej 500 mm rocznie), a najwyższe – w części północno-zachodniej (powyżej 575 mm) i wschodniej (ponad 600 mm). Duża część województwa leży w strefie najniższych opadów w Polsce, co powoduje między innymi zachwianie bilansu wodnego i odczuwalny niedobór wody, zwłaszcza w rolnictwie.

Tabela 2. Temperatury i opady – stacja Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej w Toruniu

Temperatury powietrza (°C)	2010	2015	2016
Średnie	7,4	9,9	9,5
Maksymalne	36,0	37,9	37,9
Minimalne	-28,4	-32,0	-32,0
Roczne sumy opadów w mm	832	379	680

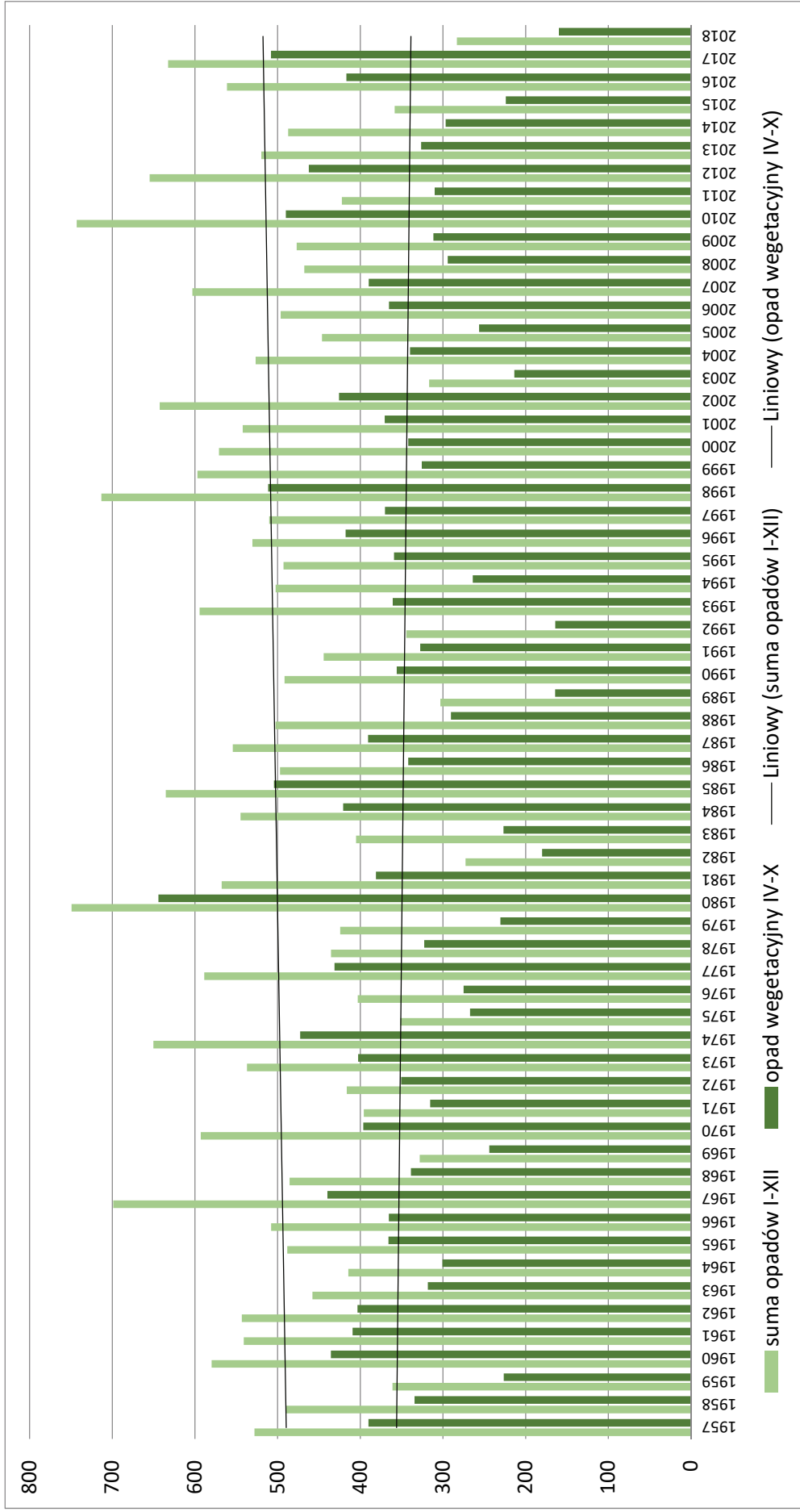
Źródło: Województwo kujawsko-pomorskie w liczbach – 2017. Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

Dane meteorologiczne przedstawione na poniższych rysunkach opracowano na podstawie pomiarów prowadzonych w Minikowie i odnoszą się do lat 1957-2016. Nie należy ich przekładać na sytuację w całym województwie, ponieważ na jego obszarze występuje duże zróżnicowanie zarówno w ilości opadów, jak i wysokości temperatur.

Z linii trendu (rys. 3) wynika, że opad roczny w Minikowie wykazuje tendencję wzrostową, gdyż stacja meteorologiczna odnotowuje w kolejnych latach coraz wyższe opady. Zmniejsza się jednak ilość opadów atmosferycznych w sezonie wegetacyjnym. W okresie 1957-2016 linia trendu opadu wegetacyjnego pokazuje zmniejszenie sumy opadów występujących od kwietnia do października o około 20 mm.

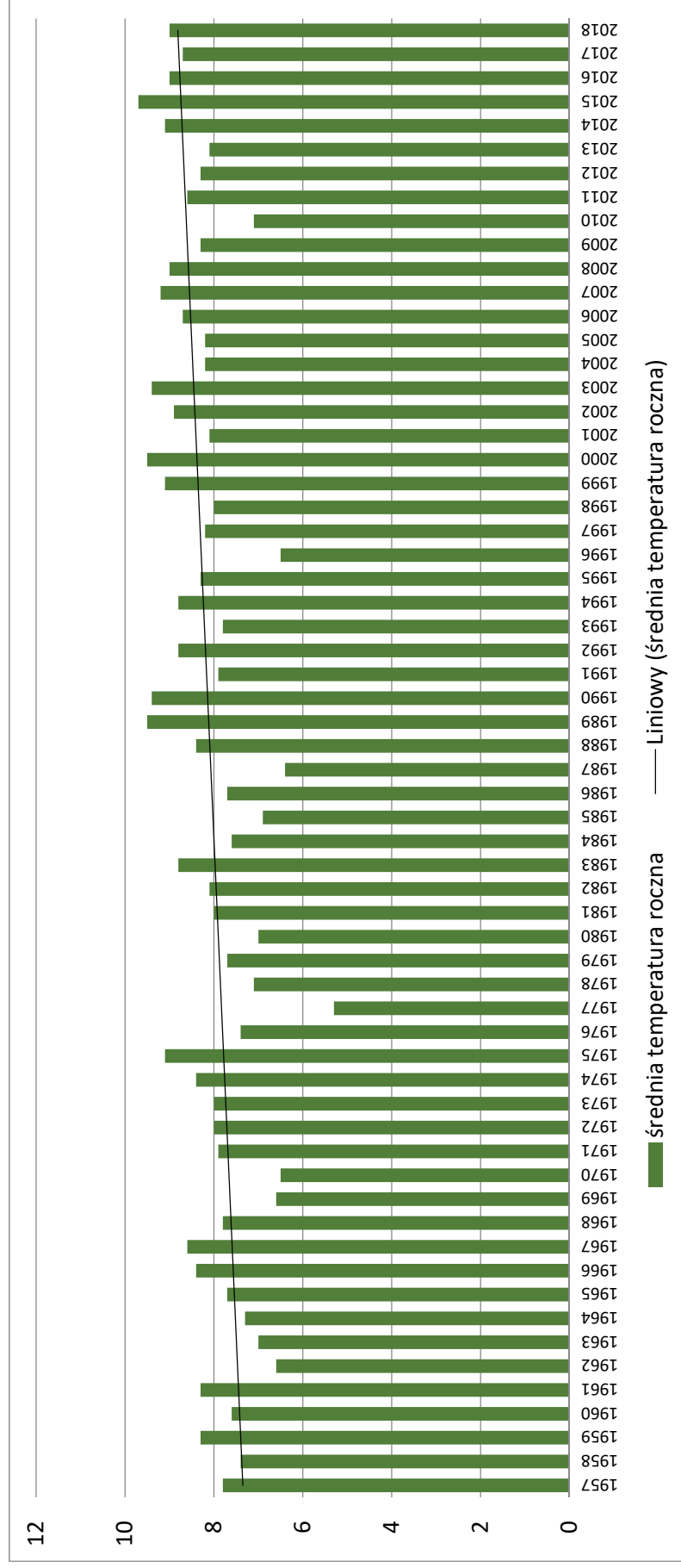
Rysunek 5 przedstawia średnie temperatur najwyższych, średnie temperatury uśrednionej oraz średnie temperatur najniższych. W latach 2000-2010 obserwowane były bardzo duże różnice w temperaturach powietrza. Anomalie takie występowały w tym okresie na całym świecie. Według naukowców głównym czynnikiem związanym z ekstremami pogodowymi, jakie nawiedzały świat w latach 2000-2010, jest zmiana klimatu. W bieżącej dekadzie nastąpiło spowolnienie tempa wzrostu temperatur. Niemniej jednak nadal występowanie ekstremów temperaturowych wykazuje tendencję wzrostową w przypadku wysokich temperatur i tendencję spadkową w przypadku bardzo niskich temperatur zimą.

Rysunek 3. Suma opadów występujących w ciągu całego roku oraz w okresie wegetacyjnym na przestrzeni ponad 60 lat

Źródło: opracowanie własne KPODR

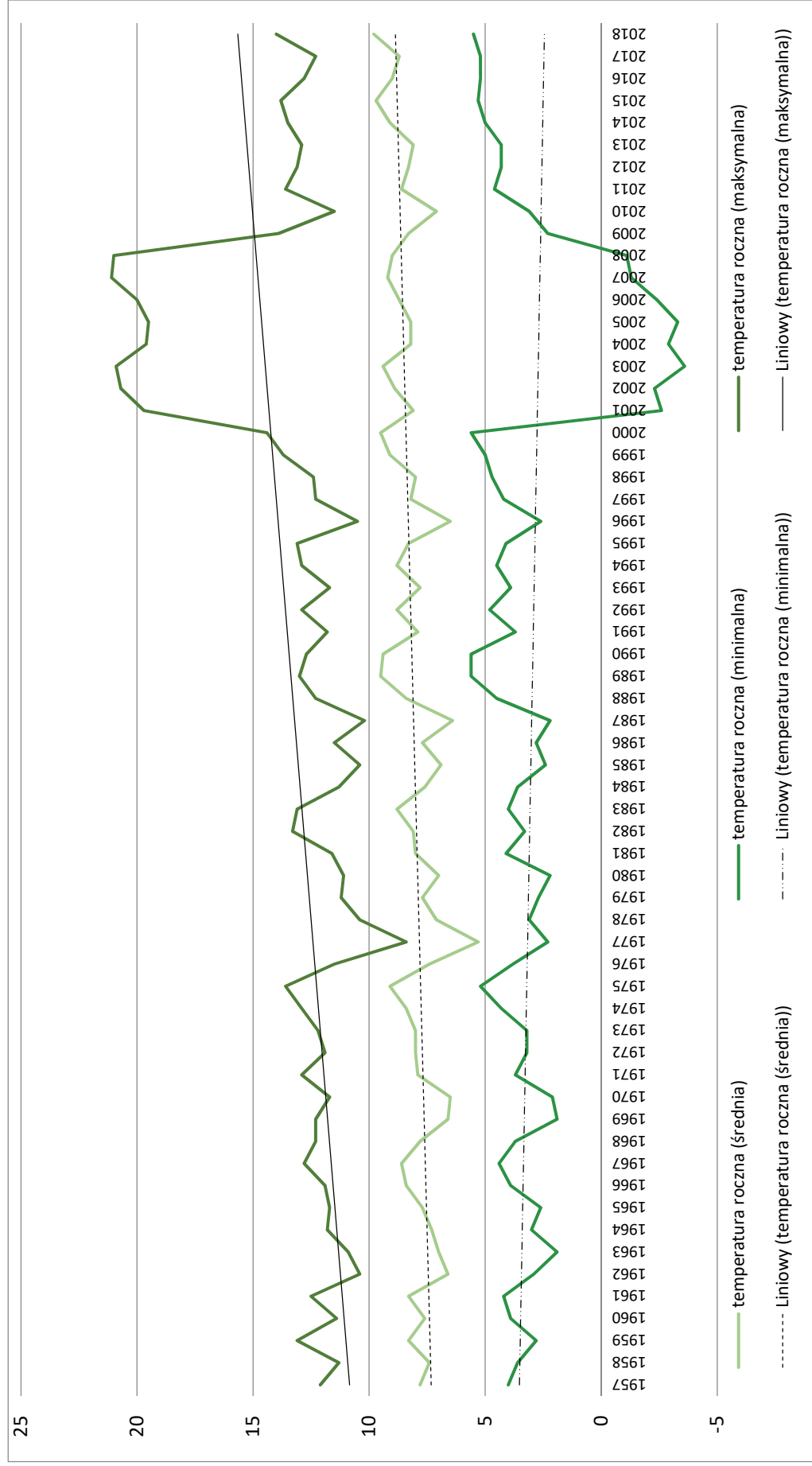
Rysunek 4. Średnia roczna temperatura powietrza w latach 1957-2018

Źródło: opracowanie własne KPODR

Jak wspomniano, region leży w bardzo zróżnicowanej strefie klimatycznej. Przekłada się to na dużą zmienność występujących temperatur powietrza. W okresie 60 lat w Minikowie zdarzały się lata bardzo gorące, podczas których temperatury w lipcu sięgały 30–38°C (2005-2007), a średnia roczna w takich latach wynosiła nawet 9,5°C. Z posiadanych przez Ośrodek danych wynika, że w latach z upałami obserwowano też silne mrozy zimą. Przebieg pogody staje się coraz bardziej kontrastowy. Anomalie te przedstawione są na kolejnym rysunku. Niedobór opadów w okresie wegetacyjnym wraz z rosnącą temperaturą powietrza są głównymi czynnikami klimatycznymi ograniczającymi wykorzystanie potencjału produkcji rolnictwa w województwie kujawsko-pomorskim.

Rysunek 5. Średnia ważona temperatura roczna – temperatur najwyższych, średnich i najniższych – na przestrzeni 60 lat w Minikowie

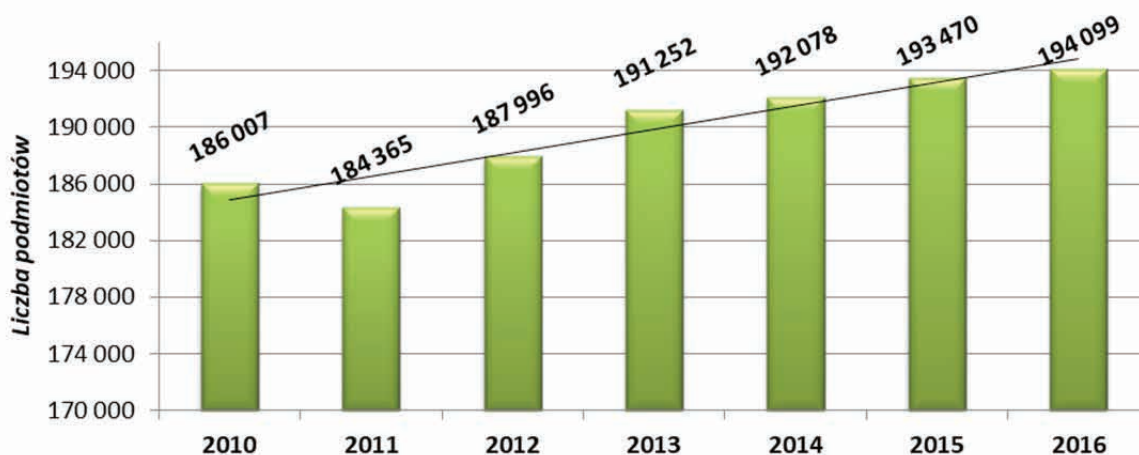
Źródło: opracowanie własne KPODR

Atutem województwa kujawsko-pomorskiego jest korzystne, prawie centralne usytuowanie w kraju, dobre skomunikowanie autostradą w osi północ – południe i bliskość autostrady wschód – zachód. Wyjątkowo korzystny jest zwarty kształt obszaru województwa i równomierne rozmieszczenie miast, zwłaszcza centralne położenie miast wojewódzkich. Łączna długość dróg publicznych w województwie kujawsko-pomorskim przekracza 17 tys. km, a ich gęstość jest większa od przeciętnej gęstości dróg w kraju. Ponad tysiąc kilometrów mają przebiegające przez teren województwa drogi krajowe. Eksploatowane na terenie regionu linie kolejowe mają długość 1,2 tys. km, z czego 0,56 tys. km to szlaki zelektryfikowane. Województwo posiada duży potencjał transportu wodnego, jednak żegluga śródlądowa ma obecnie nikłe znaczenie dla gospodarki. Istnieją szerokie plany działań mających na celu przywrócenie żeglowności dróg wodnych.

1.1.4. Struktura gospodarki

Województwo kujawsko-pomorskie zaliczane jest do regionów o średnio rozwiniętym przemyśle. Wśród branż wyróżnia się przemysł spożywczy, celulozowo-papierniczy, chemiczny i elektromaszynowy. Na koniec 2016 roku w województwie kujawsko-pomorskim zarejestrowanych było 194,1 tys. podmiotów gospodarki narodowej, co stanowiło 4,6% ogólnej liczby podmiotów zarejestrowanych w kraju. Po wcześniejszym spadku, od 2012 roku obserwuje się coroczny przyrost liczby podmiotów. W końcu grudnia 2017 roku liczba podmiotów w województwie wyniosła 195,7 tys.

Rysunek 6. Liczba podmiotów gospodarki narodowej wpisanych do rejestru REGON województwa kujawsko-pomorskiego w latach 2010-2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy: Podmioty gospodarki narodowej wpisane do rejestru REGON, data ostatniej aktualizacji 29.03.2017

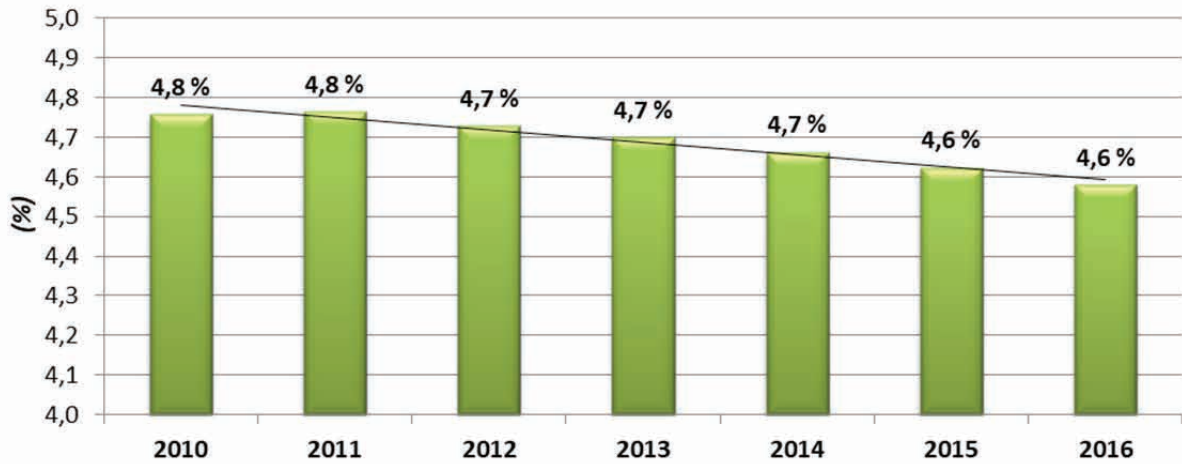
W latach 2010-2016 udział województwa w ogólnej liczbie podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowanych w kraju malał, co oznacza, że w niektórych regionach kraju gospodarka rozwijała się szybciej.

Wydajność pracy w województwie kujawsko-pomorskim szacowana jest na 72,2% poziomu krajowego, a stopa wartości dodanej na 71,9%. Między innymi, ze względu na strukturę gospodarki, z dużym udziałem branż niskiej techniki, innowacyjność województwa oceniana jest na połowę poziomu najbardziej innowacyjnego województwa mazowieckiego³. Należy przy tym odnotować, że w minionych

³ Indeks Millennium 2017 – Potencjał Innowacyjności Regionów – Bank Millennium.

latach udało się dokonać w tym zakresie postępu, w wyniku którego pozycja regionu w rankingu województw wyraźnie się poprawiła.

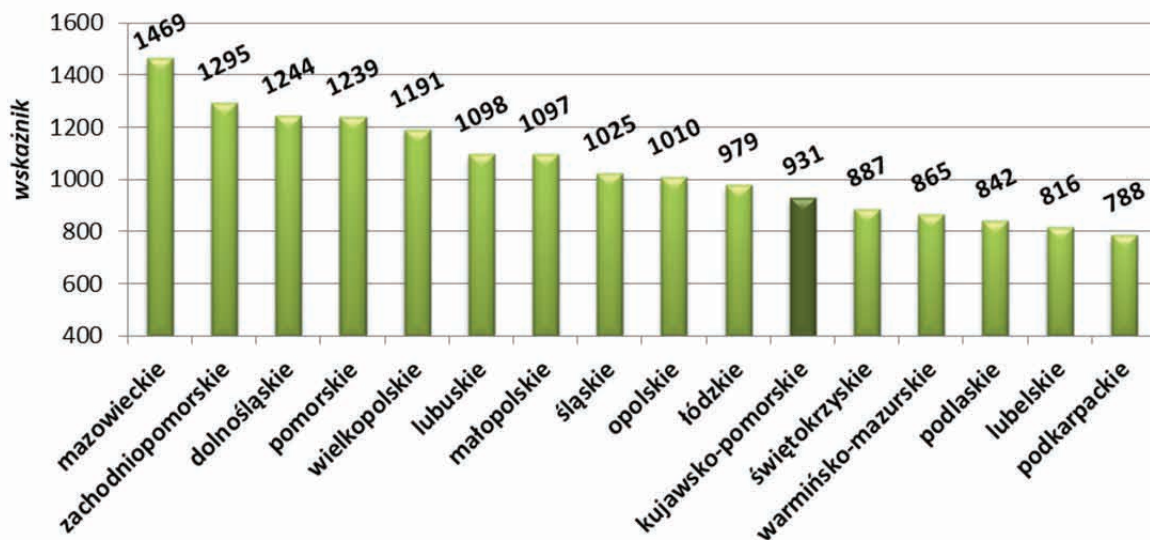
Rysunek 7. Udział województwa kujawsko-pomorskiego w liczbie podmiotów gospodarki narodowej wpisanej do rejestru REGON w Polsce (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy: Podmioty gospodarki narodowej wpisane do rejestru REGON, data ostatniej aktualizacji 29.03.2017

W 2016 roku wskaźnik zarejestrowanych podmiotów na 10 tys. mieszkańców wyniósł 931 i sytuował województwo na 11. pozycji w kraju.

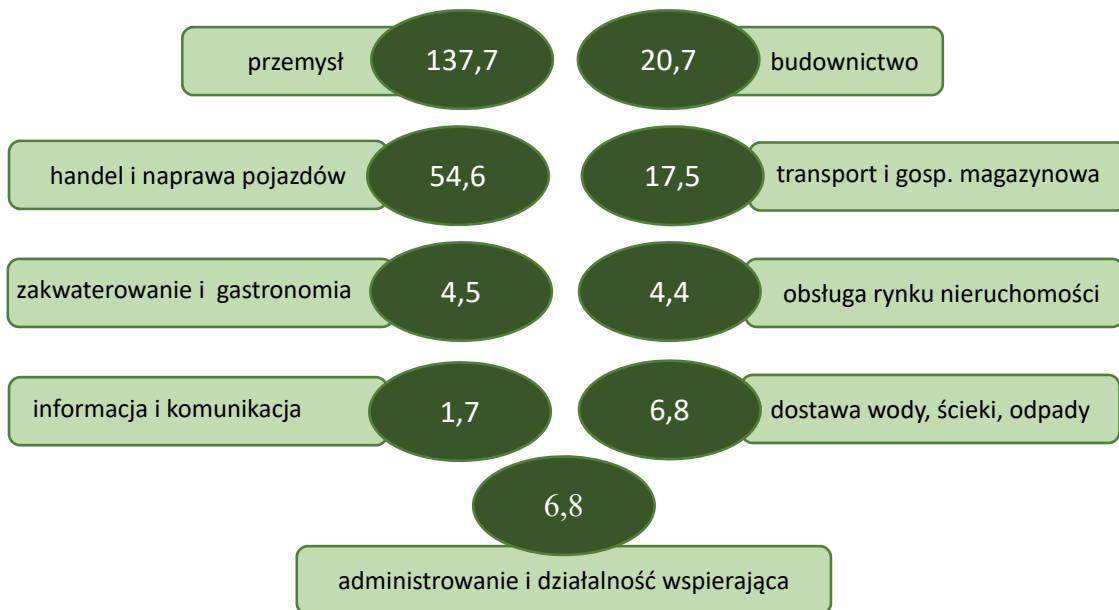
Rysunek 8. Wskaźnik podmiotów wpisanych do rejestru REGON na 10 tys. mieszkańców w 2016 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego: Podmioty gospodarki narodowej – wskaźniki, data ostatniej aktualizacji 12.05.2017

Miasta na prawach powiatu skupiały w 2016 roku 45,7% wszystkich zarejestrowanych w województwie podmiotów gospodarki narodowej. Rok wcześniej było to 45,8%. Spośród powiatów ziemskich najczęściej zarejestrowanych podmiotów miały powiaty: bydgoski (1122 jednostek na 10 tys. mieszkańców), toruński (939), aleksandrowski (875) i inowrocławski (817).⁴

Strukturę gospodarki może zobrazować liczba osób pracujących w sektorze przedsiębiorstw. Według danych Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy⁵ na koniec 2017 roku w sektorze przedsiębiorstw w województwie kujawsko-pomorskim pracowało (w tys. osób):

Pod względem liczby pracujących w samym przetwórstwie przemysłowym wyróżniają się działy:

- produkcji artykułów spożywczych – 23,3 tys. pracujących;
- produkcji wyrobów z metali – 20,8 tys. pracujących;
- produkcji wyrobów z gumy i tworzyw sztucznych – 14,6 tys. pracujących;
- produkcji papieru i wyrobów z papieru – 8,2 tys. pracujących;
- produkcji maszyn i urządzeń – 6,8 tys. pracujących;
- produkcji odzieży – 4,1 tys. pracujących;
- produkcji wyrobów z drewna (korka, słomy, wikliny) – 3,7 tys. pracujących osób.

Udział rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa w wartości dodanej brutto w województwie kujawsko-pomorskim w 2010 roku był wyższy od udziału krajowego o 1,3 punktu procentowego, natomiast w 2015 o 1,0 p. proc. Również udział przemysłu ogółem w latach 2010 i 2015 był wyższy od poziomu krajowego kolejno o 1,0 p. proc. i 2,6 p. proc. W 2010 roku przetwórstwo przemysłowe dawało 22,3% wartości dodanej brutto, co było udziałem wyższym od poziomu krajowego o 3,1 p. proc., a w 2015 roku osiągnęło 26,2% udziału – 6,3 p. proc. więcej niż w kraju. Udział handlu hurtowego i detalicznego, działalności związanej z naprawą pojazdów samochodowych, transportem, gospodarką magazynową, zakwaterowaniem, usługami gastronomicznymi, informacją, komunikacją w wartości dodanej brutto w 2010 roku wyniósł łącznie 28,3% i był niższy o 1,0 p. proc. od udziału krajowego, natomiast w 2015 roku – 27,1% i był niższy o 1,7 p. proc.

⁴ A. Wasila, M. Żmuda-Trzebiatowska, pod kier. I. Rybaniac, Opracowanie sygnałne Podmioty gospodarki narodowej w rejestrze REGON w województwie kujawsko-pomorskim, Stan na koniec 2016 r., Bydgoszcz, luty 2017, s. 9.

⁵ Biuletyn statystyczny województwa kujawsko-pomorskiego I kwartał 2018 r.

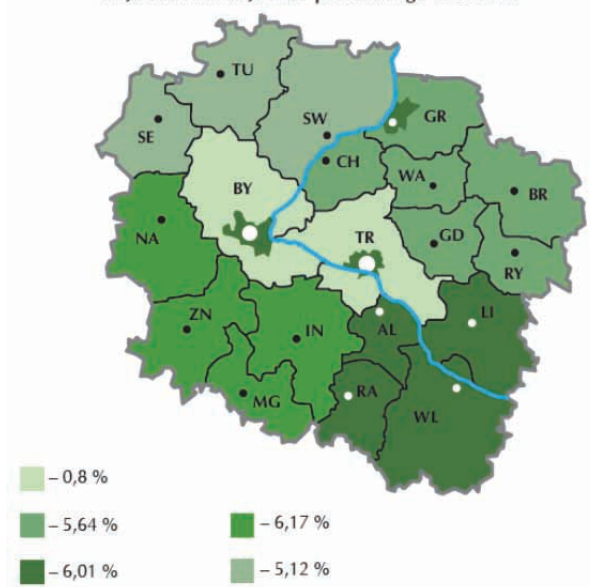
Tabela 3. Wartość dodana brutto według rodzaju działalności w województwie kujawsko-pomorskim i w Polsce w latach 2010 i 2015 (%)

Lp.	Rodzaj działalności	2010		2015	
		kujawsko-pomorskie	Polska	kujawsko-pomorskie	Polska
1	Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	4,2	2,9	3,4	2,4
2	Przemysł ogółem	26,2	25,2	29,8	27,2
	– w tym przetwórstwo przemysłowe	22,3	19,2	26,2	19,9
3	Budownictwo	8,7	8,4	8,0	7,9
4	Handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, motocykli; transport i gospodarka magazynowa; działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi; informacja i komunikacja	28,3	29,3	27,1	28,8
5	Działalność finansowa i ubezpieczeniowa; działalność związana z obsługą rynku nieruchomości	8,5	9,5	7,4	8,8
6	Pozostałe usługi (działalność profesjonalna, naukowa i techniczna, w zakresie usług administrowania i działalność wspierająca, administracja publiczna i obrona narodowa, obowiązkowe zabezpieczenia społeczne, edukacja, opieka zdrowotna i pomoc społeczna, działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją, pozostała działalność usługowa oraz gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników; gospodarstwa domowe produkujące wyroby i świadczące usługi na własne potrzeby)	24,1	24,6	24,3	24,9

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

Rozwój pozarolniczych działów gospodarki jest w województwie silnie zróżnicowany przestrzennie. Dla większości obszarów wiejskich rolnictwo ma nadal bardzo istotne znaczenie, co obrazuje zestawienie dostępnych danych dotyczących struktury tworzenia wartości dodanej brutto w podregionach.

Udział rolnictwa, leśnictwa i rybactwa w tworzeniu wartości dodanej brutto w podregionach województwa kujawsko-pomorskiego w 2015 r.

Źródło: Województwo kujawsko-pomorskie – podregiony, powiaty, gminy – 2017, Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

1.2. SZCZEGÓŁOWY OPIS SYTUACJI SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ OBSZARÓW WIEJSKICH

1.2.1. Informacje ogólne dotyczące obszarów wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim

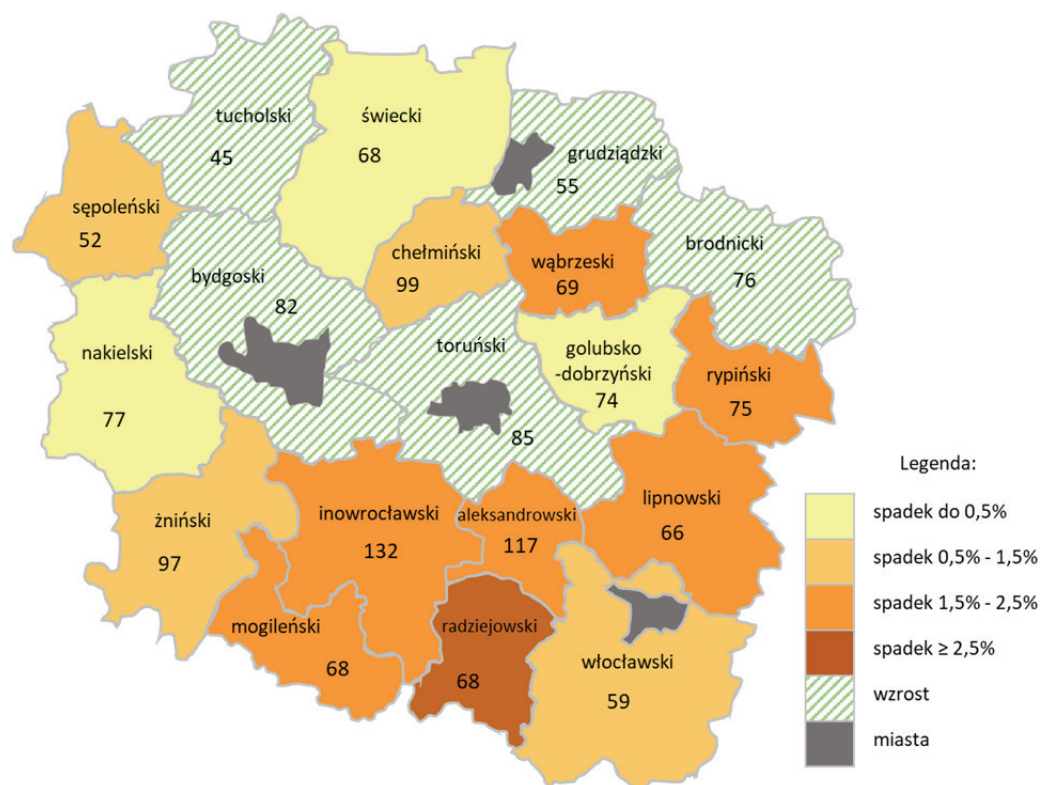
Tabela 5. Niektóre dane charakteryzujące obszary wiejskie w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 roku

Cecha obszarów wiejskich	Wielkość	Relacja
Powierzchnia	17143 km ²	95,4% powierzchni województwa
Ludność	842,9 tys. osób (2016 r.) 847,9 tys. osób (2017 r.)	40,7% ludności regionu; 5,5% ludności obszar. wiej. w Polsce
Miejscowości	3581	6,8% miejscowości w Polsce
Średnia liczba mieszkańców	237 osób/miejscowość (2017 r.)	292 osób w Polsce (2017 r.)
Gęstość zaludnienia	49 osób na 1 km ²	53 osoby na 1 km ² w Polsce
Proporcja mężczyźni : kobiety	50,1 : 49,9	49,8 : 50,2
Mediana wieku mieszkańców	kobiety 38,9; mężczyźni 37,0	kobiety 39,5; mężczyźni 37,4
Współczynnik obciążenia demograficznego	57,6%	59,0% w Polsce
Przeciętne dalsze trwanie życia	kobiety 81,2; mężczyźni 73,2	kobiety 81,9; mężczyźni 73,2
Wskaźnik aktywności zawodowej	57,4%	56,2% w Polsce
Wskaźnik zatrudnienia	53,3%	52,6% w Polsce
Udział pracujących na wsi	21,5%	19,2% w Polsce
Stopa bezrobocia	7,0%	6,5% w Polsce

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego i Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

Na terenach wsi i osiedli, poza granicami miast mieszka 847,9 tys. osób (2017 r.), czyli 40,7% ludności województwa kujawsko-pomorskiego. Gęstość zaludnienia jest nieco mniejsza niż zaludnienie obszarów wiejskich w kraju. Na wskaźnik wpływają w dużym stopniu miejscowości podmiejskie zaludnione w procesie intensywnej suburbanizacji. Niektóre spośród nich liczą więcej mieszkańców niż całe gminy na obszarach wiejskich rozumianych w tradycyjny sposób. W województwie nie było w minionych kilku latach ubytku miejscowości wiejskich, a średnie tempo zwiększania przeciętnej liczby mieszkańców można, na podstawie ubiegłych dziesięciu lat, określić na jedną osobę rocznie. W skali kraju liczba miejscowości wiejskich maleje, a liczba osób zamieszkujących w tych miejscowościach rośnie. W latach 2010-2016 liczba mieszkańców obszarów wiejskich województwa wzrosła o około 2,1%, przy ogólnym spadku w regionie o około 0,7%. W przekroju powiatów wzrost dotyczył tylko pięciu spośród dziewiętnastu powiatów ziemskich: powiatów otaczających dwa największe miasta – Bydgoszcz i Toruń oraz średni Grudziądz, a także dwa mniejsze miasta Brodnicę i Tucholę. Spadek zaludnienia w największym stopniu dotknął powiat radziejowski, a zaraz po nim powiaty: inowrocławski, mogileński, aleksandrowski, lipnowski, rypiński i wąbrzeski (rys. 9).

Rysunek 9. Powiaty ziemskie – gęstość zaludnienia w 2016 roku (osób na 1 km²) oraz zmiana liczby mieszkańców w latach 2010-2016 (%)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych przekazanych przez Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

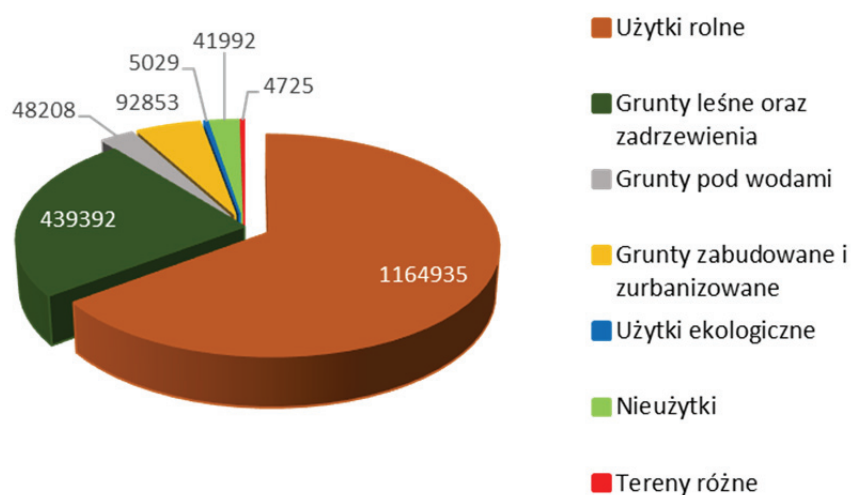
Ocena zmian w zaludnieniu obszarów wiejskich skłania do tezy, że proces ten należy traktować bardziej jako transformację charakteru miejscowości podmiejskich niż ogólną zmianę ludności wsi. W latach 2010-2016 spektakularny przyrost liczby osób mieszkających na wsi nastąpił, w przekroju gmin, w podtoruńskim Obrowie (o 26,3%) oraz podbydgoskich Osielsku i Białych Błotach (po ponad 18%). Wśród gmin w powiecie bydgoskim mieszkańców przybyło również w Dobrczu (11,5%) oraz Nowej Wsi Wielkiej (8,5%). W gminach powiatu toruńskiego szybki rozwój funkcji mieszkalnych dotyczył, oprócz Obrowa, także Złejwsi Wielkiej łączącej Toruń z Bydgoszczą, Łysomic, Łubianki i Wielkiej Nieszawki, w których to gminach wzrost liczby mieszkańców mieścił się w ocenianym okresie w przedziale 8–9%. W pozostałych powiatach przyrost zaludnienia dotyczył najczęściej obszarów wiejskich w gminach będących siedzibą powiatu i ograniczał się do kilku procent. Wyjątkami w tym zakresie są: powiat brodnicki z przyrostem o ponad 10% na obszarze wiejskim gminy Brodnica; powiat włocławski, w którym ludność przyległej do miasta gminy Fabianki zwiększyła się o ponad 6%, czyli bardziej niż w gminie Włocławek; powiat żniński, gdzie przybyło więcej ludności na obszarach wiejskich gmin Łabiszyn i Barcin niż gminy Żnin, czy Ciechocin w powiecie golubsko-dobrzyńskim. Nie odnotowano przyrostu ludności w żadnej z gmin należących do powiatów ziemskich wyróżniających się wyraźnym spadkiem liczby mieszkańców – np. radziejowskiego i sępoleńskiego.

Zestawienie liczby mieszkańców i całkowitej powierzchni powiatów (rys. 9) wskazuje na duże zaludnienie w powiatach inowrocławskim i aleksandrowskim, w których liczba mieszkańców przypadająca na 1 km² znacznie przekracza 100 osób. Blisko granicy 100 osób lokuje się zaludnienie powiatów chełmińskiego i żnińskiego. Dość wyrównany wskaźnik liczby mieszkańców przypadających na jednostkę powierzchni prezentują powiaty okalające miasta wojewódzkie Bydgoszcz i Toruń. W obu przypadkach jest to ponad osiemdziesiąt osób na km². W przedziale 70–80 osób mieści się

zaludnienie w powiatach brodnickim, golubsko-dobrzyńskim, nakielskim i rypińskim. Licznie reprezentowany jest też przedział od 60 do 70 osób na km², w którym mieści się zagęszczenie mieszkańców w powiatach lipnowskim, mogileńskim, radziejowskim, świeckim i wąbrzeskim. Ponad 50, ale mniej niż 60 osób zamieszkuje przeciętny kilometr kwadratowy terenu w ziemskich powiatach grudziądzkim i włocławskim oraz w powiecie sępoleńskim. Najrzadziej zaludniony jest obszar powiatu tucholskiego, w którym na 1 km² przypada 45 mieszkańców. Dla pełniejszej oceny stopnia zaludnienia poszczególnych gmin i powiatów przydatne jest porównanie liczby mieszkańców i powierzchni bezleśnej, które w opracowaniu zostało pominięte.

Kierunki wykorzystania powierzchni geodezyjnej całego regionu wskazują na prymat użytków rolnych. W porównaniu z danymi dla kraju, udział użytków rolnych w województwie jest większy o ponad 5 p. proc. i w 2016 roku wynosił 64,8% (w kraju 59,6%). Mniejszy udział mają grunty leśne i zadrzewione – w Polsce zajmują 31,1%, w województwie 24,4%. Także mniej, proporcjonalnie, jest gruntów zabudowanych i zurbanizowanych (5,2% : 5,4%), a podobny odsetek zajmują tereny różne. Procentowo w województwie kujawsko-pomorskim jest więcej gruntów pod wodami (2,7% : 2,1%), użytków ekologicznych (0,3% : 0,2%) i nieużytków (2,3% : 1,5%).

Rysunek 10. Główne kierunki wykorzystania powierzchni województwa (ha), stan 01.01.2016 r.

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych GUS

Nie wszystkie grunty zakwalifikowane jako użytki rolne są wykorzystywane do produkcji. Pewna ich część nie wchodzi w skład gospodarstw rolnych, a w gospodarstwach też są znaczne obszary, które nie są przedmiotem uprawy. Zabudowane grunty rolne stanowią w województwie powierzchnię około 23,2 tys. ha, grunty pod stawami prawie 2,1 tys. ha, a użytki rolne zajęte rowami blisko 7,9 tys. ha. Gruntów zabudowanych i zurbanizowanych jest w województwie kujawsko-pomorskim prawie 93,6 tys. ha. Więcej niż połowę zajmują tereny komunikacyjne, których jest ponad 50,5 tys. ha, głównie dróg (43,2 tys. ha). Tereny komunikacyjne kolejowe to powierzchnia około 6 tys. ha, a inne komunikacyjne – 0,7 tys. ha. Powierzchnia zajęta budownictwem mieszkaniowym stanowi prawie 1,2% obszaru województwa (ponad 21 tys. ha). Niemal 6,9 tys. ha wykorzystuje zabudowa przemysłowa, a inne grunty zabudowane – około 8,3 tys. ha. Są także grunty zurbanizowane, ale niezabudowane (3,3 tys. ha), tereny rekreacji i wypoczynku (3,4 tys. ha) oraz obszary zajęte eksploatacją użytków kopalnych (ok. 0,5 tys. ha).

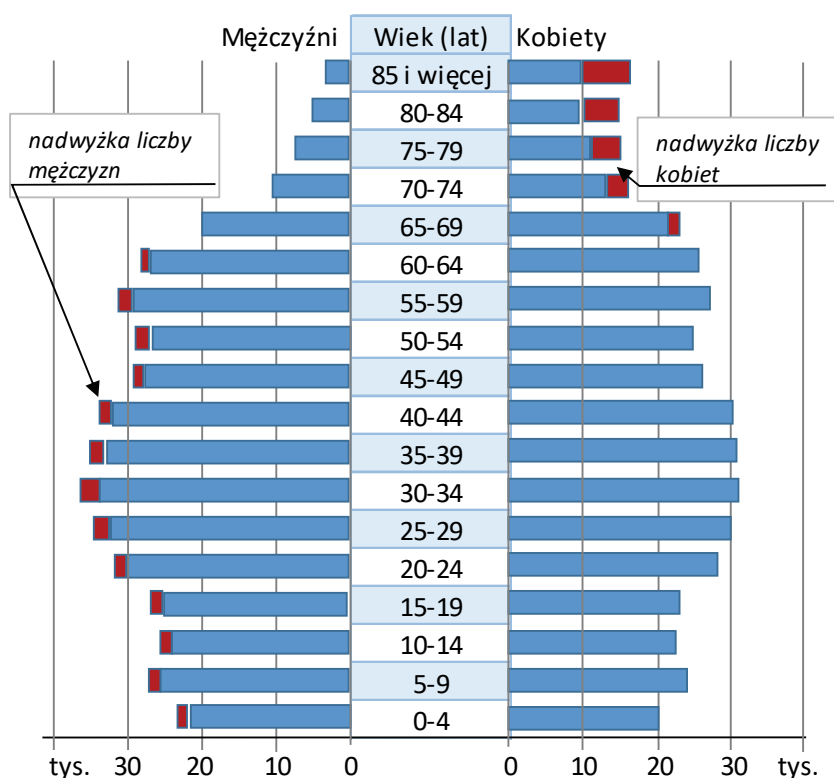
1.2.2. Kapitał ludzki i społeczny na obszarach wiejskich

Przynajmniej dwa główne aspekty powodują, że części diagnozy obszarów wiejskich odnoszące się do ludności regionu zajmują najwięcej miejsca – mieszkańcy, jako podstawa rozwoju regionu, oraz jakość ich życia.

Ludność

Pomiędzy rokiem 2005 i 2016 liczebność społeczności wiejskiej w regionie wzrosła z 793 tys. do 842,9 tys. osób. Sytuacja demograficzna wsi jest lepsza niż miast, co nie oznacza braku wyzwań.

Rysunek 11. Ludność obszarów wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego według płci i wieku, stan na 30.06.2017 r.

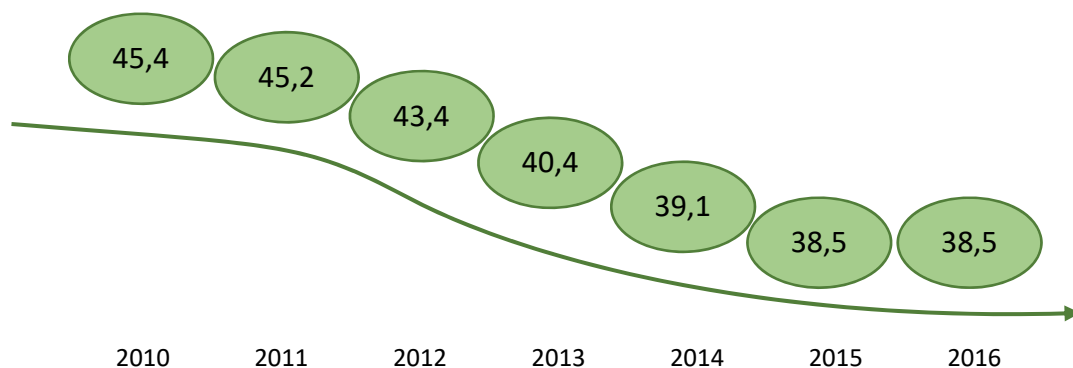
Źródło: opracowanie KPODR na podstawie publikacji GUS – Ludność - stan i struktura w przekroju terytorialnym

Mimo statystycznego wzrostu, zaludnienie na większości terenów wiejskich maleje. W 2016 roku wynosiło przeciętnie 49 osób na kilometr kwadratowy, jednak wśród gmin wiejskich i terenów wiejskich w gminach miejsko-wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego występuje kilka, w których gęstość zaludnienia jest niższa od 25 osób na 1 km². Mediana wieku mieszkańców wsi wynosi 37,9 lat (kobiet 38,9 lat, mężczyzn 37,0 lat) i jest niższa w porównaniu z medianą wieku w miastach województwa, a także w zestawieniu z wiekiem mieszkańców obszarów wiejskich w Polsce. Od kilku lat rośnie w społeczeństwie wiejskim udział osób w wieku 65 lat i ponad. Na koniec 2016 roku na terenach wiejskich ludność w wieku 65 lat i więcej stanowiła 13,2 %. Statystycznie najstarsi są mieszkańcy gmin położonych w południowej części regionu, zwłaszcza w powiatach włocławskim, radziejowskim i aleksandrowskim.

Tam też występuje najmniej korzystna struktura ludności według grup wieku. W północno-wschodniej części województwa kujawsko-pomorskiego również występują niekorzystne procesy demograficzne np. migracja, jednak z dość poważną różnicą – w strukturze ludności według grup wieku jest więcej dzieci. Wysokim udziałem dzieci w przekroju podregionów wyróżnia się podregion świecki, a wśród powiatów ziemskich: toruński, grudziądzki, bydgoski i brodnicki. Do gmin z najniższym udziałem osób młodych (0–17 lat według stanu na koniec 2016 r.) należy zaliczyć Baruchowo, Brześć Kujawski, Chocień, Kowal (wieś), Lubanie, Lubień Kujawski i Lubraniec w powiecie włocławskim; Bytów, Dobre, Osiecin, Radziejów (wieś), Topólkę i Piotrków Kujawski w powiecie radziejowskim; Koneck i Zakrzewo w powiecie aleksandrowskim; Janikowo i Kruszwicę w powiecie inowrocławskim; Jeziora Wielkie i Strzelno w powiecie mogileńskim oraz Barcin w powiecie żnińskim.

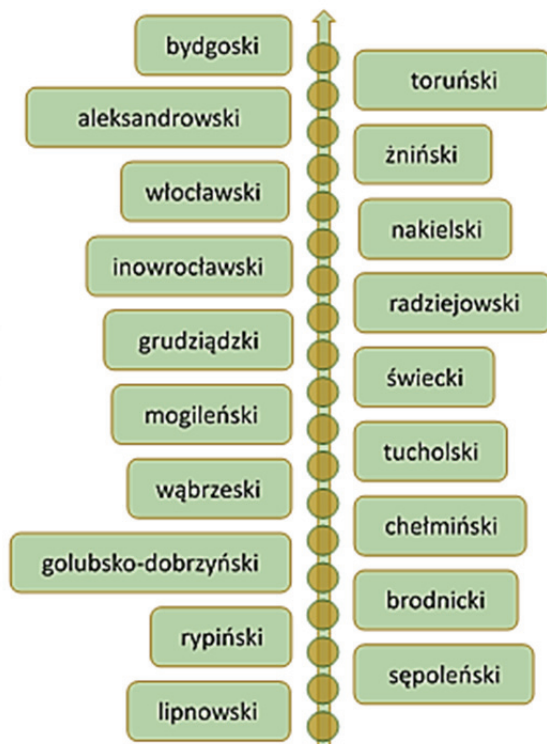
Wykształcenie mieszkańców

Wykształcenie mieszkańców obszarów wiejskich regionu ulega zmianie podobnie do sytuacji w kraju. Ciągłe jednak poziom wiedzy i umiejętności, a także aktywności społecznej jest niewystarczający, co uwidacznia się np. w analizach dotyczących osób bezrobotnych czy we wskaźnikach przedsiębiorczości. Liczba studentów na uczelniach rolniczych, problemy z pełnym naborem uczniów w szkołach rolniczych i inne oznaki wskazują, że niedawny silny trend do uzyskania jak najwyższego poziomu wykształcenia uległ w regionie wyraźnemu osłabieniu. Procentowa relacja liczby studentów do liczby ludności w wieku od 19 do 24 lat kształtowała się w województwie kujawsko-pomorskim w kilku minionych latach następująco:

Trudno ocenić, w jakim stopniu na obecny stan składają się zmiany w postawach mieszkańców wsi, a w jakim poziom kształcenia i zmiany, których doświadczyło np. szkolnictwo zawodowe w okresie transformacji. Obecna odbudowa szkół branżowych, duży udział przedsiębiorców w tworzeniu podstaw programowych, powrót do możliwości tworzenia szkół przez większe przedsiębiorstwa oraz umowy podpisywane z poszczególnymi branżami tworzą ponownie podstawy do poprawy atrakcyjności, przydatności i poziomu kształcenia na potrzeby konkretnych sektorów gospodarki. Dobrym przykładem zmian w szkolnictwie jest odtwarzanie baz dydaktycznych, a zwłaszcza możliwości kształcenia praktycznego przez szkoły rolnicze przejęte przez resort rolnictwa. Wiele aspektów dotyczących zmian

Kolejność powiatów według udziału wśród mieszkańców wsi osób z wykształceniem wyższym i średnim w 2011 r.

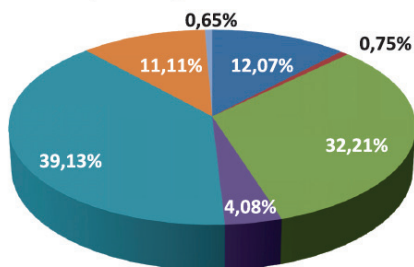

w wykształceniu mieszkańców obszarów wiejskich stanowi przedmiot Strategii rozwoju kapitału ludzkiego (SKL) i Strategii rozwoju kapitału społecznego, które są i po aktualizacji pozostaną ważnymi ogniwami strategii zintegrowanych. Z rezultatów badania aktywności ekonomicznej ludności (BAEL)⁶ wynika, że w 2016 roku województwo kujawsko-pomorskie należało, wraz z lubuskim i warmińsko-mazurskim, do grupy trzech regionów, w których udział ludności z wykształceniem wyższym był najmniejszy. Dokładne informacje o wykształceniu mieszkańców terenów wiejskich pochodzą z Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2011 roku.

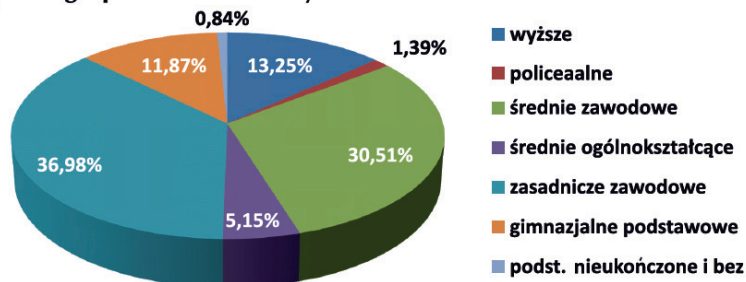
Częściowy obraz wykształcenia ogólnego mieszkańców województwa związanych bezpośrednio z rolnictwem pokazują wyniki badania struktury gospodarstw rolnych przeprowadzonego przez GUS w 2016 roku. Wśród osób kierujących gospodarstwami rolnymi w regionie widoczna jest przewaga rolników z wykształceniem zawodowym na poziomie zasadniczym. W województwie kujawsko-pomorskim udział tej grupy wśród kierujących gospodarstwami stanowi ponad 39%, podczas gdy w kraju jest to 37%. Podobnie, w rolnictwie regionu jest więcej absolwentów techników i liceów zawodowych, bo ponad 32% wobec 30,5% przeciętnie w kraju. Osoby z pozostałymi kategoriami wykształcenia ogólnego są liczniej reprezentowane wśród kierujących gospodarstwami rolnymi w Polsce niż w województwie. Rolnicy z wykształceniem wyższym, bez względu na jego kierunek, stanowią w kraju 13,2% omawianej grupy zawodowej, a w regionie 12,1%. Osoby posiadające wykształcenie średnie ogólnokształcące to ponad 5% w kraju i nieco powyżej 4% kierujących gospodarstwami rolnymi w województwie kujawsko-pomorskim. Prawie 12% prowadzących gospodarstwa rolne w Polsce zakończyło edukację na poziomie gimnazjum bądź szkoły podstawowej. W regionie absolwenci wymienionych szkół stanowią nieco ponad 11% osób kierujących gospodarstwami.

⁶ Kapitał ludzki w Polsce w latach 2012-2016 – GUS, Urząd Statystyczny w Gdańsku.

Poziom wykształcenia ogólnego osób kierujących gospodarstwami rolnymi województwie kujawsko-pomorskim w 2016 roku

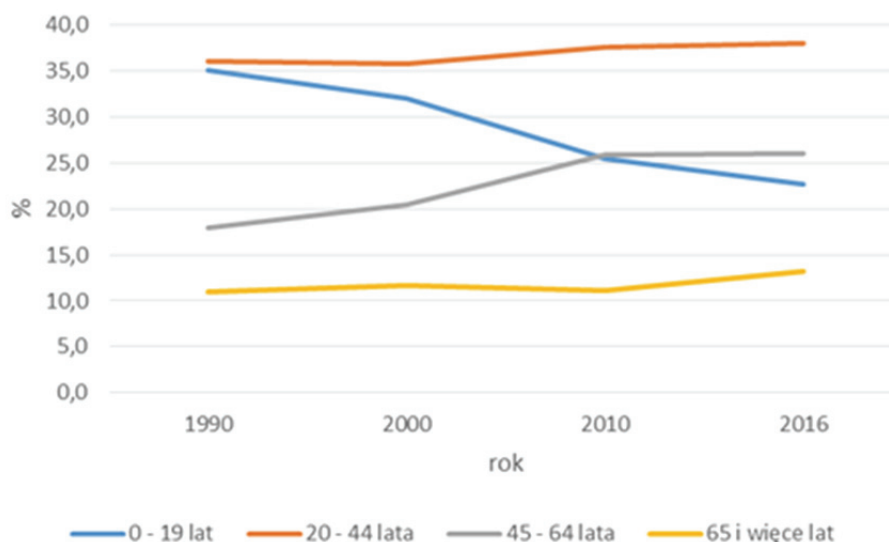
Poziom wykształcenia ogólnego osób kierujących gospodarstwami rolnymi w Polsce w 2016 roku

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych GUS Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 roku

Wśród **zmian demograficznych** podkreślenia wymaga utrzymująca się tendencja do zmniejszania się liczby ludności w wieku produkcyjnym. Na obszarach wiejskich, nie licząc miejscowości podmiejskich największych miast i przyległych do niektórych większych ośrodków miejskich, w niekorzystny sposób zmienia się struktura ludności, co obrazuje wykres ilustrujący zmiany następujące w dłuższym okresie.

Rysunek 13. Zmiany w proporcjach mieszkańców obszarów wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim według głównych grup wieku

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie publikacji GUS – Ludność – stan i struktura w przekroju terytorialnym

Duży wpływ na zmiany w zaludnieniu ma migracja, szczególnie przenoszenie się mieszkańców największych miast na pobliskie obszary wiejskie, ale także pozostawanie w miastach młodych mieszkańców wsi po okresie nauki i wyjazdu poza region. Saldo migracji zagranicznej na pobyt stały jest w województwie od niedawna dodatnie. Ujemne jest natomiast saldo migracji wewnętrznej. Spośród powiatów ziemskich, traktowanych w całości – łącznie z miastami leżącymi w ich granicach, dodatnie saldo migracji stałych odnotowano w 2016 roku jedynie w trzech: bydgoskim (10,15), toruńskim

(7,43) i aleksandrowskim (0,25). W pozostałych saldo było ujemne – najbardziej znaczące w powiatach: rypińskim (-4,43), radziejowskim (-4,07) i lipnowskim (-3,51). Natomiast ocena migracji na obszarach wiejskich wyodrębnionych administracyjnie pokazuje, że w 2016 roku ujemne saldo migracji wystąpiło w 13 powiatach ziemskich regionu. W czterech powiatach było wyraźnie dodatnie (bydgoski, toruński, chełmiński, aleksandrowski), a w dwóch (tucholski, świecki) napływ i odpływ ludności z obszarów wiejskich prawie się równoważyły. Najwyższy ubytek mieszkańców obszarów wiejskich, spowodowany przewagą odpływu nad napływem ludności, w 2016 roku wystąpił w powiatach:

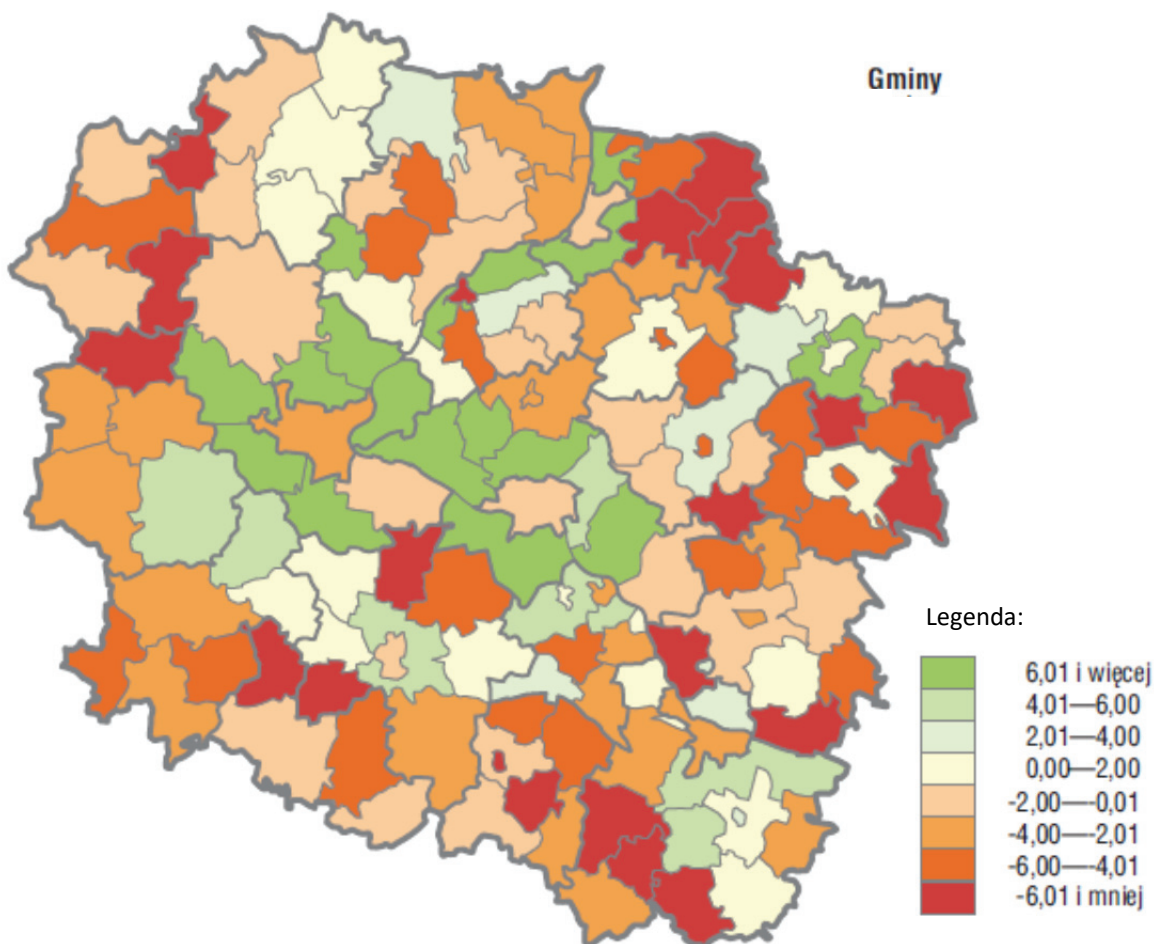

Powiatami następnymi w kolejności pod względem ujemnego salda migracji na obszarach wsi były: nakielski, mogileński, grudziądzki, włocławski. Wszystkie jednostki ze wskazanych na diagramie i wymienionych w tekście są powiatami zewnętrznego pierścienia. Migracja odnotowywana na poziomie gmin wiejskich i obszarów wiejskich w gminach-miejsko wiejskich pozwala wskazać miejsca zagrożone stopniowym wyludnieniem. Na podstawie danych demograficznych za lata 2015-2016 (BDL GUS) do terenów z najbardziej nasiloną migracją należy zaliczyć:

- w powiecie lipnowskim – gminę Bobrowniki, obszar wiejski gminy Dobrzyń nad Wisłą i gminę Chrostkowo;
- w powiecie radziejowskim – gminę Bytoń i obszar wiejski gminy Piotrków Kujawski;
- w powiecie rypińskim – gminy Wąpielsk, Skrwilno i Rogowo;
- w powiecie sępoleńskim – obszar wiejski gminy Kamień Krajeński i gminę Sośno;
- w powiecie nakielskim – obszary wiejskie gmin Kcynia i Mrocza;
- w powiecie mogileńskim – gminę Dąbrowa;
- w powiecie grudziądzkim – obszary wiejskie gmin Łasin i Radzyń Chełmiński oraz gminy Świecie nad Osą i Gruta;
- w powiecie włocławskim – gminę Boniewo i obszar wiejski gminy Chodecz;
- w powiecie wąbrzeskim – gminę Książki;
- w powiecie brodnickim – gminę Osiek oraz obszary wiejskie gmin Jabłonowo Pomorskie i Górzno;
- w powiecie inowrocławskim – obszar wiejski gminy miejsko-wiejskiej Janikowo;
- w powiecie świeckim – gminę Bukowiec;
- w powiecie aleksandrowskim – obszary gmin Koneck i Bądkowo.

Kolejność powiatów i obszarów w powiatach została uszeregowana od najwyższego ujemnego salda migracji. Dokładniejszą sytuację ukazuje obraz salda migracji na poziomie wszystkich gmin.

Rysunek 14. Saldo migracji wewnętrznych i zagranicznych na pobyt stały na 1000 ludności w 2016 roku

Źródło: Województwo kujawsko-pomorskie – podregiony, powiaty i gminy – 2017 – Urząd statystyczny w Bydgoszczy

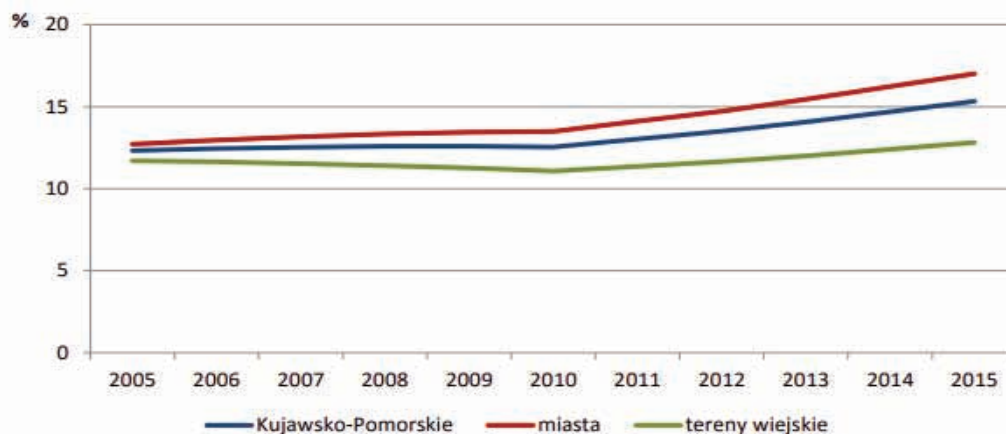
Czynnik centrum – peryferie jest w przypadku migracji czynnikiem decydującym. Poziom rozwoju gospodarczego gmin wydaje się mieć w tym procesie mniejsze znaczenie. Pobieźna ocena aktualnych danych wydaje się wskazywać na rosnący wpływ na bilans ludności atrakcyjności krajobrazowej – gminy nadwiślańskie, nad Brdą, północna część powiatu brodnickiego, wschodnie gminy powiatu włocławskiego. Według prognozy demograficznej do 2030 roku, przy zachowaniu obecnej skali migracji, w niektórych gminach zakładany jest spadek liczby ludności o ponad 10%, co w sytuacji rosnącego zapotrzebowania na pracę w miastach może okazać się oceną niedoszacowaną i w dłuższej perspektywie stwarzać realne zagrożenie wyludnieniem. Poniżej zostały wymienione gminy wiejskie i miejsko-wiejskie, w których do 2030 roku w porównaniu z rokiem 2017 prognozowane jest zmniejszenie liczby mieszkańców o więcej niż 5%:

- w pow. radziejowskim – Bytów, Dobre, Osiecin, Piotrków Kujawski, Topólka;
- w pow. grudziądzkim – Gruta, Łasin, Radzyń Chełmiński, Świecie nad Osą;
- w pow. włocławskim – Boniewo, Chodecz, Izbica Kujawska, Kowal (w), Lubień Kujawski, Lubraniec;
- w pow. rypińskim – Rogowo, Skrwilno, Wąpielsk;
- w pow. lipnowskim – Chrostkowo, Dobrzyń nad Wisłą, Skępe;

- w pow. inowrocławskim – Gniewkowo, Janikowo, Kruszwica;
- w pow. aleksandrowskim – Bądkowo, Koneck;
- w pow. mogileńskim – Dąbrowa, Strzelno;
- w pow. wąbrzeskim – Książki, Płużnica;
- w pow. chełmińskim – Papowo Biskupie;
- w pow. golubsko-dobrzyńskim – Radomin;
- w pow. świeckim – Nowe;
- w pow. sępoleńskim – Sośno;
- w pow. nakielskim – Kcynia;
- w pow. żnińskim – Janowiec Wielkopolski.

Po 2010 roku na terenach wiejskich województwa zaczął wzrastać współczynnik starości, obrazujący odsetek ludności w wieku 65 lat i więcej w ogólnej liczbie ludności (wcześniej jego wartość spadała). W konsekwencji na koniec 2016 roku na terenach wiejskich ludność w wieku 65 lat i więcej stanowiła 13,2%.⁷ Większość gmin wiejskich i miejsko-wiejskich wskazanych w prognozie do 2030 roku jako zagrożone znaczącym ubytkiem populacji położona jest na obrzeżach województwa, chociaż z przewagą jednostek ze wschodniej i południowej części regionu.

Rysunek 15. Udział ludności w wieku 65 lat i więcej w województwie kujawsko-pomorskim według miejsca zamieszkania

Źródło: Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

Pod koniec 2017 roku liczba seniorów – w wieku 80 lat i więcej zamieszkujących obszary wiejskie wynosiła 28588 osób, w tym mniej niż 30% (8537) mężczyzn. Rosnący udział ludności starszej w znaczący sposób wpływa na relacje pomiędzy ludnością pracującą i niepracującą. Jedną z miar tych relacji jest **współczynnik obciążenia demograficznego** ukazujący stosunek liczby osób w wieku nieprodukcyjnym do liczby osób w wieku produkcyjnym. Analiza danych dla powiatów ziemskich wskazuje, że najniższa wartość wskaźnika charakteryzuje dwa powiaty okalające miasta wojewódzkie, w których na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadało w 2016 roku po około 57 osób w wieku nieprodukcyjnym. Obciążenie demograficzne na innych obszarach przyległych do większych miast, np. Włocławka i Inowrocławia, jest również niższe od przeciętnego. Najmniej korzystne proporcje udziału osób w wieku produkcyjnym dla powiatu ziemskiego odnotowano w tymże roku w powiatach

⁷ Urząd Statystyczny w Bydgoszczy.

aleksandrowskim i rypińskim – przeciętnie po 61,5 osoby w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym. Następne w kolejności były powiaty żniński, tucholski i sępoleński. Wysokim obciążeniem demograficznym wśród gmin wyróżniały się: Boniewo w powiecie włocławskim, Brzuze i Wąpielsk w powiecie rypińskim, Janowiec Wielkopolski w powiecie żnińskim, Zbójno w powiecie golubsko-dobrzyńskim, Brzozie w powiecie brodnickim, Bądkowo w powiecie aleksandrowskim, Więcbork w powiecie sępoleńskim i Tuchola w powiecie tucholskim, w których wskaźnik obciążenia demograficznego był w 2016 roku wyższy od 62. Mimo niekorzystnych procesów, sytuacja demograficzna na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego jest lepsza od przeciętnej sytuacji demograficznej wsi w Polsce. Według prognozy do 2050 roku wskaźnik obciążenia demograficznego w regionie będzie się zbliżał do średniego poziomu w kraju, ale nadal województwo zachowa pod tym względem niewielką przewagę. Oznacza to jednak, że przewidywane tempo wzrostu obciążenia demograficznego na obszarach wiejskich w regionie będzie szybsze od tempa pogarszania się sytuacji w kraju.

Rysunek 16. Współczynnik obciążenia demograficznego na obszarach wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim i w Polsce w latach 2005-2016 wraz z prognozą do 2050 roku

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Olsztynie

Gospodarstwa domowe

Źródłem bieżących informacji o gospodarstwach domowych są wyniki badania ich budżetów, prowadzone przez statystykę publiczną w sposób ciągły. Jednak, ze względu na wielkość próby oraz rotacyjny charakter badania trudno odnieść uzyskane wyniki do poszczególnych typów społeczno-ekonomicznych gospodarstw, do podziału miasto – wieś, a tym bardziej wykorzystać w przekroju mniejszych jednostek podziału administracyjnego. Dane uzyskane podczas Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań (NSPLiM'2011) straciły walor aktualności, ale mogą posłużyć do orientacji w zróżnicowaniu przestrzennym wśród wiejskich gospodarstw domowych. W 2011 roku najwięcej osób w rodzinie i najwięcej licznych osobowo gospodarstw domowych spisano w powiecie włocławskim. Największy odsetek jednoosobowych gospodarstw domowych charakteryzował powiat aleksandrowski, a dwuosobowych powiat inowrocławski. Powiaty inowrocławski, bydgoski i toruński wyróżniały się też największym udziałem gospodarstw domowych składających się z trzech osób. Zgodnie z ogólnymi tendencjami liczba gospodarstw domowych w województwie kujawsko-pomorskim wzrasta, a liczba osób tworzących jedno gospodarstwo domowe maleje. Gospodarstwa

domowe na wsi nadal liczą więcej osób niż w miastach. Według wyników spisów liczba gospodarstw domowych w województwie kujawsko-pomorskim wynosiła:

	2002 r.	2011 r.
ogółem	706,7 tys.	729,2 tys.
wieś	229,7 tys.	238,9 tys.

W strukturze gospodarstw domowych rośnie udział gospodarstw domowych pojedynczych, samotnych osób, między innymi z powodu dużej różnicy pomiędzy liczbą kobiet i mężczyzn w wieku senioralnym. Maleje udział gospodarstw wieloosobowych, zwłaszcza liczących 5 i więcej osób. Odsetek gospodarstw 2-osobowych i 3-osobowych ulega wahaniom, ale łączny udział obu grup rośnie. Według danych statystyki publicznej w 2016 roku w regionie było około 760 tysięcy gospodarstw domowych, w tym 255,5 tys. na obszarach wiejskich. Przeciętne wiejskie gospodarstwo domowe tworzyły średnio 3,3 osoby, czyli znacznie więcej niż w miastach (2,7). Na podstawie wskazanych tendencji i rezultatów spisu ludności (2011 r.) można szacować, że nadal blisko 2/3 mieszkańców obszarów wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego tworzy czteroosobowe i liczniejsze gospodarstwa domowe. Około 5% populacji wiejskiej żyje samotnie, a po kilkanaście procent mieszkańców tworzy gospodarstwa dwuosobowe i składające się z trzech osób.

Pewien obraz przewidywanych zmian daje prognoza przedstawiona w tabeli 6. Zakładany jest dalszy wzrost liczby gospodarstw domowych przy malejącej liczebności rodzin. Spodziewana liczba gospodarstw domowych na obszarach wiejskich wyodrębnionych terytorialnie wyniesie w 2030 roku nieco ponad 306 tysięcy, czyli w porównaniu z rokiem 2016 szacowany jest ich wzrost o ponad 50 tysięcy. W tym samym okresie, według przewidywań, liczba osób w przeciętnym gospodarstwie domowym zmniejszy się do niespełna 3 osób – dokładnie do 2,823 osób. Zakładane jest szybsze tempo wzrostu liczby gospodarstw domowych niż tempo spadku osób w rodzinie.

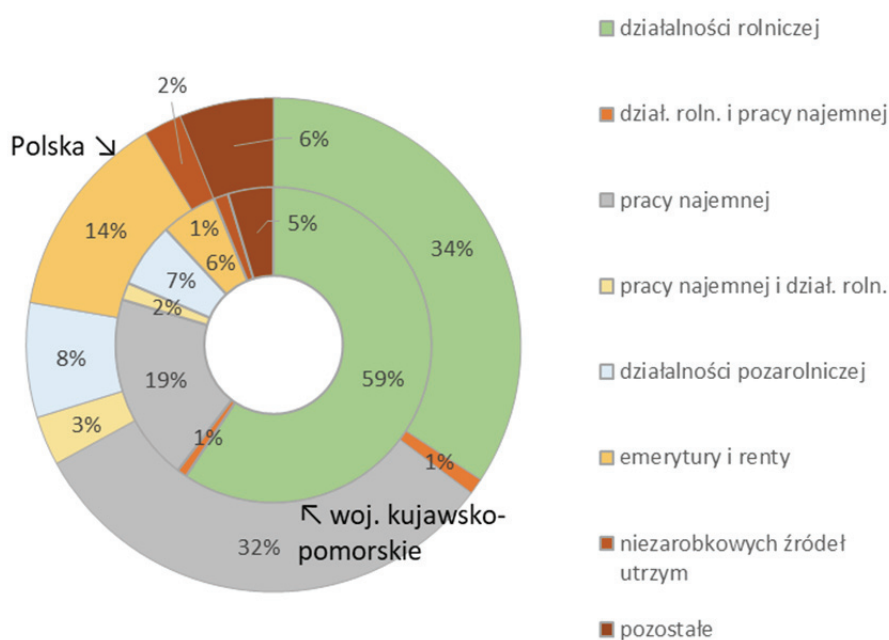
Tabela 6. Prognoza gospodarstw domowych w województwie kujawsko-pomorskim

Rok	2017	2020	2025	2030
Gospodarstwa domowe (tys.)				
Ogółem	765,6	784,5	816,9	836,2
miasta	507,6	518,4	530,4	530,2
wieś	258,0	266,1	286,5	306,1
Przeciętna liczba osób w gospodarstwie domowym				
Ogółem	2,697	2,616	2,480	2,381
miasta	2,408	2,320	2,200	2,126
wieś	3,266	3,192	2,999	2,823

Źródło: Rocznik statystyczny województwa kujawsko-pomorskiego 2017– Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

Liczne opracowania wskazują na postępujący proces dezagraryzacji wsi. Z drugiej strony, z publikacji GUS wiadomo, że w skali kraju udział gospodarstw domowych rolników w ogólnej liczbie wiejskich gospodarstw domowych jest w okresie kilkunastu minionych lat prawie stały i wynosi około 6,8%. Malejący udział przychodów z rolnictwa w dochodach ludności wiejskiej polega zatem głównie na wzroście dochodów z innych źródeł, a nie na zmniejszaniu grona osób uzyskujących dochody z prowadzonej działalności rolniczej. Przed kilkoma laty dochód z pracy w indywidualnym gospodarstwie rolnym stanowił główne źródło utrzymania dla 8,7% mieszkańców obszarów wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego, tj. około 71,6 tys. osób. Nie było to równoznaczne z udziałem dochodu z gospodarstwa rolnego w dochodach gospodarstw domowych, ponieważ większość rodzin łączyła dochody z różnych źródeł, a duża część ludności, głównie dzieci, pozostawała na utrzymaniu pozostałych członków rodziny. Ponadto, od 2011 roku nastąpiły zapewne przesunięcia w strukturze gospodarstw domowych na obszarach wiejskich województwa chociażby w następstwie zmian demograficznych, zmniejszenia liczby gospodarstw rolnych i malejącego udziału rolnictwa w dochodach. Niemniej jednak, nadal charakterystyczną cechą konkretnej grupy gospodarstw domowych w województwie kujawsko-pomorskim jest wyjątkowo silne uzależnienie dochodów rodzin od dochodów z prowadzonej działalności rolniczej. Dotyczy to gospodarstw domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego. Kolejne edycje badania struktury gospodarstw rolnych realizowane przez GUS potwierdzają tę specyficzną cechę. Dla ponad 59% gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego w województwie kujawsko-pomorskim głównym źródłem dochodu była w 2016 roku działalność rolnicza. To najwyższy udział wśród wszystkich województw z Wielkopolską włącznie, w której analogiczny wskaźnik ustalono na nieco ponad 45%. Przeciętnie w Polsce rolnictwo było dominującym źródłem dochodów dla 34% gospodarstw domowych tej grupy. Drugi według znaczenia strumień środków zasilających gospodarstwa domowe rolników, czyli dochody z pracy najemnej, stanowił przeważający dochód dla 19% gospodarstw domowych w województwie, a w Polsce dla prawie 33%.

Rysunek 17. Gospodarstwa domowe z użytkownikiem gospodarstwa rolnego według głównego źródła dochodu (przynajmniej 50%). Województwo kujawsko-pomorskie i Polska, 2016 rok

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie opracowania GUS Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 roku

Skokową zmianę w strukturze dochodów gospodarstw domowych spowodowało wprowadzenie świadczenia wychowawczego Rodzina 500+. Rezultaty tego instrumentu polityki rodzinnej nie ujawniły się jeszcze w statystykach w pełni, ale dane za 2016 rok wskazują, że w rodzinach otrzymujących to świadczenie przekazywane środki stanowiły przeciętnie 16,8% dochodów rozporządzalnych na osobę. Nieco później zestawione dane⁸ wskazują, że w lipcu 2017 roku świadczenie wychowawcze w województwie kujawsko-pomorskim otrzymywało 224,5 tys. dzieci. Wśród dzieci w wieku do 18 roku życia zamieszkujących wiejskie gminy regionu uprawnionych do świadczenia było 65%, a gminy miejsko-wiejskie 62%.

Przesunięcia, jakie nastąpiły w strukturze wiejskich gospodarstw domowych od początku stulecia (2000-2015), polegały przede wszystkim na wzroście liczby gospodarstw domowych pracowników najemnych tak, że stanowią one teraz na wsi w skali kraju około połowy. Drugą zmianą, według wyników badania budżetów gospodarstw domowych, jest spadek udziału gospodarstw domowych z głównym źródłem utrzymania z rolnictwa. W 2015 roku na obszarach wiejskich w Polsce takie gospodarstwa stanowiły tylko 11,3%. Zmalał też w dużym stopniu udział gospodarstw domowych emerytów i rencistów. W końcowym roku omawianego okresu gospodarstwa domowe tej grupy osób stanowiły około jednej czwartej ogółu gospodarstw domowych na wsi.

Osoby zależne i infrastruktura społeczna

Spadek liczby ludności i starzenie się społeczeństwa zachodzące na większości terenów wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego stanowią narastające wyzwanie dla sfery usług, zwłaszcza dedykowanych osobom starszym. Równocześnie na obszarach podmiejskich następuje wzrost liczby mieszkańców, który wymaga poszerzania infrastruktury i zwiększenia dostępności niektórych usług dla innych odbiorców. Do rozpoznania potrzeb i rzeczywistego stanu funkcjonowania usług publicznych w regionie przykładana jest bardzo duża waga. Kujawsko-Pomorskie Biuro Planowania Przestrzennego i Regionalnego we Włocławku przy współpracy Wydziału Analiz i Ewaluacji Departamentu Rozwoju Regionalnego Urzędu Marszałkowskiego wykonało w tym zakresie nowatorskie badania⁹, których wyników (ze względu na objętość) nie uda się zamieścić w niniejszej diagnozie. Rezultatem zrealizowanych prac jest szczegółowa analiza dostępności poszczególnych usług, zwłaszcza tych, które stanowią zadania własne samorządów szczebla gminnego i powiatowego oraz kilkadziesiąt rekomendacji dla polityki regionalnej.

⁸ Raport „Rodzina 500+” stan na 31 lipca 2017 r. - Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej.

⁹ Ocena stanu przygotowania infrastruktury społecznej województwa kujawsko-pomorskiego dla potrzeb wszystkich pokoleń, ze szczególnym uwzględnieniem usług kierowanych do osób starszych (Etap I – powiaty i gminy; Etap II – miasta prezydenckie).

Główne rodzaje usług ocenianych powołanym badaniem:

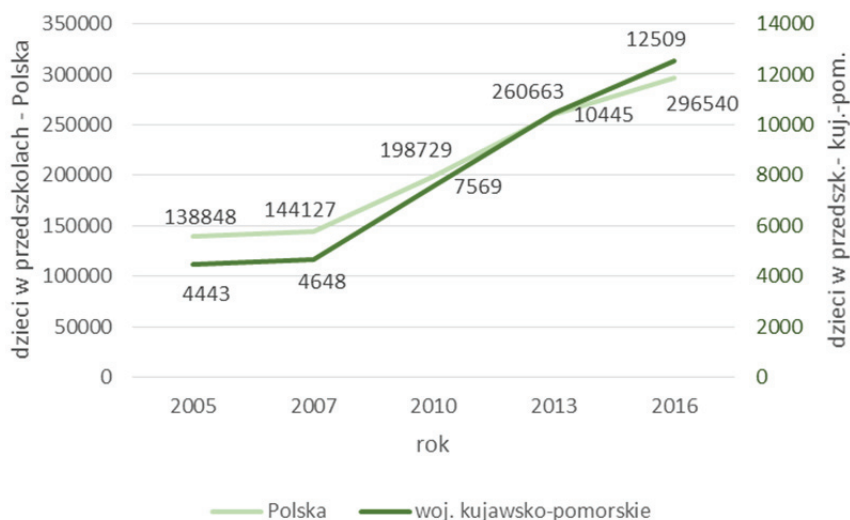

W niniejszym opracowaniu oceną zostały objęte tylko niektóre aspekty infrastruktury społecznej, głównie w oparciu o dane udostępniane przez statystykę publiczną. Na przykład, na podstawie danych GUS można ocenić, że województwo kujawsko-pomorskie należy do grupy kilku regionów w kraju, w których instytucjonalna opieka świadczona dla najmłodszych jest najslabiej rozwinięta. Wraz z trzema innymi województwami region zapewnia **opiekę żłobkową** w przedziale do 60 dzieci na każdy tysiąc dzieci w wieku do 3 lat. Łącznie z klubami dziecięcymi i oddziałami wskaźnik ten wzrasta do 108. W 2016 roku w regionie działały 94 żłobki, oddziały żłobkowe i kluby dziecięce, dysponujące 3544 miejscami. W 2015 roku w gminach wiejskich regionu funkcjonowało 11 żłobków i klubów dziecięcych zapewniających opiekę dla 318 najmłodszych dzieci. Placówki występowały na terenie siedmiu jednostek, w tym w pięciu gminach podmiejskich (Białe Błota, Osielsko, Lubicz, Obrowo i Gruta) i w dwóch gminach typowo wiejskich – Kikole i Płużnicy. W siedmiu gminach miejsko-wiejskich działało w tym czasie 10 placówek zapewniających pobyt dla 464 dzieci (Barcin, Gniewkowo, Nakło nad Notecią, Solec Kujawski, Szubin, Sępólno Krajeńskie, Świecie). Udział całego regionu w liczbie placówek w kraju wyniósł w 2016 roku 3,5%, a w liczbie miejsc w żłobkach 3,8%. Miejsca w żłobkach i klubach dziecięcych są dostępne jedynie w około 11% gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego.

Według danych statystyki publicznej w roku szkolnym 2016/2017 odsetek dzieci w wieku 6 lat uczestniczących w edukacji przedszkolnej wyniósł w województwie ogółem 76,5%, a na wsi 60,1%. W regionie funkcjonowało 1069 placówek wychowania przedszkolnego, w tym 559 na wsi. W przeważającej części były to jednak oddziały przedszkolne przy szkołach podstawowych, gdyż na obszarach wiejskich funkcjonowało tylko 145 przedszkoli¹⁰, z których korzystało około 48% dzieci w wieku 5 i 6 lat. Poprawia się sytuacja w zakresie **opieki przedszkolnej** dla dzieci w szerszej grupie wiekowej, tj. w wieku 3–6 lat, chociaż na obszarach wiejskich jest gorsza w porównaniu z sytuacją w miastach.

¹⁰ Rocznik statystyczny województw 2017 – GUS.

Dane Urzędu Statystycznego w Olsztynie wskazują, że liczba dzieci w przedszkolach na obszarach wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim zwiększała się szybciej niż w kraju:

W 2016 roku miejsca w przedszkolach zapewniono dla około 26%, a ogólnie w placówkach wychowania przedszkolnego dla 54%. Wśród powiatów najmniej korzystna sytuacja miała pod tym względem miejsce w powiatach: rypińskim, włocławskim ziemskim, radziejowskim, wąbrzeskim oraz grudziądzkim ziemskim. Dostępne dane z poprzedniego roku szkolnego¹¹ pokazują, że przedszkola funkcjonowały we wszystkich gminach miejsko-wiejskich (9469 miejsc) i w około 70% gmin wiejskich (8370 miejsc).

Domy dziecka, rodzinne domy dziecka i rodziny zastępcze tworzą podstawy **rodzinnej pieczy zastępczej dla dzieci i młodzieży**. Od 2014 roku w województwie kujawsko-pomorskim notuje się wzrost liczby placówek opiekuńczo-wychowawczych, a same placówki dostosowują się do standardów określonych w ustawie o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, co polega najczęściej na podziale placówek na mniejsze, liczące do 14 dzieci. W regionie w 2016 roku nastąpił spadek liczby placówek opiekuńczo-wychowawczych typu rodzinnego z 13 na 10 (zlikwidowano dwie placówki w powiecie nakielskim oraz jedną w powiecie brodnickim). Zanotowano natomiast wzrost ogólnej liczby rodzin zastępczych w 15 powiatach (np. w powiecie toruńskim o 30 rodzin, we włocławskim o 20 rodzin, w brodnickim o 10 rodzin). Wzrasta liczba rodzin zastępczych zawodowych (w powiatach: włocławskim, lipnowskim, chełmińskim, inowrocławskim, świeckim, mogileńskim, nakielskim). Jedynie w dwóch powiatach nastąpił niewielki spadek liczby rodzin zastępczych zawodowych (w golubsko-dobrzyńskim o jedną rodzinę, w toruńskim o dwie). Rozmieszczenie miejsc pieczy zastępczej jest nierównomierne. Podobnie jak w latach poprzednich, w powiatach grudziądzkim, radziejowskim oraz sępoleńskim nie funkcjonują żadne rodziny zastępcze zawodowe. Powiaty, na terenie których nie ma żadnych placówek opiekuńczo-wychowawczych, to: mogileński, toruński i wąbrzeski. W zakresie funkcjonowania placówek do 14 miejsc standardy już osiągnęły powiaty: golubsko-dobrzyński, inowrocławski, nakielski i radziejowski.

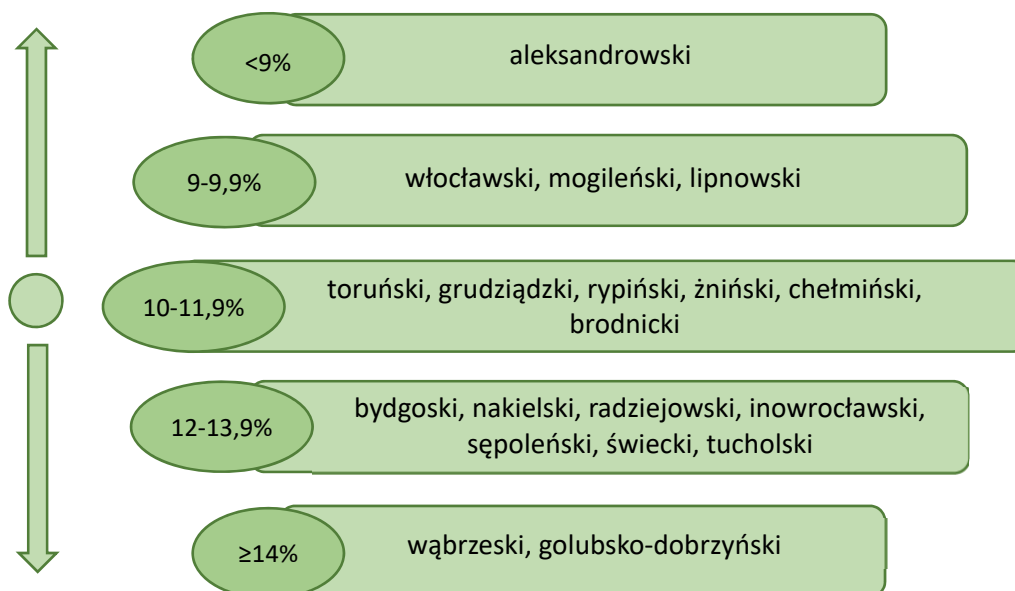
¹¹ Statystyczne Vademecum Samorządowca – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy.

Udział **seniorów** w społeczeństwie wiejskim, w porównaniu z ich udziałem wśród ludności miast, jest mniejszy. W 2017 r. w województwie kujawsko-pomorskim wynosił:

Do gmin wiejskich lub obszarów wiejskich gmin miejsko-wiejskich z najwyższym odsetkiem osób w wieku senioralnym należy zaliczyć Lubraniec i Lubień Kujawski w powiecie włocławskim oraz Koneck w powiecie aleksandrowskim, gdzie udział osób w wieku 80 lat lub więcej wynosił ponad 5%. Blisko tego poziomu była również gmina Bytoń w powiecie radziejowskim, obszar wiejski gminy Skępe w powiecie lipnowskim i gminy wiejskie Baruchowo oraz Kowal w powiecie włocławskim.

Strategia Odpowiedzialnego Rozwoju zakłada, że zarządzanie skutkami starzejącej się ludności jest jednym z głównych wyzwań, dla sprostania któremu niezbędne są wielopłaszczyznowe działania na rzecz osób starszych, a równocześnie „srebrna” gospodarka może w niedalekiej przyszłości stanowić ważny sektor w gospodarce obszarów wiejskich. Jednym z najważniejszych programów z zakresu spójności społecznej realizowanych w ramach SOR będzie „Polityka społeczna wobec osób starszych 2030 – Bezpieczeństwo • Uczestnictwo • Solidarność”. Odsetek **osób niepełnosprawnych** w ogólnej liczbie ludności jest w województwie kujawsko-pomorskim wyższy niż przeciętnie w kraju. W 2015 roku wynosił 12,7%, wobec 12,2% w Polsce. Dokładne dane uzyskane w trakcie spisu (NSPLIM’2011) wskazywały na znaczące różnice w udziale osób niepełnosprawnych wśród mieszkańców powiatów ziemskich:

Według Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy, w 2014 roku orzeczenie o niepełnosprawności posiadało w województwie 106,8 tys., tj. 19,4% osób w wieku 50-69 lat oraz 65,8 tys., tj. 33,6% osób w wieku co najmniej 70 lat. Według informacji przekazanych w ramach „Ankiety uzupełniającej do

OZPS¹² za rok 2016” liczba osób niepełnosprawnych objętych pomocą przez Powiatowe Centra Pomocy Rodzinie (PCPR) wynosiła 23684, co stanowiło blisko 9% wszystkich osób niepełnosprawnych. Z danych WUP w Toruniu wynika, że znacząco zmalała liczba bezrobotnych osób niepełnosprawnych – z 6 tys. w roku 2015 do 4,5 tys. w roku 2016.

W 2016 roku na 10 tys. mieszkańców w województwie przypadało 18,9 miejsc w **Domach Pomocy Społecznej (DPS)**. Liczba DPS w poprzednich kilku latach utrzymywała się na podobnym poziomie. Od 2016 roku nastąpił wzrost ogólnej liczby domów o jedną placówkę prywatną w powiecie żnińskim. Funkcjonują też trzy niepubliczne domy pomocy społecznej. Łącznie na terenie województwa kujawsko-pomorskiego funkcjonuje 49 DPS, w tym 39 prowadzonych przez jednostki samorządu terytorialnego. Większość DPS mieści się na wsi lub w małych miastach. Ich liczba jest różna w poszczególnych powiatach, przy przeciętnej przekraczającej dwa domy pomocy na powiat ziemski. W 2016 roku w większości powiatów funkcjonował co najmniej jeden DPS. Liczba korzystających utrzymuje się na podobnym poziomie – 4,4 tys. osób. Najlepsza dostępność miejsc w domach pomocy społecznej występuje w powiecie sępoleńskim (47 miejsc na 10 tys. mieszkańców), a najmniej korzystna w powiecie golubsko-dobrzyńskim. Liczba osób oczekujących na umieszczenie w DPS według stanu na 31 grudnia 2016 roku wyniosła 420 osób. W porównaniu z rokiem 2015 nastąpił wzrost oczekujących o 80 osób. Czas oczekiwania na miejsce najczęściej wynosi od 12 do 24 miesięcy. Najdłuższy czas oczekiwania występował w domach pomocy społecznej dla osób w podeszłym wieku (tylko 10 domów pomocy społecznej dla tej grupy osób), przewlekle somatycznie chorych i przewlekle psychicznie chorych.

W latach 2013-2015 liczba **środowiskowych domów samopomocy (ŚDS)** wzrosła o jedną placówkę, kolejny ŚDS powstał w 2016 roku, w Nieszawie. Na przestrzeni lat 2013-2016 liczba miejsc w środowiskowych domach samopomocy przypadająca na 10 tys. mieszkańców w województwie kujawsko-pomorskim systematycznie wzrastała. Wartości maksymalne i minimalne wskaźnika nie zmieniły się, nadal najkorzystniejsza sytuacja występuje w powiecie wąbrzeskim (26 miejsc na 10 tys. mieszkańców), a najmniej korzystna w powiecie nakielskim (2 miejsca na 10 tys. mieszkańców). Rok 2017 był rokiem tworzenia ŚDS – powstało 5 nowych domów, czego nie uwzględniają dane ujęte w tabeli 7.

Tabela 7. Dostępność infrastruktury domów pomocy społecznej i środowiskowych domów samopomocy

Rok	2013	2014	2015	2016	Wartość maksymalna	Wartość minimalna
Liczba miejsc w DPS przypadająca na 10 tys. mieszkańców	18,8	19,1	19,2	18,9	47,0 (pow. sępoleński)	2,6 (pow. golubsko-dobrzyński)
Liczba miejsc w ŚDS przypadająca na 10 tys. mieszkańców	5,7	6,3	7,4	7,8	25,8 (pow. wąbrzeski)	2,5 (pow. nakielski)

Źródło: Ocena zasobów pomocy społecznej w województwie kujawsko-pomorskim za 2016 rok, ROPS Toruń

Do osób starszych w regionie kierowanych jest kilka projektów finansowanych lub współfinansowanych przez samorząd województwa kujawsko-pomorskiego¹³. Jedną z form pomocy są dzienne domy pobytu, z których może korzystać około 1,1 tys. osób. Wśród tego typu placówek przeważają domy w miastach, ale duża ich część funkcjonuje na obszarach wiejskich i w niewielkich miastach (Barcin, Bierzgłowo, Cie-

¹² Ocena zasobów pomocy społecznej.

¹³ Kujawsko-pomorskie dla seniorów – Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego.

chocin, Chełmża, Dobrze, Gądecz, Górzno, Grążawy, Mokowo, Nowogród, Przysiek, Unisław, Wierzchosławice, Żalinowo). Podobne zadania mają Kluby Seniora zapewniające w województwie miejsca dla 275 osób, funkcjonujące m. in. w Chełmży, Lubiczu i Płużnicy. W regionie realizowany jest także projekt pod nazwą „Zielona opieka” oferujący miejsca dla 225 osób w gospodarstwach rolnych usytuowanych w kilku powiatach – głównie tucholskim oraz świeckim, brodnickim, mogileńskim i wąbrzeskim. Wydłuża się lista gmin przystępujących do regionalnego programu pilotażowego opieki senioralnej. W 2016 roku usługi opiekuńcze nie były jeszcze dostępne na terenie 16 gmin, a odsetek osób objętych takimi usługami w regionie stanowił tylko 1,6% osób w wieku poprodukcyjnym.

Podmioty ekonomii społecznej o charakterze reintegracyjnym. Zgodnie z danymi publikowanymi przez Urząd Statystyczny w Bydgoszczy¹⁴, w 2016 roku w regionie działały 62 jednostki reintegracji społeczno-zawodowej, które zajmowały się głównie aktywizacją osób z niepełnosprawnościami, ale także innymi osobami zagrożonymi wykluczeniem społecznym. Centra integracji społecznej (CIS) były cztery, chociaż sprawozdanie ROPS pokazuje dwa, natomiast klubów integracji społecznej (KIS) – 14. Wśród jednostek najwięcej, bo 36, było warsztatów terapii zajęciowej (WTZ).

Podstawowym celem tworzenia **spółdzielni socjalnych** jest reintegracja społeczna oraz zawodowa poprzez tworzenie oraz utrzymywanie miejsc pracy, co stwarza szansę podjęcia aktywności zawodowej osobom zagrożonym marginalizacją i wykluczeniem społecznym, np. osobom z niepełnosprawnościami czy bezrobotnym. Założycielami spółdzielni mogą być zarówno osoby fizyczne, jak i podmioty prawne, w tym jednostki samorządu terytorialnego. Te ostatnie mogą korzystać z usług spółdzielni w realizacji działań użyteczności publicznej, także wykorzystując do tego celu klauzule społeczne w ramach zamówień publicznych. Trudno określić, ile ze wskazanej liczby spółdzielni jest rzeczywiście aktywnych. Wyniki analiz prowadzonych przez ROPS w Toruniu wskazują, że część spółdzielni zakończyła działalność, choć formalnie nie zostały one wyrejestrowane. Na podobnym poziomie, co w roku poprzednim utrzymuje się infrastruktura centrów i klubów integracji społecznej oraz liczba zarejestrowanych spółdzielni socjalnych¹⁵.

Organizacje społeczne

Według wstępnych danych GUS¹⁶ w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 roku było około 4,4 tys. aktywnych organizacji społecznych, co stanowiło 4,8% ich liczby w Polsce. W okresie dwóch lat nastąpił przyrost o około 8%. Liczba aktywnych organizacji w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców kształtowała się w przedziale 22–24 i zaliczała region do grupy województw średnich pod tym względem. Nieco inaczej przedstawiał się sumaryczny stan organizacji społecznych – bez względu na ich aktywność. W 2016 roku na 10 tys. mieszkańców przypadało zaledwie 28 stowarzyszeń lub fundacji, co pozycjonowało region na przedostatnim miejscu w kraju. W ujęciu terytorialnym najwięcej organizacji pozarządowych w stosunku do liczby mieszkańców zostało zarejestrowanych w powiatach wąbrzeskim, tucholskim, golubsko-dobrzyńskim; najgorzej pod tym względem wypadają powiaty rypiński i inowrocławski, aczkolwiek wytłumaczeniem dla powiatu inowrocławskiego jest wyjątkowo duży, jak na powiat ziemski, udział mieszkańców miasta. Organizacji pożytku publicznego było około 0,3 tys. – proporcjonalnie mniej niż w kraju. Najliczniejszą grupę wśród organizacji non-profit w regionie (84,2%) stanowiły stowarzysze-

¹⁴ Źródło: Podstawowe informacje o jednostkach reintegracji społeczno-zawodowej w województwie kujawsko-pomorskim – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy.

¹⁵ Źródło: Ocena zasobów pomocy społecznej w województwie kujawsko-pomorskim za 2016 rok, ROPS Toruń.

¹⁶ Źródło: https://dzialalnosc_organizacji_non_profit_w_2016_dane_wstepne.

nia i podobne organizacje społeczne, w tym około 1000 stowarzyszeń i klubów sportowych, około 800 ochotniczych straży pożarnych i 200 kół łowieckich. Fundacje liczyły około pół tysiąca, a społeczne organizacje wyznaniowe około stu. Organizacje samorządu gospodarczego i zawodowego, w tym kółka rolnicze, to w województwie kujawsko-pomorskim około dwieście organizacji. W regionie wśród omawianych organizacji ponad połowa ma siedzibę na terenach wiejskich (41,6%) i miejsko-wiejskich (10,9%). Na obszarach wiejskich największe znaczenie odgrywają tradycyjne organizacje społeczne, takie jak ochotnicze straże pożarne. Ich działalność jest wielokierunkowa, gdyż oprócz działalności przeciwpożarowej i coraz częściej ratownictwa drogowego dotyczy także kwestii społecznych, kulturalnych, edukacyjnych, sportowych i innych. Ściśle związane ze strażami są wiejskie orkiestry dęte i strażackie drużyny młodzieżowe oraz liczne imprezy organizowane lokalnie. Niektóre jednostki OSP w województwie mają bardzo długą historię. Najstarsze straże powstawały w pierwszych latach XIX wieku. Obecnie głównym problemem dla ochotniczych straży na obszarach wiejskich jest malejąca liczba osób dysponujących możliwością uczestniczenia w akcjach o każdej porze doby, gdyż wzrasta odsetek mieszkańców wsi pracujących poza miejscem zamieszkania lub wyjeżdżających za granicę.

W regionie w ramach społeczno-zawodowych organizacji rolników działa około 600 Kół Gospodyń Wiejskich, które są wyodrębnionymi jednostkami organizacyjnymi kółek rolniczych lub samodzielnymi kółkami rolniczymi mogącymi posiadać osobowość prawną albo stowarzyszeniami. Zgodnie ze strukturą organizacyjną kółek rolniczych, liczba KGW w poszczególnych podregionach województwa przedstawia się następująco:

- podregion bydgoski – 286 KGW skupiających ok. 6,5 tys. członkiń;
- podregion toruński – 220 KGW zrzeszających 3684 członkinie;
- podregion włocławski – około 100 KGW zrzeszających ok. 2,5 tys. członkiń.

Kołom Gospodyń Wiejskich, pomimo przychylności i wsparcia ze strony samorządu szczebla gminnego, brakuje środków finansowych na prowadzoną działalność, co jest związane w wielu przypadkach z brakiem osobowości prawnej, a często z niewielkim doświadczeniem w występowaniu o środki i niedostateczną pomocą w tym zakresie np. ze strony doradztwa rolniczego. Narastającym problemem jest starzenie się i wyludnianie części wsi.

Podobny podział, wynikający z poprzedniej struktury administracyjnej, mają organizacje pszczelarzy, przy czym prowadzenie pasieki w granicach województwa nie jest warunkiem członkostwa. Organizacje te zrzeszają łącznie ponad 2 tys. pszczelarzy, a skala chowu pszczół w regionie obejmuje ponad 55 tys. rodzin pszczelich:

- Regionalny Związek Pszczelarzy Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej – 674 członków, 17 tys. rodzin pszczelich;
- Regionalny Związek Pszczelarzy Toruń – 495 członków, 13,1 tys. rodzin pszczelich;
- Pomorsko-Kujawski Związek Pszczelarzy w Bydgoszczy – 1014 członków, 27,7 tys. rodzin pszczelich.

Cały obszar województwa jest objęty lokalnymi grupami działania (LGD). Jest 19 grup działających na obszarach wiejskich wraz z miastami do 20 tys. mieszkańców oraz jedna grupa rybacka. W ramach bieżącej perspektywy finansowej do dyspozycji lokalnych grup działania jest ponad 42 mln euro z Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich, a także 76 mln euro wsparcia z Regionalnego Programu Operacyjnego województwa oraz 3 mln euro z programu operacyjnego „Ryby” – łącznie około pół miliarda złotych.

Rysunek 19. Mapa lokalnych grup działania (LGD) w województwie kujawsko-pomorskim

Źródło: <https://kujawsko-pomorskie.pl/lista-lgd>

Podstawą oceny kapitału ludzkiego są procesy demograficzne. Statystycznie, na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego sytuacja demograficzna jest korzystniejsza w porównaniu do sytuacji na terenie miast, ale głównie w następstwie procesu zaludniania obszarów podmiejskich. Mimo uwzględnienia w statystyce wsi młodych społeczności podmiejskich, wiele wskaźników demograficznych w regionie pokazuje bardzo niekorzystne zmiany, które na tle obszarów wiejskich kraju w sposób negatywny wyróżniają stan kapitału ludzkiego. Przede wszystkim szybsze jest tempo starzenia się społeczeństwa wiejskiego, z którym wiąże się wiele problemów społecznych i gospodarczych. W latach 2006–2016 mediana wieku mężczyzn przesunęła się o 4 lata, a kobiet o 3,7 lat. Przyrost naturalny na 1000 ludności spadł na obszarach wiejskich z 2,2 do 0,8, a płodność kobiet zmniejszyła się z 45,4 do 40,7, podczas gdy średnio w Polsce na wsi nieco wzrosła. Bardziej niż w kraju zmalał wskaźnik zawieranych małżeństw i wzrósł wskaźnik rozwodów. W kategorii głównych zagrożeń umiejscawiany jest proces migracji z obszarów wiejskich i powiązana z nim niekorzystna prognoza demograficzna. Migracja, zwłaszcza wewnętrzna, najsilniej dotyka obszary położone przy granicach województwa, często niezależnie od stopnia rozwoju gospodarczego gmin, i powoduje stopniowe wyludnianie wsi. W sytuacji demograficznej obszarów wiejskich regionu korzystne jest wydłużanie dalszego trwania życia, poprawa zdrowia i wyjątkowo wyrównana proporcja kobiet i mężczyzn.

Infrastruktura społeczna na obszarach wiejskich jest niedostatecznie rozwinięta. Występują w tym względzie duże różnice przestrzenne. Mimo wyraźnej poprawy, nadal istnieją pilne potrzeby w zakre-

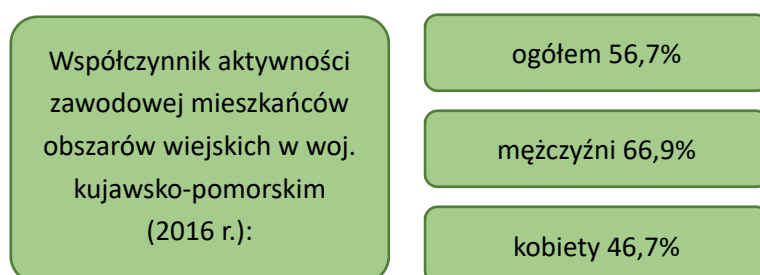
sie opieki na dziećmi, zwłaszcza najmłodszymi, oraz osobami w podeszłym wieku. Większość gmin nie posiada na swoim terenie żłobków ani instytucji pomocy społecznej dla osób w podeszłym wieku. Jako niezadowolający oceniany jest ogólny poziom i dostępność służby zdrowia na obszarach wiejskich województwa.

Badania i statystyki wskazują na niski poziom kapitału społecznego mieszkańców obszarów wiejskich, chociaż samooceny często temu przeczą. Bariery rozwoju społeczno-gospodarczego jest między innymi niższy poziom wykształcenia i mniejsza gotowość do samoorganizacji. Z drugiej strony, na wielu polach widoczne są inicjatywy i działania wyróżniające społeczność wiejską regionu na tle kraju (tworzenie wiosek tematycznych, zagród edukacyjnych, gospodarstw opiekuńczych, wzrost znaczenia funduszu sołectkiego, szerokie wdrożenie mechanizmu Rozwoju Kierowanego przez Lokalną Społeczność).

1.2.3. Rynek pracy i przedsiębiorczość na obszarach wiejskich

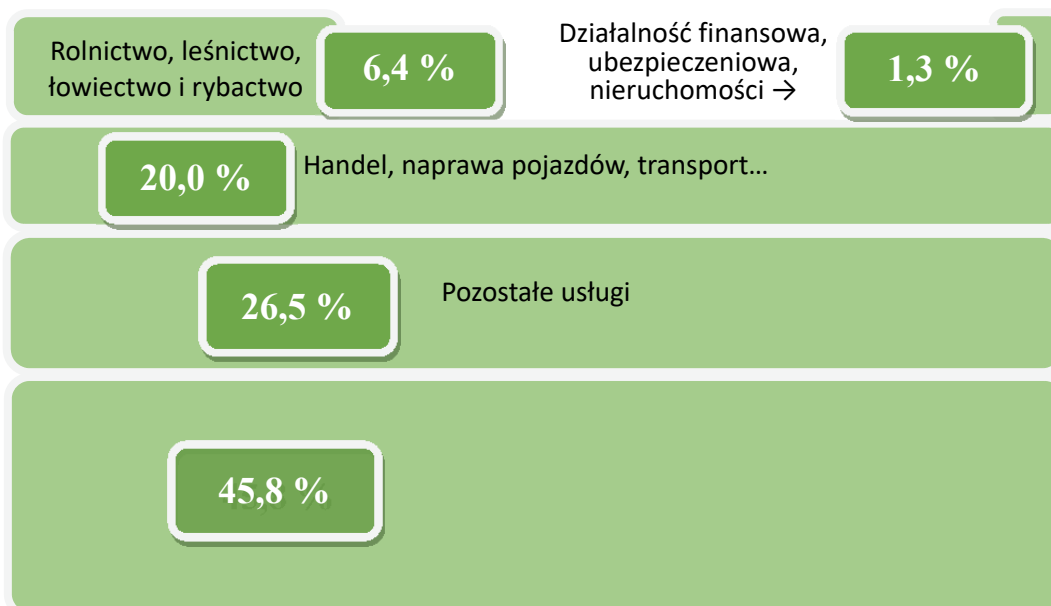
Gospodarka i miejsca pracy to cel strategiczny w Strategii rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego do roku 2020 – Plan modernizacji 2020+. W uzasadnieniu do przyjęcia tego celu podkreślany był przede wszystkim wysoki poziom bezrobocia we Włocławku, Grudziądzu i Inowrocławiu, co w oczywisty sposób wpływało na okoliczne gminy i powiaty. Wśród kierunków zmierzających do poprawy sytuacji wskazano wsparcie dla wymienionych miast, które obecnie jest realizowane i (co istotne dla obszarów wiejskich) rozwój przetwórstwa rolno-spożywczego jako drogę do przywrócenia funkcji gospodarczych w wielu miejscowościach, zwłaszcza popegeerowskich. Sytuacja na rynku pracy i rozwój przedsiębiorczości mają decydujący wpływ na poziom zamożności mieszkańców, a w odniesieniu do rolnictwa także na tempo procesu dezagrarnizacji wsi.

Liczba osób aktywnych zawodowo (według Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności – BAEL) wynosiła w 2016 roku w województwie kujawsko-pomorskim 920 tysięcy (520 tys. mężczyzn i 400 tys. kobiet). Pod względem współczynnika aktywności zawodowej mieszkańców wsi, z rezultatem 56,7%, województwo mieści się w grupie kilku średnich regionów – dokładnie na ósmej pozycji w kraju.

Najwyższe wskaźniki aktywności zawodowej na wsi mają województwa łódzkie, mazowieckie i małopolskie, co niewątpliwie wiąże się z bliskością dużych miast.

Rysunek 20. Zatrudnienie mieszkańców obszarów wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego według głównych rodzajów działalności gospodarczej w 2016 roku

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie *Obszary wiejskie w Polsce w 2016 r.* – Główny Urząd Statystyczny

Analogiczne dane dotyczące kraju wskazują, że zatrudnienie w podmiotach związanych z rolnictwem, leśnictwem, łowiectwem i rybactwem było udziałem mniejszej części zatrudnionych (4,7%). W handlu, przy naprawie pojazdów i innych działalnościach z tej grupy uczestniczyła ponad jedna piąta, czyli o prawie 2 p. proc. więcej. Przemysł i budownictwo dawały zatrudnienie dla 44,4% osób z obszarów wiejskich, czyli mniej niż w województwie kujawsko-pomorskim. Również nieco mniejszy udział zapewniały branże: finansowa, ubezpieczeniowa i rynek nieruchomości. Wyraźnie więcej, bo niemal 28% osób, na obszarach wiejskich w Polsce było zatrudnionych w pozostałych usługach.

Spośród ogółu pracujących w województwie kujawsko-pomorskim (464,7 tys. osób w 2016 r.) na wsi pracuje 21,5% (100,1 tys. osób). Analogiczny wskaźnik dla kraju wynosi 19,2 %. W udziale pracujących w podmiotach mających siedziby na obszarach wiejskich występują duże różnice. Najwyższym wskaźnikiem miejsc pracy na wsi wyróżnia się podregion bydgosko-toruński. Korzystna sytuacja występuje w podregionie świeckim, nieco gorzej w inowrocławskim i grudziądzkim, a najgorzej jest w podregionie włocławskim.

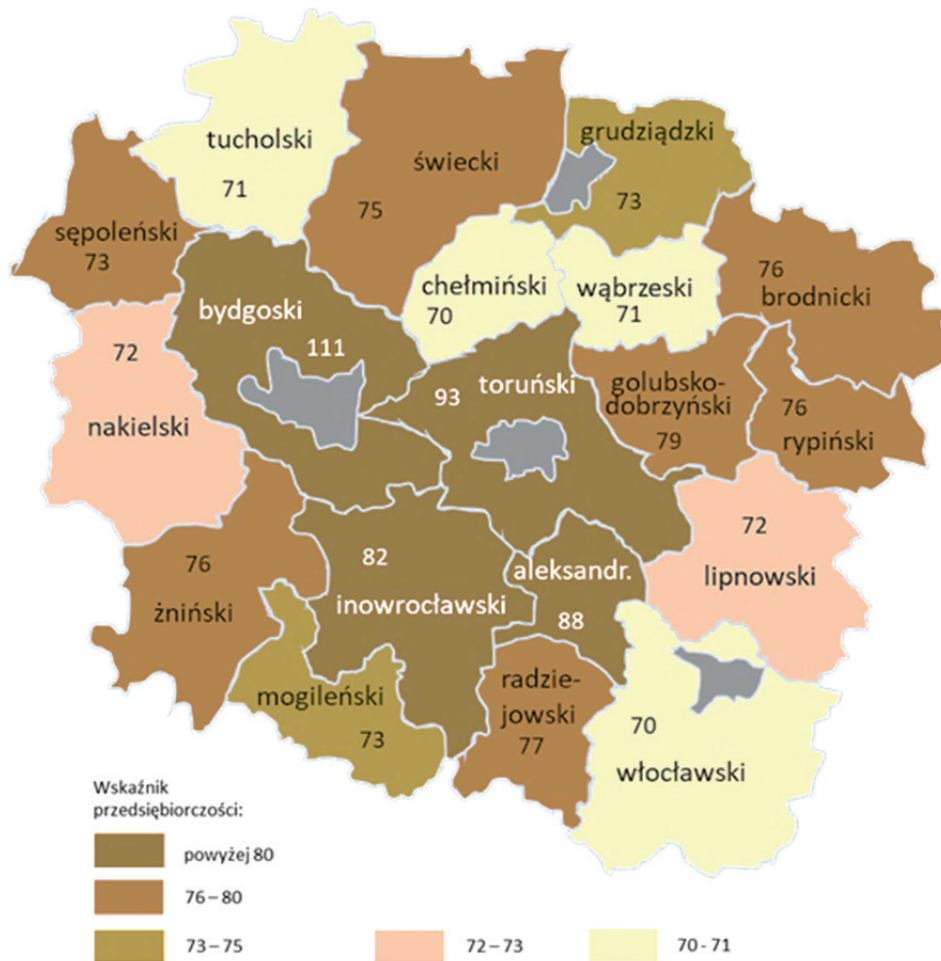
Podmioty gospodarcze

Według danych Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy do rejestru REGON było w 2016 roku w województwie wpisanych 194,1 tys. podmiotów gospodarczych, co stanowiło 4,6% podmiotów zarejestrowanych w Polsce. Niestety, udział regionu w liczbie podmiotów zmniejsza się. W 2010 roku było to 4,8%, a w roku 2016 tylko 4,6%. Firmy w regionie są słabsze niż przeciętnie w kraju. W województwie następują przesunięcia w proporcjach liczby firm funkcjonujących na obszarach wiejskich i w miastach. Przy wzroście liczby podmiotów gospodarczych ogółem, bardziej wzrosła ich liczba na wsi, co ma niewątpliwie związek z zasygnalizowanym wcześniej procesem suburbanizacji gmin podmiejskich. Liczba podmiotów gospodarczych w powiatach bydgoskim i toruńskim wzrosła od 2010 do końca 2016 roku więcej niż o jedną piątą, podczas gdy w tym samym czasie w Bydgoszczy –

mieście nawet się zmniejszyła, a w Toruniu wzrosła o mniej niż 10%. W gminie Obrowo w identycznym okresie dynamika osiągnęła 149,7%.

Wśród powiatów ziemskich najwyższy wskaźnik osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na 1000 osób w wieku produkcyjnym odnotowano w 2016 roku w powiatach otaczających Bydgoszcz i Toruń – odpowiednio 136 i 117. Najstabszymi wynikami wyróżniły się pod tym względem powiaty: chełmiński (80), wąbrzeski (81), nakielski (84), sępoleński (85), włocławski (86) oraz tucholski (86). W kilku powiatach odnotowano wolne tempo tworzenia nowych podmiotów gospodarczych. Najniższe wskaźniki z tego zakresu uzyskały powiaty lipnowski i świecki – po 82–83 nowo zarejestrowane podmioty na 10 tys. ludności w wieku produkcyjnym. Nieco tylko wyższą rejestrację nowych podmiotów obserwowano w powiatach: chełmińskim (86), włocławskim (91), sępoleńskim (94) oraz tucholskim i nakielskim (po 95).

Rysunek 21. Wskaźnik przedsiębiorczości w powiatach ziemskich województwa kujawsko-pomorskiego, 2016 r.

Rysunek 22. Zmiana liczby podmiotów gospodarczych w województwie kujawsko-pomorskim wpisanych do rejestru REGON w latach 2010-2016

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

W strukturze firm w 2016 roku najliczniej były reprezentowane podmioty z sekcji G – handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych włączając motocykle – ponad jedna czwarta podmiotów na obszarach wiejskich województwa. Ponad 14% stanowiły firmy budowlane – sekcja F. W grupie z udziałem dziesięcioprocentowym i większym znalazły się jeszcze podmioty z sekcji C – przetwórstwo przemysłowe. Dość liczne były również podmioty gospodarcze zajmujące się transportem i gospodarką magazynową – sekcja H z udziałem 7,3% oraz pozostałymi usługami w tym gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników (sekcje S i T), których w strukturze było w 2016 roku ponad 7%. Podmiotów zaliczonych według PKD do sekcji A było 3734 (oczywiście bez osób fizycznych prowadzących gospodarstwa rolne), co stanowiło 4,5% udziału w ogólnej liczbie podmiotów na obszarach wiejskich województwa.

Dokładniejsza struktura podmiotów gospodarczych według sekcji PKD zarejestrowanych w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego w 2016 roku jest przedstawiona na rysunku 23, gdzie:

- A. ROLNICTWO, LEŚNICTWO, ŁOWIECTWO I RYBACTWO
- B. GÓRNICTWO I WYDOBYWANIE
- C. PRZETWÓRSTWO PRZEMYSŁOWE
- D. WYTWARZANIE I ZAOPATRYWANIE W ENERGIĘ ELEKTRYCZNĄ, GAZ, PARĘ WODNĄ, GORCĄ WODĘ I POWIETRZE DO UKŁADÓW KLIMATYZACYJNYCH
- E. DOSTAWA WODY; GOSPODAROWANIE CIEKAMI I ODPADAMI ORAZ DZIAŁALNOŚĆ ZWIĄZANA Z REKULTYWACJĄ
- F. BUDOWNICTWO
- G. HANDEL HURTOWY I DETALICZNY; NAPRAWA POJAZDÓW SAMOCHODOWYCH, WŁĄCZAJĄC MOTOCYKLE
- H. TRANSPORT I GOSPODARKA MAGAZYNOWA
- I. DZIAŁALNOŚĆ ZWIĄZANA Z ZAKWATEROWANIEM I USŁUGAMI GASTRONOMICZNYMI
- J. INFORMACJA I KOMUNIKACJA
- K. DZIAŁALNOŚĆ FINANSOWA I UBEZPIECZENIOWA
- L. DZIAŁALNOŚĆ ZWIĄZANA Z OBSŁUGĄ RYNKU NIERUCHOMOŚCI

M. DZIAŁALNOŚĆ PROFESJONALNA, NAUKOWA I TECHNICZNA

N. DZIAŁALNOŚĆ W ZAKRESIE USŁUG ADMINISTROWANIA I DZIAŁALNOŚĆ WSPIERAJĄCA

O. ADMINISTRACJA PUBLICZNA I OBRONA NARODOWA; OBOWIĄZKOWE ZABEZPIECZENIA SPOŁECZNE

P. EDUKACJA

Q. OPIEKA ZDROWOTNA I POMOC SPOŁECZNA

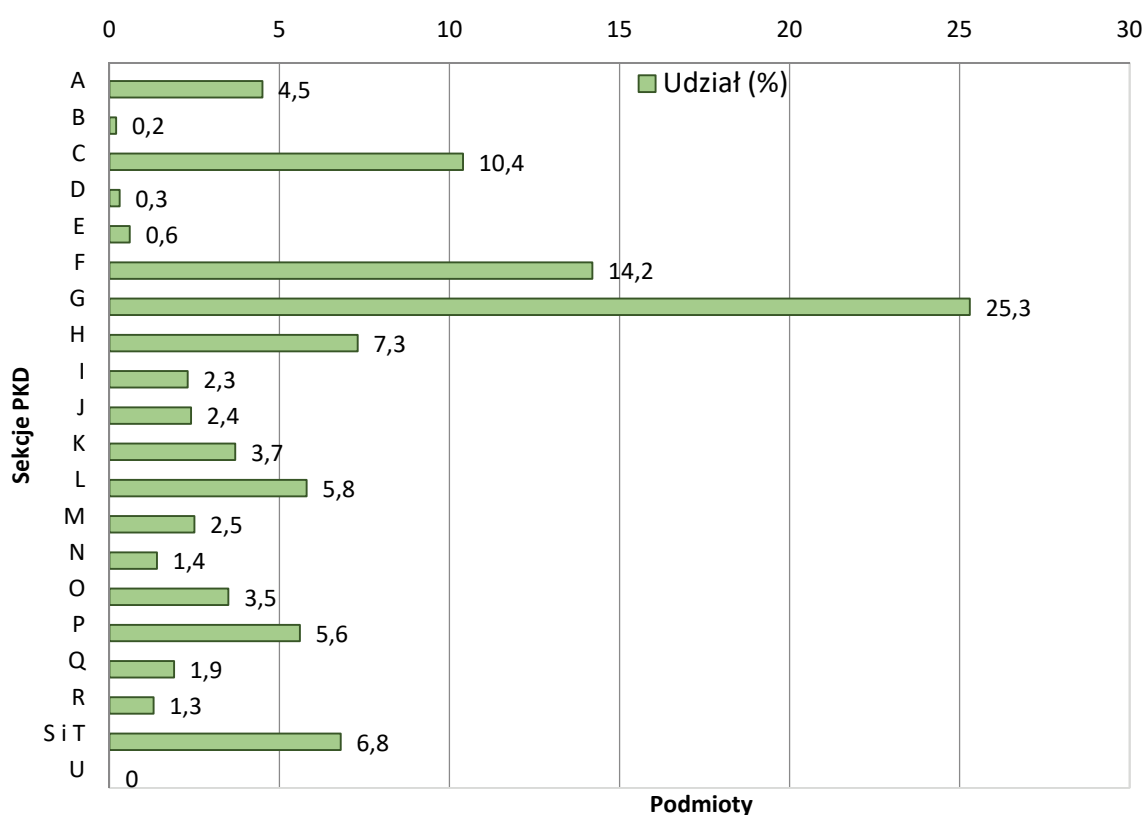
R. DZIAŁALNOŚĆ ZWIĄZANA Z KULTURĄ, ROZRYWKĄ I REKREACJĄ

S. POZOSTAŁA DZIAŁALNOŚĆ USŁUGOWA

T. GOSPODARSTWA DOMOWE ZATRUDNIAJĄCE PRACOWNIKÓW; GOSPODARSTWA DOMOWE PRODUKUJĄCE WYROBY I ŚWIADZĄCE USŁUGI NA WŁASNE POTRZEBY

U. ORGANIZACJE I ZESPOŁY EKSTERYTORIALNE

Rysunek 23. Struktura podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowanych na wsi w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 r. według sekcji PKD

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

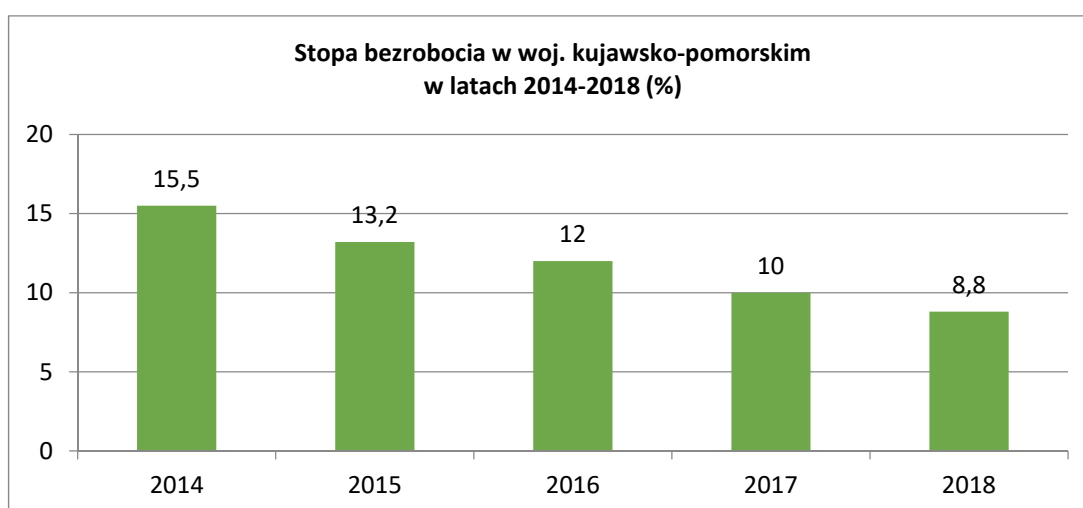
Proporcje sektorów własności na obszarach wiejskich są prawdopodobnie zbliżone do proporcji w województwie: spośród podmiotów gospodarki narodowej (194,1 tys.) istniejących w gospodarce województwa na koniec 2016 roku, sektor publiczny reprezentowało 5,8 tys. firm (3,1% ogółu), a sektor prywatny 187,3 tysięcy. W grudniu 2016 roku w strukturze podmiotów dominowały firmy z pracującymi w liczbie do 9 osób. Było ich 95,5%, czyli ponad 47 tysięcy, w tym najwięcej zakwalifikowanych do sekcji handel i naprawa pojazdów. Grupę z liczbą pracujących od 10 do 49 zdominowały sekcje przetwórstwo przemysłowe i edukacja, po około 1,4 tys. podmiotów każda. W przedziale najwyższym pod względem zatrudnienia, tj. w firmach z przynajmniej pięćdziesięcioma osobami pracującymi, dominowało przetwórstwo przemysłowe w liczbie około pół tysiąca. W ocenianym roku zmiany w rejestrze REGON były

duże. Utworzono około 16 tys. nowych podmiotów gospodarczych, a zlikwidowano około 15,2 tysięcy. Niezbyt korzystną sytuację pod względem stopnia rozwoju przedsiębiorczości w województwie kujawsko-pomorskim można oceniać na różnych płaszczyznach, niemniej jednak rozróżnianie obszarów wiejskich i miast nie wydaje się w tym przypadku najistotniejsze. Bariery rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego zostały niedawno sformułowane w następujący sposób:¹⁷

- bariera demograficzna (do niedawna województwo było w środkowej części listy województw, ale proces depopulacji zaczyna przyspieszać; pozytywne tendencje w powiatach toruńskim, bydgoskim i brodnickim, na przeciwnym biegunie – miasta: Włocławek, Grudziądz, Bydgoszcz);
- bariera społeczna (wyrażona bezrobociem – za lata 2008-2017 piętnasta pozycja wśród regionów Polski, pod względem przyrostu miejsc pracy pozycja trzynasta; na rynku pracy słabo widoczne są skutki dotychczasowego procesu modernizacji gospodarczej województwa; geograficzny rozkład stopy bezrobocia podobny do stanu demografii; największa dynamika miejsc pracy w powiatach bydgoskim, golubsko-dobrzyńskim, brodnickim);
- bariera ekonomiczna (firmy w województwie są dużo słabsze – 5% udziału w liczbie podmiotów gospodarczych w kraju, ale tylko 3% obrotów; wyraźna korelacja zjawisk: dostępność pracy → niski popyt → niskie przychody firm → wyludnianie);
- mankament jakościowy (niskie nakłady B+R, słabość kadrowa uczelni, niska innowacyjność);
- bariera infrastrukturalna (słabe skomunikowania głównych miast Bydgoszczy i Torunia, brak połączenia Bydgoszczy z autostradą, brak rewitalizacji dróg rzecznych, lotnisko);
- bariera instytucjonalna (zwaśnione elity);
- bariera ekologiczna (np. 8 tys. ha lasów zniszczonych podczas nawałnicy w sierpniu 2017 roku).

Bezrobocie

Pozytywne zmiany na rynku pracy jakie miały miejsce w minionych paru latach, pozwalają na optymizm co dalszemu rozwojowi sytuacji. Najbardziej jest to widoczne w spadku stopy bezrobocia rejestrowanego, który to wskaźnik z roku na rok maleje.

Źródło: Informacja o rynku pracy województwa kujawsko-pomorskiego. Wojewódzki Urząd Pracy w Toruniu, 2019r.

¹⁷ Bariery rozwojowe województwa kujawsko-pomorskiego – M. Giese UKW – referat na konferencji „Zrównoważony rozwój województwa kujawsko-pomorskiego – bariery i wyzwania” 23.11.2017 r.

Z danych przekazanych przez powiatowe urzędy pracy wynika, że w dniu 31 grudnia 2018 roku w województwie kujawsko-pomorskim zarejestrowanych pozostawało 72 731 bezrobotnych. Było to o 8812 osób (o 10,8%) mniej niż w końcu grudnia 2017 roku. Stopa bezrobocia spadła na koniec roku 2018 (rok do roku) z 10,0 % do poziomu 8,8 %.

Na koniec 2018 roku liczba mieszkańców wsi zarejestrowanych w województwie jako osoby bezrobotne zmniejszyła się o prawie 3,9 tys. osób. Niemniej, ogólna liczba zarejestrowanych bezrobotnych z obszarów wiejskich przekraczała nadal 34,7 tys. i stanowiła niemal połowę (47,8%) wszystkich bezrobotnych w województwie. Trzeba przy tym zauważyć, że ubytek liczby osób bez pracy wśród mieszkańców wsi był w 2018 roku nieco mniejszy niż analogiczny wskaźnik w poprzednich latach.

Tabela 8. Dane o bezrobociu mieszkańców wsi w powiatach ziemskich województwa kujawsko-pomorskiego na dzień 31.12.2018 roku

Powiaty ziemskie	Stopa bezrobocia w powiatach na koniec 2018 roku (%)	Bezrobotni na koniec 2018 roku				Spadek liczby bezrobotnych w latach 2017-2018 (%)
		Ogółem	Miasto	Wieś	Udział wsi (%)	
grudziądzki	13,3	1909	255	1654	86,6	7,9%
toruński	11,0	3845	692	3153	82,0	8,6%
włocławski	16,0	5179	1088	4091	79,0	15,0%
radziejowski	16,9	2624	640	1984	75,6	7,7%
bydgoski	5,6	2390	589	1801	75,4	7,4%
świecki	7,6	2733	749	1984	72,6	6,2%
lipnowski	16,7	3923	1174	2749	70,1	7,5%
tucholski	11,1	2003	581	1422	71,0	13,2%
rypiński	11,2	1896	769	1127	59,4	6,4%
chełmiński	12,4	2193	838	1355	61,8	12,1%
mogileński	10,7	1840	633	1207	65,6	4,3%
wąbrzeski	12,0	1575	625	950	60,3	12,9%
sępoleński	12,8	1863	713	1150	61,7	10,7%
żniński	10,7	2628	999	1629	62,0	10,7%
brodnicki	7,1	2262	907	1355	59,9	6,8%
nakielski	11,8	3890	1978	1912	49,2	7,7%
golubsko-dobrzyński	10,3	1892	790	1102	58,2	4,3%
aleksandrowski	13,0	2564	1150	1414	55,1	8,8%
inowrocławski	12,5	7581	4719	2862	37,8	14,9%
województwo	8,8	72731	37971	34760	47,8	10,1%

Źródło: Informacja o bezrobociu w miastach i gminach województwa kujawsko-pomorskiego w 2017 i 2018 roku. Wojewódzki Urząd Pracy w Toruniu – Wydział Badań i Analiz

Z opracowań WUP (*Informacja o bezrobociu w miastach i gminach województwa kujawsko-pomorskiego w 2017 roku*, Wojewódzki Urząd Pracy w Toruniu) wynika, że ponad 30 % bezrobotnych mieszkańców wsi pozostaje bez pracy dłużej niż 24 miesiące (analogicznie w miastach 28%). Przewaga tej grupy na grupami bezrobotnych pozostającymi bez zatrudnienia krócej potwierdza się we wszystkich powiatach ziemskich, najdłużej szukają pracy mieszkańcy wsi w powiecie włocławskim – 42,7% bezrobotnych ze wsi w tym powiecie to osoby pozostające bez pracy powyżej 24 miesięcy.

Proporcje osób bezrobotnych w poszczególnych grupach wieku wyróżniają młodych mieszkańców wsi. W końcu 2018 roku aż 10,5 tys. osób mieściło się w przedziale od 25 do 34 lat życia, stanowiło to ponad 30 % ogółu bezrobotnych na wsi. W podziale miasto – wieś, w 2018 roku najmniejszy udział osób z terenów wiejskich odnotowano w powiecie inowrocławskim (ponad 37,8 %) – kolejny raz o pozycji decyduje duże miasto w powiecie ziemskim, a największy w powiecie grudziądzkim (ponad 86,6%), w którym podobnej wielkości miasto tworzy odrębny powiat grodzki.

Sytuacja na rynku pracy szybko się zmienia. Liczba zarejestrowanych bezrobotnych mieszkańców wsi na koniec 2017 roku była mniejsza o ok. 7,9 tys. niż rok wcześniej, a na koniec 2018 liczba ta zmniejszyła się o kolejne 3,9 tys. osób. W 2018 roku o ponad 10 % zmniejszyła się liczba bezrobotnych z obszarów wiejskich w powiatach: włocławskim (o 15,0 %), tucholskim (o 13,2%), wąbrzeskim (o 12,9%), sępoleńskim i znińskim (o 10,7%). Najmniejszy ubytek liczby bezrobotnych zarejestrowano w powiecie golubsko-dobrzyńskim (o 4,3%).

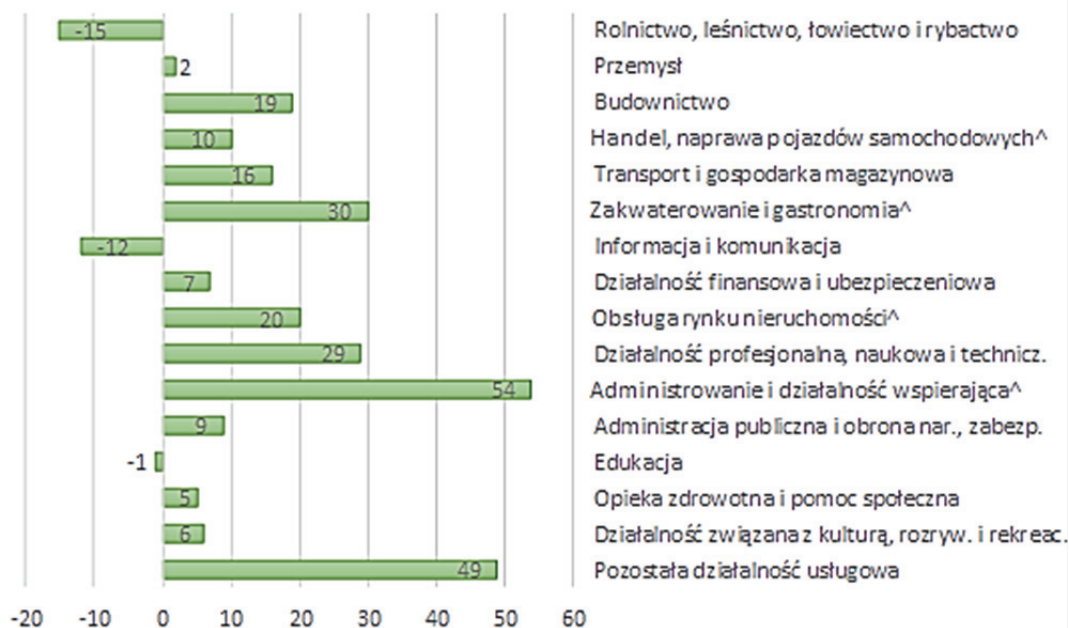
Rysunek 24. Zmiana liczby bezrobotnych mieszkańców wsi w powiatach województwa kujawsko-pomorskiego w 2018 roku (od 31.XII.2017 do 31.XII.2018, w %)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie: Informacja o bezrobociu w miastach i gminach województwa kujawsko-pomorskiego w 2017 roku, Wojewódzki Urząd Pracy w Toruniu

Długookresowe zmiany w poziomie zatrudnienia w poszczególnych sektorach gospodarki regionu pokazuje wykres na rysunku 25. Największy wzrost zatrudnienia w okresie od 2005 do 2016 roku nastąpił w administrowaniu i działalności wspierającej oraz w pozostałej działalności usługowej. Zmniejszenie zatrudnienia miało miejsce w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie traktowanych razem, informacji i komunikacji oraz w edukacji.

Rysunek 25. Zmiany zatrudnienia w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2005-2016 (w %, 2015 r. = 100)

Źródło: Opracowanie KPODR na podstawie Rocznika statystycznego województwa kujawsko-pomorskiego 2017 r., Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

Poziom wykształcenia mieszkańców wsi wyraźnie wpływa na możliwość uzyskania pracy. W grudniu 2018 roku najliczniejszą grupę wśród bezrobotnych mieszkańców obszarów wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego tworzyły osoby z wykształceniem gimnazjalnym lub niższym (34,2%), których udział zawierał się w granicach od 34% w powiecie bydgoskim do ponad 42% w powiecie grudziądzkim. W czterech powiatach przeważali absolwenci zasadniczych szkół zawodowych, którzy najliczniej rejestrowali się w powiecie żnińskim (38%), a najrzadziej w powiecie radziejowskim (31%).

Bezrobotni zamieszkali na wsi częściej od pozostałych bezrobotnych byli także osobami bez stażu pracy – 16,1%, wobec 12,9% wśród bezrobotnych ogółem. Rzadziej natomiast należały do grupy osób powyżej 50 roku życia. W województwie kujawsko-pomorskim w końcu 2016 roku wśród bezrobotnych mieszkańców wsi najwięcej osób, 12 286, tj. 26,4%, posiadało staż pracy od 1 do 5 lat (w 2015 r. 25,9%). Na drugim miejscu znalazła się grupa osób, których staż nie przekroczył jednego roku: 8 525, tj. 18,3% bezrobotnych mieszkańców wsi (w roku poprzednim 17,3%), na kolejnym zaś osoby, które nigdy nie pracowały: 7 915, tj. 17,0% (w 2015 r. 18,1%). Wśród bezrobotnych mieszkańców miast najliczniejszą była grupa osób ze stażem pracy od 1 do 5 lat (23,3%), następnie posiadający staż pracy do 1 roku (17,9%), kolejną bezrobotni ze stażem 10–20 lat (17,1%). Jeśli chodzi o staż pracy na poziomie powiatów, widoczne jest zróżnicowanie wśród bezrobotnych mieszkańców wsi. W 17 powiatach przeważały osoby ze stażem 1–5 lat pracy (między 23,9% w powiecie bydgoskim a 31,0% w żnińskim). W powiecie lipnow-

skim największy odsetek bezrobotnych mieszkańców wsi stanowiły osoby bez stażu pracy (29,5%), natomiast w radziejowskim – bezrobotni, których staż pracy nie przekraczał roku (24,0%).

Kolejnym ważnym problemem rzetelnego przedstawienia poziomu bezrobocia na obszarach wiejskich jest zjawisko ukrytego bezrobocia oraz pracy członków wiejskich gospodarstw domowych w szarej strefie. Bezrobocie na wsiach jest zróżnicowane w zależności od cech demograficznych członków wiejskich gospodarstw domowych oraz ich związków z gospodarstwem rolnym. Wśród rodzin wiejskich częściej osobami bezrobotnymi są kobiety niż mężczyźni. Należy również zwrócić uwagę na bezrobocie kobiet i mężczyzn w podziale na ludność bezrolną i ludność związaną z gospodarstwem rolnym. Otóż, zagrożenie bezrobociem kobiet jest ponad dwukrotnie wyższe, a mężczyzn prawie trzykrotnie wyższe wśród ludności bezrolnej niż wśród osób związanych z gospodarstwem rolnym. Województwo kujawsko-pomorskie charakteryzuje się jednym z najwyższych wskaźników bezrobocia ludności bezrolnej (szacowanym na koniec 2015 r. na 18,1%). Wśród rodzin rolniczych największe bezrobocie występuje w małych gospodarstwach o roślinnym kierunku produkcji. Obecnie problem bezrobocia na obszarach wiejskich w pewnym stopniu łączy się też z napływem ludności z miast na tereny wiejskie. Bezrobocie osób mieszkających w wiejskich gospodarstwach domowych, w których żadna osoba nie jest użytkownikiem gospodarstwa rolnego, jest zdecydowanie wyższe niż w rodzinach prowadzących gospodarstwo rolne.

Udział zarejestrowanych podmiotów gospodarczych w regionie na przestrzeni ostatnich siedmiu lat w stosunku do wskaźników krajowych sukcesywnie się zmniejsza. Przy niewielkim wzroście liczby podmiotów gospodarczych ogółem, bardziej wzrosła ich liczba na wsi. Największy odsetek osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą w proporcji do osób w wieku produkcyjnym charakteryzował powiaty ziemskie otaczające miasta wojewódzkie Bydgoszcz i Toruń. Najniższy wskaźnik aktywności gospodarczej odnotowano w powiatach: chełmińskim, wąbrzeskim, nakielskim, sępoleńskim, włocławskim, tucholskim. Tempo rejestrowania nowych podmiotów gospodarki narodowej również najwyższe było w powiatach bydgoskim i toruńskim. Aktywnością gospodarczą mieszkańców wyróżniły się też powiaty aleksandrowski i brodnicki. Najmniej nowych podmiotów gospodarczych, relatywnie do liczby ludności w wieku produkcyjnym, powstało w powiatach: lipnowskim, świeckim, chełmińskim, włocławskim, sępoleńskim oraz tucholskim. W 2016 roku w strukturze podmiotów gospodarczych najliczniej były reprezentowane podmioty związane z handlem hurtowym i detalicznym, zatrudniające do 9 osób.

Mieszkańcy województwa kujawsko-pomorskiego charakteryzują się niższą aktywnością na rynku pracy niż przeciętnie w kraju. Województwo pozostaje regionem o wysokim poziomie bezrobocia rejestrowanego, pomimo że liczba mieszkańców wsi zarejestrowanych jako osoby bezrobotne zmalała w istotnym stopniu. Prawie jedna trzecia bezrobotnych mieszkańców obszarów wiejskich pozostaje bez pracy dłużej niż 24 miesiące. Najliczniejszą grupę wśród bezrobotnych mieszkańców wsi województwa kujawsko-pomorskiego tworzą osoby z wykształceniem gimnazjalnym oraz stażem pracy nieprzekraczającym pięciu lat, w przedziale wiekowym 25–34 lata. Województwo kujawsko-pomorskie charakteryzuje się jednym z najwyższych wskaźników bezrobocia ludności bezrolnej (około 18% w 2015 r.).

Aktywność zawodowa mieszkańców miast i wsi jest jednym z głównych wyznaczników rozwoju a wzrost jej poziomu jest często ukazywany, jako konieczność i jednocześnie szansa na uporanie się z konsekwencjami szybko starzejącego się społeczeństwa. W województwie kujawsko-pomorskim średnioroczny poziom aktywności zawodowej mieszkańców obszarów wiejskich wynosił w 2016 roku

57,4% ludności w wieku 15 lat i więcej, będąc tym samym wyższym o 1,2 punktu procentowego od wskaźnika dla obszarów wiejskich w kraju. Wg najnowszych dostępnych danych Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy (*Aktywność ekonomiczna ludności w województwie kujawsko-pomorskim w III kwartale 2018 r.*), współczynnik aktywności zawodowej, czyli procentowy udział aktywnych zawodowo w ogólnej liczbie ludności, wśród osób w wieku 15 lat i starszych w III kwartale 2018 r. wyniósł 56,0% (w kraju 56,8%). W stosunku do analogicznego okresu w 2017 r. liczba aktywnych zawodowo wzrosła o 22 tys. osób, a współczynnik aktywności zawodowej o 1,6 p. proc. W 2016 r. mieszkańcy na wsi pracowali głównie w przemyśle i budownictwie oraz grupie działalności określanych mianem „pozostałe usługi”, a także w handlu i przy naprawie pojazdów. Udział pracujących w rolnictwie leśnictwie, łowiectwie i rybactwie wyniósł 6,4%, tj. więcej niż przeciętnie w kraju. Około 100 tys. osób miało miejsca pracy zlokalizowane na obszarach wiejskich.

Bezrobocie w województwie od dłuższego czasu maleje, ale ciągle jego stopa należy do kilku najwyższych wśród województw w Polsce. Z danych przekazanych przez powiatowe urzędy pracy wynika, że w dniu 31 grudnia 2018 roku w województwie kujawsko-pomorskim zarejestrowanych pozostawało 72 731 bezrobotnych. Było to o 8812 osób (o 10,8%) mniej niż w końcu grudnia 2017 roku. Stopa bezrobocia rejestrowanego spadła z 10,0 % na koniec 2017 roku, do poziomu 8,8 % na koniec roku 2018. Na koniec 2018 roku liczba mieszkańców wsi zarejestrowanych w województwie jako osoby bezrobotne zmniejszyła się o prawie 3,9 tys. osób. Niemniej, ogólna liczba zarejestrowanych bezrobotnych z obszarów wiejskich przekraczała nadal 34,7 tys. i stanowiła niemal połowę (47,8%) wszystkich bezrobotnych w województwie. Ubytek liczby osób bez pracy wśród mieszkańców wsi był w 2018 roku nieco mniejszy niż poprawa w poprzednich latach.

Liczba zarejestrowanych bezrobotnych z obszarów wiejskich zmniejszyła się w największym stopniu w powiatach: włocławskim, tucholskim, wąbrzeskim, sępoleńskim i żnińskim. Najmniejszy ubytek liczby bezrobotnych zarejestrowano w powiecie golubsko-dobrzyńskim. Znaczny jest także poziom ukrytego bezrobocia, szczególnie w powiatach przyległych do wschodniej granicy regionu. W aspekcie rynku pracy, najbardziej negatywnie wyróżniają się powiaty (stopa bezrobocia rejestrowanego w 2018 roku powyżej 16%) - włocławski ziemski oraz lipnowski i radziejowski. Wg udziału pracujących wyróżniają się powiaty brodnicki i golubsko-dobrzyński osiągające wskaźnik zatrudnienia powyżej 281 osób na 1000 ludności. W dwóch powiatach, położonych w południowo-wschodniej części regionu - radziejowskim i włocławskim, ponad połowę pracujących stanowią osoby pracujące w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie.

1.2.4. Dochody i ubóstwo mieszkańców obszarów wiejskich

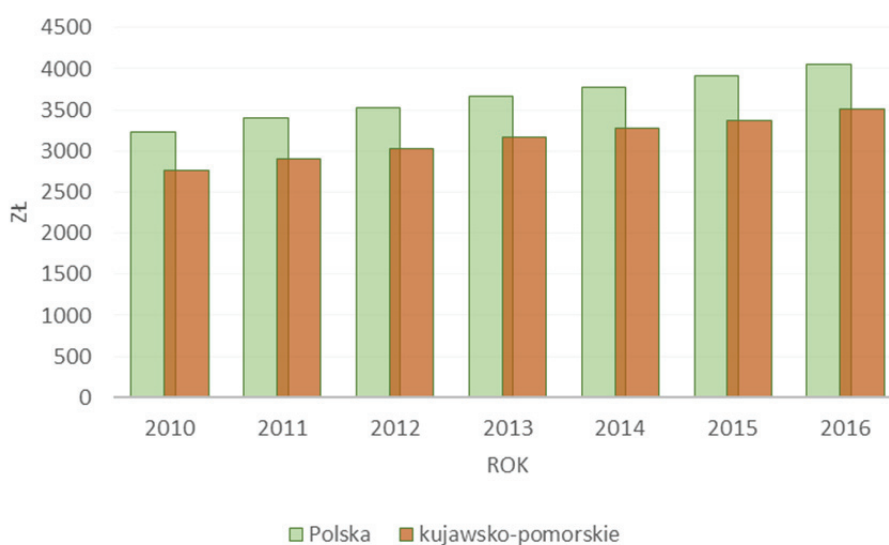
Poprawa warunków życia na obszarach wiejskich to najważniejsza część celu głównego i celu szczegółowego oznaczonego numerem 2 obowiązującej i obecnie aktualizowanej Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa (SZRWRIR).

Wysokość i struktura wynagrodzeń

W tej części diagnozy, zgodnie z danymi w opracowaniach źródłowych, oceniano miesięczne wynagrodzenie brutto bez podmiotów gospodarczych o liczbie pracujących do 9 osób, bez zatrudnionych za granicą oraz z pominięciem wynagrodzeń osób pracujących w fundacjach, stowarzyszeniach i podobnych organizacjach.

Pod względem płac województwo kujawsko-pomorskie w 2017 roku zajmowało czwarte miejsce od końca, ze średnim wynagrodzeniem 3672,98 zł, czyli prawie o 14% mniejszym od średniej krajowej i aż 30% mniejszym od wynagrodzenia w województwie mazowieckim. Nominalnie wysokość przeciętnego wynagrodzenia w kraju w latach 2006-2016 wzrosła o około 60%. Podobna skala wzrostu nastąpiła również w województwie kujawsko-pomorskim. Proporcja wynagrodzeń w regionie do wynagrodzeń w Polsce jest dość stabilna (rys. 26). W latach 2010-2016 przeciętne płace w województwie kujawsko-pomorskim stanowiły od 85,45 do 86,7% przeciętnych płac w kraju, wykazując raczej niewielki trend wzrostowy.

Rysunek 26. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w Polsce i w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2010-2016

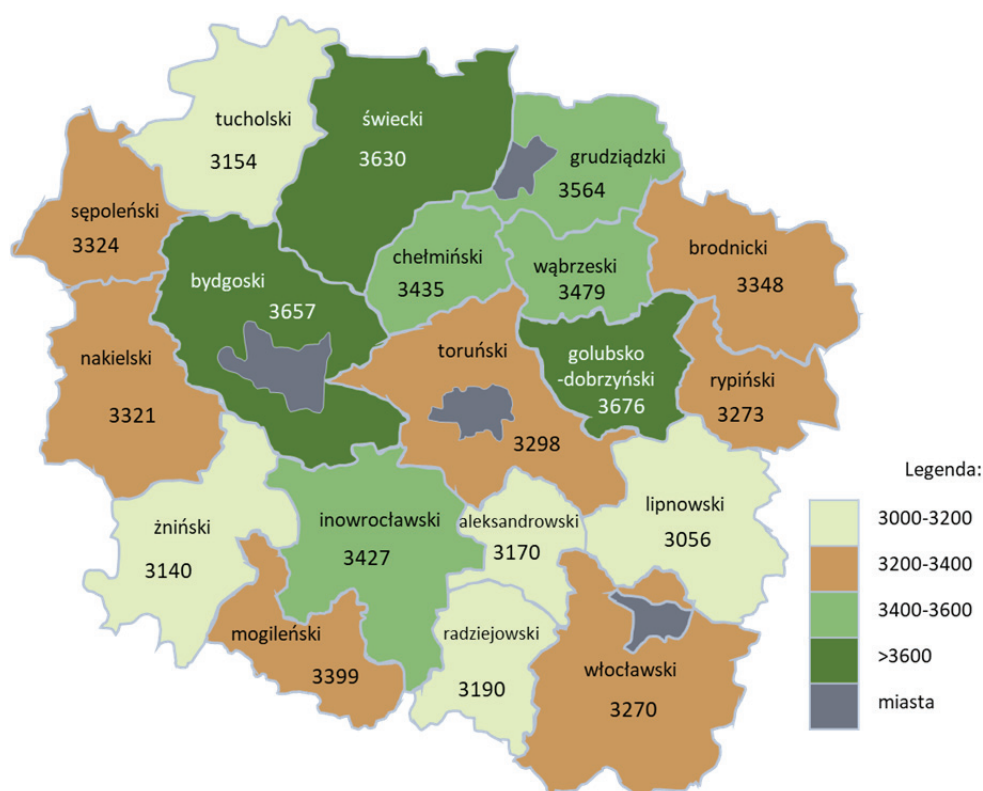
Źródło: BDL 2016 Główny Urząd Statystyczny

Biorąc pod uwagę powiaty **ziemskie** województwa, najwyższe miesięczne wynagrodzenie brutto w roku 2016 odnotowano w powiecie golubsko-dobrzyńskim (3675,24 zł), bydgoskim (3656,85 zł), świeckim (3630,37 zł). Najniżej uplasował się powiat lipnowski (3056,40 zł), a tuż przed nim żniński (3140,27 zł) i tucholski (3154,01 zł). Różnica pomiędzy najwyższym i najniższym wynagrodzeniem w powiatach województwa wyniosła ponad 600 zł. Tendencja taka utrzymuje się przez ostatnie kilka lat (rys. 27).

W województwie kujawsko-pomorskim poziom wynagrodzeń jest znacznie wyższy w sektorze publicznym niż w sektorze prywatnym (rys. 26), co świadczy o trudnej sytuacji gospodarczej, w tym o stanie rynku pracy. Różnice są wyraźnie widoczne także w poszczególnych powiatach województwa. W powiatach, w których gospodarka i rynek pracy są lepiej rozwinięte wynagrodzenia w obu sektorach są zbliżone (golubsko-dobrzyński, mogileński, wąbrzeski, bydgoski, świecki). Największa przewaga wynagrodzeń w sektorze publicznym nad płacami oferowanymi przez pracodawców prywatnych występuje w powiatach: tucholskim, lipnowskim, sępoleńskim, żnińskim. Wraz ze spadkiem bezrobocia należy spodziewać się poprawy w tym zakresie, zwłaszcza że dane dotyczące wynagrodzeń odnoszą się do stanu w 2016 roku. Najwyższe wynagrodzenie, ponad 4000 zł, w sektorze publicznym odnotowano w powiatach: bydgoskim (4050,36 zł), świeckim (4049,49 zł), tucholskim (4042,24 zł) i brodnickim (4007,27 zł). W sektorze prywatnym wysokie wynagrodzenia występują w powiatach: golubsko-

dobrzyńskim (3437,28 zł), bydgoskim (3392,26 zł) i świeckim (3357,26 zł). Uwagę zwracają powiaty, gdzie różnica ta jest bardzo duża, np. w powiecie tucholskim wynagrodzenie w sektorze prywatnym to zaledwie 61% wynagrodzenia w sektorze publicznym, w powiecie lipnowskim – 65%. W powiatach lipnowskim (2354,58 zł), radziejowskim (2565,72 zł) i tucholskim (2483,22 zł) wynagrodzenie w sektorze prywatnym było najniższe. Nie pokrywa się to z wysokością wynagrodzeń w sektorze publicznym. Równie niskie jest tylko w powiecie radziejowskim.

Rysunek 27. Wynagrodzenie miesięczne brutto w powiatach województwa kujawsko-pomorskiego w 2016 roku (w zł)

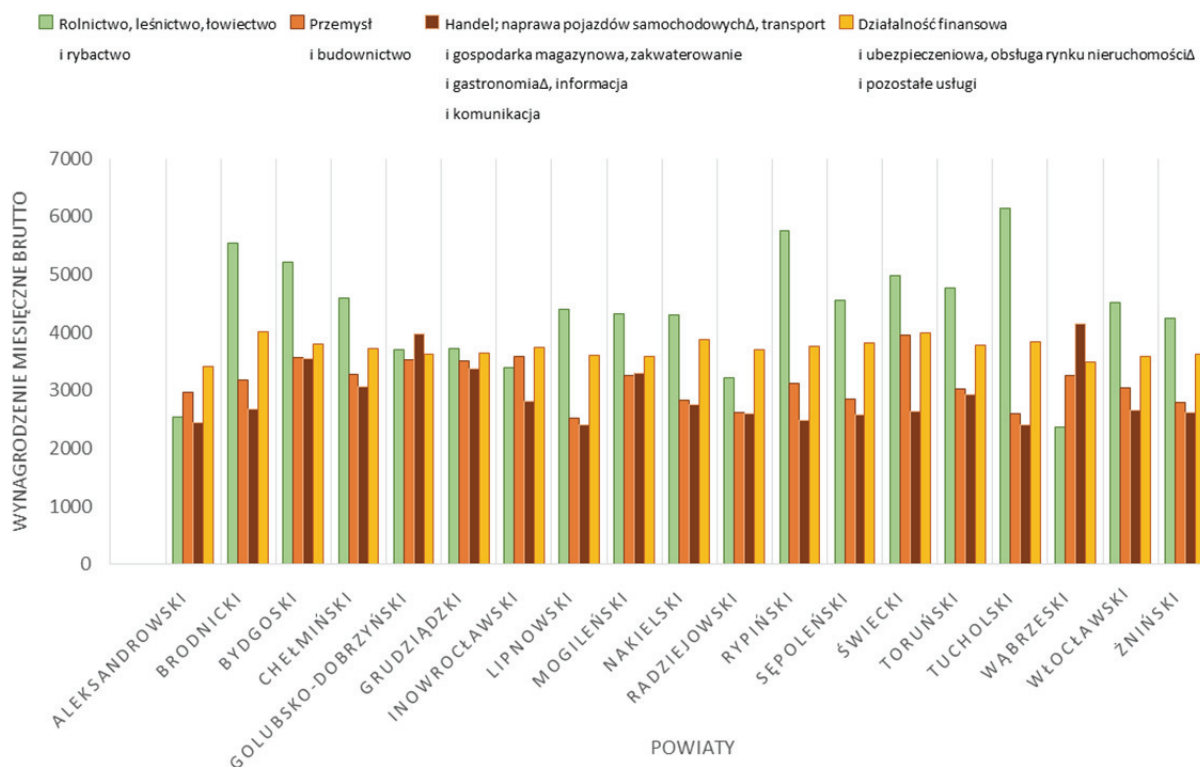

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych BDL - Główny Urząd Statystyczny

Według rodzaju prowadzonej działalności najwyższe przeciętne wynagrodzenie brutto w roku 2016¹⁸ odnotowano w województwie w grupie „działalność finansowa i ubezpieczeniowa” – w zaokrągleniu do pełnych złotych było to 4906. W grupie działalności „administracja publiczna i obrona narodowa” miesięczne wynagrodzenia brutto wynosiły średnio 4561 zł; „informacja i komunikacja” – 4357 zł; „rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo” – 4328 zł; „edukacja” – 4058 zł. Na przeciwległym krańcu skali umiejscowiły się grupy zatrudnionych w działalnościach: „zakwaterowanie i gastronomia” – 2458 zł; administrowanie i działalność wspierająca” – 2655 zł; „budownictwo” – 2915 zł; „transport i gospodarka magazynowa” – 2807 zł. W każdym z wymienionych średnich wynagrodzeń dla grup zawodów były one niższe niż przeciętne w kraju. Średnie wynagrodzenie w regionie (3506 zł) stanowiło 86,5% poziomu wynagrodzenia w Polsce (4052 zł).

¹⁸ Rocznik statystyczny województw 2017. GUS.

Rysunek 28. Wynagrodzenie miesięczne brutto w powiatach województwa kujawsko-pomorskiego w 2016 roku według grup zawodów

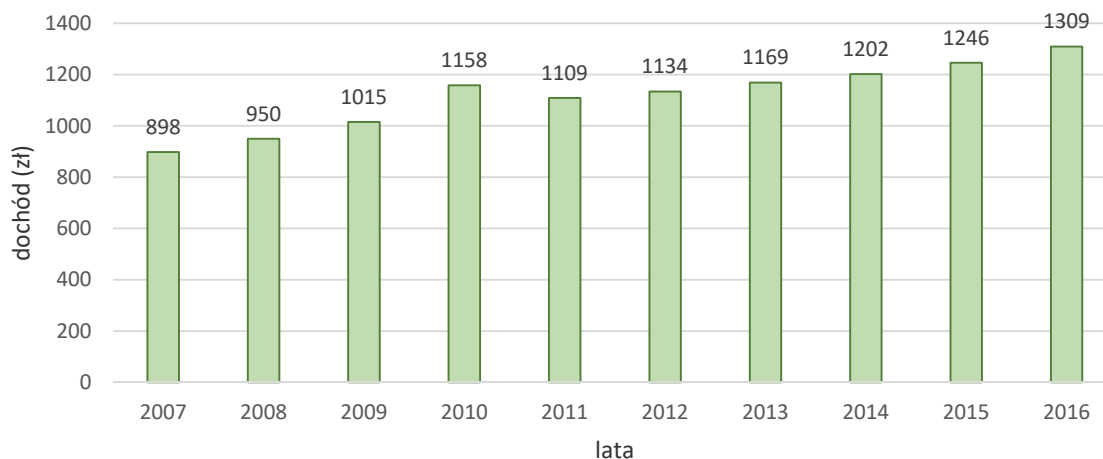
Źródło: Opracowane KPODR na podstawie danych z publikacji „Rynek pracy w kujawsko-pomorskim 2016”

Statystyczny rozkład liczby osób zatrudnionych według przedziałów wynagrodzeń pokazuje prawostronną asymetrię. Oznacza to, że duża grupa osób otrzymuje wynagrodzenie poniżej przeciętnego, a relatywnie mała – większe od średniej.

Wysokość i źródła dochodów. W 2016 roku w województwie kujawsko-pomorskim sytuacja materialna gospodarstw domowych, zgodnie z ogólnokrajowym trendem, poprawiła się. Gospodarstwa domowe osiągnęły wyższy dochód i więcej wydawały. Dochód rozporządzalny na osobę wyniósł w regionie 1309 zł miesięcznie (w Polsce 1475 zł) i był o 5,7% wyższy od dochodu w roku poprzednim (w Polsce o 7,0%). Miejsce zamieszkania jest jednym z czynników istotnie różnicującym poziom, dynamikę i strukturę dochodów gospodarstw domowych. Dane opisujące sytuację wewnętrzną w poszczególnych województwach nie są publikowane, ale obraz zależności można otrzymać z analizy danych uzyskiwanych w skali kraju. W 2016 roku przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny na osobę w gospodarstwach domowych w miastach był wyższy o 35,3% niż na wsi i o 11,3% wyższy od średniej ogólnopolskiej. Natomiast dochód rozporządzalny na wsi był niższy o 17,7% od średniej w kraju. Różnice te wynikały zarówno z wysokości uzyskiwanych dochodów, jak również z większej liczby osób wchodzących w skład gospodarstw domowych zamieszkujących wieś. W 2016 roku było to 3,35 osoby na wsi i 2,53 osoby w mieście. Dla poziomu dochodów istotna jest wielkość miast – im większe miasto, tym wyższe dochody. W analizowanym roku przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny na osobę był w największych miastach aż o 43,0% wyższy niż przeciętnie w kraju. Jednak przewaga ta była o ponad 10 p. proc. mniejsza w porównaniu z rokiem poprzednim¹⁹, co w dużej części było skutkiem wprowadzenia świadczenia wychowawczego Rodzina 500+.

¹⁹ Budżety gospodarstw domowych w 2016 r. – GUS.

Rysunek 29. Średni miesięczny dochód rozporządzalny na 1 osobę w gospodarstwie domowym w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2007-2016 (w zaokrągleniu do pełnych zł)

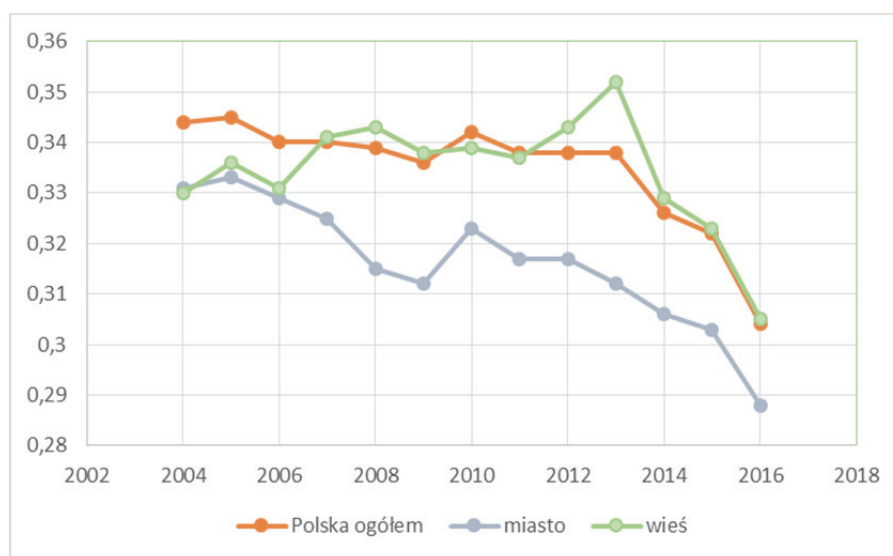

Źródło: BDL – Główny Urząd Statystyczny

Dla kondycji społeczności lokalnych najważniejsze są dochody mieszkańców małych miast. W metodologii badań budżetów domowych wyróżniana jest klasa miast poniżej 20 tys. mieszkańców. Wyniki badania z 2016 roku wskazują, że dochód rozporządzalny na osobę w gospodarstwie domowym mieszkańca małego miasta, chociaż najniższy ze wszystkich klas miast, był wyższy w porównaniu z dochodem pozostającym w dyspozycji członka rodziny mieszkającej na wsi. Różnica wynosiła nieco ponad 200 zł miesięcznie, czyli prawie 18%.

Od 2004 roku zróżnicowanie dochodów, mimo wahań zarówno w miastach, jak i na wsi, maleje. Na obszarach wiejskich rozpiętość dochodów była w omawianym roku bardzo zbliżona do rozpiętości w kraju. Zróżnicowanie mierzone współczynnikiem Giniego wyniosło w 2016 roku w kraju ogółem 0,304, w miastach 0,288, a na wsi 0,305.

Rysunek 30. Zróżnicowanie dochodów mierzone współczynnikiem Giniego według miejsca zamieszkania w latach 2004-2016

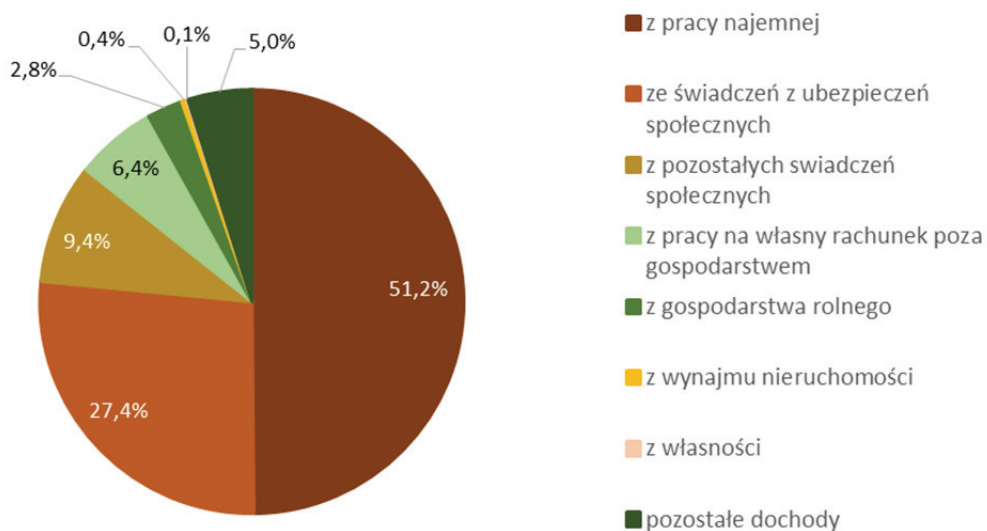

Źródło: Budżety gospodarstw domowych w 2016 – GUS

Poszczególne grupy społeczno-ekonomiczne gospodarstw domowych uzyskują odmienne poziomy dochodów. Wyniki krajowe w tym zakresie wskazują na utrzymywanie się przewagi gospodarstw domowych osób pracujących na własny rachunek poza gospodarstwem rolnym. Wynik dochodowy tej grupy był przeciętnie wyższy o 21,6%. Gospodarstwa domowe rolników miały przeciętny dochód na osobę najniższy – o 21,9% niższy od średniego dochodu w Polsce. Wskazana rozpiętość w dochodach grup społeczno-ekonomicznych była w 2016 roku mniejsza niż w roku poprzednim.

Poziom miesięcznego dochodu rozporządzalnego przypadającego na jedną osobę w gospodarstwie domowym w województwie kujawsko-pomorskim²⁰ stanowił 88,7% przeciętnej kwoty w kraju (w 2015 roku 89,9%). Gospodarstwa domowe w regionie po raz kolejny pogorszyły swoją sytuację w odniesieniu do rodzin w pozostałych województwach (o 1,2 p. proc.). Dochód rozporządzalny gospodarstw domowych w największym stopniu tworzą dochody z pracy najemnej. W 2016 roku ich udział w województwie kujawsko-pomorskim wyniósł 51,2% przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego na 1 osobę (w 2015 r. – 51,4%). Znaczącą część tego dochodu tworzyły też dochody ze świadczeń z ubezpieczeń społecznych – 27,4% (w 2015 r. – 26,5%). Istotne zmiany w kształtowaniu dochodu rozporządzalnego w 2016 roku w porównaniu z rokiem poprzednim zanotowano w przypadku grupy dochody z pozostałych świadczeń społecznych – wzrost o 84,8% oraz w grupie dochody z gospodarstwa rolnego – spadek o 44,4%.

Rysunek 31. Struktura przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego na 1 osobę w gospodarstwach domowych w województwie kujawsko-pomorskim według głównego źródła utrzymania w 2016 roku

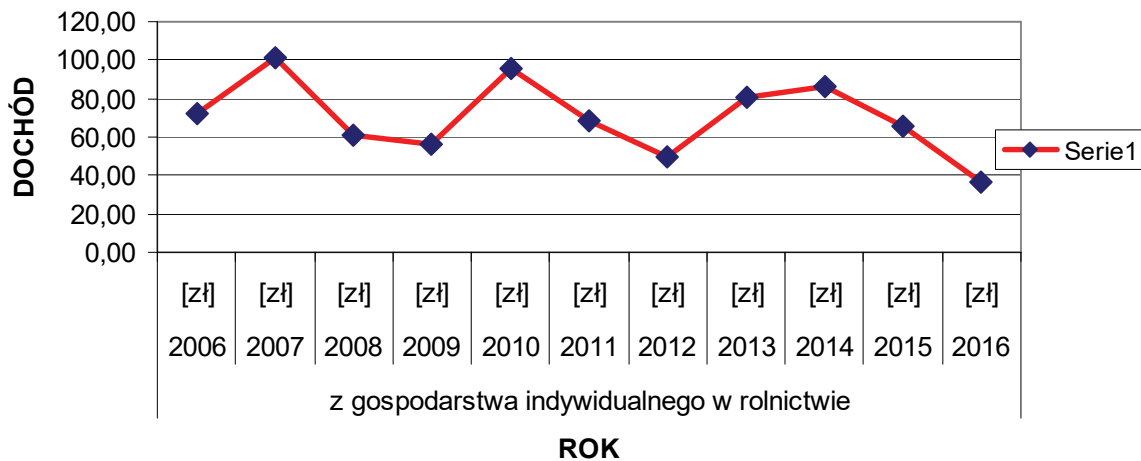

Źródło. Informacja o budżetach gospodarstw domowych w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 roku

²⁰ Informacja o budżetach gospodarstw domowych w województwie kujawsko-pomorskim. Opracowanie sygnałowe, Urząd Statystyczny w Bydgoszczy.

Na uwagę zasługuje dochód z gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie, który systematycznie od roku 2014 maleje. W roku 2016 wynosił 36,36 zł i był najniższy od 10 lat. W porównaniu z rokiem 2007 obniżył się o 125%, chociaż zważywszy na charakter badań i postawy respondentów, należy ostrożnie oceniać ten rezultat.

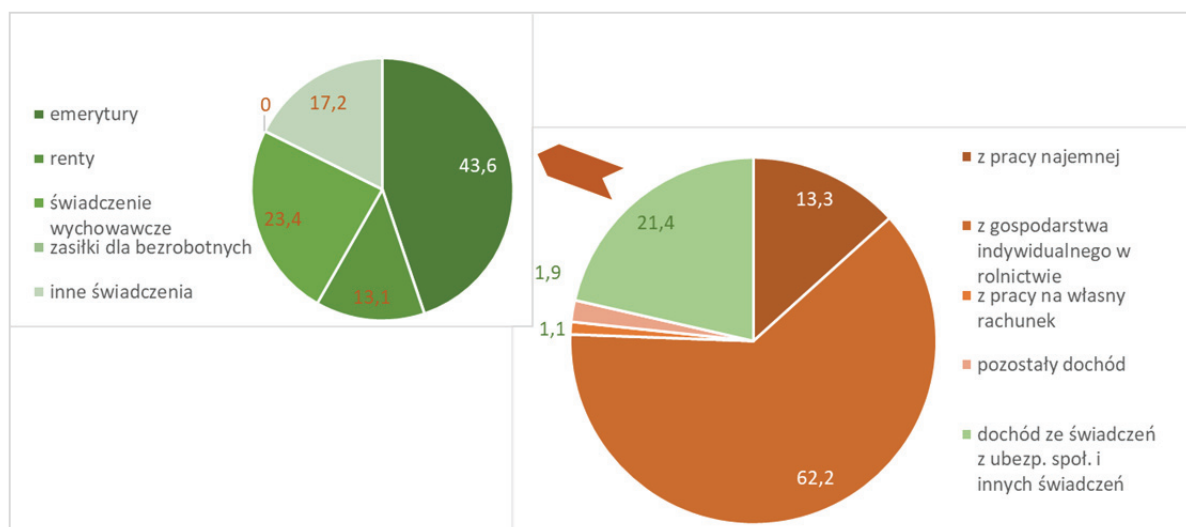
Rysunek 32. Dochód z gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie (zł)

W badaniu budżetów gospodarstw domowych uczestniczy nieliczna grupa rodzin rolników, w 2015 roku stanowiła np. tylko 3,9% ogółu gospodarstw domowych ocenianych w Polsce. Na obszarach wiejskich gospodarstwa domowe rolników stanowiły w tymże roku 11,3% funkcjonujących tam (badanych) gospodarstw domowych, a w małych miastach, tj. w miastach poniżej 20 tys. mieszkańców – 1,0%. Wśród źródeł dochodu w tej grupie rodzin przeważają dochody z gospodarowania, które w 2016 roku stanowiły przeciętnie 62,2%. Na dochód rozporządzalny członków rodzin rolniczych w 13,3% składały się dochody z pracy poza gospodarstwem, a wpływy ze świadczeń z ubezpieczeń społecznych i innych świadczeń – w 21,4%.

Opisaną wcześniej strukturę źródeł dochodów w gospodarstwach domowych rolników, która bardzo się różni od struktury przedstawionej na rysunku 31, ilustruje kolejny wykres.

Rysunek 33. Struktura przeciętnego dochodu według źródeł pozyskania w gospodarstwach domowych rolników w 2016 roku (%)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie Budżety gospodarstw domowych w 2016 – GUS

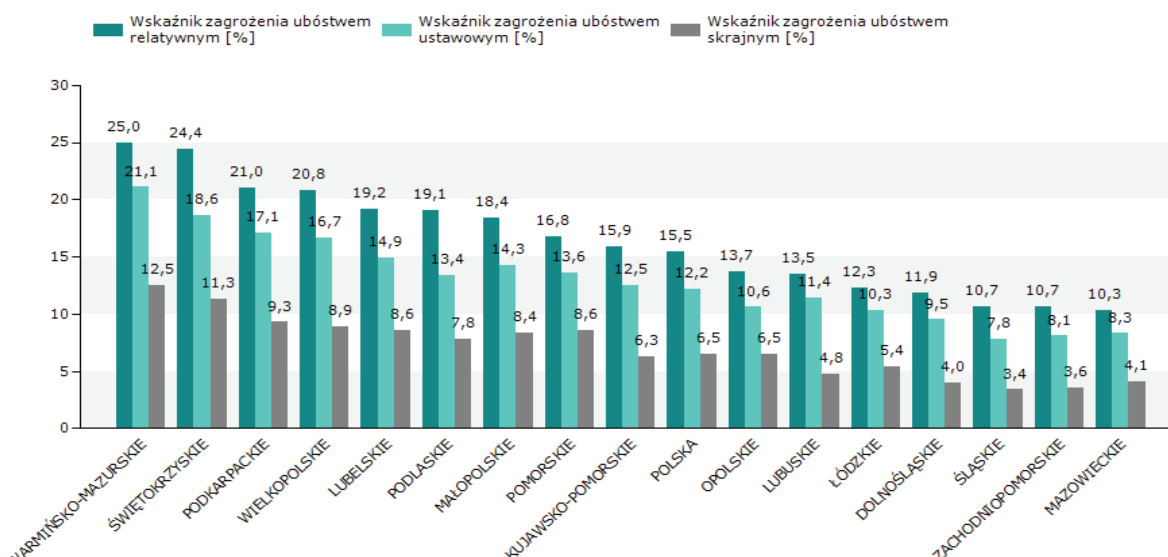
Kolejne edycje badania gospodarstw rolnych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego potwierdzają wyjątkowo wysoką zależność dochodu gospodarstw domowych rolników w województwie kujawsko-pomorskim z gospodarstwami rolnymi. W dłuższym okresie udział dochodów z rolnictwa maleje, ale jest ciągle dominujący. W województwie kujawsko-pomorskim w 2002 roku prawie dwie trzecie, bo aż 65,4% gospodarstw domowych, w których przynajmniej jedna osoba była użytkownikiem gospodarstwa rolnego, połowę lub więcej dochodu uzyskiwało z prowadzonego gospodarstwa rolnego. Dla sytuacji w 2013 roku odsetek ten został ustalony na 58,1%, a w 2016 roku na 59,4%.

Ubóstwo mieszkańców

Jednym z trzech głównych wskaźników monitorujących realizację głównego celu Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa, przyjętej w 2012 roku, jest wskaźnik udziału osób żyjących poniżej relatywnej granicy ubóstwa w ogólnej liczbie ludności na obszarach wiejskich. Docelowy poziom tak określonego miernika sytuacji ustalono na 18% w 2020 roku. W strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju wskaźnikiem celu głównego jest wskaźnik zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym. Wartość docelowa została określona na 17% w 2030 roku.

Zarówno z europejskiego badania dochodów i warunków życia (EU-SILC), jak i z badania budżetów gospodarstw domowych wynika, że w latach 2008-2014 nastąpiła poprawa sytuacji materialnej gospodarstw domowych. Wzrósł poziom dochodów, poprawiły się warunki mieszkaniowe i poziom wyposażenia w dobra trwałego użytkowania. Poprawa ta jednak nie dotyczyła całego społeczeństwa, a ubóstwo ekonomiczne z wszystkimi jego konsekwencjami nadal stanowi w Polsce istotny problem społeczny.

Rysunek 34. Ubóstwo według województw, 2015 r.

Źródło: swaid.stat.gov.pl

Zróznicowanie zasięgu skrajnego ubóstwa pomiędzy województwami jest wyraźne. W 2015 roku najwyższą stopę ubóstwa skrajnego odnotowano w województwach warmińsko-mazurskim i świętokrzyskim. W następnym roku największe zagrożenie biedą występowało nadal w regionie warmińsko-mazurskim i świętokrzyskim, ale także w województwach podkarpackim, lubelskim i wielkopolskim. O tym ostatnim regionie trudno powiedzieć, że charakteryzuje się wysokim bezrobociem czy wyjątkowo

kowo dużym udziałem pracujących w sektorze rolnym oraz niskimi wynagrodzeniami w stosunku do przeciętnych w kraju. Wysoki wskaźnik w Wielkopolsce i zrównanie się pod tym względem z województwem świętokrzyskim jest bardziej dowodem na zakres i siłę transferów społecznych. Znaczący spadek zasięgu ubóstwa skrajnego oraz ubóstwa relatywnego w 2016 roku miał miejsce w całym kraju. W ubóstwie skrajnym pozostawało prawie 5% osób (wobec niecałych 7% w 2015 r.), a w ubóstwie relatywnym – nieco mniej niż 14% osób (wobec niecałych 16% w 2015 r.).

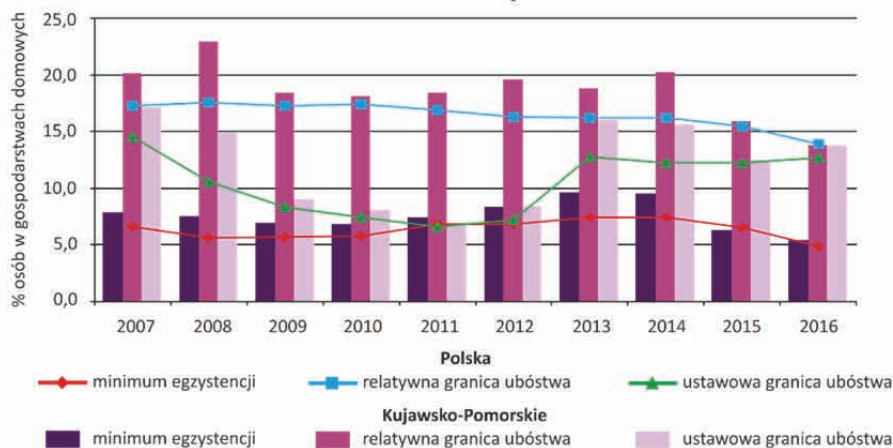
W gospodarstwach domowych z wydatkami poniżej granicy ubóstwa skrajnego żyło w 2016 roku w województwie kujawsko-pomorskim 5,4% osób. Odsetek ten był mniejszy o 0,9 p. proc. niż w roku poprzednim. Poniżej relatywnej granicy ubóstwa znajdowało się 13,8% mieszkańców regionu, co stanowiło udział niższy o 2,1 p. proc. niż w 2015 roku. Ten sam poziom, czyli 13,8% został wyznaczony dla stopy ubóstwa ustawowego, jednak w tym przypadku wynik był o 1,3 p. proc. wyższy od stopy ustalonej rok wcześniej. W 2016 roku poprawa sytuacji dotyczyła wszystkich grup społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych i większości analizowanych grup ludności. W następstwie wprowadzenia od 1 kwietnia ocenianego roku świadczenia wychowawczego Rodzina 500+ najbardziej wzrosły dochody w rodzinach wielodzietnych. Mieszkańcy obszarów wiejskich i małych miast (do 20 tys.), z racji struktury demograficznej, zyskali bardziej niż ludność zamieszkała w dużych miastach; podobnie, rodziny z osobami niepełnosprawnymi oraz gospodarstwa domowe osób z niższym poziomem wykształcenia. Niemniej jednak wymienione grupy nadal należą do najbardziej zagrożonych biedą.

Tabela 9. Wskaźniki zagrożenia ubóstwem w gospodarstwach domowych w województwie kujawsko-pomorskim

Wyszczególnienie	Rok				
	2005	2010	2014	2015	2016
Osoby o wydatkach poniżej:					
– relatywnej granicy ubóstwa (%)	21,9	18,1	20,2	15,9	13,8
– „ustawowej” granicy ubóstwa (%)	21,3	8,0	15,6	12,5	13,8
– minimum egzystencji (%)	13,2	6,8	9,5	6,3	5,4

Źródło: Rocznik statystyczny województwa kujawsko-pomorskiego 2017, Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

Rysunek 35. Ubóstwo w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2007-2016 według granic ubóstwa przyjętych w danym roku

Źródło: Informacja o budżetach gospodarstw domowych w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 r. – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

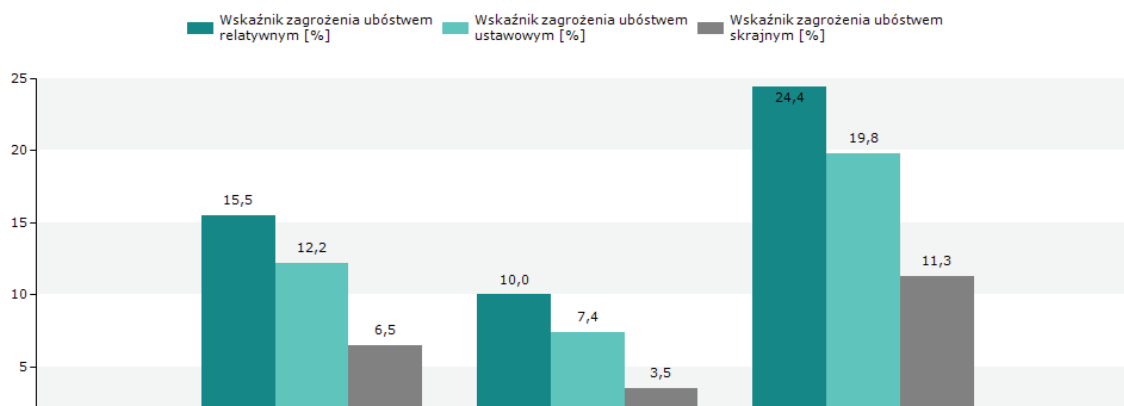
Zasięg ubóstwa skrajnego na wsi był w 2016 roku prawie trzykrotnie wyższy niż w miastach. W skali kraju różnica stanu ubóstwa na wsi i w małych miastach była dokładnie dwukrotna²¹; na obszarach wiejskich 8% osób w gospodarstwach domowych z wydatkami poniżej granicy ubóstwa skrajnego, a w małych miastach 4%. Geograficzne rozmieszczenie osób biednych na obszarach wiejskich wskazuje na najtrudniejszą sytuację w województwie warmińsko-mazurskim i najlepszą w województwie śląskim. Podobnie do sfery biedy, sfera niedostatku zależała w minionych latach od (w nawiasach odsetek osób o wydatkach poniżej minimum socjalnego w 2016 roku):

- grupy społeczno-ekonomicznej gospodarstwa domowego – w najtrudniejszej sytuacji były rodziny i osoby utrzymujące się ze świadczeń społecznych (69,3%), niezarobkowych źródeł innych niż renty i emerytury (62,1%), rolnicy (61,6%) oraz renciści (53,3%);
- typu gospodarstwa domowego – niedostatek w największym stopniu dotyczył wielodzietne małżeństwa z czworgiem lub większą liczbą dzieci na utrzymaniu (66,3%), rodziny z trojgiem dzieci na utrzymaniu (48,8%) i gospodarstwa domowe tworzone przez jedno z rodziców z dziećmi na utrzymaniu (36,0%);
- niepełnosprawności osób w gospodarstwach domowych – ponad połowa rodzin z jedną osobą niepełnosprawną (50,1%), zwłaszcza niepełnosprawnym dzieckiem do 16 lat (50,5%) była narażona na niedostatek;
- wykształcenia głowy gospodarstwa domowego – najniższe kwoty na osobę przeznaczają na wydatki osoby z gospodarstw domowych z wykształceniem co najwyżej gimnazjalnym (62,6%), następnie zasadniczym zawodowym (53,0%);
- wieku – spośród trzech przedziałów wieku, tj. 0–17 lat, 18–64 lata i 65 lub więcej lat, najbardziej narażone na niedostatek były dzieci i młodzież w wieku do 17 lat (45,8%);
- miejsca zamieszkania – gospodarstwa domowe na wsi stanowiły grupę gospodarstw domowych w największym stopniu objętych sferą niedostatku (52,6%), w następnej kolejności mieszkańcy miast do 20 tys. ludności (38,8%) i miast 20–100 tys. ludności (37,0%);
- regionu (w rozumieniu statystycznym) – osoby tworzące gospodarstwa domowe w regionie wschodnim jako jedynym mogły odczuwać niedostatek w ponad połowie przypadków (50,3%);
- województwa – podobnie do ubóstwa, sfera niedostatku w największym stopniu obejmowała w 2016 roku województwa: warmińsko-mazurskie (53,8%), podkarpackie (53,3%), świętokrzyskie (52,9%).

Na podstawie badań budżetów gospodarstw domowych zasięg sfery niedostatku w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 roku określono na 43%.

²¹ Ubóstwo w Polsce w latach 2015 i 2016 – GUS.

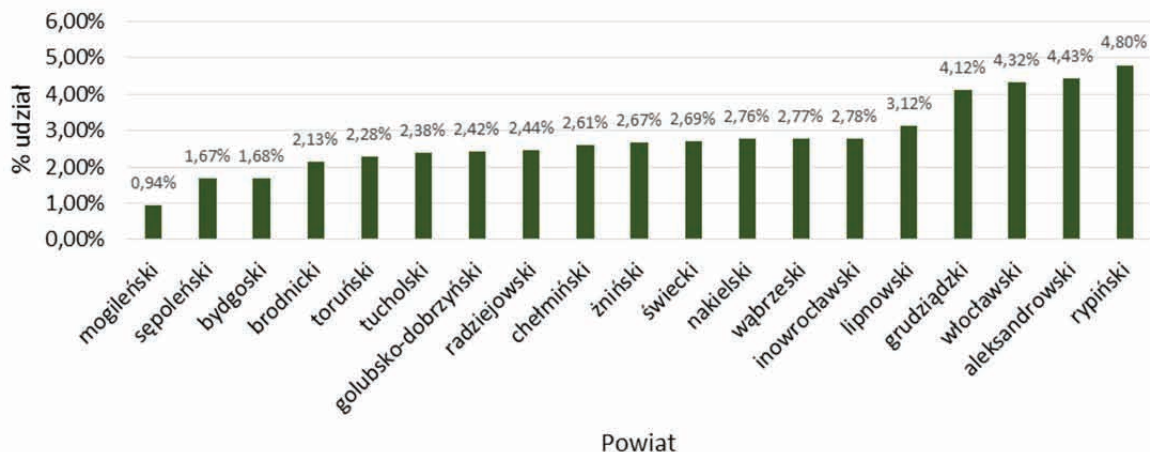
Rysunek 36. Ubóstwo według podziału kraju na miasto i wieś

Źródło: swaid.stat.gov.pl

Statystyka publiczna nie podaje w swoich opracowaniach danych z badania budżetów gospodarstw domowych zebranych na poziomie niższym niż województwo. W odniesieniu do całego województwa kujawsko-pomorskiego można stwierdzić, że liczba osób objętych pomocą maleje. W 2016 roku było to 585 osób na 10 tys. ludności, rok wcześniej – 649 osób. Pewnym miernikiem poziomu ubóstwa w powiatach może być liczba przyznanych zasiłków. Na podstawie liczby wypłaconych świadczeń z opieki społecznej z powodu ubóstwa można określić orientacyjną skalę ubóstwa w poszczególnych powiatach. Ze względu na różną wielkość powiatów, w tym różną liczbę mieszkańców, dane ilustrujące liczbę zasiłków są mało przydatne. Zwykle powiat inowrocławski, z dużym miastem włączonym do powiatu ziemskiego, przoduje w różnych rankingach. W roku 2016 z powodu ubóstwa przyznano 36206 zasiłków. Było to o 2687 mniej niż w roku 2015 i o 5100 mniej niż w roku 2014. Odnosząc powyższe dane do liczby mieszkańców danego powiatu w województwie kujawsko-pomorskim można stwierdzić, że nadal powiat mogileński cechuje się najniższym wskaźnikiem świadczeń wypłaconych z tego powodu w relacji do liczby mieszkańców powiatu (0,94%). Najtrudniejsza sytuacja dochodowa występuje w powiatach grudziądzkim, włocławskim, aleksandrowskim i rypińskim. W każdym z wymienionych powiatów procentowy udział wypłaconych świadczeń z powodu ubóstwa na liczbę mieszkańców wynosi ponad 4%. W powiecie inowrocławskim najwyższa liczba wypłaconych świadczeń, jak wspomniano wcześniej, jest wynikiem większej populacji zamieszkującej ten powiat, ponieważ w odniesieniu do liczby mieszkańców wskaźnik ten wynosi 2,78%, plasując powiat na 14. miejscu w województwie kujawsko-pomorskim.

Rysunek 37. Procentowy udział zasiłków przyznanych z powodu ubóstwa w liczbie mieszkańców

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

Oprócz wiedzy o skokowej zmianie w sytuacji dochodowej bardzo dużej części rodzin poprawionej świadczeniem wychowawczym Rodzina 500+, nie ma jeszcze wielu kompleksowych opracowań pokazujących rezultaty wprowadzenia świadczenia w układzie terytorialnym. Jednym z pierwszych są wyniki badania statystycznego GUS „Beneficjenci środowiskowej pomocy społecznej”²². W odróżnieniu od przytaczanych wyników badania budżetów gospodarstw domowych, obraz korzystających z pomocy społecznej ukazuje województwo kujawsko-pomorskie jako jedno z dwóch najbiedniejszych w kraju. We wspomnianej ocenie nie ma pełnego rozdzielenia beneficjentów pomocy mieszkających na obszarach wiejskich i w miastach, ale i tak rezultaty są istotne dla zobrazowania sytuacji dochodowej mieszkańców na terenie województwa. Wyniki mają również wpływ na aktualizację granic „skupisk gmin wiejskich i powiązanych z nimi funkcjonalnie małych miast zagrożonych trwałą marginalizacją”, jak to określono w Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju, istotnych dla realizacji SOR i innych strategii.

Ponadto, sygnalizowane badanie uwidacznia zależność wielkości środków finansowych płynących z tytułu świadczenia wychowawczego do poszczególnych powiatów i gmin od istniejącej tam sytuacji demograficznej. Ponieważ świadczenie wychowawcze jest wsparciem kierowanym przeznaczonym na wychowanie dzieci i nie jest wliczane do dochodu uprawniającego do korzystania ze świadczeń pomocy społecznej, nie nastąpiła rzeczywista zmiana liczby beneficjentów. W badaniu wykorzystano jedynie symulację, by odpowiedzieć, w jakim stopniu działanie Rodzina 500+ zmniejszyło udział osób ubogich na obszarze poszczególnych gmin i miast. Według wyników badania, np. w gminie Rogowo w powiecie rypińskim liczba osób ubogich zmniejszyła się o ponad dwie trzecie, a w gminie Boniewo w powiecie włocławskim tylko o mniej niż jedną piątą.

²² Beneficjenci środowiskowej pomocy społecznej w 2016 r. Urząd Statystyczny w Krakowie.

Tabela 10. Symulacja zmiany udziału osób ubogich wśród beneficjentów środowiskowej pomocy społecznej w ogólnej liczbie ludności w niektórych powiatach i gminach województwa kujawsko-pomorskiego w 2016 roku

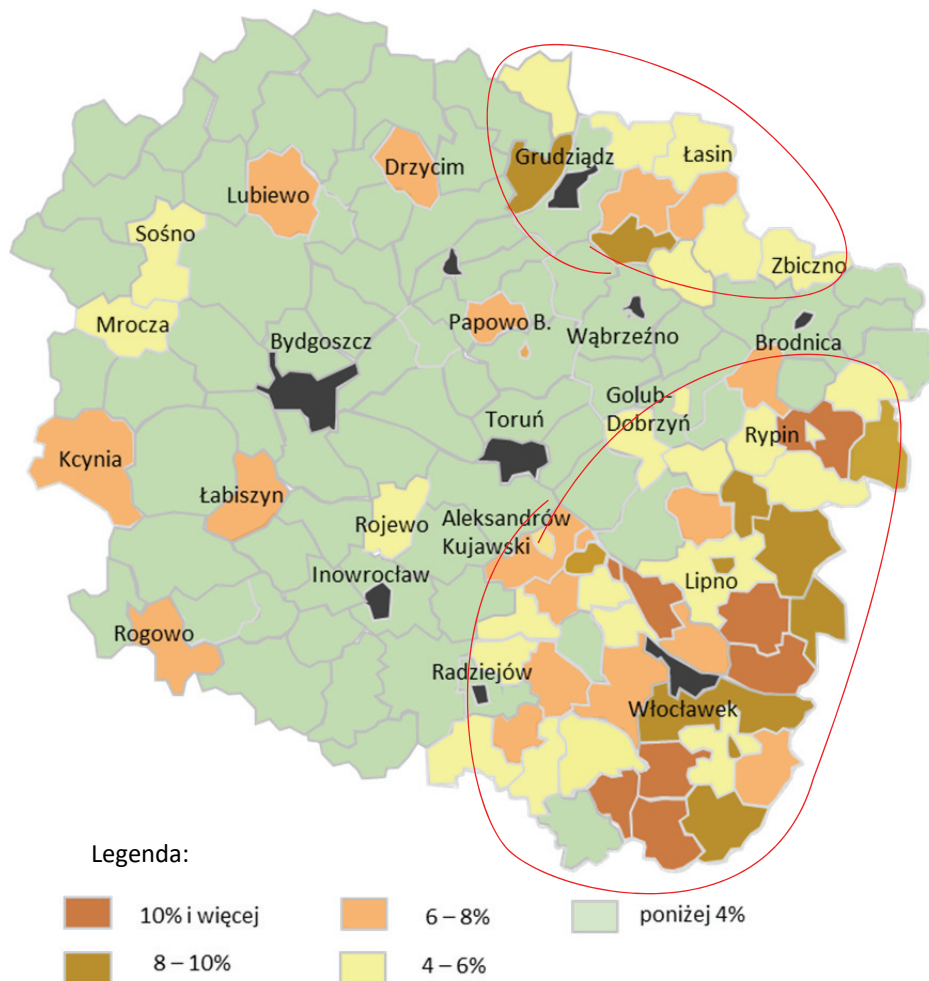
Powiat / gmina wiejska / gmina miejsko-wiejska	Udział ubogich beneficjentów środowiskowej pomocy społecznej w ogólnej liczbie ludności (%)		
	według wyników badania	po uwzględnieniu świadczenia wychowawczego	zmiana (%)
Powiat lipnowski	15,4	9,0	41,6
Powiat rypiński	13,1	6,6	49,6
Powiat włocławski	11,3	7,6	32,7
Wielgie (gmina wiejska)	23,4	13,6	41,9
Rypin (gmina wiejska)	21,3	11,2	47,4
Bobrowniki (gmina wiejska)	19,0	11,2	41,1
Świecie nad Osą (gmina wiejska)	17,1	7,6	55,6
Boniewo (gmina wiejska)	16,6	13,3	19,9
Skrwilno (gmina wiejska)	16,0	9,6	40,0
Chocień (gmina wiejska)	14,6	10,1	30,8
Rogowo _R (gmina wiejska)	14,1	4,4	68,8
Tłuchowo (gmina wiejska)	14,0	8,2	41,4
Kikół (gmina wiejska)	13,7	7,1	48,2
Dobrzyń nad Wisłą (miejsko-wiejska)	19,5	11,5	41,0
Radzyń Chełmiński (miejsko-wiejska)	17,3	9,1	47,4
Skępe (miejsko-wiejska)	16,4	8,3	49,4
Chodecz (miejsko-wiejska)	16,1	10,2	36,6
Lubień Kujawski (miejsko-wiejska)	13,1	9,1	30,5
Łabiszyn (miejsko-wiejska)	11,7	6,6	43,6

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie: Badanie statystyczne 1.25.11 „Beneficjenci środowiskowej pomocy społecznej”
<http://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/program-badan-statystycznych/pbssp-2016/>

Po uwzględnieniu świadczenia wychowawczego Rodzina 500+ zmienia się rozmieszczenie obszarów z wysokim wskaźnikiem udziału osób ubogich wśród korzystających ze środowiskowej pomocy społecznej w proporcji do ogólnej liczby mieszkańców. Mimo wyraźnej poprawy sytuacji dochodowej mieszkańców, małe miasta i gminy, zwłaszcza ze starzejącym się społeczeństwem, w mniejszym stopniu poprawiają swoją pozycję. W ten sposób świadczenie wychowawcze, poprawiając ogólną sytuację mieszkańców obszarów wiejskich, może przyczyniać się do zwiększania różnic np. między gminami podmiejskimi i periferijnymi czy obszarami „starzejących się” i „młodych” społeczności. Symulacja poziomu ubóstwa po uwzględnieniu świadczenia wychowawczego wskazuje na najwyższy udział osób ubogich (10% i więcej) w trzech gminach powiatu lipnowskiego (Bobrowniki, Dobrzyń nad Wisłą, Wielgie), trzech gminach powiatu włocławskiego (Boniewo, Chocień, Chodecz) oraz w gminie wiejskiej Rypin. We wskazanych powiatach w następujących sześciu gminach ustalono udział osób ubogich w przedziale od 8 do 10% (lipnowski – Chrostkowo, Skępe, Tłuchowo; włocławski – Lubień Kujawski, gmina wiejska

Włocławek; rypiński – Skrwilno). Kolejne gminy wiejskie i miejsko-wiejskie w trzech uprzednio wymienionych powiatach, wraz z większością gmin w powiatach aleksandrowskim i radziejowskim oraz niektórymi gminami w powiatach golubsko-dobrzyńskim i brodnickim, tworzą największy, zwarty obszar ubóstwa położony w południowo-wschodniej części województwa kujawsko-pomorskiego. Drugi zwarty obszar jednostek administracyjnych z udziałem osób ubogich powyżej 4% tworzą niektóre gminy w północno-wschodniej części regionu, należące do powiatów grudziądzkiego, brodnickiego i wąbrzeskiego.

Rysunek 38. Udział ubogich beneficjentów środowiskowej pomocy społecznej w ogólnej liczbie ludności gmin województwa kujawsko-pomorskiego po uwzględnieniu świadczenia wychowawczego, 2016 r.

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie badania statystycznego 1.25.11 „Beneficjenci środowiskowej pomocy społecznej” <http://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/program-badan-statystycznych/pbssp-2016>

Najwięcej rodzin z terenów wiejskich korzystało w roku 2016 z pomocy społecznej²³ w powiecie włocławskim – aż 4,5 tysiąca, a po około 4 tysiące w powiatach świeckim i lipnowskim.

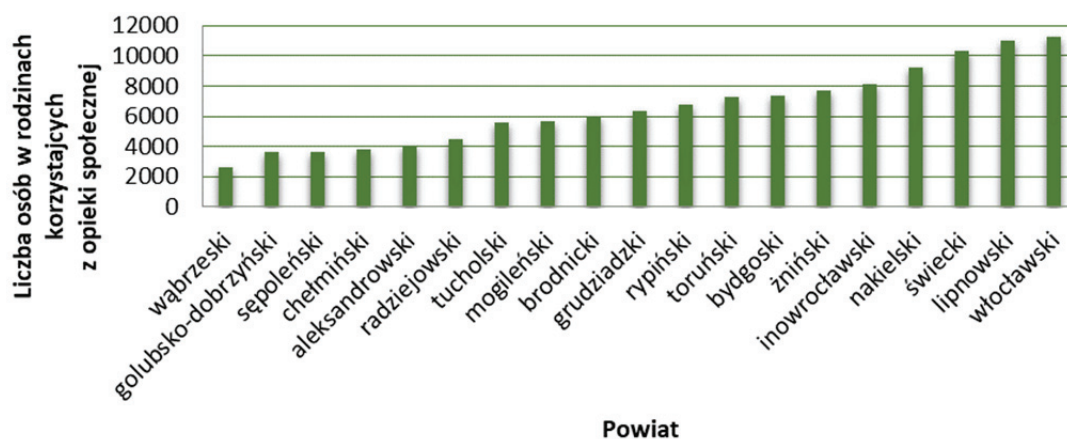
Rysunek 39. Liczba rodzin korzystających z pomocy społecznej w powiatach w woj. kujawsko-pomorskim na obszarach wiejskich, 2016 r.

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Ośrodka Badania Polityki Społecznej

Najwięcej osób korzystało z pomocy społecznej w powiatach: włocławskim, lipnowskim, świeckim, najmniej w powiatach wąbrzeskim, golubsko-dobrzyńskim i sępoleńskim.

Rysunek 40. Liczba osób w rodzinach korzystających z pomocy społecznej w woj. kujawsko-pomorskim na obszarach wiejskich, 2016 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Ośrodka Badania Polityki Społecznej

²³ Dane z Ośrodka Badania Polityki Społecznej.

W 2016 roku najniższym wskaźnikiem świadczeń pomocy społecznej w relacji do liczby mieszkańców powiatu cechował się powiat mogileński. Najtrudniejsza pod tym względem sytuacja występowała w powiatach grudziądzkim, włocławskim, aleksandrowskim i rypińskim.

Po uwzględnieniu wpływu zasiłku wychowawczego Rodzina 500+ można zaobserwować przemieszczanie się obszarów z niskimi dochodami ludności w kierunku gmin i małych miast dotkniętych ujemnym saldem stałej migracji i innymi problemami demograficznymi.

Kapitał ludzki jest często tematem opracowań analizujących stopień rozwoju obszarów wiejskich. W jednym z niedawno opublikowanych artykułów²⁴ zostały przedstawione wyniki badań dotyczące zróżnicowania kapitału ludzkiego w powiatach ziemskich w Polsce. W ocenie zostały uwzględnione niżej wymienione cechy:

- zatrudnienie,
- aktywność zawodowa,
- natężenie bezrobocia,
- wykształcenie,
- przedsiębiorczość.

Syntetyczny wskaźnik zróżnicowania powiatów w kraju posłużył do wyodrębnienia sześciu klas.

Tabela 11. Zróżnicowanie powiatów pod względem kapitału ludzkiego

Klasa	Liczba i odsetek powiatów w Polsce	Powiaty w województwie kujawsko-pomorskim
0	12 powiatów – 4%	0
1	79 powiatów – 25%	5: lipnowski, radziejowski, rypiński, sępoleński, włocławski
2	161 powiatów – 51%	12: aleksandrowski, brodnicki, chełmiński, golubsko-dobrzyński, grudziądzki, inowrocławski, mogileński, nakielski, świecki, tucholski, wąbrzeski, żniński
3	53 powiaty – 17%	1: toruński
4	3 powiaty – 1%	1: bydgoski
5	6 powiatów – 2%	0

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie: Kapitał ludzki na obszarach wiejskich w Polsce. Analiza przestrzenna – Maria Klonowska-Matynia (Handel Wewnętrzny 2017; 4)

Zmniejsza się udział rolników wśród mieszkańców obszarów wiejskich i udział dochodów z gospodarowania w rolnictwie w budżetach wiejskich gospodarstw domowych. Przeciętny dochód rozporządzalny na osobę w rodzinach zamieszkujących na wsi w coraz większym stopniu zależy od dochodów z pracy najemnej i w coraz mniejszym od dochodów z indywidualnego gospodarstwa rolnego, ale sytuację w regionie ciągle wyróżnia najwyższy wśród województw udział gospodarstw domowych rolników, którzy uzyskują przynajmniej połowę dochodów z gospodarstwa rolnego. Średnie miesięczne **wynagrodzenie brutto** w województwie kujawsko-pomorskim stanowiło w 2016 roku 85,6% przeciętnego wynagrodzenia w kraju. Wśród powiatów ziemskich wysoki poziom wynagrodzeń występuje w powiatach golubsko-dobrzyńskim, bydgoskim i świeckim. Najniższe zarobki uzyskują pracujący w powiatach

²⁴ Kapitał ludzki na obszarach wiejskich w Polsce. Analiza przestrzenna. – Maria Klonowska-Matynia – Politechnika Koszalińska. (Handel Wewnętrzny 2017; 4).

lipnowskim, żnińskim i tucholskim. W 2016 roku różnica przeciętnego wynagrodzenia miesięcznego pomiędzy skrajnymi powiatami wyniosła 620 zł, co stanowiło ponad 18% średniego wynagrodzenia w powiatach ziemskich. Symptomatyczna dla województwa jest duża różnica wynagrodzeń w sektorze publicznym i prywatnym, wyraźnie na niekorzyść pracujących w przedsiębiorstwach prywatnych.

Po wprowadzeniu świadczenia wychowawczego w ramach programu Rodzina 500+ sytuacja dochodowa mieszkańców obszarów wiejskich uległa wyraźnej poprawie, chociaż lokalna skala zmian zależy od struktury ludności. Pierwsze oceny wskazują, że nadal duży odsetek osób ubogich występuje w gminach powiatów włocławskiego ziemskiego, lipnowskiego i rypińskiego oraz przyległych do tego obszaru gminach w powiatach radziejowskim, aleksandrowskim, golubsko-dobrzyńskim i brodnickim. Znacznym udziałem ubogich mieszkańców wyróżniają się też prawie wszystkie gminy powiatu grudziądzkiego ziemskiego oraz sąsiadujące z nimi gminy w powiatach brodnickim, wąbrzeskim i świeckim. Według liczby zasiłków wypłacanych z racji ubóstwa, w stosunku do liczby mieszkańców powiatów, w 2016 roku udział osób w trudnej sytuacji dochodowej był ciągle duży w powiatach: rypińskim (4,8%), aleksandrowskim (4,4%), włocławskim (4,3%) i grudziądzkim (4,1%).

1.2.5. Infrastruktura na obszarach wiejskich

Na terenach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego w 2016 roku 93,1% ludności korzystało z sieci wodociągowej, 38,4% z sieci kanalizacyjnej oraz 4,4% z sieci gazowej. Sieć wodociągowa posiadała trzykrotnie więcej przyłączy do budynków mieszkalnych i budynków zbiorowego zamieszkania niż sieć kanalizacyjna. Sieć gazowa była słabiej rozbudowana w porównaniu z innymi mediami, a także posiadała ponad siedmiokrotnie mniejszą niż w miastach liczbę przyłączy.

Długość wodociągowej sieci rozdzielczej na obszarach wiejskich województwa w 2016 roku wynosiła nieco ponad 20 tys. km i łączyło ją z budynkami mieszkalnymi i budynkami zbiorowego zamieszkania 183,7 tys. przyłączy. Mierząca 4687 km czynna sieć kanalizacyjna na terenach wiejskich stanowiła 58,6% długości sieci w województwie, a doprowadzone do niej przyłącza do budynków mieszkalnych i zbiorowego zamieszkania (61,7 tys.), stanowiły 40,6% wszystkich przyłączy na terenie województwa. W gminach Topółka (radziejowski) i Chrostkowo (lipnowski) nie ma sieci kanalizacyjnej. Odsetek ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków jest na terenach wiejskich raczej niski i różny w poszczególnych powiatach:

Pod względem zagęszczenia sieci kanalizacyjnej na terenach wiejskich (26,8 km) województwo jest na 9. miejscu w kraju. Oprócz kanalizacyjnej sieci zbiorczej, w wielu powiatach funkcjonują oczyszczalnie przydomowe, których w powiatach ziemskich regionu jest ponad 23 tysiące. Najwięcej indywidualnych systemów oczyszczania ścieków bytowych (w grupie powiatów ziemskich) zainstalowano w powiatach: włocławskim, toruńskim, lipnowskim, rypińskim, grudziądzkim, golubsko-dobrzyńskim, radziejowskim, świeckim i chełmińskim – w każdym z wymienionych przynajmniej tysiąc.

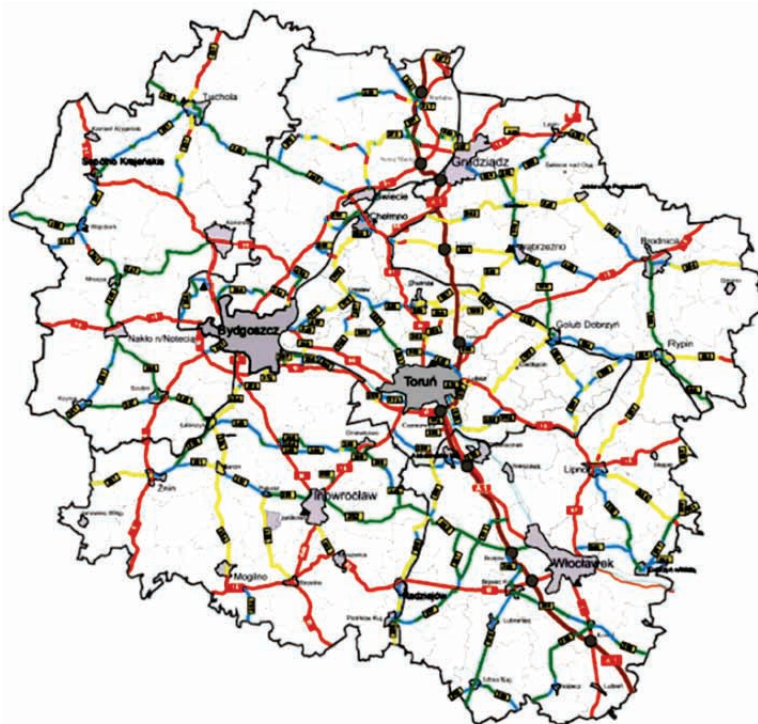
Procent mieszkań na obszarach wiejskich województwa wyposażonych w podstawowe instalacje był w 2016 roku następujący: w wodociąg 95,4%, w ustęp 89,7%, w łazienkę 86,0%, w centralne ogrzewanie 75,5%, w gaz z sieci 3,9%.

Stan dróg lokalnych i transportu zbiorowego

Centralne położenie województwa kujawsko-pomorskiego w kraju, zwarty i regularny kształt obszaru oraz korzystne usytuowanie obu miast pełniących funkcje wojewódzkie stwarzają wyjątkowo dobre warunki do właściwej organizacji transportu. Ponadto struktura i rozmieszczenie miast tworzą czytelną mapę powiązań i małe odległości przepływów. Maksymalne odległości do miast wojewódzkich nie są dla większości obszarów dłuższe niż 100 km. Ponad 80% powierzchni województwa mieści się w promieniu 60 km od Bydgoszczy lub Torunia. Jedynie kilka zewnętrznych powiatów, zwłaszcza we wschodniej części regionu, ma nieco trudniejszy dostęp do miast wojewódzkich. Przez dość długi okres stan dróg w województwie był negatywnie oceniany przez kierowców, z powodu złej kondycji nawierzchni wielu odcinków. Sytuacja powoli się poprawia, m.in. poprzez realizację „Kujawsko-pomorskiego planu spójności komunikacji kolejowej i drogowej 2014-2020”. Ciągłe jednak skomunikowanie drogowe miast metropolitalnych oraz brak nowego połączenia Bydgoszczy z autostradą jest przedmiotem intensywnych dyskusji i uwag. Problemy komunikacyjne stwarza suburbanizacja terenów podmiejskich dużych i średnich miast, która następuje wzdłuż ważniejszych dróg i powoduje na nich podwyższone przepływy w określonych porach doby. Ze względów bezpieczeństwa istotna jest też budowa kolejnych obwodnic. Długość dróg publicznych o nawierzchni twardej w województwie kujawsko-pomorskim w końcu 2016 roku wyniosła 17 677 km. Drogi o nawierzchni ulepszonej stanowiły jedynie 88,9% długości dróg (14. miejsce wśród województw) – w kraju 92,3%. Dróg zamiejskich o twardej nawierzchni było w 2016 roku 14 950 km. W 2016 roku największą grupę dróg zamiejskich stanowiły w województwie drogi gminne (41,7%, tj. 6241 km) i powiatowe (41,1%, tj. 6 145 km). Są to drogi, za pośrednictwem których ludność mieszkająca na obszarach wiejskich przemieszcza się do głównych dróg i miast.

Rysunek 41. Stan nawierzchni dróg wojewódzkich w 2015 roku

(zielony – dobry, niebieski – zadowalający, żółty – niezadowalający, czerwony – zły)

Źródło: opracowanie KPBPiR we Włocławku na podstawie danych Zarządu Dróg Wojewódzkich w Bydgoszczy

Standardowo najczęściej oceniana jest sieć dróg prowadzących do centrum województwa. Przedstawiciele lokalnych samorządów zwracają natomiast uwagę na stan innych połączeń drogowych, w tym z autostradą i do szybko rozwijających się ośrodków gospodarczych poza granicami województwa. Jest to szczególnie ważne dla obszarów zagrożonych marginalizacją, zwłaszcza wobec rosnącego zapotrzebowania na pracę na zewnątrz tych obszarów. Najdłuższa sieć dróg gminnych o nawierzchni twardej w gminach wiejskich i miastach występowała w 2015 roku w powiatach włocławskim (935,8 km) i toruńskim (671,8 km). Zmiany zachodzące w transporcie, w tym również ładowność pojazdów wchodzących na wyposażenie gospodarstw rolnych, powodują narastające zagrożenie dla stanu technicznego dróg lokalnych, których utrzymanie jest wyzwaniem dla gmin.

Sposób organizacji transportu publicznego w województwie kujawsko-pomorskim od 2017 roku uległ zmianie. Ustalono wiodącą funkcję dla transportu kolejowego i uzupełniającą rolę transportu autobusowego.

Wykorzystanie i dostępność Internetu szerokopasmowego

Ogólnokrajowe badania społeczeństwa informacyjnego²⁵ potwierdzają, że dostępność do Internetu, umiejętność wykorzystywania możliwości sieci i intensywność korzystania przez osoby w gospodarstwach domowych oraz przedsiębiorstwa zależą między innymi od stopnia urbanizacji danego obszaru. Stąd należy oceniać, że wskaźniki dla osób zamieszkujących obszary wiejskie są nieco niższe. W odniesieniu do poziomu regionalnego trudno o jednoznaczne potwierdzenie tej tezy, ponieważ dane dotyczące podziału miasto – wieś nie są publikowane. W 2016 roku w województwie kujawsko-pomorskim 95,1% przedsiębiorstw do prowadzenia działalności wykorzystywało komputery. Wskaźnik ten był wyższy w porównaniu do przedsiębiorstw w Polsce ogółem o 0,4 p. proc. (ogółem 94,7%). 61,4% przedsiębiorstw wyposażało swoich pracowników w urządzenia przenośne pozwalające na mobilny dostęp do Internetu. Wskaźnik ten był niższy w porównaniu do przedsiębiorstw w Polsce ogółem o 3,9 p. proc. (ogółem 65,3%). W 2016 roku udział podmiotów posiadających dostęp do DSL lub innego stałego łącza szerokopasmowego wynosił 86,9%. W województwie kujawsko-pomorskim wskaźnik ten był niższy o 0,2 p. proc. i wynosił 86,7%.

W 2017 roku 80,8% gospodarstw domowych w regionie (z co najmniej jedną osobą w wieku 16–74 lat) miało w domu przynajmniej jeden komputer, to jest o 1 punkt procentowy mniej niż w Polsce. Odsetek gospodarstw domowych z dostępem do Internetu był praktycznie taki sam w województwie kujawsko-pomorskim i w kraju. W tymże roku dostęp do Internetu w domu posiadało 81,9% gospodarstw domowych w Polsce, a w województwie kujawsko-pomorskim 82,0%. Odsetek osób korzystających z Internetu w kraju wynosił 80,4%, natomiast w województwie 78,5%. Odsetek gospodarstw domowych w województwie kujawsko-pomorskim posiadających telefon komórkowy wyniósł w 2017 r. 98,1%, w tym smartfon 61%, i był najwyższy wśród województw w kraju.

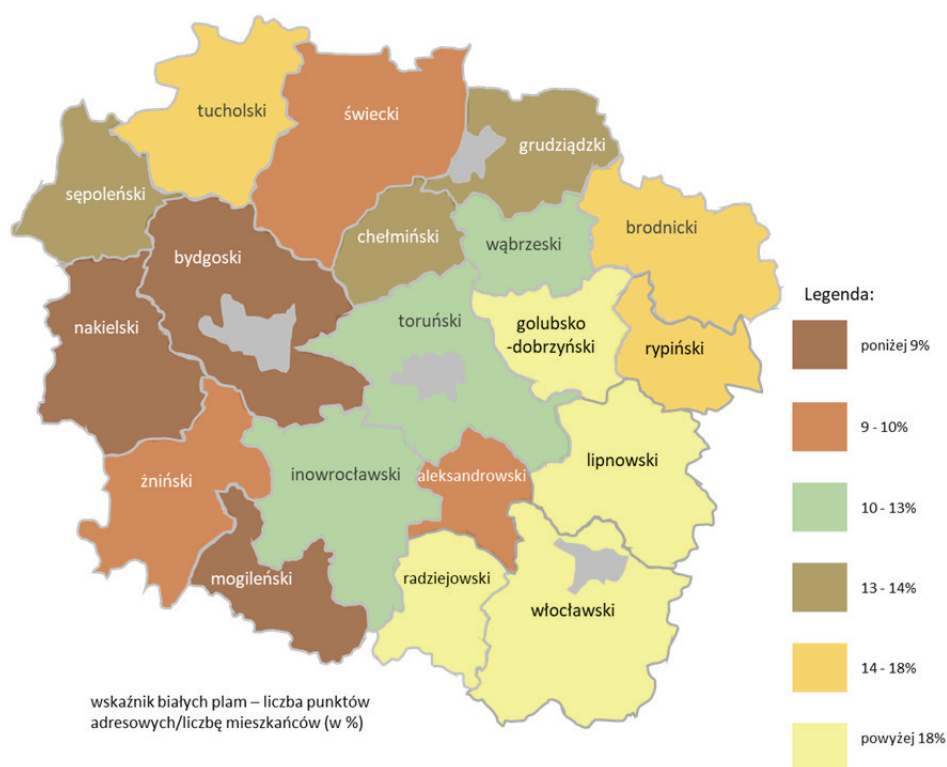
Przestrzenną dostępność poprzez łącza szerokopasmowe można zilustrować wykorzystując listę tzw. „białych plam”, przygotowaną przez Urząd Komunikacji Elektronicznej i udostępnioną w 2017 roku przez Ministerstwo Cyfryzacji²⁶. Biała plama NGA to punkt adresowy, który nie znajduje się w sieci dostępu do Internetu umożliwiającej świadczenie usług dostępowych o przepustowości co najmniej 30 Mb/s (a w przypadku placówki oświatowej – o przepustowości co najmniej 100 Mb/s). W przedstawianej ocenie liczba punktów adresowych, w których nie można było uzyskać wskazanej przepustowości, odniesiona została dodatkowo do liczby mieszkańców obszarów wiejskich w celu wyskalo-

²⁵ Społeczeństwo informacyjne w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2013-2017. GUS.

²⁶ <https://www.gov.pl/cyfryzacja/publikacja-listy-bialych-plam-nga-w-polsce>.

wania, a wynik wyrażono w procentach, uzyskując swoisty wskaźnik. Najmniejszy odsetek białych plam w proporcji do liczby mieszkańców wsi uzyskały w 2017 roku powiaty: nakielski (4,9%), bydgoski (5,7%) oraz mogileński (8,9%). Wskaźnik w przedziale 9–10% charakteryzował sytuację w powiatach: aleksandrowskim (9,3%), świeckim (9,4%), żnińskim (9,8%). Najbardziej utrudnioną dostępność do sieci o dużej przepustowości mieli mieszkańcy powiatu golubsko-dobrzyńskiego (19,3%). Zbliżony poziom dostępności został ustalony dla obszaru wiejskiego w powiecie włocławskim (19,0%) oraz w powiatach lipnowskim (18,7%) i radziejowskim (18,5%). Powiaty: brodnicki, rypiński, tucholski miały wskaźnik dostępności w przedziale od 14% do 18%. Wobec szybkich zmian poprawiających dostępności internetu szerokopasmowego głębsze analizy danych nie znajdują pełnego uzasadnienia. Można jedynie wskazać, że lista białych plam NGA obejmowała w 2017 roku około 103,5 tys. punktów adresowych na obszarach wiejskich województwa i około 12,1 tys. punktów na terenie miast regionu, a zróżnicowanie dostępności było znacznie większe na poziomie gmin niż zilustrowane w przekroju powiatów.

Rysunek 42. Zróżnicowanie dostępności do Internetu na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego w 2017 roku

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych UKE i GUS

Dostępność energii elektrycznej

Według danych publikowanych przez statystykę, w 2016 roku na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego było 237,6 tys. odbiorców energii elektrycznej. Roczne zużycie energii elektrycznej wyniosło około 2798 kWh na jednego odbiorcę. Dostęp do energii elektrycznej o niskim napięciu (z wyłączeniem powiatów grodzkich) miało w 2015 roku 218,2 tys. gospodarstw domowych, z czego 121 tys. (55,4%) to gospodarstwa domowe położone na wsi. W porównaniu z rokiem 2014 liczba gospodarstw domowych w województwie ogółem (z wyłączeniem powiatów grodzkich) korzystających z energii o niskim napięciu spadła o około 3,3 tys. Podobnie liczba odbiorców energii, których gospodarstwa domowe są położone na wsi (spadek o prawie 1,4 tys.).

W 2015 roku zużycie energii elektrycznej o niskim napięciu na 1 mieszkańca ogółem w województwie kujawsko-pomorskim kształtowało się na poziomie 702 kWh, natomiast w gospodarstwach domowych położonych na wsi – 771 kWh. W województwie (z wyłączeniem powiatów grodzkich) zużycie energii elektrycznej o niskim napięciu kształtowało się na poziomie 713 kWh na mieszkańca, natomiast wśród gospodarstw domowych położonych na wsi – 705 kWh na mieszkańca. Najwyższe wskaźniki zużycia²⁷ wyróżniają mieszkańców powiatów ziemskich bydgoskiego i grudziądzkiego (powyżej 840 kWh). Najmniej prądu z sieci niskiego napięcia wykorzystuje statystyczny mieszkaniec powiatów chełmińskiego, inowrocławskiego, nakielskiego oraz tucholskiego (poniżej 681 kWh). Zużycie zbliżone do średniej wojewódzkiej odnotowywane jest w powiatach rypińskim, sępoleńskim, świeckim i żnińskim. Pozostała grupa dziewięciu powiatów, pod względem przeciętnego zużycia energii z sieci niskiego napięcia, mieści się w przedziale 760–840 kWh na mieszkańca rocznie. Na obszarach wiejskich nie obserwuje się strukturalnych problemów z zapewnieniem dostaw energii elektrycznej. Wyłączenia prądu występują najczęściej z powodu prac na liniach przesyłowych, stacjach transformatorowych lub przyłączach, albo na skutek uszkodzeń z powodu warunków i zjawisk pogodowych, często zdarza się natomiast sytuacja, w której zadysponowana moc jest niewystarczająca wobec rosnących potrzeb odbiorców, np. rozwijających się gospodarstw rolnych.

Wykorzystanie i potencjał odnawialnych źródeł energii

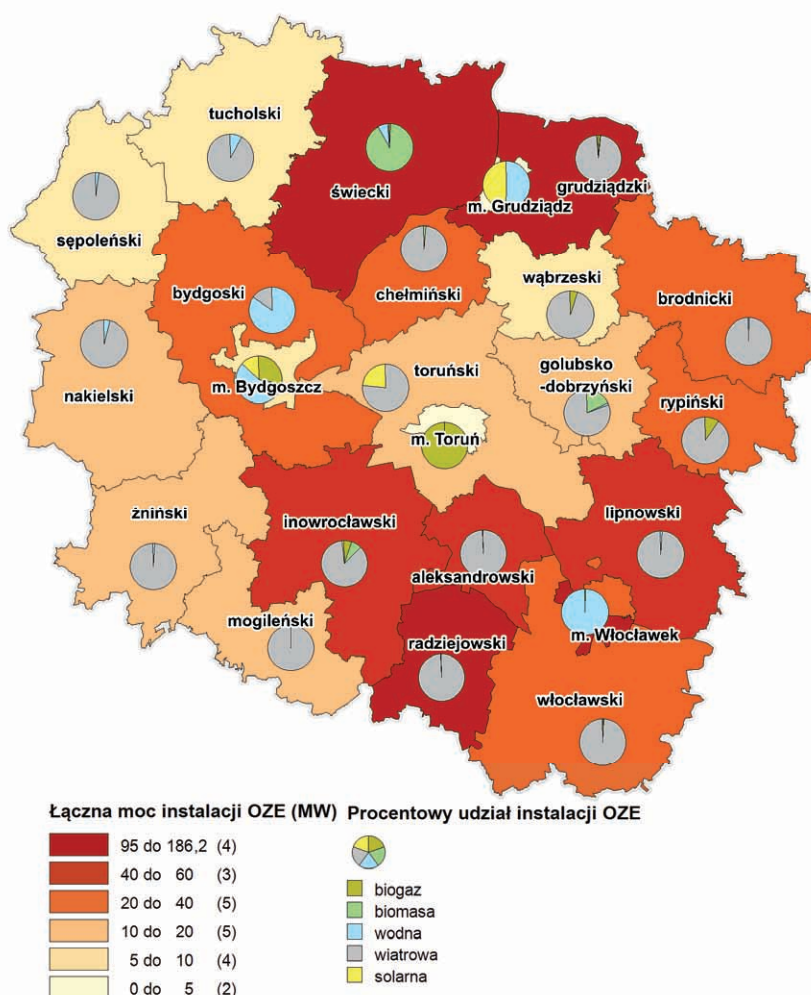
Rozwój energetyki odnawialnej ma istotne znaczenie dla realizacji podstawowych celów polityki klimatyczno-energetycznej. Zwiększenie wykorzystania odnawialnych źródeł energii (OZE) daje szansę na obniżenie emisji dwutlenku węgla do atmosfery, jak również na zwiększenie efektywności energetycznej. Energia ze źródeł odnawialnych oznacza energię pochodzącą z naturalnych, powtarzających się procesów przyrodniczych, pozyskiwaną z odnawialnych niekopalnych źródeł energii: wody, wiatru, promieniowania słonecznego, geotermii, fal, prądów i pływów morskich oraz energię wytwarzaną z biopaliw stałych, biogazu i biopaliw ciekłych, a także energię otoczenia (środowiska naturalnego) wykorzystywaną przez pompy ciepła. Ze wszystkich rodzajów OZE największe zainteresowanie w regionie było w minionych latach skierowane na elektrownie wiatrowe. Województwo kujawsko-pomorskie mieści się w II i III strefie wietrzności, co oznacza bardzo korzystne i korzystne warunki do wykorzystania wiatru. Najlepsze warunki występują w południowej i wschodniej części województwa. Można pod tym względem wyróżnić powiaty: mogileński, częściowo nakielski, żniński, brodnicki, rypiński, lipnowski, włocławski oraz częściowo radziejowski. Województwo kujawsko-pomorskie posiada największą liczbę posadowionych turbin wiatrowych. Jak podaje Urząd Regulacji Energetyki (URE), na 1039 funkcjonujących w Polsce elektrowni o łącznej mocy 4582,032 MW (dane z marca 2016 r.), 274 turbiny o łącznej mocy 517,079 MW zlokalizowane były w województwie kujawsko-pomorskim.

Biomasa jest najstarszą formą gromadzenia energii słonecznej jako produktu fotosyntezy. Jednak Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, mając na uwadze podstawowy cel rolnictwa, jakim jest zabezpieczenie potrzeb żywnościowych, postuluje wykorzystanie do celów energetycznych w pierwszej kolejności produktów ubocznych i odpadów z przemysłu rolno-spożywczego, płynnych i stałych odchodów zwierzęcych, a dopiero potem roślin energetycznych. W województwie obserwuje się coraz większe zainteresowanie biomasą odpadową. Biomasa pochodzenia drzewnego w województwie jest związana przede wszystkim z gospodarką leśną. Tego typu biomasę pozyskuje

²⁷ Godzina dla Ziemi – infografika Urząd Statystyczny w Bydgoszczy.

się również z prac pielęgnacyjnych zadrzewień przydrożnych i terenów zielonych, plantacji sadowniczych oraz z odpadów w przemyśle drzewnym. Masa drzewna spalana jest najczęściej w energetyce rozproszonej, w formie kawałków drewna, zrębków, brykietów lub peletów. Trudno określić poziom wykorzystania tego ekologicznego paliwa w skali województwa, ponieważ ze względu na duże rozproszenie spalania nie ma danych. Najbardziej podstawową biomasą, która znajduje się w każdym gospodarstwie rolnym i może być wykorzystywana jako biopaliwo, jest słoma. Jednak słoma jest przede wszystkim prekursorem próchnicy decydującej o żyzności gleby. Gleby w województwie kujawsko-pomorskim są w większości bardzo ubogie w próchnicę, dlatego ważne jest racjonalne zagospodarowanie pozyskiwanej słomy, której do gleby wprowadza się ciągle zbyt mało. Dopiero nadwyżka słomy może być użyta w gospodarstwie do ogrzewania domu lub sprzedana.

Rysunek 44. Potencjał i struktura instalacji OZE w powiatach województwa kujawsko-pomorskiego w 2017 roku

Źródło: opracowanie Kujawsko-Pomorskiego Biura Planowania Przestrzennego i Regionalnego we Włocławku na podstawie danych URE (stan 30.09.2017)

Większość gospodarstw wykorzystujących to źródło energii do ogrzewania domów i innych budynków gospodarskich oraz spalania w suszarniach posiada już specjalistyczne piece do spalania słomy w postaci balotów. Szacuje się, że słomę do produkcji energii cieplnej w województwie wykorzystuje ponad 100 gospodarstw w łącznej ilości około 4 tys. ton rocznie.

W województwie kujawsko-pomorskim pracuje sześć instalacji produkujących energię elektryczną z biogazu rolniczego, między innymi w Liszkowie o mocy 2,1 MW, w Mełnie o mocy 1,6 MW oraz w Rypinie o mocy 1,87 MW energii elektrycznej.

Po okresie szybkiego rozwoju instalacji wiatrowych nastąpiło w regionie przyspieszenie w zakresie wykorzystywania światła słonecznego. Powstały liczne instalacje, w tym największa w Polsce farma fotowoltaiczna o powierzchni 24 tys. m², składająca się z ok 16 tys. paneli o mocy jednostkowej 240 W.

Szacunki wskazują, że w województwie kujawsko-pomorskim zlokalizowane jest około 20% dyspozycyjnych zasobów energii geotermalnej występujących w kraju. Najlepsze warunki do rozwoju energetyki geotermalnej występują w okolicach Mogilna.

Według ocen statystyki publicznej²⁸ w 2016 roku udział energii odnawialnej w produkcji energii elektrycznej ogółem stanowił w województwie kujawsko-pomorskim 58,7%, co lokowało region w grupie trzech najbardziej pod tym względem zaawansowanych województw w kraju (warmińsko-mazurskie 83,7%, podlaskie 66,5%).

Stan infrastruktury mieszkaniowej

W 2016 roku w województwie kujawsko-pomorskim, inaczej niż rok wcześniej, większość, bo 51,5% oddanych do eksploatacji mieszkań było zlokalizowanych na terenach wiejskich (3222 mieszkań, tj. o 5,2% więcej). Zdecydowaną większość (jak w 2015 r. 93,8%) wszystkich przekazanych na terenach wiejskich mieszkań stanowiły lokale będące własnością osób fizycznych (3021 mieszkania). Na terenie miast najwięcej przekazano mieszkań przeznaczonych na sprzedaż lub wynajem – 63,3% wszystkich oddanych lokali w miastach (wobec 55,6% w poprzednim roku). Udział mieszkań zlokalizowanych w miastach zmniejszył się w stosunku do 2015 roku o 5,9 p. proc., tj. 48,5% w analizowanym roku. Liczebność (3040 lokali) zmniejszyła się o 16,7% w stosunku do 2015 roku. Wskaźnik nasilenia budownictwa mieszkaniowego, wyrażony liczbą nowo wybudowanych mieszkań na 1000 mieszkańców, w województwie kujawsko-pomorskim zmaleł z 3,2 lokali przekazanych do użytkowania w 2015 roku do 3,0 lokali w 2016 roku (w kraju – 4,3). Z kolei na 1000 mieszkańców przypadało 13,2 izb (w 2015 r. 13,7; w kraju – 16,8). W miastach wskaźnik ten osiągnął 2,4 mieszkań oddanych do użytkowania oraz 8,5 izb na 1000 mieszkańców; na terenach wiejskich było to odpowiednio 3,8 i 20,2. Przeciętnie na 1000 zawartych małżeństw oddano do użytkowania 602 mieszkania (w kraju 844), czyli o 46 mieszkań mniej niż w roku poprzednim. W 2016 roku w miastach sytuacja w budownictwie mieszkaniowym była mniej korzystna niż na terenach wiejskich; na 1000 zawartych związków małżeńskich przypadało odpowiednio: 505 mieszkań (o 102 mniej niż w rok wcześniej) oraz 736 mieszkań (o 31 więcej).

Przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkania oddanego do eksploatacji w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 roku wyniosła 101,8 m² (wobec 98,2 m² w poprzednim roku) i była większa od odnotowanej w kraju (94,5 m²); na obszarach wiejskich wynosiła średnio 126,4 m² (w 2015 r. – 128,9 m²). Analizując sytuację na poziomie powiatów ziemskich można zauważyć, że przy uwzględnieniu liczby mieszkańców najwięcej mieszkań oddano do użytkowania w powiatach bydgoskim, toruńskim oraz tucholskim. Najniższe wskaźniki mieszkań oddanych w 2016 roku odnotowały powiaty radziejowski, inowrocławski, rypiński oraz świecki.

²⁸ Godzina dla Ziemi – infografika Urząd Statystyczny w Bydgoszczy.

Pod względem infrastruktury technicznej i mieszkaniowej wskaźniki dla obszarów wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim różniły się w 2016 roku od przeciętnych parametrów ustalonych dla obszarów wiejskich w Polsce:

- większym udziałem ludności korzystającej z sieci wodociągowej;
- trochę mniejszym udziałem ludności korzystającej z sieci kanalizacyjnej i dużo mniejszym udziałem mieszkańców korzystających z sieci gazowej;
- nieco wyższą przeciętną liczbą osób przypadających na jedno mieszkanie i mniejszą liczbą izb w jednym mieszkaniu oraz mniejszą powierzchnią użytkową w zasobach mieszkaniowych w przeliczeniu na jednego mieszkańca obszarów wiejskich;
- częstszym wyposażeniem mieszkania wiejskiego w instalację wodociągową, łazienkę, usęp i centralne ogrzewanie oraz rzadszym w gaz z sieci;
- nieco wyższym wskaźnikiem liczby mieszkań oddanych w ocenianym roku do użytkowania (w przeliczeniu na 1000 osób) i o kilka metrów kwadratowych mniejszą powierzchnią użytkową oddawanego mieszkania;
- przeciętnie większym zużyciem wody i energii elektrycznej oraz mniejszym zużyciem gazu z sieci;
- proporcjonalnie do liczby mieszkańców, większą liczbą abonentów radiowych i telewizyjnych i niższą abonentów telefonii stacjonarnej.

Najlepszą dostępnością Internetu charakteryzują się (poza największymi miastami) powiaty bydgoski, nakielski i mogileński. Znacznie mniejszą przepustowość lub dostępność odczuwają użytkownicy sieci w powiatach: golubsko-dobrzyńskim, lipnowskim, włocławskim oraz radziejowskim.

W grupie powiatów ziemskich odsetek mieszkańców, którzy nie korzystali z dostaw wody z wodociągów komunalnych, był znaczący w powiatach sępoleńskim i chełmińskim. Potrzeby w zakresie stworzenia możliwości korzystania z sieci kanalizacyjnej są znaczne, chociaż zagadnienie oczyszczania ścieków ujęte w statystykach daje dość optymistyczny obraz, ponieważ w powiatach ziemskich województwa zostało zainstalowanych 23,4 tys. oczyszczalni przydomowych. Przy założeniu ich sprawnego funkcjonowania oraz dowozu ścieków do oczyszczalni, do oczyszczenia pozostawało w 2016 r. w niektórych powiatach do 5% ścieków przemysłowych i komunalnych wymagających oczyszczenia, głównie w powiatach bydgoskim ziemskim, aleksandrowskim, żnińskim i mogileńskim oraz w mniejszym procencie w powiatach lipnowskim, inowrocławskim i świeckim. Ponadto ukształtowanie terenu i forma osadnictwa na części obszarów utrudniają budowę sieci kanalizacyjnej. Pod względem kanalizacji zbiorczej najlepsza sytuacja ma miejsce w powiatach tucholskim, świeckim i toruńskim ziemskim, w których z sieci kanalizacyjnej korzysta ponad połowa mieszkańców. Dostępność gazu z sieci jest największa w powiecie inowrocławskim. Wśród powiatów ziemskich, w których sieć gazowa jest rozbudowana najstąbiej, należy wymienić powiaty we wschodniej i południowo-wschodniej części województwa: brodnicki, golubsko-dobrzyński, rypiński, lipnowski, włocławski i radziejowski.

Samorządy gminne i powiatowe w województwie kujawsko-pomorskim, niezmiennie od lat, poszukują zewnętrznych źródeł dofinansowania inwestycji drogowych. Przestrzenne porównanie sieci drogowej za pomocą wskaźników jest trudne, ponieważ różna jest gęstość zaludnienia, zabudowa, lesistość, przebieg rzek, dostępność przepraw, liczba i wielkość jezior i inne cechy terenu. Długość dróg w przeliczeniu na jednostkę powierzchni jest w regionie podobna do średniej w kraju. Jakość dróg, licząc udział dróg utwardzonych, nieco gorsza od przeciętnej. Interesujące wnioski może nasuwać porównanie długości dróg publicznych lokalnych o nawierzchni gruntowej przypadających w poszczególnych powiatach na 100 km². Najmniej takich dróg jest w powiecie żnińskim, niewiele więcej w sąsiednich powiatach – inowrocławskim i mogileńskim. Trzykrotnie lub czterokrotnie więcej dróg lokalnych o nawierzchni gruntowej mają na swoim terenie powiaty na przeciwległej stronie województwa: wąbrzeski, brodnicki, lipnowski. Długa sieć publicznych dróg gruntowych, w porównaniu z obszarem, mają też powiaty: rypiński, aleksandrowski, sępoleński oraz powiat bydgoski ziemski.

1.2.6. Zasoby środowiskowe na obszarach wiejskich i zagospodarowanie przestrzenne

Powierzchnia obszarów szczególnie cennych przyrodniczo, zalesień

W województwie kujawsko-pomorskim znajdują się tereny cenne przyrodniczo, dla zachowania których objęto prawną ochroną znaczne fragmenty obszaru. W 2016 roku w regionie znajdowało się 9 parków krajobrazowych o łącznej powierzchni ponad 240 tys. ha, 31 obszarów chronionego krajobrazu i 94 rezerwaty przyrody. W obliczu intensywnych przemian stanu środowiska niezbędne jest podjęcie działań z zakresu aktywnej jego ochrony, w szczególności w odniesieniu do cennych siedlisk i gatunków.

Tabela 12. Zestawienie form ochrony przyrody w województwie kujawsko-pomorskim

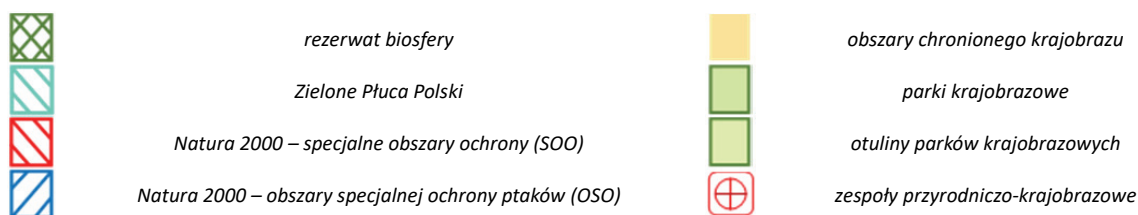
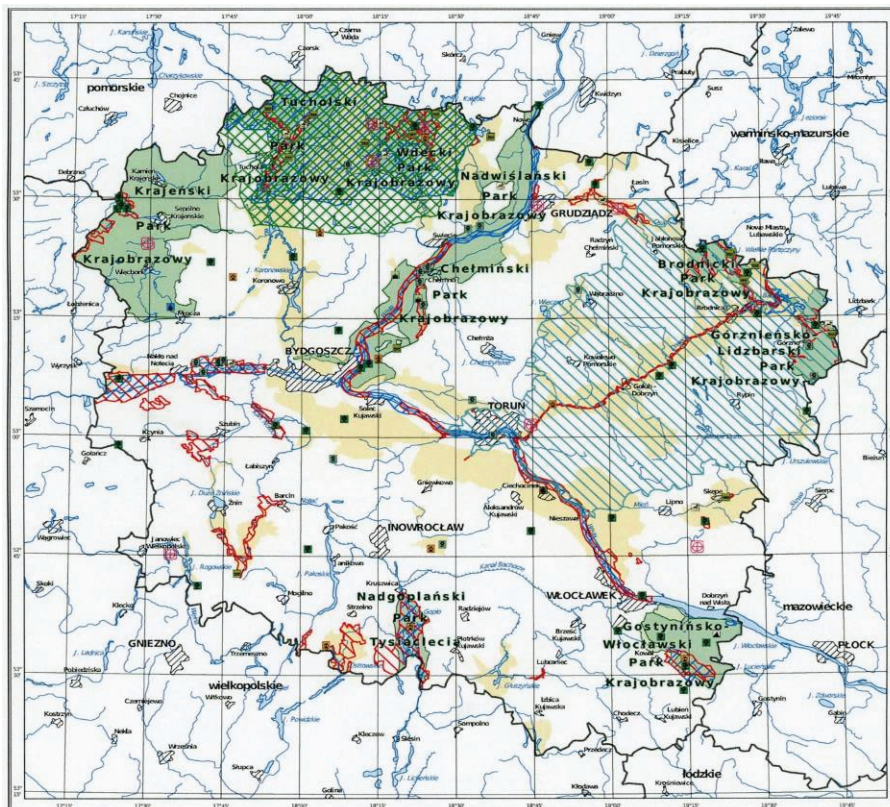
Lp.	Nazwa formy ochrony	Liczba obiektów / powierzchnia w ha
1	Park narodowy	0
2	Rezerwat przyrody	94 / 9 628
3	Park krajobrazowy	9 / 240 325
4	Obszar chronionego krajobrazu	31 / 345 360
5	Obszar Natura 2000	7 obszarów specjalnej ochrony ptaków (PLB), 37 specjalne obszary ochrony siedlisk (PLH) / 201 177
6	Pomnik przyrody	ok. 2 250
7	Stanowisko dokumentacyjne	1
8	Użytek ekologiczny	ok. 5 395 ha
9	Zespół przyrodniczo-krajobrazowy	9

Źródło: Rejestr form ochrony przyrody prowadzony przez Regionalną Dyрекcję Ochrony Środowiska w Bydgoszczy, stan na 21 lipca 2016 r.

Stan środowiska przyrodniczego w województwie w większym stopniu niż w wielu innych regionach kraju zależy od zasobów i jakości wód. Ze względu na niski poziom opadów atmosferycznych duże pobory wód są największym zagrożeniem dla dostępności wody w województwie (tab. 13). Wysoki pobór wód podziemnych wiąże się przede wszystkim z dużym zapotrzebowaniem miast na wodę pitną. Natomiast potrzeby przemysłu są pokrywane głównie poprzez pobór wód powierzchniowych. Sumarycznie, największe zużycie wody dotyczy powiatów świeckiego, inowrocławskiego oraz nakielskiego.

Jednym z istotnych zagrożeń związanych z zasobami i dostępnością wody jest działalność kopalni węgla brunatnego, ponieważ odwadnianie wyrobisk odkrywkowych tworzy coraz rozleglejszy lej depresyjny w obszarze granicznym województwa wielkopolskiego i kujawsko-pomorskiego, dokładnie w rejonie najniższych w Polsce opadów atmosferycznych. Ponadto woda z odwadniania odkrywek zanieczyszcza rzeki, głównie Noteć.

Rysunek 45. System obszarów chronionych w województwie kujawsko-pomorskim

Źródło: atlas.kujawsko-pomorskie.pl

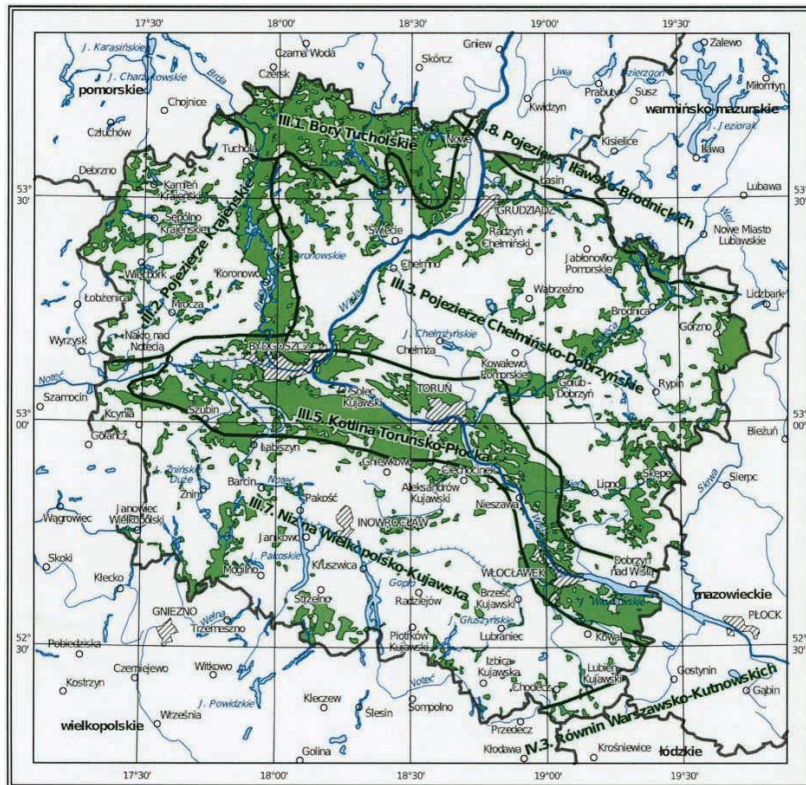
Tabela: 13. Wielkość poboru wody w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 roku

Źródła poboru wód	Pobór wody (hm ³)
Ogółem	268,0
Na cele produkcyjne przemysłu	96,2
– powierzchniowe	85,1
– podziemne	11,0
– z odwadniania wyrobisk	0,1
Nawodnienia w rolnictwie i leśnictwie	54,9
Eksploatacja sieci wodociągowej	116,9
– powierzchniowe	19,8
– podziemne	97,4

Źródło: Ochrona środowiska 2017, Główny Urząd Statystyczny

Według danych z 31.12.2016 r. pod zarządem Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Toruniu w województwie kujawsko-pomorskim powierzchnia ogólna gruntów leśnych wynosiła 372 606 ha, w tym: grunty zalesione 355 169 ha, grunty niezalesione 7 753 ha, grunty związane z gospodarką leśną 9 683 ha. Lasy województwa na tle kraju charakteryzują się niewielkim zróżnicowaniem gatunkowym (60% stanowią monokultury sosnowe, a prawie 80% monokultury i lasy z przewagą sosny). Sosna stanowi aż 83,6% zasobów drzewnych w regionie²⁹, co jest najwyższym udziałem wśród województw w Polsce. W grupie pozostałych gatunków silniej zaznacza się dąb – około 6% zasobów drzewnych i olcha – około 4%.

Rysunek 46. Rozmieszczenie lasów w województwie kujawsko-pomorskim

Źródło: atlas.kujawsko-pomorskie.pl

Wskaźnik lesistości regionu wynosi 23,5% (Polski – 29,5%). Najbardziej znane kompleksy leśne Kujaw i Pomorza to: Bory Tucholskie, Puszcza Bydgoska, Lasy Gostynińsko-Włocławskie, ale również piękne i przyrodniczo bogate lasy Pojezierza Krajeńskiego, Brodnickiego i Pałuk. Lasy sektora publicznego obejmują 90% ogólnej powierzchni lasów. Powierzchnia zajmowana przez lasy prywatne wynosi około 49 tys. ha. Są to przeważnie lasy młode, najczęściej w III klasie wieku, tj. 41–60 lat.

Powierzchnia terenów przeznaczonych pod rewitalizację

W ostatnich latach samorząd województwa intensywnie wspierał działania samorządów lokalnych zmierzające do odnowy wsi. Mimo to, na terenie województwa kujawsko-pomorskiego nadal występują duże potrzeby w zakresie odnowy obszarów, na których ma miejsce nadmierna koncentracja negatywnych zjawisk. W związku z powyższym zaplanowano kontynuację wsparcia procesów rewitalizacji nie tylko miast, ale i obszarów wiejskich, co znacznie przyspieszy ich rozwój społeczno-gospodarczy.

²⁹ Leśnictwo 2017, GUS.

W zakresie regionalnej polityki rozwoju obszarów wiejskich przyjęto, że konieczna jest ich aktywizacja społeczno-gospodarcza poprzez stymulowanie rozwoju społecznego oraz rozwoju przedsiębiorczości lokalnej. Tym samym wspierane będą działania podejmowane w celu osiągnięcia poniższych efektów:

- 1) wzrost aktywności społecznej, ożywienie społeczne;
- 2) zmniejszenie poziomu ubóstwa i wykluczenia społecznego (związanego z oddaleniem od rynku pracy, degradacją obszarów, niewystarczającym dostępem do dobrej jakości, niedrogich usług społecznych);
- 3) wzrost zatrudnienia;
- 4) ożywienie gospodarcze, wzrost potencjału gospodarczego między innymi poprzez wsparcie rozwoju przedsiębiorczości.

Tak więc planując działania z zakresu rewitalizacji, których jednym ze źródeł finansowania będzie Regionalny Program Operacyjny Województwa Kujawsko-Pomorskiego, konieczne jest przyjęcie i osiągnięcie przez gminę do roku 2023 przynajmniej jednego z powyższych efektów w ramach realizacji programu rewitalizacji. Podkreślenia wymaga fakt, że najistotniejszy jest pozytywny efekt społeczny rewitalizacji, dlatego wszelkie działania podejmowane na rzecz odnowy miast i obszarów wiejskich muszą być temu założeniu podporządkowane.³⁰ Obecnie w wykazie programów rewitalizacji w regionie³¹ ujęto 58 pozycji, wśród których 54 dotyczą gmin wiejskich i miejsko-wiejskich.

Obszary inwestycyjne

Województwo kujawsko-pomorskie zaliczane jest do grupy województw o średnim poziomie rozwoju gospodarczego. W ostatnich latach województwo kujawsko-pomorskie zaczęło zajmować wyższą pozycję w działalności przemysłowej, usługowej i technologicznej, jednak nadal wyższym wskaźnikiem atrakcyjności cechuje się w zakresie działalności przemysłowej niż usługowej i technologicznej. W dziedzinie przemysłu województwo posiada silnie rozwinięte specjalizacje (produkcja spożywcza, celulozowo-papiernicza, chemiczna). Natomiast jeśli chodzi o działalność usługową i technologiczną, to mają one zbliżony poziom rozwoju. Analizując działalność technologiczną należy zauważyć, że w województwie najbardziej atrakcyjny jest podregion bydgosko-toruński, z racji rozwiniętych cech metropolitalnych i koncentracji jednostek badawczo-rozwojowych.

Na obszarach wiejskich w ostatnich latach można zauważyć znaczny wzrost inwestycji rolniczych, jak również inwestycji z innych dziedzin, niemających bezpośredniego związku z rolnictwem. Rozwój ten nastąpił dzięki Programowi Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020. Na terenach wiejskich w pobliżu większych miast wojewódzkich powstają firmy z branży spedycyjnej, logistycznej. To zwiększa konkurencyjność województwa i zdolność do rywalizacji w warunkach wolnorynkowych. Miernikami konkurencyjności są także: poziom rozwoju gospodarczego, społecznego, dostępność transportowa, atrakcyjność turystyczna i inne.

Obszary zabudowy mieszkaniowej obecne i uwzględnione w planach gmin. W województwie kujawsko-pomorskim daje zauważyć się symptomy braku ładu przestrzennego, którymi są w głównej mierze niekorzystne zmiany w strukturze użytkowania gruntów, polegające na zajmowaniu gruntów wysokich klas bonitacyjnych na tereny zabudowy, w tym głównie mieszkaniowej. Prowadzi to często

³⁰ Regionalny Program Operacyjny województwa kujawsko-pomorskiego na lata 2014-2020.

³¹ Uchwała Zarządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego.

do dzielenia zwartych kompleksów glebowych, ogranicza powierzchnię przeznaczoną dla gospodarki rolnej. To zjawisko jest szczególnie negatywne w rejonach o największym potencjale rolnym w województwie, tj. południowej, zachodniej i środkowo-wschodniej części regionu. Obecnie rozwój inwestycji, w tym szczególnie zabudowy mieszkaniowej, na podstawie decyzji o warunkach zabudowy odbywa się z pominięciem procedury miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (mpzp). W województwie kujawsko-pomorskim jest opracowywana mała liczba mpzp, które mają na celu ustalenie przeznaczenia terenów, w tym dla inwestycji celu publicznego, oraz określają sposób ich zagospodarowania i zabudowy jako akty prawa miejscowego.³² Należy przy tym podkreślić, że specjaliści od planowania przestrzegają przed jednoznaczną interpretacją wskaźnika powierzchni objętej mpzp, ponieważ bardzo różne są potrzeby rozwojowe poszczególnych terenów i duży odsetek obszaru objętego planami miejscowymi, np. wobec niekorzystnych prognoz demograficznych i małych potrzeb mieszkaniowych, nie powinien być podstawą pozytywnej oceny sytuacji w tym zakresie. Jednym ze sposobów poprawy stanu wydaje się być prawne zobowiązanie inwestorów do zapewnienia określonego poziomu infrastruktury przed przekazaniem budynku do użytkowania.

Udział powierzchni objętej obowiązującymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego w powierzchni ogółem był w 2016 roku w województwie bardzo niski. W przekroju powiatów ziemskich wynosił od 0,7% w powiatach mogileńskim i rypińskim do 10,9% w powiecie brodnickim. Oprócz powiatu brodnickiego, udział terenów objętych aktualnymi mpzp powyżej 10% miały tylko powiaty żniński i sępoleński. W kilku następnych wskaźnik przekroczył 5% – grudziądzki, inowrocławski, wąbrzeski, toruński i świecki. Bardzo małą powierzchnię objętą planami zagospodarowania miały też powiaty mogileński (0,7%), radziejowski (0,8%), rypiński (0,7%) i tucholski (1,2%). W większości pozostałych powiatów ziemskich wskaźnik mieścił się w przedziale od 2 do 5%.

Zjawisko rozlewania się miast lub rozbudowy stref podmiejskich na obszarach wiejskich. Rozproszenie się miejsc lub rozbudowa stref podmiejskich na obszarach wiejskich powoduje kurczenie się terenów służących produkcji rolnej, co skutkuje koniecznością wykorzystywania do produkcji rolnej gleb o niższej produktywności, położonych w miejscach nieatrakcyjnych dla zabudowy mieszkaniowej. Wiąże się to z kolei z ponoszeniem większych nakładów na produkcję rolną. Są też wysokie koszty budowania infrastruktury technicznej, społecznej dla zaspokajania potrzeb mieszkańców zabudowy rozproszonej, wysokie koszty usuwania skutków powodzi na terenach zabudowanych zlokalizowanych na potencjalnych obszarach zalewowych. Zjawisko suburbanizacji, czyli jednej z faz rozwoju miasta polegającej na wyludnianiu się centrum i rozwoju strefy podmiejskiej, występuje wokół dużych miast województwa, np. Bydgoszczy, Torunia, Włocławka. Wynikiem suburbanizacji jest rozwój infrastruktury (zabudowa mieszkaniowa, punkty handlowo-usługowe, połączenia komunikacyjne) na obszarach podmiejskich oraz tworzenie się tzw. miast-sypialni, skąd mieszkańcy dojeżdżają do pracy do centrum.

Zmiany obszarów podmiejskich na obszary miejskie na podstawie zmian granic administracyjnych miast i gmin. W 2013 roku do granic administracyjnych miasta Sępólno Krajeńskie włączono 73,42 ha obszaru gminy Sępólno Krajeńskie, tj. tereny wsi Niechorz, Świdwie i Wiśniewka (Rozporządzenie RM z 31.07.2012 r.). Na podstawie tych samych przepisów włączono do obszaru gminy Osielesko część obszaru ewidencyjnego o powierzchni 1,33 ha z miasta na prawach powiatu Bydgoszcz. Na podstawie Rozporządzenia RM z 19.07.2016 r. w sprawie ustalenia granic niektórych gmin i miast, nadanie niektórym miejscowościom statusu miasta oraz zmiany nazwy gminy, nastąpiło powiększenie granicy

³² Źródło: Ład przestrzenny w województwie kujawsko-pomorskim – K. Podlaska-Krzywiec, KPBPIR Włocławek.

administracyjnej miasta Nakła nad Notecią, poprzez włączenie ponad 20 ha obszarów wiejskich – wsi Chrzastowo. Zmiana ta nastąpiła 1 stycznia 2017 roku.

Lokalizacja inwestycji uciążliwych. Na terenie województwa zlokalizowane są inwestycje uciążliwe, takie jak kopalnie i wyrobiska. Najczęściej spotykane są kopalnie żwiru i piasku (żwirownie). Zgodnie z ustawą z 4.02.1994 r. Prawo geologiczne i górnicze, wszystkie żwirownie zostały uznane za kopalnie odkrywkowe i podlegają bezpośrednio urzędom górniczym. Działalność żwirowni, gdzie eksploatuje się kruszywo ze złoża, jest koncesjonowana. Pozyskiwanie kruszyw naturalnych może powodować dysfunkcje środowiska przyrodniczego. Niezależnie od wielkości i sposobu wydobycia, pozyskiwanie piasku i żwiru narusza równowagę ekologiczną obszaru poddanego eksploatacji oraz otoczenia ekologicznie z nim związanego. Budowa kopalni soli koło Lubienia Kujawskiego z powodu sprzeciwu mieszkańców została wstrzymana. W 2012 roku odbyły się również protesty samorządowców, leśników, naukowców, ekologów ze Strzelna, Kruszwicy, Radziejowa, Przyjezierza, Jezior Wielkich, Poznania i Wilczyna przeciwko planom wydobycia węgla brunatnego w gminie Piotrków Kujawski. Wcześniej Sejmik Województwa postanowił nie dopuścić do eksploatacji złóż węgla brunatnego „ze względu na ochronę wysokich walorów przyrodniczych i krajobrazowych”. Przeciwnicy kopalni stwierdzili, że odkrywkowa metoda wydobycia węgla brunatnego całkowicie i nieodwracalnie niszczy środowisko naturalne.

Inne typy inwestycji uciążliwych na obszarach wiejskich to: ciągi drenażowe, przewody i urządzenia służące do przesyłania lub dystrybucji płynów, pary, gazów, energii elektrycznej oraz urządzenia łączności publicznej. W przypadku konfliktu z właścicielem gruntu starosta wydaje decyzję o ograniczeniu sposobu korzystania z nieruchomości, gdy podyktowane jest to ochroną interesu publicznego. Konsekwencją jest rozpoczęcie danej inwestycji.³³

Zapewnienie warunków trwałego i zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa w wymiarze środowiska i klimatu jest jednym z kilku kluczowych wyzwań na nadchodzące lata. Obszary wiejskie, w tym rolnictwo, w województwie kujawsko-pomorskim są bardzo wrażliwe na liczne przejawy zmian następujących w środowisku i w przebiegu pogody, czemu będą poświęcone duże fragmenty dalszej części opracowania. Gospodarka wodna, rolnictwo, leśnictwo, różnorodność biologiczna, obszary prawnie chronione i gospodarka przestrzenna otwierają najczęściej listy sektorów i obszarów najbardziej wrażliwych w kontekście istniejących i prognozowanych zagrożeń. Jednym z najważniejszych celów polityki wobec obszarów wiejskich powinno być lepsze przygotowanie na ewentualność ekstremalnych zjawisk klimatycznych i pogodowych oraz redukcja kosztów społeczno-ekonomicznych z nimi związanych. W województwie kujawsko-pomorskim jest to przede wszystkim problem niedoborów wody, który wraz z rosnącą temperaturą powietrza stanowi już niemal stałe zagrożenie dla zapewnienia trwałego rozwoju.

Wskaźnik lesistości regionu jest niższy w porównaniu z przeciętnym w kraju. Dużym udziałem lasów wyróżnia się przede wszystkim powiat tucholski, w którym lasy zajmują prawie połowę obszaru, oraz bydgoski z udziałem lasów przekraczającym 40%. Około jednej trzeciej powierzchni powiatów zajmują lasy w powiatach świeckim i toruńskim. Na terenach od wieków przekształcanych pod potrzeby rolnictwa lasy zostały bardzo zredukowane. W powiecie radziejowskim porastają niespełna 5% powierzchni, niewiele więcej, bo około 7–8% w powiatach: chełmińskim, aleksandrowskim, wąbrzeskim oraz nieco ponad 10% w powiecie inowrocławskim.

³³ Źródło: Informacja ze starostw powiatowych (Włocławek i Radziejów).

Powierzchnią obszarów prawnie chronionych region nie odbiega wiele od przeciętnego wskaźnika dla województw w Polsce, przy jednoczesnym bardzo wyraźnym zróżnicowaniu pomiędzy powiatami. Różnymi formami ochrony jest objęte ponad trzy czwarte obszaru powiatu sępoleńskiego, prawie dwie trzecie powierzchni powiatu tucholskiego i znacznie ponad połowa powiatu brodnickiego. Ponad 40% zajmują tereny chronione w powiatach świeckim, golubsko-dobrzyńskim i bydgoskim ziemskim, natomiast prawne zabezpieczenie dotyczy tylko niespełna 8% obszaru w powiecie nakielskim. Więcej niż 10%, ale mniej niż 20% zajmują tereny objęte formami ochrony w powiatach żnińskim, inowrocławskim, radziejowskim, mogileńskim, rypińskim i włocławskim.

Województwo kujawsko-pomorskie nie podlega tak nasilonej presji rozlewania się miast na sąsiednie tereny, jaka występuje wokół największych miast w Polsce, ale problem źle zaplanowanej suburbanizacji jest obecny od dawna i oprócz okolic Bydgoszczy i Torunia dotyczy również mniejszych miast, np. Brodnicy, Włocławka, Grudziądz, Świecia czy Inowrocławia. Przypadki formalnej zmiany granic miast kosztem obszarów wiejskich występują rzadko. Mimo uwag specjalistów, że sam fakt objęcia terenów miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego nie zapewnia uzyskania oczekiwanego poziomu ładu przestrzennego, podkreślenia wymaga fakt, że pod tym względem województwo kujawsko-pomorskie zamyka listę regionów w Polsce. W statystyce, nawet w przekroju powiatów, widoczne są już przejawy ustępującej funkcji rolniczej na terenach podmiejskich. Wśród słabych stron obszarów wiejskich wskazano na trudności z zapewnieniem warunków uwzględniających potrzeby zrównoważonego ich rozwoju, zwłaszcza potrzeby rolnictwa i coraz częstsze konflikty pomiędzy dotychczasowymi i napływowymi mieszkańcami. Względnie wysoki wskaźnik udziału powierzchni objętej obowiązującymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego w powierzchni ogółem odnotowano w 2016 roku w gminach powiatów brodnickiego, żnińskiego i sępoleńskiego, w których przekraczał 10%. W powiatach mogileńskim, radziejowskim i rypińskim powierzchnia objęta zatwierdzonymi planami obejmowała mniej niż 1% ogólnej powierzchni. Ostrzejsze ukształtowanie przepisów prawnych zobowiązujących inwestorów do zagwarantowania minimalnego poziomu dostępu do infrastruktury przed oddaniem budynku do użytkowania upatrywane jest jako jedno z rozwiązań porządkujących przyszłą zabudowę na obszarach wiejskich.

1.2.7. Zasoby dziedzictwa kultury na obszarach wiejskich

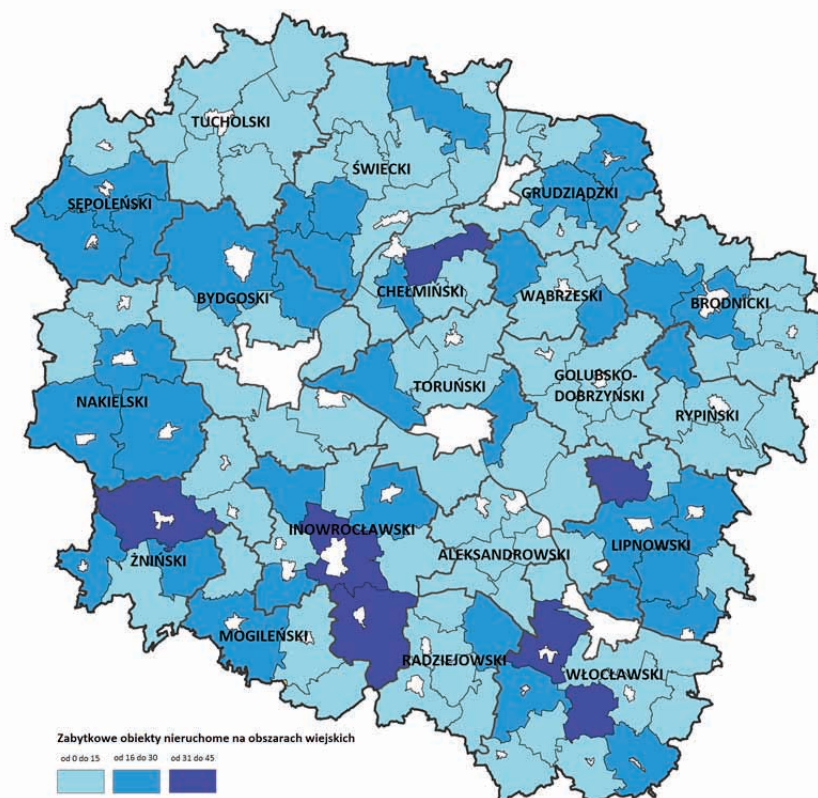
Rodzaje zasobów kultury. Podstawowym podziałem stosowanym dla określenia zasobów kultury jest podział na dziedzictwo materialne (zabytki nieruchome, ruchome, archeologiczne) i niematerialne. W dostępnych opracowaniach informacje na temat zasobów dziedzictwa kulturowego są ujęte z różną dokładnością – jedynie wykaz zabytków nieruchomych przygotowany jest na poziomie gmin, zaś dane o zabytkach ruchomych i archeologicznych odnoszą się do całego województwa.

Województwo kujawsko-pomorskie jest bardzo różnorodne pod względem etnograficznym. Obejmuje całe Kujawy, część Pomorza Nadwiślańskiego (z ziemią Chełmińską i Michałowską), północno-wschodnią Wielkopolskę (Pałuki, Krajna), oraz ziemię Dobrzyńską zaliczaną do Mazowsza. Istotny wpływ na dziedzictwo kulturowe obszaru wywarli też osadnicy olenderscy sprowadzani do zagospodarowania i utrzymania doliny Wisły oraz osuszania innych terenów. Przez cztery wieki część ziem w pobliżu Tucholi zajmowali przybysze z obszaru obecnych Niemiec sprowadzeni przez Krzyżaków, zwani Kosznajdami. Najstarsze ślady osadnictwa w regionie pochodzą z okresu późnego paleolitu. Cenne są obozowiska z epoki mezolitu (np. w Mszanie), długie domy lendzielskie (Zelgno) i zespoły grobowców kujawskich (Wietrzychowice, Sarnowo) z okresu neolitu. Więcej śladów po dawnych mieszkańcach regionu pochodzi z późniejszych okresów – od epoki żelaza po średniowiecze. Są to najczęściej grodziska i osady przyrodowe.

Na obszarach wiejskich wśród zabytków nieruchomych³⁴ (rys. 47) przeważają zespoły dworskie – dwory z parkami i zachowanymi zabudowaniami folwarcznymi (stodoły, obory, kuźnie itp.), kościoły i cmentarze. Do rejestru w województwie wpisanych zostało ponad 3,4 tys. obiektów, w tym ponad 0,5 tys. obiektów sakralnych, blisko 0,6 tys. dworów i pałaców, ponad 0,4 tys. parków, ogrodów i innych obiektów zieleni, ponad 0,6 tys. domów i więcej niż 250 budynków gospodarczych oraz liczne budowle użyteczności publicznej, zabytki przemysłowe i cmentarze. Najwięcej takich zabytków jest w powiatach włocławskim, inowrocławskim, lipnowskim, świeckim i żnińskim. Na sąsiadującym z miastem terenie gminy Chełmno ostały się elementy fortyfikacji zaliczanych do twierdzy Chełmno. Z kolei w powiecie tucholskim znajdują się, unikatowe nawet w skali kraju, akwedukt oraz pozostałości po kopalni węgla brunatnego. Ponadto na terenie województwa funkcjonują 4 parki kulturowe, a kolejne są postulowane do utworzenia.

³⁴ Rejestr zabytków nieruchomych – stan na 31.03.2017 r., udostępniony na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa: www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/, dostęp z 22.09.2017 r.

Rysunek 47. Zabytki nieruchome w gminach wiejskich i na obszarze wiejskim gmin miejsko-wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim (wpisane do rejestru zabytków)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie Wykazu zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków – stan na 31 marca 2017 r., wzór mapy – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

Najcenniejsze zachowane założenia przestrzenne (układy urbanistyczne) zostały objęte wpisem do rejestru zabytków takich miast, jak Brodnica, Brześć Kujawski, Bydgoszcz (2), Chełmno, Golub-Dobrzyń, Grudziądz, Koronowo, Kruszwica, Łabiszyn, Nieszawa, Nowe, Pakość, Radziejów, Rypin, Toruń (5), Tuchola i Włocławek oraz wpisem do ewidencji zabytków takich miast, jak Aleksandrów Kujawski, Barcin, Bobrowniki, Chełmża, Chodecz, Ciechocinek, Dobrzyń nad Wisłą, Gąsawa, Gniewkowo, Górzno, Inowrocław-Mątwy, Izbica Kujawska, Janikowo, Janowiec Wielkopolski, Kamień Krajeński, Kcynia, Kikół, Kowal, Kowalewo Pomorskie, Lipno, Lubień Kujawski, Lubraniec, Łasin, Mogilno, Mroczka, Nakło nad Notecią, Osiecin, Piotrków Kujawski, Raciążek, Radzyń Chełmiński, Rogowo, Sępólno Krajeńskie, Skępe, Solec Kujawski, Strzelno, Szubin, Świecie, Więcbork, Wąbrzeźno i Żnin.

Województwo na tle kraju ma bardzo mało nieruchomych zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków – zaledwie 183 obiekty³⁵ na 7628. Wśród nich dominują grodziska – 153. Tym bardziej wart podkreślenia jest fakt, że Biskupin (gm. Gąsawa, pow. żniński), stanowiący rezerwat archeologiczny, jest jednym z pięciu pomników historii w województwie³⁶, a jednocześnie jedynym leżącym na obszarach wiejskich.

Do wojewódzkiego rejestru zabytków ruchomych w zakresie sztuki i rzemiosła artystycznego wpisanych jest 10 225 obiektów³⁷, z czego niemal 95% stanowi wyposażenie świątyń.

³⁵ Rejestr zabytków archeologicznych – stan na 30.04.2013 r., udostępniony na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa: www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-archeologicznych/, dostęp z 22.09.2017 r.

³⁶ Program opieki nad zabytkami województwa kujawsko-pomorskiego na lata 2017-2020, Toruń 2017 r., s. 16.

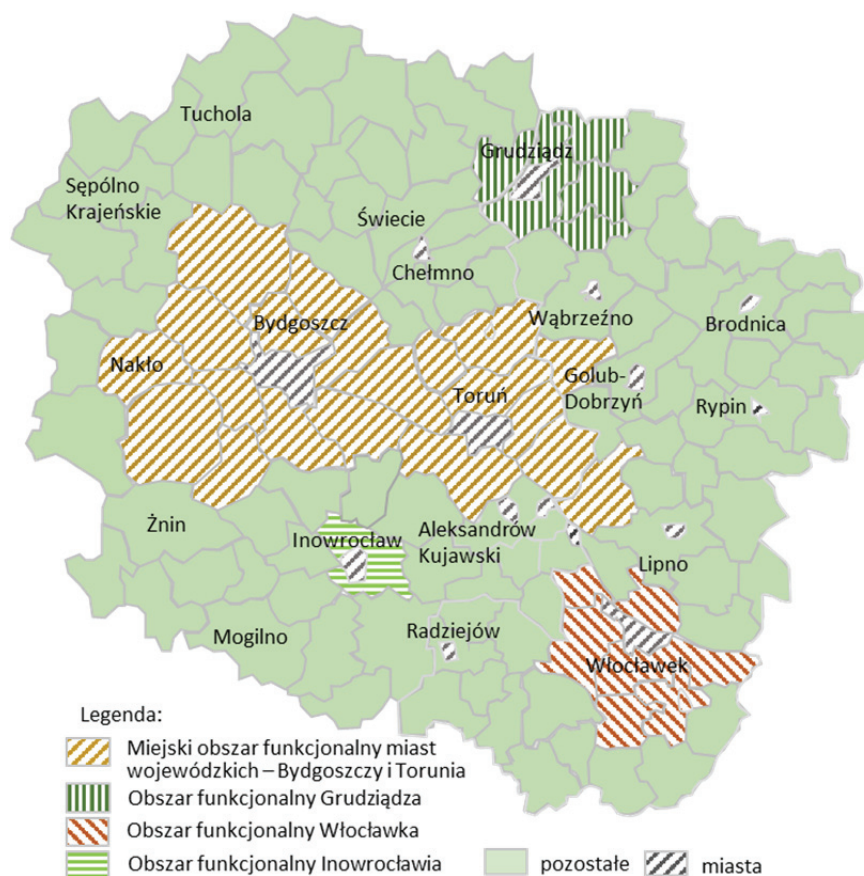
³⁷ Rejestr zabytków ruchomych – stan na 30.06.2017 r., udostępniony na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa:

Sposób powiązań kulturalnych miasto – wieś

Powiązania pomiędzy obszarami wiejskimi i miejskimi w zakresie kultury charakteryzuje dwukierunkowość. Z jednej strony mieszkańcy obszarów wiejskich korzystają z obiektów dostępnych wyłącznie lub w dużej mierze na obszarach miejskich, jak kina (17 – liczba obiektów na obszarze województwa w 2016 roku³⁸), muzea (40), galerie sztuki (14), teatry i instytucje muzyczne (10). Z danych wynika, że na terenie całej Polski tylko 14 kin stałych zlokalizowanych jest na wsi. Mieszkańcy tych obszarów korzystają również z wydarzeń kulturalnych organizowanych w miastach, jak koncerty itp. Podczas wielu z nich część programu także odnosi się do dziedzictwa kulturowego kojarzonego z obszarami wiejskimi, jak występy zespołów ludowych.

Sformalizowane związki gmin wiejskich, miejsko-wiejskich i małych miast z największymi miastami w województwie w postaci miejskich obszarów funkcjonalnych przedstawia mapa na rysunku 48.

Rysunek 48. Obszary funkcjonalne miast w województwie kujawsko-pomorskim

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie Uchwały Nr 30/1135/16 Zarządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego z 27 lipca 2016 r.

³⁸ www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-ruchomych/, dostęp z 22.09.2017 r.
Opracowania Urzędu Statystycznego w Krakowie: Działalność kin w 2016 r., Działalność muzeów w 2016 r., Działalność galerii sztuki w 2016 r., Działalność teatrów i instytucji muzycznych w 2016 r., udostępnione na stronie Głównego Urzędu Statystycznego: www.stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/, dostęp z dnia 14.09.2017 r.

Z drugiej strony mieszkańcy miast chętnie odwiedzają targi, jarmarki, dożynki organizowane na obszarach wiejskich, w dużej mierze ze względu na możliwość zakupu tradycyjnych wyrobów, zwłaszcza kulinarnych. Niektóre z imprez, jak Festiwal Smaku w Grucznie, mają już uznaną renomę i oddziaływanie nawet ponadregionalne, jednak w większości zainteresowanie takimi wydarzeniami ograniczone jest do poziomu jednego lub kilku powiatów. Wioski tematyczne (np. miodowa, grzybowa, górnicza) i zagrody edukacyjne, stanowiące przedsięwzięcia kulturalno-edukacyjne organizowane na obszarach wiejskich, są kierowane w dużej mierze do mieszkańców miast, którzy mają możliwość w niebanalny i atrakcyjny sposób poznać kulturę i historię danego obszaru lub tradycje związane z funkcjonowaniem wiejskiego gospodarstwa domowego.

Partnerstwa międzyregionalne i międzynarodowe

Województwo Kujawsko-Pomorskie zawarło międzynarodowe porozumienia z 15 następującymi regionami partnerskimi³⁹:

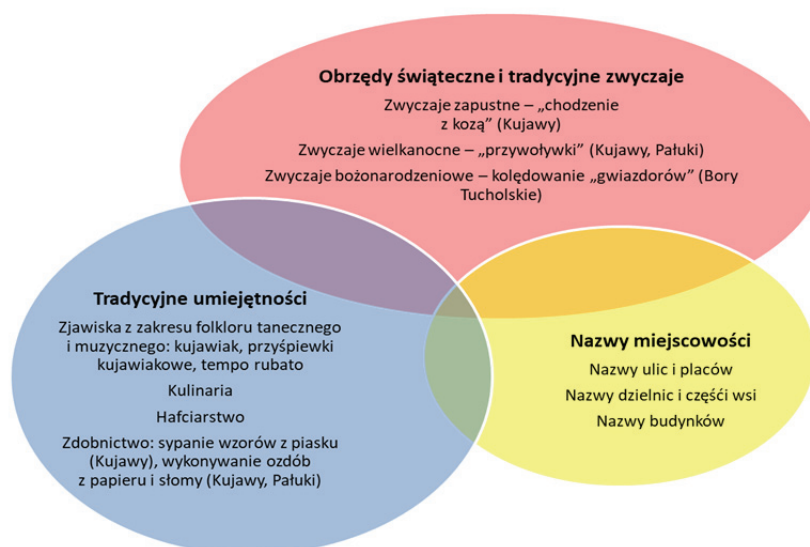
- Region Veneto (Włochy),
- Region Marche (Włochy),
- Region Kiejdański (Litwa),
- Hrabstwo Jõgeva (Estonia),
- Obwód Nowogrodzki (Rosja),
- Obwód Smoleński (Rosja),
- Region Południowe Pireneje (Francja),
- Obwód Chmielnicki (Ukraina),
- Obwód Żytomierski (Ukraina),
- Land Styrii (Austria),
- Obwód Mohylew (Białoruś),
- Obwód Zachodniokazachstański (Kazachstan),
- Region Navarra (Hiszpania),
- Województwo Trnavskie (Słowacja),
- Prowincja Hubei (Chiny).

Artefakty kultury

Województwo swoim zasięgiem obejmuje kilka regionów etnograficznych: Kujawy, Bory Tucholskie, ziemię chełmińską, dobrzyńską, michałowską, lubawską, Pałuki, Krajnę, Kociewie, Kosznejderię i Powiśle. Powiązane z nimi tradycje ukształtowały kulturę ludową tego obszaru (rys. 49). Wywarły wpływ nie tylko na szeroko pojętą architekturę, lecz przede wszystkim na obrzędy, język, ubiór, twórczość i tradycje kulinarne.

³⁹ Lista partnerstw podana na stronie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Kujawsko-Pomorskiego:
<http://www.kujawsko-pomorskie.pl/wspolpraca-miedzynarodowa-international-cooperation/regiony-partnerskie>, dostęp z 14.09.2017 r.

Rysunek 49. Przejawy kultury niematerialnej w województwie kujawsko-pomorskim

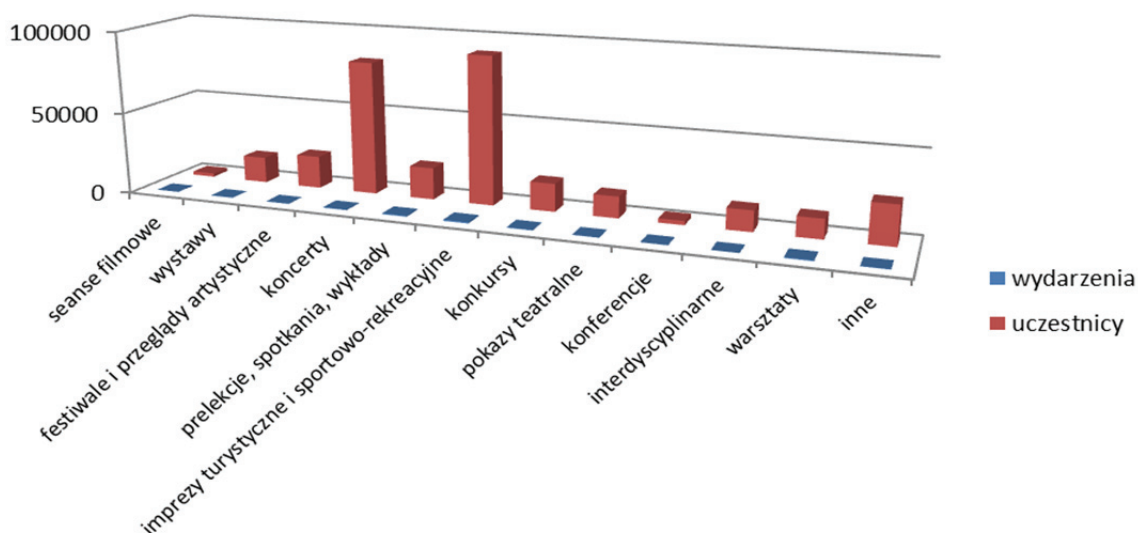

Źródło: opracowano na podstawie Programu opieki nad zabytkami województwa kujawsko-pomorskiego na lata 2017-2020, Toruń 2017 r.

Pod względem etnograficznym województwo kujawsko-pomorskie jest bardzo zróżnicowane. Tradycje powiązane z poszczególnymi rejonami ukształtowały kulturę ludową regionu. Wywarły wpływ nie tylko na architekturę, lecz przede wszystkim na obrzędy, język, ubiór, twórczość i tradycje kulinarne. Wśród zabytków nieruchomych na obszarach wiejskich przeważają zespoły dworskie, kościoły i cmentarze. Najwięcej takich zabytków jest w powiatach: włocławskim, inowrocławskim, lipnowskim, świeckim i żnińskim. Na terenie województwa funkcjonują też 4 parki kulturowe. Zabytków archeologicznych i ruchomych jest mało.

Pod względem zagęszczenia instytucji kultury dysproporcje są jeszcze większe. W 2016 roku najwięcej osób na jedną placówkę kultury przypadało wśród powiatów ziemskich w powiecie rypińskim. Wielokrotnie mniej w powiecie żnińskim i w powiecie sępoleńskim. Korzystna sytuacja wyróżniała też powiaty: bydgoski ziemski, tucholski, świecki, grudziądzki ziemski, brodnicki, toruński ziemski, lipnowski, aleksandrowski i radziejowski. W porównaniu z liczbą ludności, mniej instytucji funkcjonowało w tymże roku w powiatach: chełmińskim, wąbrzeskim, golubsko-dobrzyńskim, nakielskim, inowrocławskim, mogileńskim oraz włocławskim.

Rysunek 50. Działalność centrów, domów, ośrodków kultury, klubów i świetlic w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 roku

Źródło: Bank Danych Lokalnych, dane za 2016 rok

Na 127 gmin wiejskich i miejsko-wiejskich w województwie aż w 121 działa 258 bibliotek, w tym 93 biblioteki i 165 filii⁴⁰ (w 6 gminach miejsko-wiejskich biblioteki działają tylko na terenie miast). W 2016 roku korzystało z nich 79 806 osób, którzy wypożyczyli niemal 1,5 mln woluminów. Niestety, liczba czytelników systematycznie się zmniejsza – od 2006 roku o 18 tys. osób.

W województwie na obszarach wiejskich w 2016 roku funkcjonowało zaledwie 8 muzeów – po dwa w powiatach toruńskim, włocławskim i żnińskim oraz po jednym w powiatach chełmińskim i mogileńskim. Odwiedziło je 458 020 osób.

Pod względem etnograficznym województwo kujawsko-pomorskie jest bardzo zróżnicowane. Tradycje powiązane z poszczególnymi rejonami ukształtowały kulturę ludową regionu. Wywarły wpływ nie tylko na architekturę, lecz przede wszystkim na obrzędy, język, ubiór, twórczość i tradycje kulinarne. Wśród zabytków nieruchomych na obszarach wiejskich przeważają zespoły dworskie, kościoły i cmentarze. Najwięcej takich zabytków jest w powiatach włocławskim, inowrocławskim, lipnowskim, świeckim i żnińskim. Na terenie województwa funkcjonują też 4 parki kulturowe. Zabytków archeologicznych i ruchomych jest mało.

Pod względem zagęszczenia instytucji kultury dysproporcje są jeszcze większe. W 2016 roku najwięcej osób na jedną placówkę kultury przypadało wśród powiatów ziemskich w powiecie rypińskim, wielokrotnie mniej w powiatach żnińskim i sępoleńskim. Korzystna sytuacja wyróżniała też powiaty: bydgoski ziemski, tucholski, świecki, grudziądzki ziemski, brodnicki, toruński ziemski, lipnowski, aleksandrowski i radziejowski. W porównaniu z liczbą ludności, mniej instytucji funkcjonowało w tymże roku w powiatach chełmińskim, wąbrzeskim, golubsko-dobrzyńskim, nakielskim, inowrocławskim, mogileńskim oraz włocławskim.

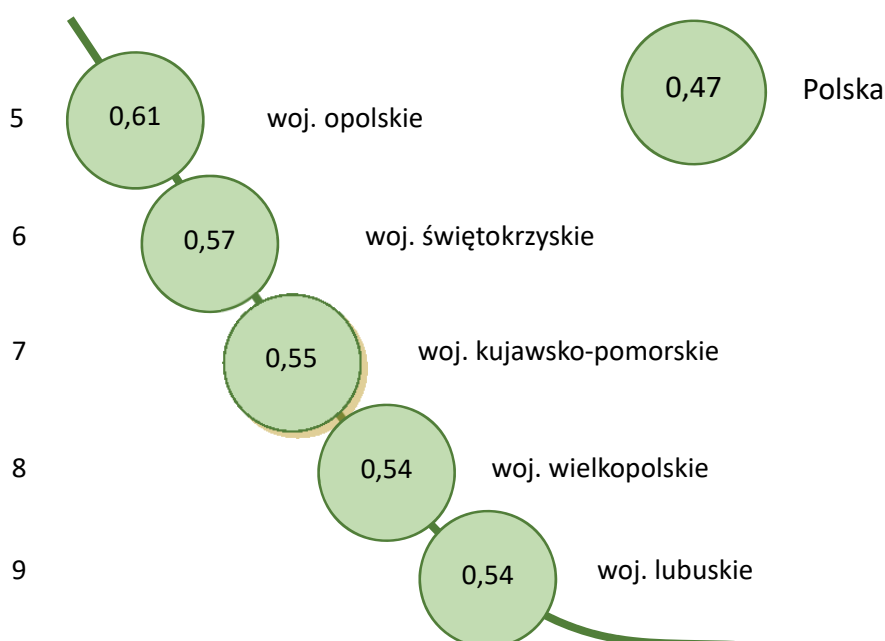
⁴⁰ Bank Danych Lokalnych, dane za 2016 rok w odniesieniu do obszarów wiejskich, tj. gmin wiejskich i obszarów wiejskich gmin miejsko-wiejskich.

1.3. SYTUACJA W ROLNICTWIE W WOJEWÓDZTWIE KUJAWSKO-POMORSKIM

1.3.1. Zasoby ziemi rolniczej i struktura jej użytkowania

Ewidencyjna powierzchnia użytków rolnych (suma gruntów ornych, sadów, łąk i pastwisk) przypadająca na mieszkańca województwa kujawsko-pomorskiego wynosiła w 2016 roku około 0,55 ha, co umiejscawiało region w grupie województw ze wskaźnikiem nieco wyższym od średniej dla Polski.

Rysunek 51. Geodezyjna powierzchnia użytków rolnych przypadająca na mieszkańca w 2016 roku (ha)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie Rocznika statystycznego województw 2017 – Główny Urząd Statystyczny

Geodezyjna powierzchnia użytków rolnych w regionie obejmuje 1 164,9 tys. ha, co stanowi 64,8% obszaru województwa. Jest to dużo, gdyż średnio w kraju udział użytków rolnych wynosi 59,6%. Wśród województw większą dominacją gruntów rolnych nad innymi formami wykorzystania powierzchni wyróżnia się np. sąsiednie województwo łódzkie, czy region lubelski. Udział rolnictwa w użytkowaniu gruntów szybko się zmniejsza, podobnie jak w całym kraju – w 2006 roku użytki rolne stanowiły 66,0% powierzchni województwa kujawsko-pomorskiego i 61,1% powierzchni Polski.

Według danych GUS⁴¹, przy udziale województwa w powierzchni ogólnej Polski na poziomie 6,95%, udział gospodarstw regionu w gruntach rolnych całego kraju określają następujące proporcje (2016 r.):

- w powierzchni użytków rolnych – 7,2%;
- w powierzchni użytków rolnych w dobrej kulturze – 7,3%;
- w powierzchni gruntów pod zasiewami – 8,8%;
- w powierzchni gruntów ugorowanych – 4,3%;
- w powierzchni upraw trwałych – 2,0%;
- w powierzchni sadów – 1,9%;

⁴¹ Ochrona środowiska 2016 – GUS.

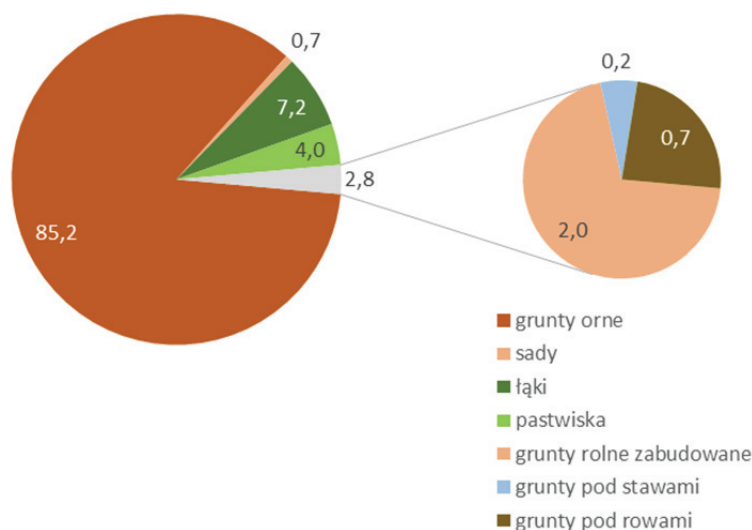
- w powierzchni ogrodów przydomowych – 4,9%;
- w powierzchni łąk trwałych – 3,0%;
- w powierzchni pastwisk trwałych – 3,1%.

W porównaniu z województwami sąsiednimi, powierzchniowo region ma trochę mniejsze zasoby terenów rolnych niż województwo łódzkie, nieco większe od województwa pomorskiego, porównywalne z obszarem rolnym województwa warmińsko-mazurskiego, mniej niż połowę tego, czym dysponuje Mazowsze i trochę ponad połowę zasobu użytków rolnych Wielkopolski.

Strukturę użytków wyróżnia wysoki odsetek gruntów ornych. Relatywnie mało jest trwałych użytków zielonych i sadów. Gospodarstwa w województwie dysponują powierzchnią tylko około 81 tys. ha łąk. Proporcjonalnie do obszaru, jeszcze mniej łąk jest jedynie w regionie opolskim. Pastwisk jest około 47 tys. ha, a sadów 8,7 tys. ha. Grunty sklasyfikowane jako nieużytki – najczęściej bardzo cenne przyrodniczo – zajmują 2,3% powierzchni ogólnej województwa, podczas gdy w kraju stanowią 1,5%.

Powierzchnia przeciętnego powiatu w województwie wynosi 923 kilometry kwadratowe, czyli nieco mniej niż średniego powiatu w kraju. Największymi powiatami w regionie są powiaty włocławski i świecki. Do dużych można zaliczyć również obszary starostwa bydgoskiego, toruńskiego i inowrocławskiego. Najmniejszym pod względem obszaru jest powiat aleksandrowski. Spośród powiatów ziemskich województwa największy udział użytków rolnych w ogólnej powierzchni mają: aleksandrowski, radziejowski, chełmiński. Są to równocześnie jednostki, które charakteryzuje bardzo niska lesistość. Na obszarze powiatów o większym udziale terenów zalesionych, takich jak powiaty tucholski, świecki, toruński i sępoleński, gruntów rolnych jest procentowo mniej.

Rysunek 52. Struktura użytków rolnych w województwie kujawsko-pomorskim (%)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych GUS

Proces zmniejszania się zasobów gruntów rolnych jest nieodłącznym elementem rozwoju gospodarczego i zwykle zachodzi dość płynnie. Jednak na przestrzeni kilkudziesięciu minionych lat intensywność przejmowania terenów na cele nierolnicze bardzo się nasiliła. Według danych GUS, w okresie od 1980 do 2016 roku powierzchnia użytków rolnych przypadająca na mieszkańca Polski zmalała z 0,527 ha do 0,378 ha. W wykorzystaniu powierzchni zachodzą procesy, których dane statystyki publicznej nie pokazują w pełni. Przy czym województwo kujawsko-pomorskie należy do grupy województw, w których skala ubytku gruntów rolnych jest jedną z mniejszych.

Tabela 14. Porównanie zmian w powierzchni użytków rolnych w roku 2016 i 2005

Przyrost (+), ubytek (-) gruntów ornych, łąk i pastwisk trwałych	Województwo kujawsko-pomorskie	Polska
2016	-2 666 ha	-64 513 ha
2005	-1 372 ha	-42 965 ha

Źródło: Rocznik statystyczny rolnictwa 2017 – Główny Urząd Statystyczny

W wyłączeniach gruntów rolnych dominują odrolnienia na cele budownictwa mieszkalnego, które w statystykach określane są mianem terenów osiedlowych. W 2016 roku z produkcji rolniczej i leśnej wyłączono 89 ha, które przeznaczono głównie na tereny osiedlowe (53,9%) i przemysłowe (23,6%). Dwie trzecie wyłączonych użytków rolnych należało do III klasy bonitacyjnej⁴². W omawianym roku pod zabudowę mieszkaniową sprzedano na rynku wojewódzkim ponad 2 tys. działek gruntu o przeciętnej powierzchni około 1,8 tys. m².

Tabela 15. Zmiany w sposobie wykorzystywania gruntów rolnych (ha)

Wyszczególnienie	Województwo kujawsko-pomorskie		Polska	
	2005	2016	2005	2016
Rok	2005	2016	2005	2016
Grunty rolne wyłączone z produkcji	62	89	4520	3978
– w tym użytki rolne	48	79	4048	2967
Wyłączenie (odrolnienie) na cele:				
– komunikacyjne	13	1	251	112
– osiedlowe	20	48	1663	2129
– przemysłowe	11	21	837	736
– na użytkowanie kopalne	9	6	465	256
– pod zbiorniki wodne	–	–	590	12
– inne	9	13	714	733
Grunty zrekultywowane w ciągu roku	12	53	1861	1449
Grunty zagospodarowane w ciągu roku	6	16	1132	587

Źródło: Rocznik statystyczny rolnictwa 2017 - Główny Urząd Statystyczny

Dziedziczenie gospodarstw

Dziedziczenie gospodarstw jest nadal głównym sposobem przenoszenia własności zasobów produkcyjnych gospodarstw rodzinnych i wymiany pokoleniowej w rolnictwie. Według notariatów, w województwie zawieranych jest rocznie około 1,7 tys. umów notarialnych, których przedmiotem jest darowizna nieruchomości rolnych. W odniesieniu do całego kraju, gdzie takich umów zawiera się 50–60 tys., w regionie darowizny ziemi stanowiły w poszczególnych latach okresu 2011-2016 od 3,0 do 3,8%, czyli wyraźnie mniej niżby to wynikało z udziału w liczbie gospodarstw w Polsce. Istotną zmianą jest to, że coraz częściej przejmowane gospodarstwo nie jest głównym miejscem pracy następców.

⁴² Ochrona środowiska w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 r. – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy.

Tabela 16. Liczba umów dotyczących przeniesienia własności nieruchomości rolnych w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2011-2016

Rok	Darowizny nieruchomości rolnych	Dział spadku i zniesienie współwłasności nieruchomości rolnych	Umowy o dożywocie nieruchomości rolnych	Umowy zbycia nieruchomości warunkujące wypłatę świadczeń z KRUS
2011	2 154	155	137	573
2012	1 649	167	80	388
2013	1 395	264	71	293
2014	1 498	236	90	313
2015	1 757	247	121	305
2016	2 010	220	74	253
Średnio (2011-2016)	1744	215	96	354

Źródło: dane Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi

Cykliczne badania ankietowe Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy⁴³ wskazują, że nawet połowa obdarowanych ma dobre przygotowanie i pozycję zawodową w branżach pozarolniczych. Jak wynika z obserwacji, rośnie też liczba przypadków, w których przekazujący nadal pracują w gospodarstwie i podejmują najważniejsze decyzje.

Dobra sytuacja ogólnogospodarcza i na rynku pracy będą powodować wzrost liczby „formalnych” następców. Jednak wartościowanie postaw przekazujących i przejmujących należy uzależniać od wielkości i kondycji gospodarstw będących przedmiotem przenoszenia własności. Nie bez znaczenia jest też traktowanie gospodarstwa jako dożywotniego miejsca zamieszkania, a gospodarowania jako sposobu na życie. Z drugiej strony, rosnąca powierzchnia wielu gospodarstw pozwala na przekazywanie następcom tylko części składników gospodarstwa, w tym części gruntów, co ujawnia procedura wspierania następców premiami dla młodych rolników, jakie mogą uzyskać w ramach kolejnych programów rozwoju obszarów wiejskich. Jest to rozwiązanie asekuracyjne dla przekazujących, ale też jedyne w przypadku rolników, którzy nie osiągnęli wieku emerytalnego, a mają dorosłych następców. W tych przypadkach niezadko dzielenie gospodarstwa ma charakter głównie formalno-prawny. W ocenie IERiGŻ, spadki, darowizny i inne formy zmiany własności gruntów poza rynkiem stanowiły w 2015 roku 43% wszystkich umów notarialnych zmiany właściciela ziemi. W tymże roku, w skali kraju zawarto około 70 tys. umów przepisania własności na zasadach nierynkowych. W tej puli 77% to darowizny. Zauważalny jest ponowny wzrost liczby umów przekazania gospodarstw w zamian za dożywocie (w województwie mniej wyraźny – prawie 100 umów rocznie). W porównaniu do całego kraju, liczba aktów notarialnych o dożywocie w zamian za przekazanie nieruchomości rolnej stanowi w regionie około 4,3% (średnio z lat 2011-2016). Może to mieć związek z nasiloną w ubiegłych latach migracją ze wsi i znaczną liczbą rolników bez następców.

⁴³ Sukcesja indywidualnych gospodarstw rolnych jako czynnik przeobrażeń strukturalnych w polskim rolnictwie – M. Dudek.

Główne sposoby powiększania gospodarstw

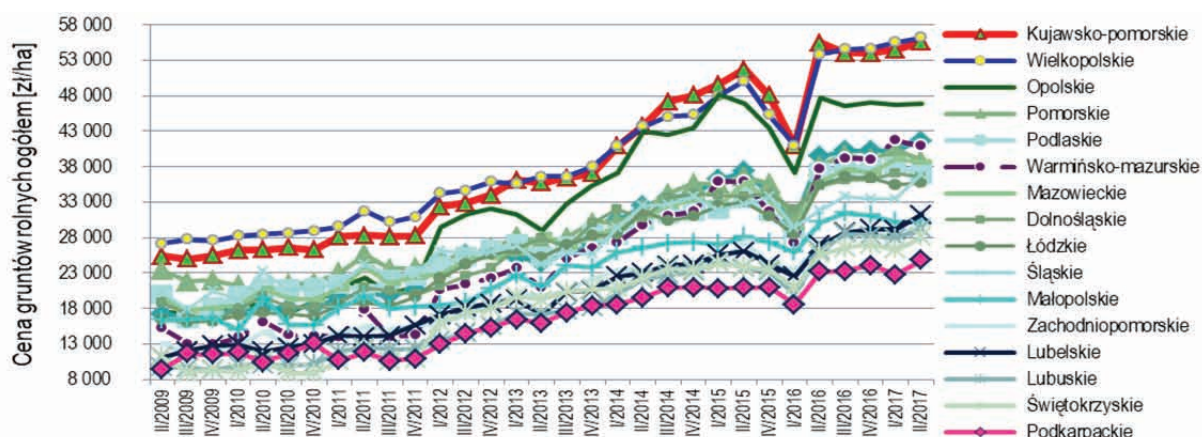
W latach 1992-2016 do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa przyjęto w województwie kujawsko-pomorskim 276 tys. ha gruntów. Do tej pory większość tego areału została rozdysponowana, w tym 132 tys. ha w formie sprzedaży dokonanej we wspomnianym okresie. Na koniec 2016 roku do rozdysponowania pozostało około 6 tys. ha, głównie w postaci niewielkich działek, które nie dają możliwości istotnej poprawy struktury obszarowej gospodarstw. Głównym źródłem ziemi na powiększenie gospodarstw pozostają inne gospodarstwa, przy czym w regionie ten sposób kumulacji gruntów jest szczególnie trudny i kosztowny.

W 2016 roku obrót użytkami rolnymi w województwie kujawsko-pomorskim objął około 5,1 tys. działek o średniej powierzchni ewidencyjnej 1,59 ha i łącznej wartości bliskiej 0,5 mld zł⁴⁴. W przeliczeniu na 1000 gospodarstw, w 2016 roku przypadało w Polsce 50 umów notarialnych kupna-sprzedaży ziemi, w tym 48 umów pomiędzy osobami fizycznymi. Kujawsko-pomorskie należy do licznej grupy województw z umiarkowaną intensywnością obrotów na rynku ziemi, w których liczba transakcji przypadająca na 1000 gospodarstw jest nieco wyższa od średniej w kraju, ale nie należy do najwyższych. Natomiast ceny gruntów rolnych w województwie kujawsko-pomorskim należą do najwyższych w Polsce. W minionych kilkunastu latach, wymiennie z Wielkopolską, region występuje w zestawieniach na pierwszej pozycji. Według danych GUS, w I kwartale 2017 roku ceny ziemi były w regionie ponownie najwyższe spośród wszystkich województw. Jeden hektar gruntów ornych w obrocie prywatnym kosztował średnio 54 452 zł (gruntów dobrych 66 545 zł, słabych 37 230 zł). Najwyższe ceny w Polsce uzyskiwały też grunty sprzedawane w województwie kujawsko-pomorskim z przeznaczeniem pod zabudowę mieszkaniową (144,10 zł/m²). Wśród przyczyn wysokich cen ziemi można wskazać dużą liczbę konkurujących ze sobą gospodarstw rodzinnych, zwłaszcza zaliczanych do średnich grup obszarowych, niewielki i w dużej części zagospodarowany stan gruntów w Zasobie Skarbu Państwa, silne tradycje produkcji towarowej i – co wydaje się niezwykle istotne – do niedawna bardzo wysoki wśród rolników regionu odsetek osób utrzymujących się wyłącznie lub głównie z rolnictwa. Według ekonomistów wysokie ceny ziemi rolniczej w województwie kujawsko-pomorskim są rezultatem wysokiej efektywności krańcowej i wynikają z oczekiwania wysokiego przyrostu dochodu wywołanego uzupełnieniem posiadanego potencjału wytwórczego (w tym czynnika zarządzanie) o zakupiony grunt. Różnice w poziomie zarządzania wpływają na ogólną produktywność zasobów materialnych gospodarstw i sprawiają, że gdy producenci maksymalizują nadwyżkę, optymalny poziom nakładów jest inny dla każdego z nich. Subiektywna cena transakcji, możliwa do zaoferowania przez gospodarstwo o najwyższym poziomie zarządzania, jest na ogół wyższa od oferty pozostałych gospodarstw (nawet przy założeniu jednakowej wielkości). Stąd gospodarstwa o najwyższym zarządzaniu (które jest najczęściej współliniowe z wielkością gospodarstwa) mogą oferować najwyższą cenę za ziemię. Popyt na ziemię jest popytem pochodnym, uwarunkowanym spodziewanym dochodem z jej użytkowania [Samuelson, Nordhaus 1999⁴⁵]. Jednak z obserwacji zachowań konkretnych nabywców gruntów wynika, że nie dla wszystkich spośród nich spodziewany dochód jest najważniejszą przesłanką podejmowania decyzji o zakupie, a na poziom cen ziemi w regionie ma z pewnością wpływ niewielka jej podaż.

⁴⁴ Obrót nieruchomości w 2016 r. – Główny Urząd Statystyczny.

⁴⁵ Samuelson P. A., Nordhaus W. D. 1999, *Ekonomia 2*. WN PWN, Warszawa, s. 1–547.

Rysunek 53. Średnie ceny gruntów rolnych w okresie II kw. 2009 – II kw. 2017

Źródło: Sobczyński 2017⁴⁶

W 2016 roku Agencja Nieruchomości Rolnych zawarła 96 umów na sprzedaż gruntów rolnych położonych w regionie kujawsko-pomorskim, które dotyczyły powierzchni 1520 ha. Najczęstsza była sprzedaż powierzchni do 1 hektara, a największy obszar łączny obejmowały umowy na grunty w przedziale 10–100 ha. W odróżnieniu od cen użytków rolnych notowanych w obrocie prywatnym, średnia cena gruntów rolnych sprzedanych z Zasobu w 2016 roku w województwie kujawsko-pomorskim wyniosła 41 277 zł za 1 hektar i nie była najwyższą. Wyższe ceny uzyskano w województwach śląskim, łódzkim, wielkopolskim.

Dzierżawy

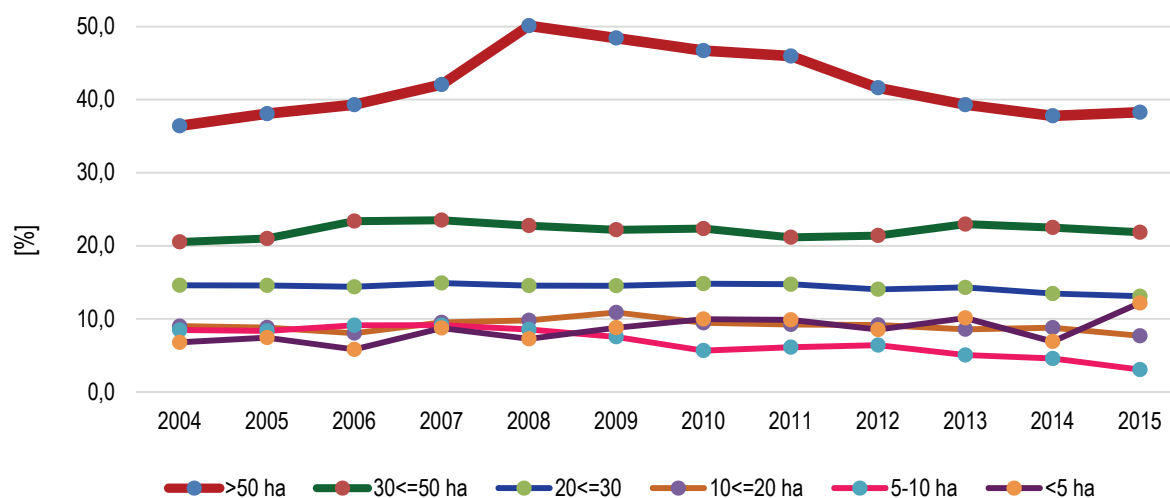
Wobec ograniczonej podaży gruntów rolnych, rozdysponowania prawie całej ziemi państwowej i wysokich cen gruntów, naturalnym sposobem na powiększanie gospodarstw pozostaje dzierżawa. Informacje dotyczące dzierżaw mają zazwyczaj charakter informacji wrażliwych, choćby z racji wymogów systemu emerytalno-rentowego i systemu wsparcia bezpośredniego. Wiadomo, że skala dzierżaw w rolnictwie województwa jest duża. Brak jest jednak szerokich badań zjawiska. Według szacunków IERiGŻ⁴⁷, około jedna piąta ogółu gospodarstw indywidualnych w Polsce użytkuje oprócz ziemi własnej również ziemię dzierżawioną. W grupie gospodarstw dysponujących powierzchnią 20 i więcej hektarów może to być nawet co drugie gospodarstwo. Nie wydaje się, by w regionie ten odsetek był jeszcze większy. Podobnie do cen ziemi, również czynsze dzierżawne w województwie kujawsko-pomorskim są najwyższe. Średnia opłata za użytkowanie hektara gruntu rolnego (dla dzierżaw prywatnych, według GUS) w regionie wyniosła w 2016 roku 1312 zł, podczas gdy przeciętna stawka dla kraju ukształtowała się na poziomie 919 zł.

Udział dzierżaw w areale gruntów użytkowanych przez rolników prowadzących rachunkowość FADN w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2004-2015 był silnie zróżnicowany w zależności od grupy obszarowej – często ponad 40% w grupie obszarowej powyżej 50 ha, podczas gdy w grupach do 5 ha, 5–10 i 10–20 ha poniżej – 10%, z lekką tendencją spadkową w badanym okresie.

⁴⁶ Sobczyński T. 2017, Działania dostosowawcze gospodarstw rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim na tle Polski i UE. Mat. konf. KPODR, Minikowo.

⁴⁷ Rynek ziemi rolniczej – stan i perspektywy nr 19 – MRiRW, ANR, IERiGŻ-PIB.

Rysunek 54. Udział dzierżaw w użytkach rolnych w gospodarstwach województwa kujawsko-pomorskiego

Źródło: Sobczyński KPODR 2017, obliczenia na podstawie FADN SzerCzas-NRWOJ-NWAZ-FADN-PL-NORM_20170810. Tryb dostępu: http://fadn.pl/publikacje/szeregi-czasowe/#kotwica_szerczas, data dostępu 13.09.2017 r.

W porównaniu z informacjami o dzierżawach ustalanych pomiędzy osobami fizycznymi, więcej danych o podnajmowaniu gruntów ukazują sprawozdania Agencji Nieruchomości Rolnych (obecnie Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa). Na koniec 2016 roku w województwie w dzierżawie pozostawało nieco ponad 68 tys. ha gruntów rolnych należących do Zasobu Skarbu Państwa, co odpowiadało około 6,7% gruntów wydzierżawionych z Zasobu w kraju i liczbie ponad 3,7 tysiąca umów. Przedmiotem ponad jednej trzeciej spośród tych umów były działki gruntu o powierzchni do 1 ha, niemal połowy – grunty o obszarze od 1 do 10 ha, a 14% kontraktów odnosiło się do powierzchni w przedziale 10–50 ha. Niespełna dwieście umów to kontrakty na dzierżawę obiektów dużych – powyżej 50 ha. W dominującej części dzierżaw z Zasobu przedmiotem są grunty, które z różnych powodów nie mogły być wcześniej sprzedane. Duży ułamek wśród umów zawieranych na użytkowanie niewielkich powierzchni jest zapewne, przynajmniej po części, skutkiem nasilonej akcji porządkowania przez Agencję bezumownego użytkowania terenów po byłej infrastrukturze na obszarach wiejskich – torowiskach, placach skupu i podobnych im kawałkach terenu, które od dawna są włączone do przyległych działek rolnych. Analogicznie do cen i czynszów na rynku prywatnym, stawki opłat za dzierżawę gruntów z Zasobu w regionie również są najwyższe. Na przykład, średni czynsz z umów zawartych w 2016 roku został ustalony na równowartość 28,3 dt pszenicy, podczas gdy przeciętną podstawą dla obszaru Polski była równowartość 12,6 dt.

Rolnictwo województwa kujawsko-pomorskiego dysponuje dużymi zasobami gruntów rolnych. Równocześnie najwyższe w kraju ceny i czynsze dzierżawne wskazują na wyjątkowo silne konkurowanie gospodarstw o grunty nabywane lub dzierżawione w celu powiększenia użytkowanego areału. Mimo wyjątkowego w skali kraju, dużego udziału młodych rolników wśród kierujących gospodarstwami rolnymi w regionie, będą nasilać się problemy z płynnym przekazywaniem gospodarstw, ponieważ sytuacja demograficzna, emigracja i powodzenie zawodowe dzieci rolników uzyskiwane poza rolnictwem powodują coraz większe trudności z kontynuowaniem gospodarowania bez utraty potencjału i sprawności gospodarstwa. Być może właściwym, wyprzedzającym podejściem w programowaniu rozwoju byłoby tworzenie swoistej polityki senioralnej dla osób kontynuujących gospodarowanie mimo zaawansowanego wieku, gdyż liczba takich przypadków będzie się zwiększać.

Ziemia jest najważniejszym i niezastępowalnym czynnikiem produkcji w rolnictwie. Jest też, obok mieszkańców, główną częścią potencjału rozwojowego województwa kujawsko-pomorskiego. Wykazywane w ewidencji zasoby użytków rolnych w przeliczeniu na jednego mieszkańca przekraczają powierzchnię pół hektara, co dość wysoko lokuje region na tle innych w kraju. W użytkowaniu gospodarstw indywidualnych znajduje się około 90,5% gruntów wchodzących w skład gospodarstw rolnych ogółem. Zasób własności rolnej Skarbu Państwa został w województwie rozdysponowany prawie w całości. Pozostało kilka tysięcy hektarów, głównie w postaci małych działek, których ewentualna sprzedaż nie wpłynie w istotnym stopniu na poprawę średniego obszaru gospodarstw. Zasadniczym sposobem zwiększenia arealu użytkowanych przez gospodarstwo gruntów jest ich zakup lub dzierżawa. Wiele dzierżaw jest w województwie zawieranych w formie umów ustnych i między innymi dlatego nie jest znana rzeczywista skala tego zjawiska. Z danych rachunkowości rolnej wiadomo, że udział gruntów dzierżawionych w powierzchni gruntów użytkowanych wzrasta wraz ze wzrostem obszaru gospodarstwa. Dla dalszego rozwoju gospodarstw w regionie ważne byłoby prawne podniesienie rangi umów dzierżawnych i eliminowanie powodów ich utajniania. Podobnie do sytuacji w kraju, powierzchnia gruntów rolnych w województwie ulegała przez wiele lat wyraźnej redukcji w wyniku przeznaczania na cele pozarolnicze, co wskazuje na potrzebę skuteczniejszej ochrony, zwłaszcza gruntów wysokiej jakości i ziemi na terenach podmiejskich. W porównaniu do przeciętnych proporcji w Polsce, struktura użytków rolnych w województwie charakteryzuje się dużym udziałem gruntów ornych, a małym udziałem łąk, pastwisk, plantacji trwałych i sadów. Jakość i przydatność rolnicza gleb oceniana w przekroju powiatów jest najwyższa w powiatach inowrocławskim, chełmińskim, grudziądzkim i mogileńskim, a najniższa w powiecie lipnowskim oraz w powiatach rypińskim, tucholskim, sępoleńskim. Różnice w przekroju gmin są jeszcze większe.

1.3.2. Środowiskowy wymiar produkcji rolnej

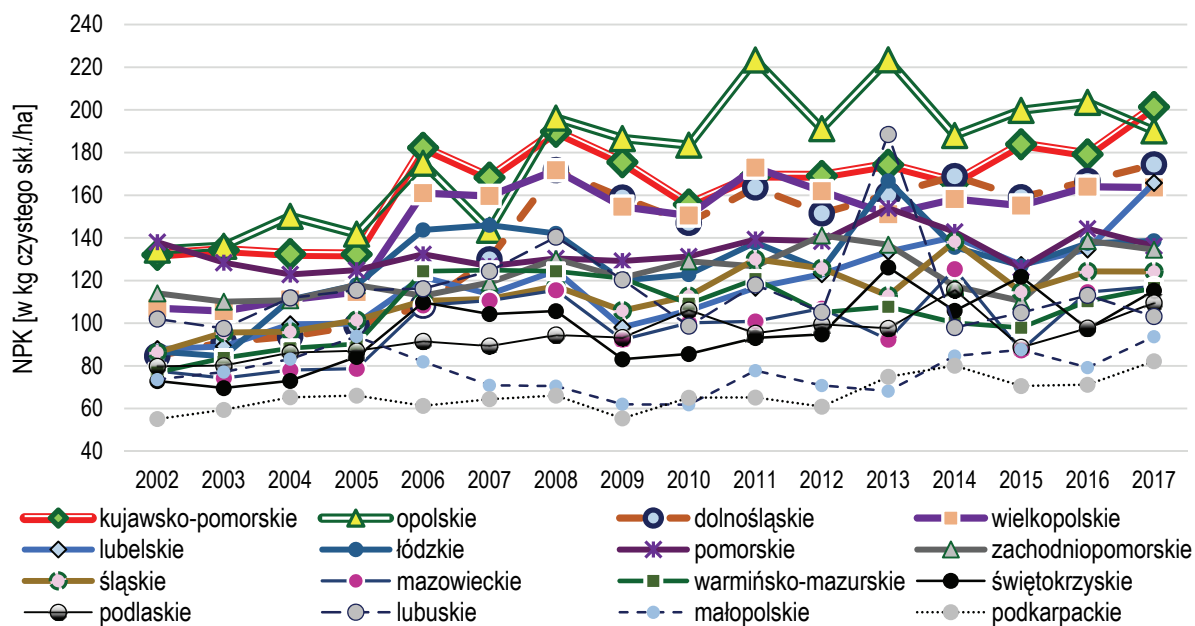
Ochrona zasobów środowiska przyrodniczego na obszarach wiejskich jest bardzo ważna nie tylko ze względu na to, że środowisko warunkuje możliwość życia na wsi i dalszą realizację produkcyjnej funkcji rolnictwa, lecz także ze względu na niezastępowalność tego kapitału w wypełnianiu innych funkcji, dla których podstawowe znaczenie mają walory otwartej przestrzeni i krajobrazu, czystość wód, jakość powietrza i pozostałe atrybuty. W tak zarysowanym kontekście, jeśli nie nastąpi wcześniej jakiś sposób rozgraniczenia przestrzeni do spełniania poszczególnych funkcji, rolnicy występować będą bardziej w roli strażnika obszaru wiejskiego niż właściciela. Trzeba też na przyszłość uwzględnić prawdopodobieństwo coraz częstszych i silniejszych konfliktów między mieszkańcami wsi zajmującymi się rolniczym wykorzystaniem obszaru a innymi jej mieszkańcami lub gośćmi korzystającymi z walorów obszaru wiejskiego. W dokumentach krajowych za obszar potencjalnych kolizji rozwoju uznawane są tereny otaczające aglomerację bydgosko-toruńską⁴⁸. Nie bez powodu na XXIV Kongresie SERiA (Bydgoszcz, 5-7.09.2017) wskazano na nowe wyzwania przed publicznym doradztwem rolniczym i potrzebę wzmożenia działań adresowanych do mieszkańców wsi, m.in. w zakresie:

- upowszechniania starań rolników o zachowanie środowiska przyrodniczego (bioróżnorodności, czystości wód i powietrza) i warunków utrzymania zwierząt;
- wspierania inicjatyw umożliwiających artykułowanie wzajemnych oczekiwań rolników i nierolników, podejmowanie działań wzmacniających integrację społeczności.

⁴⁸ Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju.

Wyrazem wysokiej intensywności produkcji w gospodarstwach regionu może być poziom nawożenia mineralnego. Na 1 hektar użytków rolnych zużywa się dużo nawozów mineralnych, mimo relatywnie do innych województw licznego pogłowia utrzymywanych zwierząt gospodarskich. Zużycie nawozów mineralnych w roku gospodarczym 2015/2016 zostało dla regionu ustalone⁴⁹ w wysokości 179,3 kg czystego składnika na 1 hektar użytków rolnych. Na taką ilość składało się 101,5 kg N, 29,9 kg P₂O₅ i 47,9 kg K₂O. Zużycie było wyższe o prawie 42% w przypadku azotu, o 33% w przypadku fosforu i o 2% w porównaniu ze zużyciem potasu w Polsce.

Rysunek 55. Zużycie nawozów mineralnych na 1 ha użytków rolnych w kujawsko-pomorskim na tle województw w latach 2002-2017

Źródło: Sobczyński KPODR 2019, opracowanie na podstawie GUS BDL

Z bilansu azotu brutto sporządzonego dla kraju i województw za lata 2012-2016 wynika, że nadwyżka tego składnika wynosiła w województwie kujawsko-pomorskim 71 kg na 1 ha użytków rolnych. Średnie saldo dla Polski kształtowało się za ten okres na poziomie 47,6 kg. Zagrożenie dla środowiska, a szczególnie dla wód, jest ze strony naszego rolnictwa najwyższe w kraju (tak było przez wiele lat) lub drugie po Wielkopolsce (tak jest obecnie ze względu na mniejsze pogłowia trzody chlewnej). Oprócz nawożenia mineralnego, w rolnictwie województwa wykorzystywane są znaczne ilości nawozów naturalnych.

Tabela 17. Zużycie nawozów naturalnych w 2017 roku

Nawozy (w masie towarowej)	Województwo kujawsko-pomorskie	Polska
Obornik (tys. ton)	4 455	52 245,8
Gnojówka (tys. m ³)	668	9 123,4
Gnojowica (tys. m ³)	1 195	15 623,6

Źródło: Rolnictwo w 2017 r. – Główny Urząd Statystyczny

⁴⁹ Rolnictwo w 2016 r. – GUS.

Problemy z utrzymaniem bioróżnorodności, w tym malejąca liczba ptaków środowiska rolniczego, giniecie pszczół i inne drastyczne zmiany, są dobrze znane. Z drugiej zaś strony – niski stopień industrializacji rolnictwa, niewielka powierzchnia gospodarstw i często ekstensywne technologie wytwarzania stosowane w poprzednich dekadach pozwoliły na zachowanie, w porównaniu z wieloma krajami Europy, dużej różnorodności biologicznej w przyrodzie i w samym rolnictwie. Tereny użytkowane rolniczo są miejscami żerowania, korytarzami ekologicznymi i siedliskami dla wielu gatunków zwierząt, w tym zagrożonych wyginięciem. Tak jest np. w przypadku łąk. Jednak ocenia się, że obecnie około 700 tys. hektarów trwałych użytków zielonych w kraju nie jest właściwie zagospodarowanych, ponieważ ich właściciele nie posiadają zwierząt trawożernych. To jeden z wielu problemów do rozwiązania.

Produkcja rolna może degradować środowisko lub je chronić. W zasadniczej mierze zależy to od decyzji produkcyjnych rolnika, w tym od rodzaju prowadzonej działalności, intensywności i organizacji produkcji, systemu gospodarowania, a także warunków lokalnych. Agroekosystem lokalny powinien być wyznacznikiem dopuszczalnych działań człowieka, gdyż miejscowy charakter produkcji decyduje o szkodliwości poszczególnych praktyk rolniczych⁵⁰. Przy obecnym poziomie monitorowania sytuacji i procesów w rolnictwie ocena środowiskowego aspektu działalności rolniczej jest bardzo trudna, zwłaszcza na obszarze poszczególnych gmin i powiatów. Taką opinię prezentują m.in. autorzy opracowań związanych z ponowną delimitacją obszarów nizinnych o niekorzystnych warunkach gospodarowania.

Na podstawie rezultatów monitoringu obszarów wiejskich realizowanego przez Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN wiadomo, że rolnictwo w kilkudziesięciu gminach województwa wykazuje nadal cechy rolnictwa tradycyjnego. To tereny wchodzące w skład powiatów: włocławskiego (8 gmin), radziejowskiego (4), rypińskiego (4), lipnowskiego (3), brodnickiego (3), wąbrzeskiego (2), golubsko-dobrzyńskiego (2), aleksandrowskiego (1) i stanowiące zwarty obszar w najbardziej na południe wysuniętych powiatach województwa oraz mniej zwartą grupę gmin w powiatach przyległych do wschodniej granicy regionu. Nie prowadząc głębokiej analizy można sugerować, że podstawą takiej kwalifikacji są niewielkie gospodarstwa, niska koncentracja produkcji zwierzęcej i względnie duża różnorodność upraw, w tym ziół, warzyw i niektórych owoców. Znaczenie ma tu również zależność pomiędzy wielkością gospodarstwa i dochodami. Rolnicy dysponujący mniejszymi zasobami gruntów, chcąc rozwijać swoje gospodarstwa ukierunkowują je najczęściej na chów, szczególnie na produkcję mleka. Ciągłe jeszcze gospodarstwa nastawione na utrzymywanie krów prezentują najbardziej organiczny charakter organizacji, przejawiający się harmonią produkcji zwierzęcej i roślinnej, dobrym zagospodarowaniem trwałych użytków zielonych, korzystnym dla gleby zmianowaniem oraz niskim zużyciem nawozów mineralnych i środków ochrony roślin. Jednocześnie, poprzez niedostatek rozwiniętych specjalizacji pozarolniczych, te same tereny są często wskazywane jako zagrożone trwałą marginalizacją⁵¹.

Przydatność gleb do celów rolniczych

Przy ocenie środowiskowych aspektów gospodarowania w rolnictwie przyjmuje się, że najistotniejszym miernikiem jest stan gleby, która jest zasadniczym elementem środowiska przyrodniczego wykorzystywanym w rolnictwie.

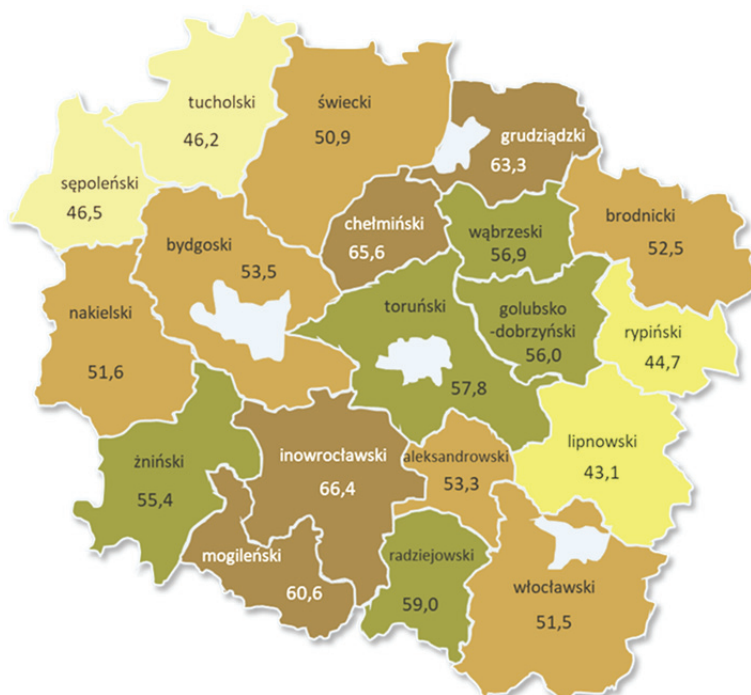
⁵⁰ Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (z. 31) – IERiGŻ-PIB.

⁵¹ Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju.

Dominującym typem gleb w województwie są gleby brunatnoziemne (tj. brunatne i płowe) zajmujące łącznie około 44% powierzchni województwa oraz bielicoziemne pokrywające około 39% powierzchni. Obszarami występowania gleb brunatnoziemnych są zbudowane z glin zwałowych wysoczyzny morenowe – głównie na Pojezierzu Chełmińskim, w północnej części Pojezierza Dobrzyńskiego i na Pojezierzu Krajeńskim. Na piaszczystych utworach sandrów i pradolin przeważają natomiast gleby bielicoziemne – przede wszystkim w obrębie Borów Tucholskich, Równiny Urszulewskiej, Kotliny Toruńskiej i Płockiej. Strefowym glebom brunatnoziemnym towarzyszą w obniżeniach terenu gleby śródstrefowe, których charakter (co bardzo ważne) warunkuje bliskość wód gruntowych. Są to czarne ziemie – głównie na Nizinie Inowrocławskiej i Pojezierzu Kujawskim; gleby murszaste, glejbielicowe, torfowe, murszowe – w dolinach Noteci, Zgłowiączki, Drwęcy i Rypienicy; mady w dolinie Wisły; sołonczaki – w zachodniej części Równiny Inowrocławskiej i w okolicach Ciechocinka. Na niektórych południowych zboczach doliny Wisły występują też gleby pozastrefowe, wykorzystywane przez roślinność kserotermiczną.

Mimo ogólnego przekonania o bardzo dobrych glebach w regionie, ich klasyfikacja bonitacyjna wskazuje na dominację gleb IV klasy, których jest około 40%. Około jednej trzeciej obszaru gleb województwa zostało sklasyfikowane w III klasie bonitacji. Udział gleb najlepszych, I i II klasy, to około 3%, natomiast najstabsze gleby, w klasach od V do VIz, zajmują około jednej czwartej terenów rolnych województwa kujawsko-pomorskiego. Największe udziały gleb dobrych (klas od I do IIIb) charakteryzują gminy Doliny Inowrocławskiej oraz Pojezierzy – Chełmińskiego, Gnieźnieńskiego, Kujawskiego i Iławskiego. Dominujący udział gleb słabych jest charakterystyczny dla gmin lub części gmin Borów Tucholskich, Kotliny Toruńskiej, Kotliny Płockiej, Równiny Urszulewskiej i Pojezierza Dobrzyńskiego.

Rysunek 56. Wskaźniki jakości i przydatności rolniczej gleb w powiatach ziemskich województwa kujawsko-pomorskiego

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych IUNG-PIB

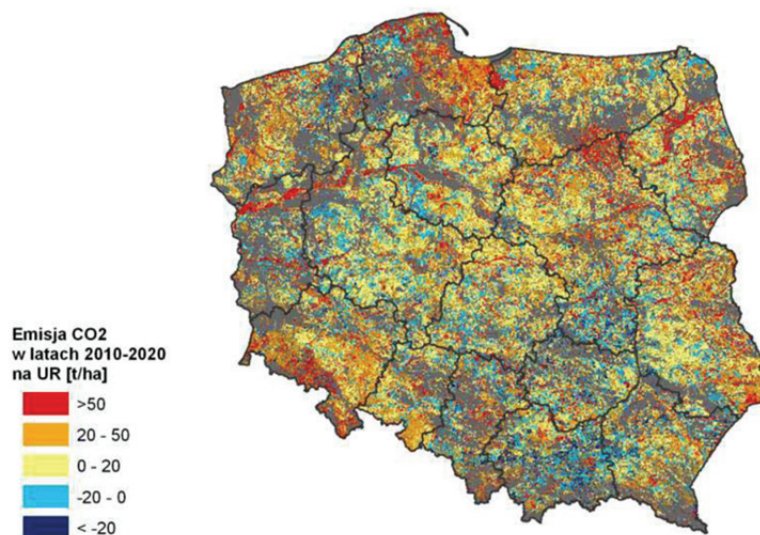
Gleby w województwie narażone są na procesy degradacji fizycznej (erozja, nadmierne zagęszczenie, rozpyływanie się, rozpylanie), chemicznej (wymywanie składników, zakwaszenie, zasolenie, zanieczyszczenie metalami ciężkimi) oraz biologicznej – głównie spadek zawartości substancji organicznej. Według IUNG zawartość węgla w glebach województwa należy do najniższych w kraju (po województwie świętokrzyskim). Przeciętny udział substancji organicznej w glebach Polski wynosi 2,20%, a w glebach województwa 1,83%. Bilans materii organicznej w wierzchniej warstwie pokrywy użytków rolnych jest dalece ujemny. Intensywne procesy mineralizacji zachodzą zwłaszcza w glebach zwięzłych, z wysoką początkową zawartością próchnicy. Do głównych powodów pogorszenia się stanu tej cechy gleb zaliczane są przede wszystkim zmiany w środowisku wynikające z drastycznego obniżenia poziomu wód gruntowych, wzrostu temperatury i niedoboru opadów oraz bezpowrotne zmiany spowodowane jednostronnymi melioracjami. Jako przyczyny, po stronie rolników, wskazywane są: bardzo już powszechna gospodarka bezinwentarzowa, intensyfikacja upraw, uproszczenie zmianowania (dominacja zbóż), uprawa płużna i długie okresy utrzymywania gleb bez okrywy roślinnej. Pod względem zmianowania upraw stan w województwie jest korzystniejszy od sytuacji w pozostałych regionach, przynajmniej w odniesieniu do zbóż. W 2016 roku udział zbóż podstawowych wraz z mieszankami w zasiewach wyniósł 57,8% i był najniższy⁵² wśród wszystkich województw w kraju.

Tabela 18. Prognoza zmian zawartości materii organicznej w glebie do roku 2030 roku

	Zmiany OM (%)	Bilans CO ₂ (t/ha)	Bilans CO ₂ (tys. t)
Kujawsko-pomorskie	-0,80	-50,70	-118 144
Polska	-0,81	-51,61	-964 875

Źródło danych i mapy: Regionalne zróżnicowanie zawartości materii organicznej w glebach Polski, T. Stuczyński, G. Siebielec IUNG-PIB

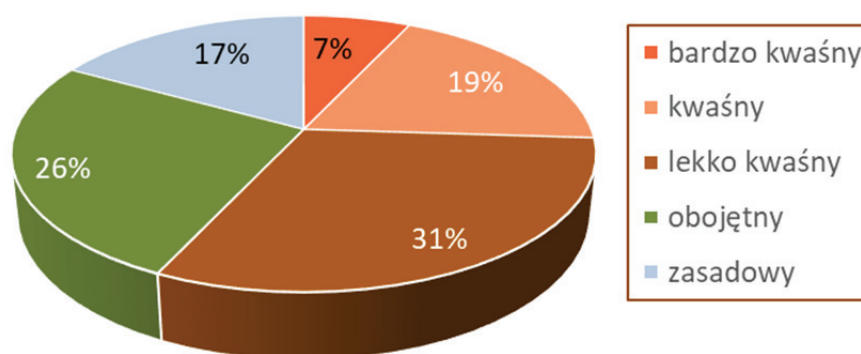
Rysunek 57. Emisja dwutlenku węgla z użytków rolnych w latach 2010-2020 (t/ha)

⁵² Rolnictwo w 2016 r. – GUS.

Okolo jednej czwartej gleb w województwie ma odczyn bardzo kwaśny i kwaśny. Pod tym względem sytuacja jest nadal lepsza niż w większości regionów kraju, jednak wapnowanie, w którym obserwowany jest regres⁵³ trwający od 2004 roku, jest konieczne lub potrzebne na co piątym hektarze gruntów rolnych województwa. Oprócz aktualnego poziomu zakwaszenia gleb, bardzo niepokojąca jest dynamika zmian. Jednym z głównych wniosków z monitoringu gleb⁵⁴, prowadzonego od 1995 roku w tych samych miejscach na terenie kraju, jest potwierdzenie zwiększającego się udziału gleb bardzo kwaśnych i kwaśnych. Ponad 60% przebadanych w 2015 roku profili glebowych zaliczono do tej grupy. Średnia wartość pH (mierzonego w roztworze KCl) wynikająca z analiz wyniosła 5,08 i była najniższa spośród pięciu dotychczas przeprowadzonych edycji badań. W niektórych punktach pomiarowych zlokalizowanych na obszarze województwa kujawsko-pomorskiego wskaźnik pH obniżył się w omawianym okresie z 5,3 do 4,4. Warto zauważyć, że rolnictwo województwa, aspirujące do porównań z rolnictwem Wielkopolski, zużyło w roku gospodarczym 2015/2016, w przeliczeniu na aktywny składnik nawozów i hektar użytków rolnych, o kilkanaście kilogramów NPK więcej, a równocześnie tylko około jednej trzeciej rocznej dawki nawozów wapniowych zastosowanej w Wielkopolsce – odpowiednio 179,3 : 163,1 kg NPK i 68,4 : 208,7 kg CaO.

Rysunek 58. Struktura gleb w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2012-2015 według ich odczynu

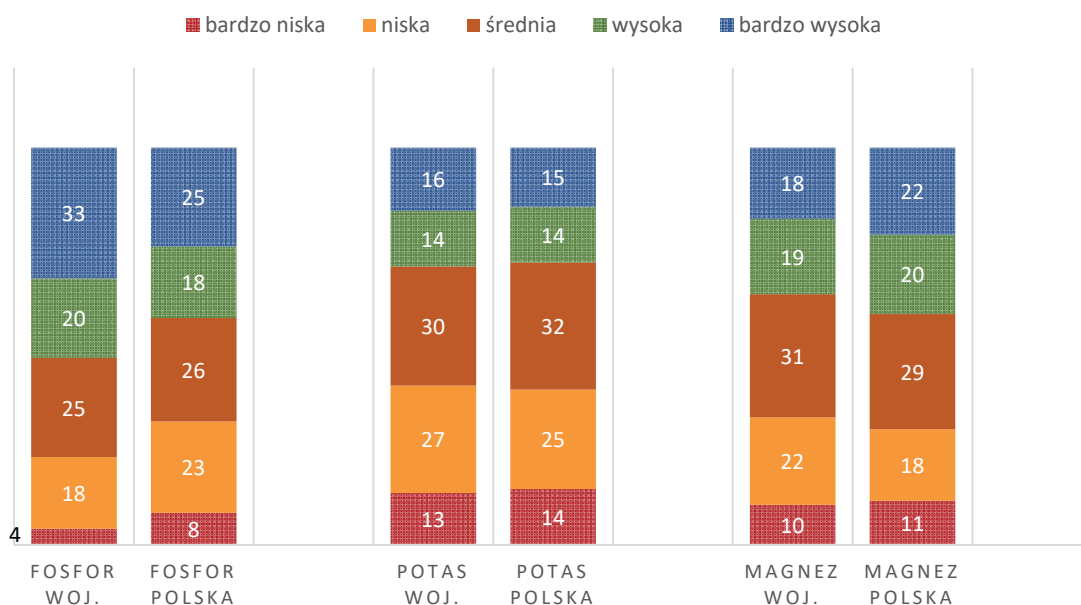

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie GUS (według danych Krajowej Stacji Chemiczno-Rolniczej)

Z badań gleb realizowanych w latach 2012-2015 wynika, że zasobność gleb województwa w przyswajalne makroelementy nie odbiega w dużym stopniu od średnich wyników zasobności gleb w kraju. Nieco mniej gleb ma bardzo niską zawartość fosforu, a więcej niż w kraju wykazuje bardzo wysoką i wysoką zawartość tego składnika. Natomiast w odniesieniu do potasu i magnezu różnice są mniejsze. Podobnie do zmian w innych regionach Polski, w glebach województwa dość szybko zmniejsza się zawartość siarki.

⁵³ Wystąpienie sekretarza stanu w MRiRW Jacka Boguckiego na posiedzeniu Sejmowej Komisji Rolnictwa i Rozwoju Wsi 26.10.2017 r.
⁵⁴ Monitoring Chemizmu Gleb Ornych Polski – www.gios.gov.pl/chemizm_gleb (22.11.2017).

Rysunek 59. Porównanie zasobności gleb w województwie kujawsko-pomorskim i w Polsce (%)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie Rolnictwo w 2016 r. – Główny Urząd Statystyczny

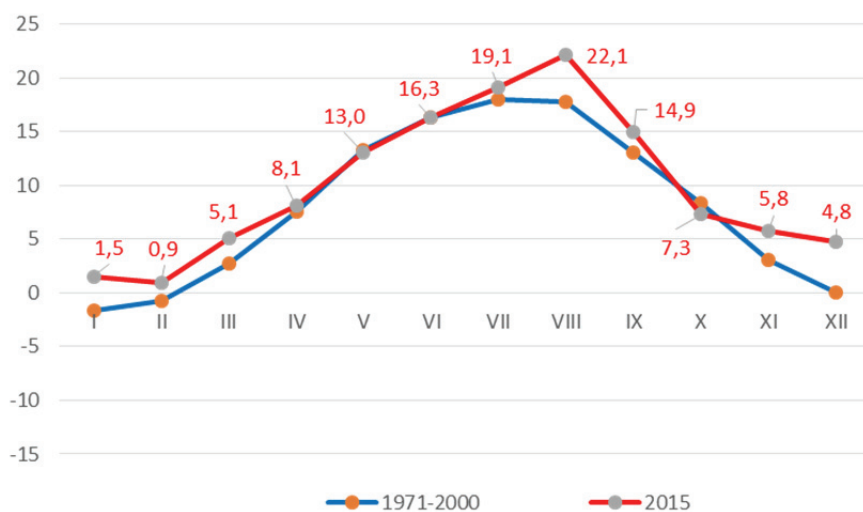
Straty powodowane czynnikami środowiskowymi

Począwszy od ostatnich dekad poprzedniego stulecia, występuje coraz większa zmienność warunków pogodowych i nasilonych zjawisk, których intensywność powoduje straty w rolnictwie. Oprócz wzrostu i wahań temperatury, groźne dla produkcji rolnej następstwa przynoszą również zmienione, w porównaniu z wcześniej utrwalonym cyklem, roczne rozkłady opadów atmosferycznych⁵⁵. Wraz ze zmianą klimatu zmieniają się też czynniki pośrednio wpływające np. na plonowanie roślin, czy zagrożenie chorobami w chowie zwierząt. Wskazać tu można na występowanie i intensywność nasilenia chorób i szkodników roślin uprawnych, presję chwastów, w tym gatunków inwazyjnych, ale również na oddziaływanie rolnictwa na środowisko (np. zwiększona erozja, degradacja materii organicznej w glebie). Na zmianę produktywności upraw ma również wpływ wzrost koncentracji dwutlenku węgla w atmosferze oraz ozonu w dolnej jej warstwie.

Do zobrazowania skali zmian klimatu i ich wpływu na rolnictwo w województwie mogą posłużyć dane meteorologiczne. W porównaniu ze średnią temperatur poszczególnych miesięcy z lat 1971-2000 odnotowanych na stacji w Toruniu (wg publikacji GUS), temperatura w październiku 2015 roku była niższa o 1°C, w listopadzie wyższa o 1,7°C, a w grudniu wyższa nawet o 4,8°C.

⁵⁵ Metody ochrony i racjonalnej gospodarki wodnej w rolnictwie i na obszarach wiejskich – FDPA.

Rysunek 60. Średnie miesięczne temperatury powietrza na stacji meteorologicznej w Toruniu (°C)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych IMiGW

Oczywiście, temperatura w jednym roku nie dokumentuje trwałych zmian klimatu, ale jest dobrą ilustracją problemu np. zagrożeń dla ozimin w regionie. Dodatkowo temperatury w pierwszych miesiącach zimowych są powodem braku okrywy śnieżnej, bo nawet gdy opady w postaci śniegu wystąpią, to śnieg szybko się roztopia. W przytoczonej sytuacji krótkotrwałe obniżenie temperatur na początku 2016 roku spowodowało dotkliwe straty w uprawach ozimych. Głównym powodem była jednak bardzo sucha i ciepła zima, która poprzedziła spadek temperatury. Suma opadów atmosferycznych w Toruniu wyniosła w 2015 roku 379 mm, podczas gdy średnia z wielolecia 1971-2000 określona została na 528 mm. W konsekwencji opisanego przebiegu pogody trzeba było likwidować i przesiewać wiele upraw. O skali strat świadczy sprawozdanie ARIMR za 2016 rok, z którego wynika, że w wypłatach pomocy de minimis producenci rolni z województwa kujawsko-pomorskiego stanowili wówczas niemal 37% osób występujących o tego rodzaju wsparcie w kraju, a ich udział w wypłaconych przez Agencję kwotach przekroczył 45%. Jeszcze większe straty mrozowe wystąpiły w sezonie 2011/2012.

Jednak częstszą anomalią pogodową są w województwie kujawsko-pomorskim susze. Lata z nadmiernymi opadami w sezonie wegetacyjnym zdarzają się znacznie rzadziej (2010, 2017) niż okresy z niedoborami opadów (1989, 1992, 1994, 2003, 2015). Szczególnie narażone na niedostatek wody w glebie są tereny w południowej części województwa, które wraz z częścią wschodniej Wielkopolski, zachodniego Mazowsza i północnymi gminami województwa łódzkiego nawet w latach z przeciętnym przebiegiem pogody charakteryzuje bardzo niski poziom opadów. W granicach województwa zlokalizowana jest duża część największego w Polsce obszaru z opadami poniżej 500 mm rocznie. Większość regionu leży poza strefami największego nasłonecznienia w Polsce, jedynie w części południowej i południowo-zachodniej nasłonecznienie ma poziom zbliżony do południowej części Wielkopolski. W 2016 roku było to 1776 godzin. W połączeniu z wysokimi temperaturami i niedoborem opadów coraz częstsze są straty w uprawach powodowane rozpadem chlorofilu w roślinach, widoczne np. w uprawie zbóż jarych.

Oprócz niedostatku wód glebowych i opadowych, rolnictwu regionu zagrażają również powodzie, ponieważ województwo położone jest na obszarze obu głównych krajowych dorzeczy – Wisły i Odry. Według danych Rządowego Centrum Bezpieczeństwa, zdarzenia o charakterze powodziowym nie są zdarzeniami rzadkimi. Na przykład, w poprzedniej dekadzie sytuacje powodziowe na obszarze województwa wystąpiły cztery razy (2002, 2006, 2009, 2010).

Przykładem zagrożeń ze strony ekstremalnych zjawisk pogodowych może być sytuacja burzowa z 11 sierpnia 2017 roku, która stanowiła zagrożenie dla życia i stała się przyczyną ogromnych strat materialnych głównie na terenie województw wielkopolskiego, kujawsko-pomorskiego i pomorskiego. Burze, deszcze nawalne, trąby powietrzne, huraganowe wiatry, gradobicia – to zjawiska, ze strony których prognozowane jest w nadchodzących latach rosnące zagrożenie. Wśród czynników środowiskowych o genezie klimatyczno-antropogenicznej uwzględnić należy także czynniki chorobotwórcze. Występowanie groźnych chorób zwierząt gospodarskich na obszarze kraju nabiera cech stanu trwałego, chociaż dotyczy przemiennie różnych gatunków zwierząt i jednostek chorobowych. Część tych zagrożeń wynika z większego zasięgu czy możliwości przetrwania czynnika chorobotwórczego w zmienionych warunkach środowiskowych.

Poprzez zróżnicowanie odnawialnych źródeł energii region należy do grupy kilku województw, w których wykorzystanie OZE przyjęło znaczącą skalę. Pilna potrzeba uzupełniania zawartości materii organicznej w glebie wskazywałaby na zasadność powstrzymania się od zwiększania wykorzystania słomy do celów energetycznych. Jednakże gdyby zapotrzebowanie na żywność, a dokładniej eksport żywności, zostało w przyszłości z jakiś względów ograniczone, województwo będzie mogło rozszerzyć bazę upraw na cele energetyczne. Jak się obecnie wydaje, tradycje w uprawie buraków cukrowych i rzepaku mogłyby stanowić realny punkt wyjścia do przerobu tych płodów rolnych na energię.

Ocena środowiskowego aspektu działalności rolniczej jest utrudniona, zwłaszcza na obszarze poszczególnych gmin i głównie z powodu wielości podmiotów, złożoności procesów oraz szczupłości zbieranych informacji. Potencjalnie zarówno małe, jak i duże gospodarstwa mogą negatywnie wpływać na stan środowiska. O skali potencjalnego wpływu w województwie kujawsko-pomorskim może świadczyć struktura upraw z wyjątkowo dużym udziałem warzyw gruntowych, rzepaku i buraków cukrowych, bardzo wysokie dawki nawożenia mineralnego i ciągle znaczne pogłowie zwierząt gospodarskich, które podlega stopniowej koncentracji w malejącej liczbie gospodarstw. Z drugiej strony, rolnicze użytkowanie terenu warunkuje żywotność wielu ekosystemów, zachowanie licznych gatunków, krajobrazu i innych cech obszarów wiejskich. Równoległe do wskazywanych zagrożeń, oceny zewnętrzne potwierdzają, że rolnictwo w kilkudziesięciu gminach województwa wykazuje nadal cechy rolnictwa tradycyjnego. To głównie tereny wchodzące w skład powiatów: włocławskiego, radziejowskiego, rypińskiego, lipnowskiego, brodnickiego oraz część gmin w powiatach wąbrzeskim, golubsko-dobrzyńskim i aleksandrowskim, stanowiące zwarty obszar na południu regionu oraz mniej zwartą grupę gmin w powiatach przyległych do wschodniej granicy województwa. Podstawą takiej kwalifikacji są niewielkie gospodarstwa, w których nadal dość powszechnie utrzymywane są zwierzęta, co oznacza niską koncentrację pogłowa przy znacznej obsadzie zwierząt oraz względnie duża różnorodność upraw, w tym ziół, warzyw i niektórych owoców. Czynnikiem wspólnym dla wielu procesów zachodzących w rolnictwie, a wpływających na stan środowiska, są zmiany klimatu, z wysuwającą się na główną pozycję coraz mniejszą dostępnością wody. Niedobór wody w okresie wegetacyjnym, nasilany wzrostem temperatury, powoduje spadek zawartości materii organicznej w glebach. Zmniejszenie ilości próchnicy ogranicza pojemność wodną i zasobność gleb, co jest przyczyną zwiększania dawek nawożenia. Bardzo szybkie obniżanie się poziomu, a praktycznie zanik wód gruntowych powoduje osuszanie łąk i zanikanie pastwisk, które są przekształcane na grunty orne. Dla zapewnienia jak największego zrównoważenia rolnictwa w kontekście środowiskowym i klimatycznym najistotniejsze są kompleksowe działania w kierunku poprawy warunków wodnych, w tym retencja wody i zapewnienie możliwości jej rolniczego wykorzystania. Potrzebne jest także dalsze wspieranie gospodarstw utrzymujących zwierzęta, zwłaszcza bydło i inne gatunki przeżuwaczy oraz działania na-

kierowane na powstrzymanie spadku zawartości próchnicy w glebach. Dużym wyzwaniem dla większości gospodarstw prowadzonych metodami konwencjonalnymi będzie sprostanie wymogom wynikającym z objęcia całego kraju zasadami dotychczas wyznaczonymi dla tzw. OSN, czyli obszarów narażonych na zanieczyszczenie wód związkami azotu pochodzenia rolniczego. Zwiększona pojemność zbiorników na płynne nawozy naturalne i ograniczenie dawek nawożenia wymagają kosztownych inwestycji i utrudnią uzyskanie plonów na dotychczasowym poziomie zarówno w sensie ilości, jak i jakości niektórych z nich.

1.3.3. Struktura gospodarstw

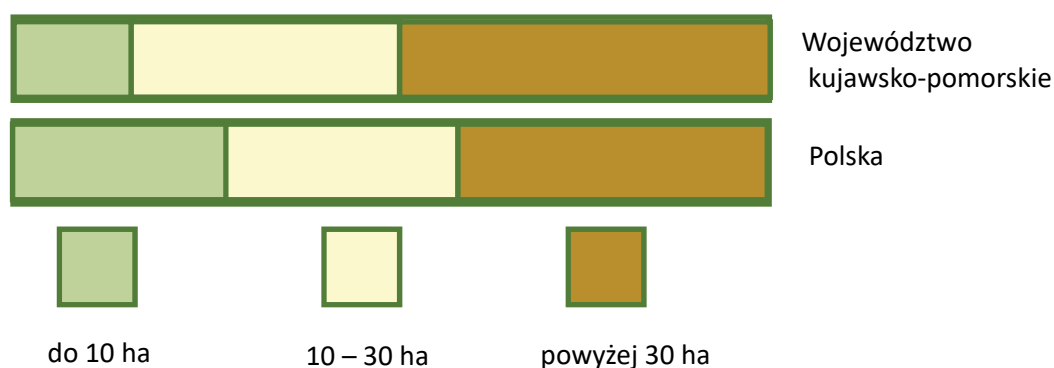
Liczba gospodarstw i ich struktura według typów produkcji

Dość często wyniki produkcyjne rolnictwa wiązane są ze strukturą obszarową gospodarstw. Niekiedy też istniejąca struktura, której szybko nie daje się zmienić, jest obarczana odpowiedzialnością za niewystarczający postęp w rozwoju rolnictwa. Jednak przy uwzględnieniu pozaprodukcyjnych funkcji, jakie ma do spełnienia rolnictwo, a zwłaszcza obszary wiejskie traktowane jako całość, odpowiedzi nie są już tak jednoznaczne. Poza wątpliwościami pozostaje zależność dochodu od skali produkcji, zatem tworzenie warunków dla funkcjonowania niewielkich obszarowo gospodarstw wiąże się z ponoszeniem przez społeczeństwo określonych kosztów. Najpełniejsze dane o strukturze gospodarstw pochodzą ze spisów rolnych. Jednak od ostatniego spisu minęło sporo czasu. Nowsze dane obrazują stan, jaki GUS ustalił podczas reprezentacyjnego badania w czerwcu 2016 roku⁵⁶. Liczba gospodarstw, które dysponują użytkami rolnymi przedstawiała się wówczas następująco:

- w województwie kujawsko-pomorskim 63 830;
- w Polsce 1 410 704.

Gospodarstwa w regionie stanowiły 4,5% ogólnej liczby gospodarstw rolnych w Polsce.

Rysunek 61. Porównanie powierzchni użytków rolnych pozostających we władaniu gospodarstw należących do głównych grup obszarowych (%)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego

⁵⁶ Wyniki badania struktury gospodarstw rolnych 2016 – GUS.

Różnice w strukturze obszarowej gospodarstw w kraju i województwie dobrze też ilustruje udział poszczególnych grup obszarowych we władaniu użytkami rolnymi. Po pogrupowaniu gospodarstw na trzy umowne segmenty: do 10, 10–30 i powyżej 30 ha, każda z tak wyodrębnionych grup dysponuje w skali kraju zbliżoną powierzchnią użytków rolnych. Natomiast w województwie kujawsko-pomorskim gospodarstwa z przedziału „30 ha i więcej” posiadają niemal połowę gruntów rolnych (49%), chociaż liczebnie jest ich tylko trochę ponad 10%. Dokładniejszą strukturę gospodarstw według grup obszarowych użytków rolnych przedstawia tabela 19.

Tabela 19. Liczba gospodarstw rolnych według grup obszarowych użytków rolnych w 2016 roku

Grupa obszarowa (ha)	Województwo kujawsko-pomorskie		Polska	
	liczba	%	liczba	%
do 1	995	1,6	22 767	1,6
1–2	6 732	10,5	271 232	19,2
2–3	6 043	9,5	201 749	14,3
3–5	7 769	12,2	264 191	18,7
5–10	14 218	22,3	309 914	22,0
10–15	9 870	15,5	137 277	9,7
15–20	5 554	8,7	66 900	4,7
20–30	5 817	9,1	61 466	4,4
30–50	3 990	6,3	40 556	2,9
50–100	1 943	3,0	22 536	1,6
100 i więcej	899	1,4	12 116	0,9
Razem powyżej 1 ha	62 835	98,4	1 387 936	98,4
Ogółem	63 830	100,0	1 410 704	100,0

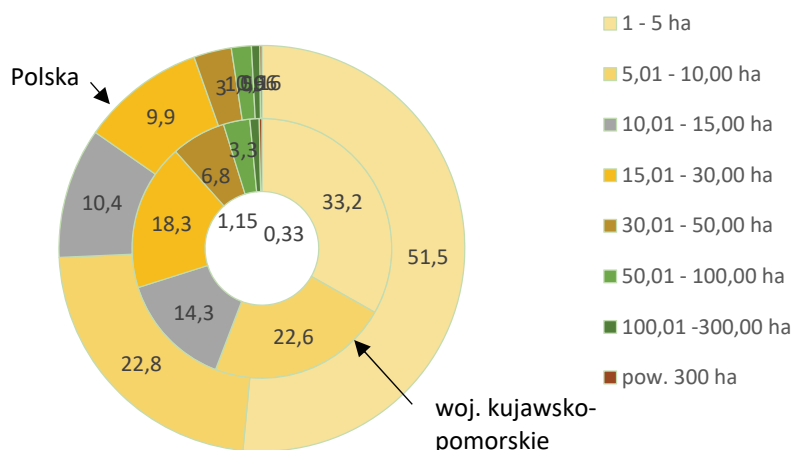
Źródło: Wyniki badania struktury gospodarstw rolnych 2016 – Główny Urząd Statystyczny

W porównaniu z rezultatami podobnego badania GUS z 2013 roku (BSGR), w 2016 liczba gospodarstw w Polsce zmniejszyła się o około 18,3 tys., a w regionie o 1,3 tys. Na podkreślenie zasługuje fakt, że w siedmiu regionach Polski gospodarstw rolnych w tym czasie przybyło, czyli procesy podziału zdominowały tam proces koncentracji ziemi. Zatem spadek liczebności gospodarstw o blisko 2% w przypadku województwa kujawsko-pomorskiego, chociaż niewielki, należy ocenić pozytywnie. Największy procentowo przyrost gospodarstw odnotowano w województwach warmińsko-mazurskim i podlaskim, co może wskazywać na powiązanie omawianych zmian z czynnikami pozarolniczymi, np. budownictwem rezydencjalnym czy rekreacyjnym. W województwie istotny ubytek gospodarstw ujawniono wśród najmniejszych obiektów, ale też w grupie 5–10 ha. Natomiast wyraźnie zwiększyła swoją liczebność grupa obszarowa 3–5 ha, co wydaje się mieć niewielki związek z rolniczym wykorzystaniem gruntów, a raczej z redukowaniem obszaru przez gospodarstwa z przedziału 5–10 ha. W tej grupie obszarowej do niedawna licznie występowały gospodarstwa powstałe w ramach parcelacji w latach czterdziestych ubiegłego wieku. Obecnie, kiedy kolejne pokolenie kończy swoją aktywność zawodową, ich grunty w całości lub w części zasilają większe gospodarstwa lub są źródłem terenów pod zabudowę. Wyraźną zmianą dotyczącą struktury obszarowej gospodarstw, jaka miała miejsce pomiędzy oceną dokonaną w roku 2013 i badaniem z 2016 roku, było zmniejszenie się

średniej powierzchni gospodarstwa w najwyższej klasie obszarowej, tj. 100 ha i więcej. W SOR za istotną dla oceny skuteczności interwencji w rolnictwie i na obszarach wiejskich przyjęto liczebność gospodarstw o powierzchni do 5 ha użytków rolnych.

Ważny obraz struktury obszarowej gospodarstw ukazują dane dotyczące płatności w ramach systemu wsparcia bezpośredniego. Informacje udostępnione przez Kujawsko-Pomorski Oddział Regionalny Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w Toruniu oraz Departament Analiz i Sprawozdawczości Centrali ARiMR w Warszawie z kampanii 2017 roku wskazują, że gospodarstw o powierzchni powyżej jednego hektara gruntów rolnych występujących o płatności było w województwie 62 706, a w kraju 1 334 602. Oprócz wielu różnic pomiędzy strukturą gospodarstw w regionie i w Polsce, wskazywanych wcześniej na podstawie badań GUS, charakterystyczna jest zbieżność pomiędzy udziałem grupy obszarowej 5,01–10,00 ha, który w obu przypadkach wynosi nieco ponad 22%, co jest prawdopodobnie następstwem bardzo już odległej, ale ciągle widocznej reformy rolnej. W pozostałych przedziałach wielkości gospodarstw różnice są wyraźne.

Rysunek 62. Struktura obszarowa gospodarstw korzystających ze wsparcia bezpośredniego w 2017 roku (% liczby gospodarstw)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych udostępnionych przez Departament Analiz i Sprawozdawczości Centrali Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa

Na podstawie udostępnionych danych nie można określić struktury obszarowej gospodarstw w poszczególnych powiatach województwa. Można jedynie ustalić liczbę gospodarstw najmniejszych, tj. w przedziale od 1,00 do 3,00 ha gruntów rolnych (z różnicy pomiędzy liczbą gospodarstw występujących o płatność podstawową i liczbą gospodarstw korzystających z płatności redystrybucyjnej, inaczej dodatkowej). W czterech powiatach liczba wniosków o płatności z gospodarstw użytkujących grunty rolne o obszarze do 3,00 ha przekraczała w 2017 roku 1000 – bydgoskim, świeckim, toruńskim i włocławskim (łącznie z miastami), ale procentowo największy odsetek niewielkich gospodarstw tej klasy występował w mieście i powiecie grudziądzkim oraz w powiatach bydgoskim, świeckim, toruńskim i tucholskim.

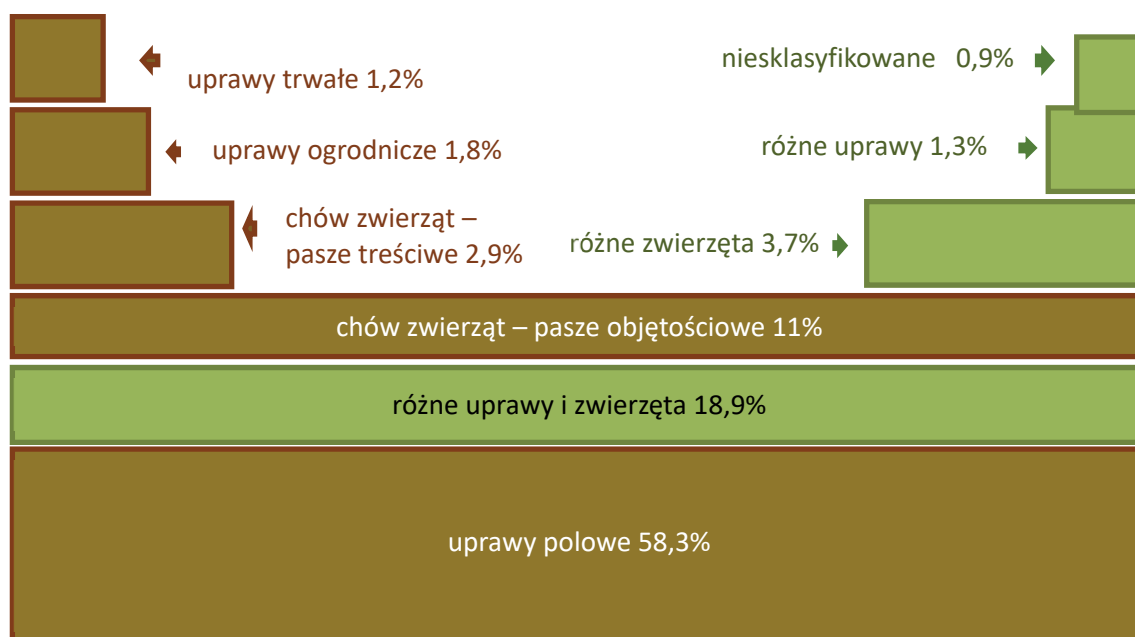
Tabela 20. Liczba najmniejszych gospodarstw o powierzchni gruntów rolnych 1,00–3,00 ha korzystających ze wsparcia bezpośredniego w poszczególnych Biurach Powiatowych ARiMR w 2017 roku

Biuro powiatowe	Liczba gospodarstw	Udział (%)	Biuro powiatowe	Liczba gospodarstw	Udział (%)
Aleksandrów Kujawski	553	21,4	Radziejów	504	15,4
Brodnica	806	20,4	Rypin	527	17,9
Bydgoszcz	1 180	30,1	Sępólno	352	18,4
Chełmno	416	19,3	Świecie	1 085	26,9
Golub-Dobrzyń	564	19,7	Toruń	1 163	26,1
Grudziądz	945	31,0	Tuchola	632	25,8
Inowrocław	744	18,5	Wąbrzeźno	397	20,5
Lipno	893	19,7	Włocławek	1 421	20,0
Mogilno	454	20,4	Żnin	541	19,3
Nakło nad Notecią	469	18,6	RAZEM	13 646	21,8

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie informacji publicznej udostępnionej przez Departament Analiz i Sprawozdawczości Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa

Stopień ukierunkowania rolnictwa w województwie jest w ocenie GUS wysoki, ponieważ ponad trzy czwarte ogółu gospodarstw zostało w 2016 roku zaliczonych do wyspecjalizowanych. Pozostałe (24,8%) uznano za gospodarstwa mieszane. Wśród gospodarstw specjalistycznych dominują uprawy polowe (58,3% ogółu), a w grupie wielokierunkowych – gospodarstwa zaliczone do typu „różne uprawy i zwierzęta” (18,9%). W porównaniu z pozostałymi regionami wysoki, chociaż nie najwyższy jest w województwie kujawsko-pomorskim odsetek gospodarstw ukierunkowanych na uprawy polowe. Ten kierunek specjalizacji oznacza często brak produkcji zwierzęcej, co jest przejawem ogólnego trendu, ale nie jest zjawiskiem korzystnym dla zrównoważenia rolnictwa. Bardziej korzystną cechą struktury gospodarstw w regionie jest duży udział podmiotów zaliczonych do grupy wielokierunkowych – „różne uprawy i zwierzęta”, których w 2016 roku było ponad 12 tysięcy.

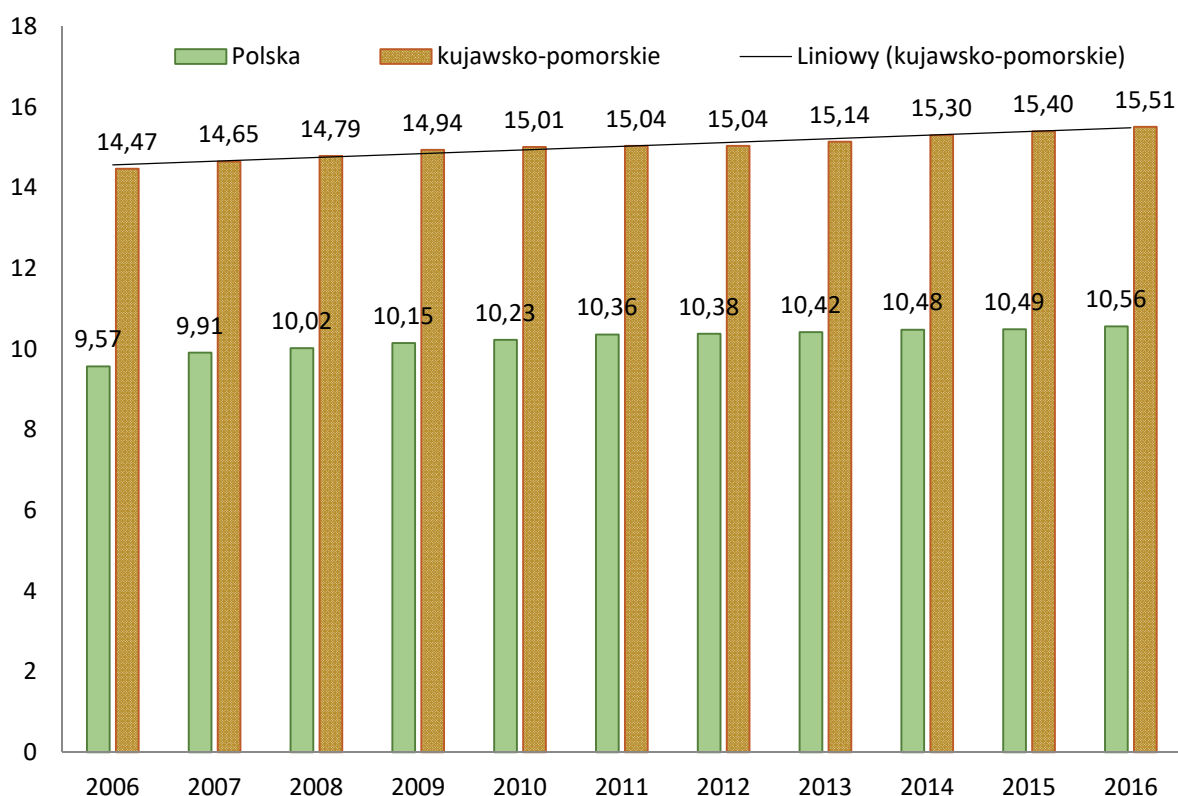
Rysunek 63. Gospodarstwa rolne według typów rolniczych (brązowy – specjalistyczne, zielony – mieszane; powierzchnia prostokątów proporcjonalna do udziału w strukturze)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie – Wynik badania struktury gospodarstw rolnych 2016 – GUS

Procesy koncentracji ziemi przebiegają jednocześnie z podziałami gospodarstw i ubytkiem ziemi z tytułu przeznaczania jej na cele pozarolnicze. W konsekwencji przeciętny obszar gospodarstwa zwiększa się w województwie powoli i nierównomiernie. Pokazują to dane Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. W okresie pomiędzy naborami wniosków w kampaniach 2006 i 2017 średni obszar gruntów rolnych w przeciętnym gospodarstwie (korzystającym ze wsparcia bezpośredniego) w regionie wzrósł o 1,30 ha (9%), do 15,77 ha. Przeciętne gospodarstwo w kraju zwiększyło swój obszar o 1,08 ha (11,3%), co oznacza relatywne zmniejszanie przewagi nad innymi regionami z tytułu większego areалу gruntów wykorzystywanego w poszczególnych gospodarstwach. Co prawda, w tym okresie nie odnotowano w województwie zmniejszenia przeciętnego obszaru gospodarstwa, jakie miało miejsce w połowie regionów Polski, ale w latach 2011-2012 wystąpiło zahamowanie w koncentracji gruntów, kiedy średnia na poziomie 15,04 ha nie zmieniła się. Natomiast z badania gospodarstw przez GUS wynika, że średni obszar użytków rolnych (w gospodarstwach powyżej 1 ha) w 2016 roku w województwie kujawsko-pomorskim zmalał i wynosił 16,39 ha, podczas gdy w roku 2013 było to 16,44 ha, czyli o 5 arów więcej.

Rysunek 64. Średnia powierzchnia gruntów rolnych w gospodarstwie korzystającym z dopłat bezpośrednich (ha)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie ogłoszeń Prezesa ARiMR w sprawie wielkości średniej powierzchni gruntów rolnych w gospodarstwie rolnym w poszczególnych województwach oraz średniej powierzchni gruntów rolnych w gospodarstwie rolnym w kraju

Wspomniane wyniki badania struktury gospodarstw rolnych (BSGR) z 2016 roku pokazują między innymi, że w województwie kujawsko-pomorskim:

- średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie powyżej 1 ha wynosiła 16,39 ha (w Polsce 10,47 ha);
- gospodarstw z uprawą zbóż było 55,041 tys. (Polska ok. 1 065 tys.);
- gospodarstw z uprawą roślin strączkowych na nasiona było 6,662 tys. (Polska ok. 131,1 tys.);
- ziemniaki uprawiano w 13,223 tys. gospodarstw (w Polsce w 378,3 tys.);

- rośliny przemysłowe uprawiano w 16,035 tys. gospodarstw (w kraju prawie 136 tys.);
- rośliny pastewne uprawiano w 18,157 tys. gospodarstw (w Polsce w 256,6 tys.);
- pozostałe uprawy posiadało w zasiewach 8 385 gospodarstw (w kraju 154,5 tys.);
- 19 462 gospodarstwa zajmowały się chowem bydła, 15 480 rolników utrzymywało świnie, w 256 gospodarstwach były owce, w 228 kozy.

Od 2013 roku w gospodarstwach województwa zaszły duże zmiany. Dotyczyły one przede wszystkim postępującej koncentracji chowu zwierząt gospodarskich. Zmniejszyła się liczba stad zarówno bydła, jak i świń. Ubyło około jednej ósmej obiektów z chowem bydła i o ponad jedną czwartą zmalała liczba gospodarstw utrzymujących krowy mleczne. Zmniejszenie liczby stad świń było co do skali podobne do stad krów – ponad 25%. W zbliżonej proporcji nastąpił ubytek stad drobiu kurzego – 24%. Jeszcze większy spadek odnotowano w liczbie gospodarstw utrzymujących lochy, bo o ponad 30%. Porównanie danych o utrzymywaniu zwierząt przedstawia tabela 21.

Tabela 21. Liczba gospodarstw (powyżej 1 ha UR) w województwie kujawsko-pomorskim utrzymujących zwierzęta gospodarskie i średnia liczebność stada w gospodarstwie w 2013 i w 2016 roku

Gatunek / grupa zwierząt	Liczba gospodarstw utrzymujących zwierzęta		Średnia liczba zwierząt w gospodarstwie (szt.)	
	2013	2016	2013	2016
Bydło	22 345	19 462	21,1	24,7
– krowy	16 897	12 554	9,6	12,4
Świnie	20 774	15 480	67,5	75,1
– lochy	18 256	12 711	7,4	8,1
Owce	196	256	54,2	38,5
Kozy	348	228	9,7	6,1
Konie	1 790	3 649	4,4	2,2
Drób kurzy	24 706	18 764	206,2	560,5

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w województwie kujawsko-pomorskim w 2013 roku – US w Bydgoszczy, Wynik badania struktury gospodarstw rolnych 2016 – GUS

Mniej informacji dotyczy produkcji polowej, ponieważ nie zostały upublicznione wyniki badań gospodarstw na poziomie województwa. Informacje zestawione w tabeli 22 pochodzą z poprzedniego badania GUS w 2013 roku.

Tabela 22. Liczba gospodarstw powyżej 1 ha UR i średnia powierzchnia uprawy w gospodarstwie w 2013 roku

Uprawa	Liczba gospodarstw uprawiających	Średnia powierzchnia uprawy (ha)	
		województwo	Polska
Zboża	56 550	10,86	6,71
– pszenica ozima	26 717	6,60	3,99
– kukurydza na ziarno	8402	9,93	6,60
Strączkowe jadalne	620	3,09	2,01
Ziemniaki	17 350	1,05	0,66
Buraki cukrowe	8 010	4,62	4,71
Rzepak i rzepik	10 251	10,25	10,40
Warzywa gruntowe	4 725	4,23	1,42
Truskawki	1 147	1,09	0,92
Sady	4 348	2,21	2,14

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w województwie kujawsko-pomorskim w 2013 roku – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

Z innych opracowań⁵⁷ wynika, że w zakresie poszczególnych upraw również następuje koncentracja produkcji. Zarówno w województwie, jak i w kraju przeciętny obszar uprawy w gospodarstwie wzrasta. Z ocen statystyki publicznej wiadomo, że w latach 2013-2016 np. średni areal pszenicy wzrósł w gospodarstwach województwa kujawsko-pomorskiego do 7,6 ha, ziemniaków do 1,5 ha, a warzyw gruntowych do 5,9 ha. Obraz skali produkcji roślinnej w 2016 roku dopełniają nieco informacje ujęte w sprawozdaniu ARiMR za rok 2016 oraz wielkości udostępnione przez Departament Analiz i Sprawozdawczości Centrali ARiMR dotyczące 2017 roku. Według uzyskanych danych, rolnicy z województwa kujawsko-pomorskiego złożyli w ramach systemów wsparcia bezpośredniego m.in.:

Płatność do powierzchni upraw	2016 rok	2017 rok
buraków cukrowych	6906 wniosków, 32424 ha	7217 wniosków, 43520 ha
ziemniaków skrobiowych	1035 wniosków, 6414 ha	1057 wniosków, 7226 ha
pomidorów (dla przetwórstwa)	298 wniosków, 1393 ha	214 wniosków, 1275 ha
owoców miękkich/truskawek*	1264 wnioski, 12561 ha	928 wniosków, 907 ha
lnu	18 wniosków, 136 ha	14 wniosków, 69 ha
białkowych/strączkowych na nas.*	13941 wniosków, 44902 ha	6250 wniosków, 21021 ha

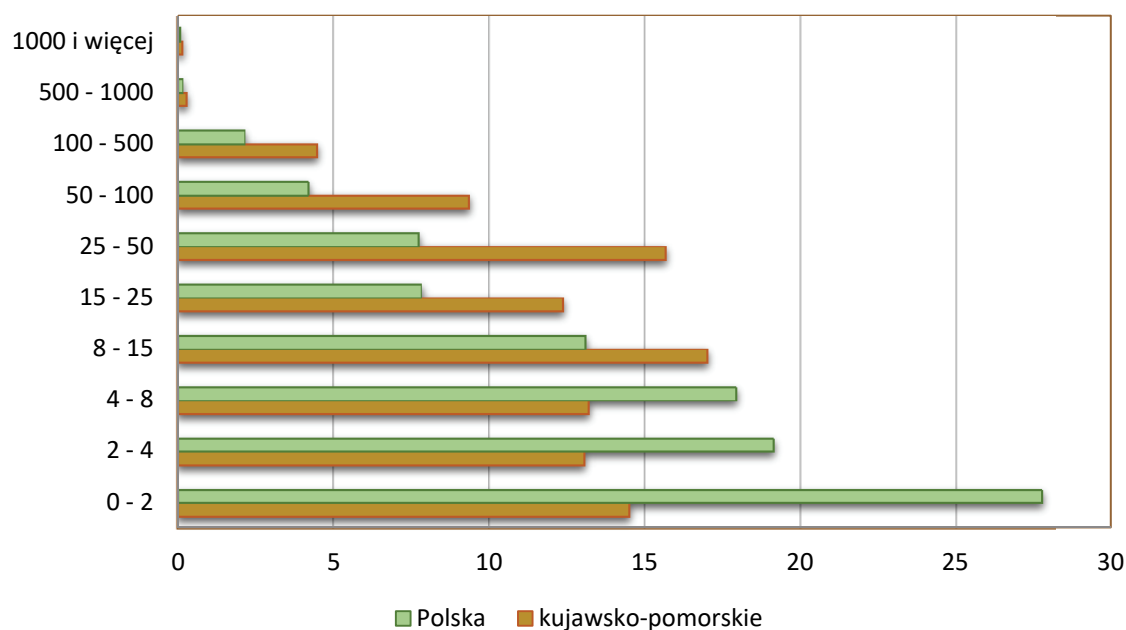
* zmiana warunków lub zakresu wsparcia

⁵⁷ Obszary wiejskie w Polsce w 2016 r. – Główny Urząd Statystyczny i Urząd Statystyczny w Olsztynie.

Informacje z systemu wsparcia bezpośredniego nie dają obrazu powierzchni wielu innych upraw, ponieważ rolnicy użytkujący małe gospodarstwa nie mają obowiązku podawania we wnioskach wielkości zasiewów, które nie są objęte dopłatami związanymi z produkcją np. zbóż. Oprócz roślin wyszczególnionych w powyższym zestawieniu, wsparcie bezpośrednie dotyczy także chmielu, konopi włóknistych, tytoniu i części upraw pastewnych.

Cytowana wcześniej publikacja GUS⁵⁹ ukazuje także strukturę gospodarstw rolnych regionu pogrupowanych według wielkości ekonomicznej. Rolnictwo w województwie kujawsko-pomorskim charakteryzuje się dużym potencjałem gospodarstw średnich. Poza trzema najniższymi klasami wielkości ekonomicznej, czyli do 8 tys. euro, we wszystkich wyższych klasach gospodarstwa w województwie są liczniej reprezentowane, to znaczy ich procentowy udział jest wyższy niż średnio w Polsce, w niektórych nawet dwukrotnie (klasy: 25–50; 50–100; 100–500).

Rysunek 65. Gospodarstwa rolne w województwie kujawsko-pomorskim i w Polsce w roku 2016 według klas wielkości ekonomicznej (EUR, %)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie Wyniki badania struktury gospodarstw rolnych 2016 – GUS

Dość szeroko opisana struktura obszarowa gospodarstw w całym województwie niewiele mówi o jej zróżnicowaniu przestrzennym. Także dane uzyskiwane w trakcie spisów nie przynoszą precyzyjnych informacji według granic administracyjnych, gdyż gospodarstwa są spisywane według siedziby ich użytkownika, a w ten sposób pewna część gospodarstw przypisana jest do miast, grunty mieszkańców województwa mogą też znajdować się poza granicami regionu i odwrotnie. Podobne właściwości mają informacje udostępnione przez Departament Analiz i Sprawozdawczości Centrali ARiMR zestawione w tabeli 23, ponieważ część wniosków o uzyskanie płatności jest składana według miejsca zamieszkania lub siedziby użytkownika gruntów, a nie według położenia gospodarstwa. Niemniej jednak, ze względu na walor wyjątkowej aktualności i przekrój powiatowy, są to informacje bardzo cenne. Wraz z wcześniejszymi danymi (sprawozdania roczne publikowane przez Oddziały Regionalne ARiMR) o liczbie składanych wniosków można ocenić, że w okresie 2009-2018 liczba gospodarstw korzystających w województwie kujawsko-pomorskim ze wsparcia bezpośredniego do użytkowanych gruntów rolnych zmniejszyła się o prawie 5% (z 65 150 do 61 902). Kierunek i tempo zmian

zarejestrowanych w poszczególnych Biurach Powiatowych ARiMR różniło się. W mieście Bydgoszcz i w powiecie bydgoskim ziemskim liczba gospodarstw występujących o dopłaty wzrosła o niemal 4%. W drugim z miast wojewódzkich, Toruniu, Biuro Powiatowe Agencji odnotowało spadek wniosków o blisko 2%, czyli najmniejszy w regionie. Redukcja liczby gospodarstw w znaczącej skali nastąpiła w powiatach: radziejowskim, golubsko-dobrzyńskim, wąbrzeskim, brodnickim oraz aleksandrowskim – w przedziale od 7 do 8%. Wyższa od średniej dla województwa była również w powiatach: chełmińskim, rypińskim, inowrocławskim, włocławskim, mogileńskim, lipnowskim oraz grudziądzkim. W pozostałych powiatach położonych w północnej (tucholski, świecki) i zachodniej (nakielski, sępoleński, żniński) części województwa kujawsko-pomorskiego zmniejszenie liczby gospodarstw użytkujących więcej niż jeden hektar gruntów rolnych było wyraźne, ale mniejsze od zmian w wschodniej i południowej części regionu.

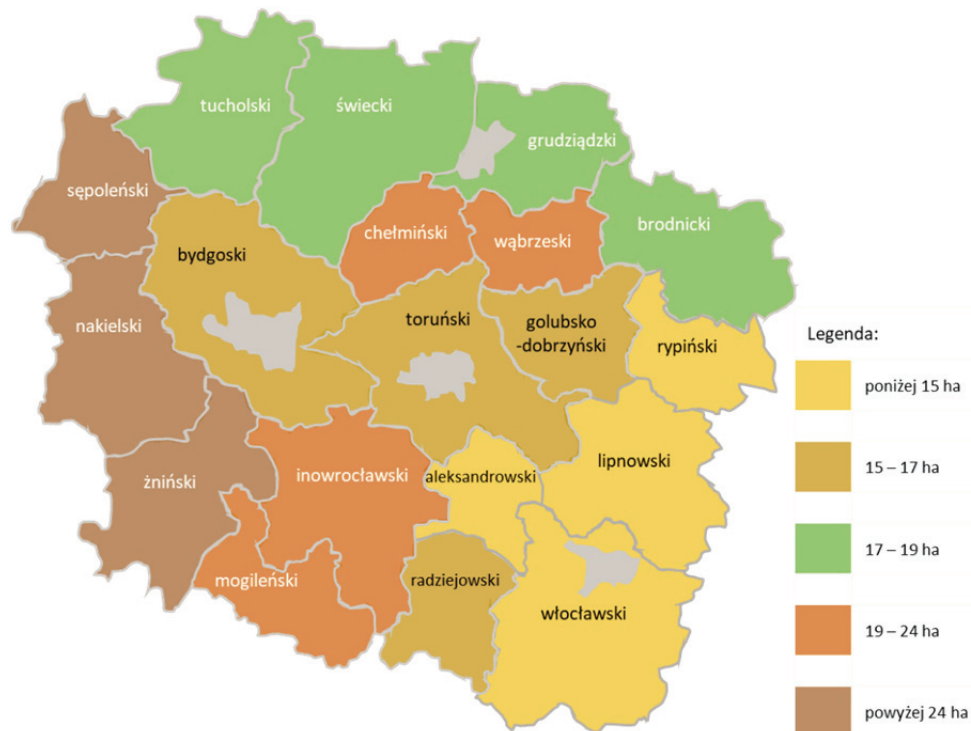
Tabela 23. Liczba wniosków o przyznanie płatności bezpośrednich i wnioskowana powierzchnia jednolitej płatności obszarowej – JPO (powyżej 1 ha gruntów rolnych) w poszczególnych Biurach Powiatowych ARiMR w województwie kujawsko-pomorskim w 2017 roku

Biuro powiatowe	Liczba spraw	Deklarowana powierzchnia JPO (ha)	Biuro powiatowe	Liczba spraw	Deklarowana powierzchnia JPO (ha)
Aleksandrów Kujawski	2 579	37 037,48	Radziejów	3 264	49 360,16
Brodnica	3 960	59 608,05	Rypin	2 945	33 389,05
Bydgoszcz	3 919	66 027,62	Sępólno	1 912	44 256,02
Chełmno	2 160	41 364,80	Świecie	4 035	64 339,92
Golub-Dobrzyń	2 861	44 787,33	Toruń	4 449	64 418,55
Grudziądz	3 047	62 571,23	Tuchola	2 453	38 760,23
Inowrocław	4 016	87 049,47	Wąbrzeźno	1 934	36 544,94
Lipno	4 535	53 594,29	Włocławek	7 079	89 508,68
Mogilno	2 227	42 203,32	Żnin	2 807	64 292,10
Nakło nad Notecią	2 524	64 001,54	RAZEM	62 718	1 043 114,78

Źródło: informacja publiczna udostępniona przez Departament Analiz i Sprawozdawczości Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa

Orientacyjnie, można wskazywać powiaty nakielski, sępoleński, żniński i inowrocławski jako obszary z największą przeciętną powierzchnią gospodarstwa.

Rysunek 66. Orientacyjna, przeciętna powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwach powyżej 1 ha w powiatach województwa kujawsko-pomorskiego w 2016 roku

Źródło: opracowanie własne KPODR

Gospodarstw w grupie obszarowej 30–50 ha jest procentowo dużo w powiecie mogileńskim, a mało w lipnowskim. Nieco większe, z grupy 50–100 ha, wyróżniają się liczebnością w powiecie nakielskim, a jest ich niewiele w powiecie rypińskim. Gospodarstwa niewielkie, do 15 ha gruntów rolnych, stanowią dużą część ogólnej liczby gospodarstw powyżej 1 ha w powiecie lipnowskim oraz rypińskim, ale także w powiecie bydgoskim, co koresponduje z obserwacjami dotyczącymi rozmieszczenia ludności. Znacznie mniejszą średnią można przypisać do powiatów: rypińskiego, lipnowskiego, włocławskiego, aleksandrowskiego. W powiatach nakielskim, inowrocławskim i sępoleńskim najwyższy jest też odsetek gospodarstw dużych, powyżej 100 ha.

Stan rolnictwa pod względem struktury gospodarstw należy uzupełnić informacją o gospodarstwach ekologicznych. W proporcji do zakresu występowania tej formy gospodarowania w kraju, w województwie kujawsko-pomorskim gospodarstw ekologicznych jest bardzo mało. W ostatnich miesiącach uwidoczniły się braki w lokalnej podaży produktów z gospodarstw ekologicznych, szczególnie zwierząt i produktów pochodzenia zwierzęcego. Niestety, wśród gospodarstw ekologicznych w Polsce jest niewiele takich, które chowają zwierzęta, co z pewnością nie służy zrównoważeniu organizacji tych gospodarstw i pozwala wątpić w czystość intencji niektórych osób podejmujących produkcję metodami ekologicznymi. Należy przy tym podkreślić, że dość intensywnie prowadzone gospodarstwa niełatwo rezygnują ze stosowanych wcześniej środków produkcji, a sam proces przestawiania na metody rolnictwa ekologicznego jest w takich przypadkach trudny.

Tabela 24. Gospodarstwa ekologiczne w 2016 roku

Liczba i powierzchnia gospodarstw ekologicznych	Woj. kujawsko-pomorskie		Polska	
	liczba	ha UR	liczba	ha UR
Z certyfikatem	292	7 753	17 688	430 896
W okresie przestawiania	178	1 510	4 747	105 683
Razem	470	9 263	22 435	536 579

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie – Rocznik statystyczny województw 2017 GUS

Zróźnicowanie rolnictwa województw jest rezultatem oddziaływaniem szeregu czynników, które uzewnętrzniają się m.in. w poziomie stosowania kwalifikowanego materiału siewnego, nawożenia NPK, a zwłaszcza CaO, i zapewne szeregu innych nakładów plonotwórczych. Sama jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej nie wyznacza poziomu rolnictwa, a można przypuszczać, że bezpośrednią przyczyną są decyzje rolników warunkowane oceną pozycji gospodarstwa i jego perspektyw – w regionach rozdrobnienia agrarnego i niewydolnych ekonomicznie gospodarstw ich rola sprowadza się przede wszystkim do funkcji mieszkaniowej i samozaopatrzeniowej (co objawia się niską towarowością produkcji), nie następuje wymiana pokoleń (dlatego rośnie wiek kierujących i nie poprawia się poziom wykształcenia), a marzeniem jest „doczekać do emerytury”. Marazm objawia się porzucaniem użytkowania, zapewne gorszych, działek rolnych i udział ugorów rośnie. Zagadnienia te dobrze ilustruje tabela 25. W niektórych regionach Polski (np. w Małopolsce, na Podkarpaciu) około 82% użytków rolnych (UR) znajdowało się w gospodarstwach o powierzchni do 5 ha, podczas gdy w województwie kujawsko-pomorskim tylko 33%. Jednocześnie aż 20% UR było tu w gospodarstwach powyżej 20 ha (tab. 19)⁵⁸. Duże rozdrobnienie agrarne powoduje, że powierzchnia uprawy danego gatunku w gospodarstwie, a szczególnie powierzchnia pola, bywa bardzo mała, co utrudnia wykonywanie zabiegów agrotechnicznych z wykorzystaniem nowoczesnych maszyn.⁵⁹

Tabela 25. Wybrane charakterystyki województw objętych porównaniem

Wyszczególnienie	Mało-polskie	Podkar-packie	Wielko-polskie	Opolskie	Kujawsko-pomorskie
Udział użytków rolnych w gospodarstwach (BDL) 2013 (%):					
– do 5 ha użytków rolnych	82,56	81,80	39,27	46,41	32,83
– 5–20 ha użytków rolnych	16,21	16,31	46,21	35,15	47,52
– 20–50 ha użytków rolnych	0,95	1,28	11,30	12,63	15,37
– 50–100 ha użytków rolnych	0,29	0,62	3,23	5,80	4,28
Udział badanych upraw w zasiewach (2014 r.), w tym (%):	44,18	49,42	51,62	58,5	55,72
– pszenica	31,10	29,86	15,78	31,55	23,12
– pszenżyto	7,29	7,95	13,71	6,04	10,82
– żyto	2,57	4,21	11,76	2,08	5,65
– rzepak	2,87	6,30	7,64	16,10	12,18
– buraki cukrowe	0,34	1,11	2,73	2,75	3,94

⁵⁸ Sobczyński T. 2017, Charakterystyka organizacyjno-ekonomiczna uprawy rzepaku w województwie kujawsko-pomorskim. Referat na konferencji pt. Rzepak – nowe rozwiązania w uprawie. KPODR w Minikowie, Przysiek 21.02.2017 r.

⁵⁹ Sobczyński T. 2017, Czy uprawa rzepaku się opłaca? Wieś Kujawsko-Pomorska nr 192, s. 20–23.

Wyszczególnienie	Małopolskie	Podkarpackie	Wielkopolskie	Opolskie	Kujawsko-pomorskie
Udział kierujących w wieku powyżej 55 lat (BDL 2007) (%)	40,61	45,51	30,02	36,59	28,24
Udział kierujących z wykształceniem podstawowym i mniej (PSR 2010) (%)	22,14	23,81	16,06	14,35	18,66
Nawożenie NPK (średnia 2007-2014) (kg czyst. skł./ha)	72,74	70,24	161,71	194,99	172,61
Nawożenie CaO (średnia 2007-2014) (kg czyst. skł./ha)	12,09	15,66	48,84	97,98	49,48
Udział ugorów w użytkach rolnych (BDL średnia 2007-2014) (%)	3,59	6,54	1,39	2,37	1,32
Przeciętna pow. gospod. indywidualnego o pow. powyżej 1 ha UR (2013)	3,90	4,30	12,70	14,80	14,90
Udział zasiewów obsianych nasionami z dopłatą do siewu w 2014 r. (%)	6,90	7,56	13,67	25,36	20,15
Wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (Polska 66,6)	69,30	70,40	64,80	81,40	71,00

Źródło: Sobczyński 2017⁶⁰

Zasoby pracy

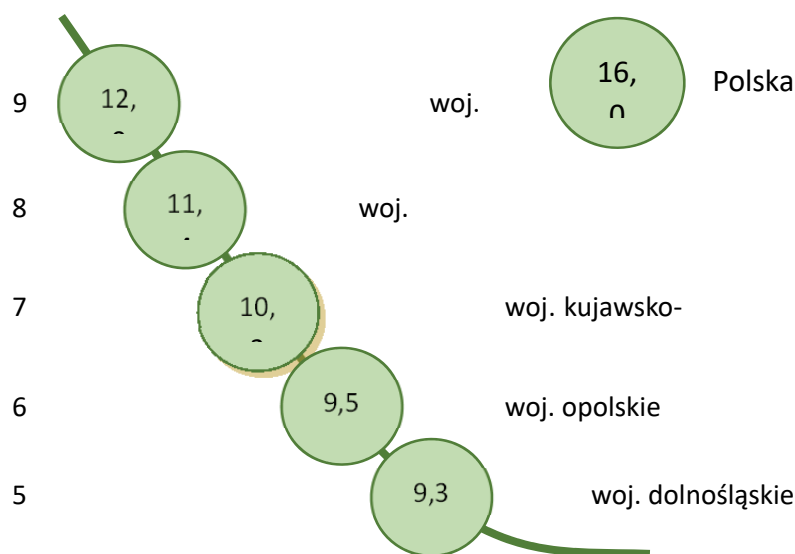
Klasyczna teoria wskazuje na zasadność oceny rolnictwa według proporcji ziemi, pracy i kapitału. W rzeczywistości na poziom rozwoju rolnictwa na danym obszarze wpływają także w sposób zasadniczy warunki klimatyczne, zależności historyczne, makroekonomiczne, społeczne i kulturowe, zawsze wzajemnie ze sobą powiązane na wiele skomplikowanych sposobów. Niemniej, czynnik pracy jest ciągle bardzo ważny. Rolnictwo w województwie kujawsko-pomorskim należy do względnie dobrze zorganizowanych. Zasoby pracy są większe i gorzej wykorzystane niż w województwach zachodnich i północnych, ale dużo mniejsze niż w południowo-wschodniej części kraju. W oparciu o oceny publikowane przez statystykę publiczną można podać, że udział pracujących w rolnictwie (łącznie z gospodarstwami indywidualnymi), leśnictwie, łowiectwie i rybactwie wyniósł w 2016 roku 18,8%, przy dużej rozpiętości w powiatach ziemskich – od 17,9% w bydgoskim do 54,6% w powiecie radziejowskim i niewielkim ułamku w miastach. Liczby pracujących przedstawione na schemacie obejmują również osoby z miast grodzkich dołączone do przyległych powiatów ziemskich:

⁶⁰ Sobczyński T. 2017, Dlaczego plony uzyskiwane przez rolników są niższe niż w doświadczeniach odmianowych? Referat na konferencji naukowej Polskiej Izby Nasionnej pt. Przyszłość polskiej hodowli roślin i nasiennictwa, Luboń 26.04.2017 r. <http://pin.org.pl/konferencja-naukowa-pt-przyszlosc-polskiej-hodowli-roslin-i-nasiennictwa/>.

Kolejność powiatów (łącznie z miastami) według liczby pracujących w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 roku

powiat włocławski – 12 413
powiat inowrocławski – 7 636
powiat toruński – 7 520
powiat lipnowski – 7 126
powiat brodnicki – 6 194
powiat żniński – 5 729
powiat radziejowski – 5 668
powiat bydgoski – 5 521
powiat świecki – 5 329
powiat grudziądzki – 5 241
powiat nakielski – 5 134
powiat golubsko-dobrz. – 4 910
powiat rypiński – 4 746
powiat tucholski – 4 599
powiat aleksandrowski – 4 493
powiat wąbrzeski – 3 882
powiat mogileński – 3 870
powiat chełmiński – 3 709
powiat sępoleński – 3 154

Liczba osób pracujących w gospodarstwach jest na określonym terenie kompromisem pomiędzy zapotrzebowaniem na pracę w samym rolnictwie, liczbą i atrakcyjnością miejsc pracy pozarolniczej i przedsiębiorczością mieszkańców, czyli ich zdolnością do samozatrudnienia. W okresach recesji realnym czynnikiem wpływającym na rynek pracy są też migracje. Przez kilka lat w badaniach aktywności ekonomicznej ludności (BAEL) potwierdzana była niemal niezmienna liczba pracujących w rolnictwie. Dobra sytuacja w gospodarce i na rynku pracy będzie powodować zmniejszanie się liczby osób pracujących w gospodarstwach. Dane statystyczne⁶¹ (obok) nie wskazywały dotychczas, by spadek produkcji w rolnictwie powodował spadek liczby osób, które się z rolnictwa utrzymują. Natomiast kolejne edycje badań potwierdzają wyraźny spadek pomocy w prowadzeniu gospodarstwa ze strony członków rodziny, gdyż zatrudnienie poza gospodarstwem jest coraz bardziej absorbujące i coraz bardziej intratne w porównaniu z pracą w gospodarstwie.

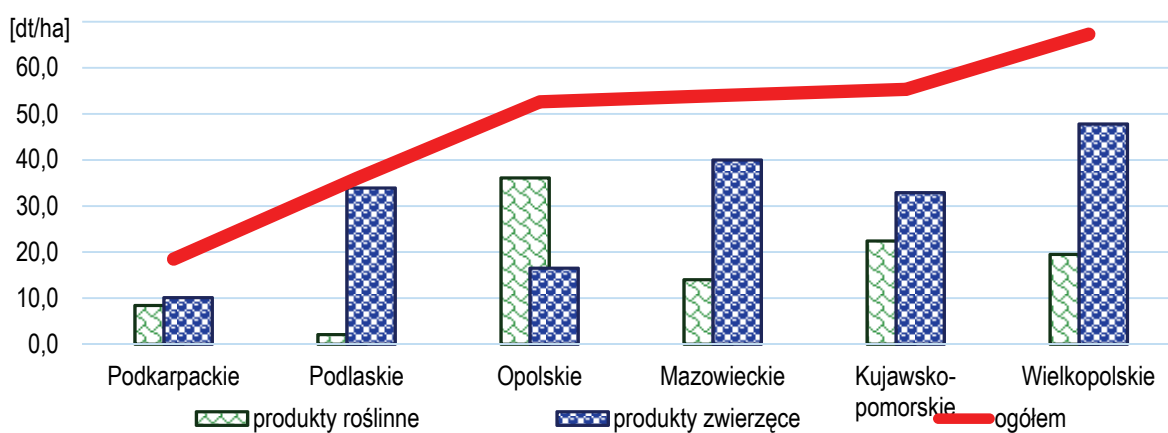
Rysunek 67. Pracujący w rolnictwie na 100 ha użytków rolnych w 2016 roku
 Źródło: Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2017 – Główny Urząd Statystyczny

⁶¹ Województwo Kujawsko-Pomorskie 2017 – podregiony, powiaty, gminy – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy.

Stopień specjalizacji

Rolnictwo województwa kujawsko-pomorskiego charakteryzuje wysoki stopień towarowości, przy względnie wyrównanym znaczeniu produkcji roślinnej i zwierzęcej. Skup produktów rolnych w przeliczeniu na jednostki zbożowe z hektara użytków rolnych należy do najwyższych w Polsce (wyższy osiąga tylko województwo wielkopolskie). Wyrównanie znaczenia podstawowych działów i kierunków produkcji na poziomie województwa stanowi o pewnym zrównoważeniu i odporności na zmienność warunków przyrodniczych i rynkowych. Dla przykładu, o wynikach rolnictwa województwa podlaskiego decydują przede wszystkim warunki produkcji bydła mlecznego, a województwa opolskiego – produkcji roślinnej (rys. 68, 70–71).

Rysunek 68. Skup produktów rolnych w przeliczeniu na jednostki zbożowe w 2016 roku

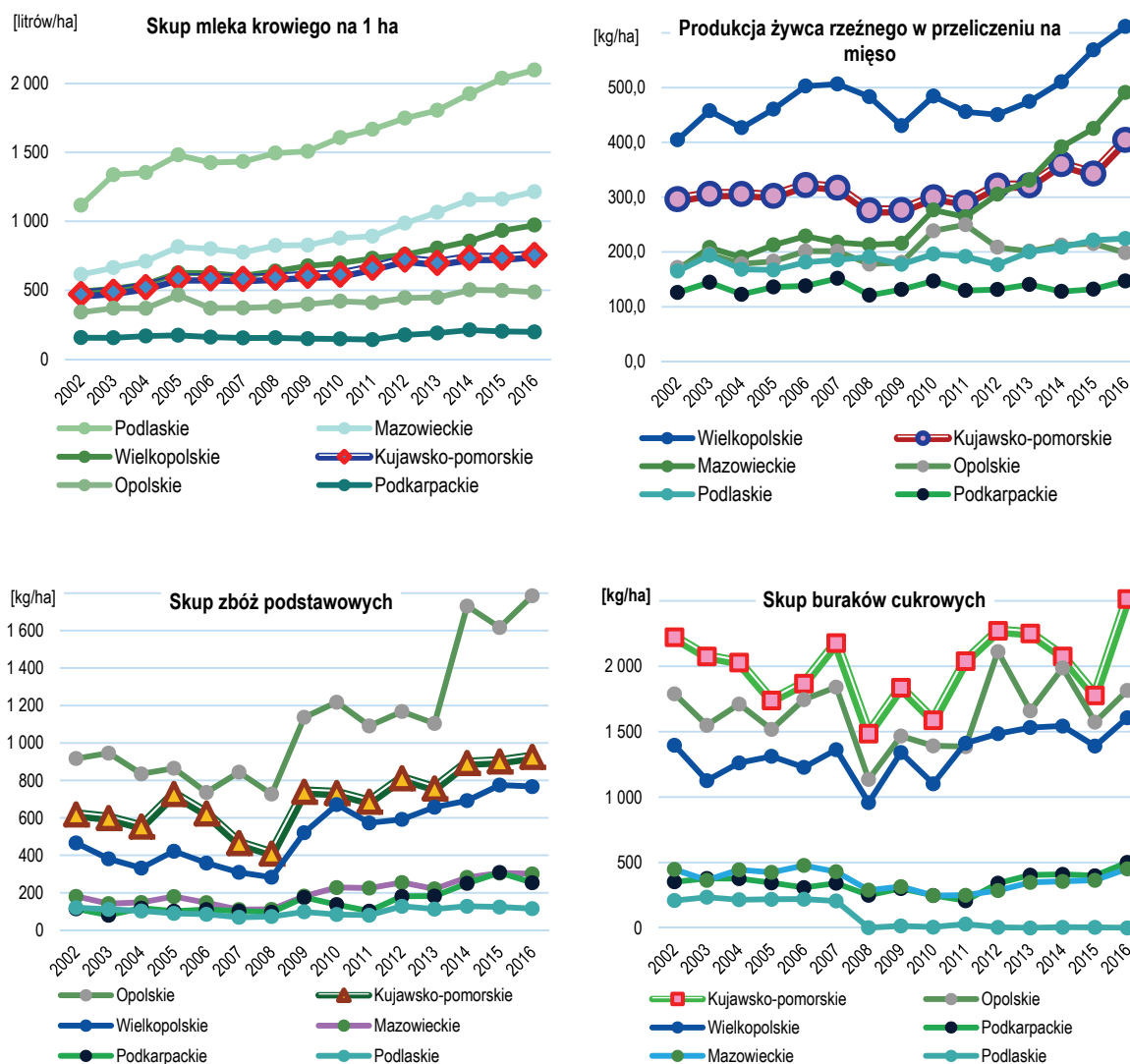

Źródło: Sobczyński 2017⁶²

Ponadto w województwie kujawsko-pomorskim równolegle rozwija się wiele kierunków produkcji. W dziale zwierzęcym podstawowe znaczenie ma towarowa produkcja mleka i żywca wieprzowego, a w roślinnym – zbóż, rzepaku i buraków cukrowych (rys. 69).

⁶² Sobczyński T. 2017, Działania dostosowawcze gospodarstw rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim na tle Polski i UE. Mat. konf. KPODR, Minikowo.

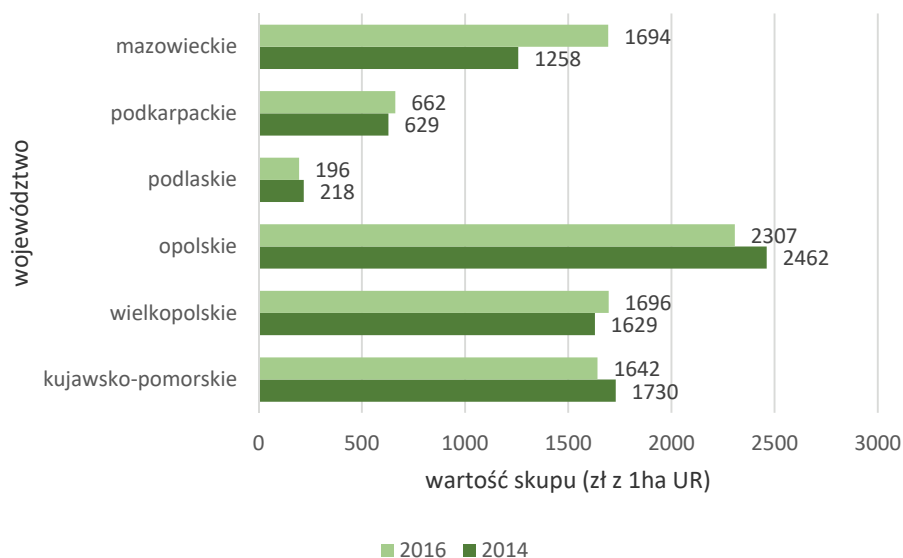
Rysunek 69. Skup podstawowych produktów rolnych w kujawsko-pomorskim na tle wybranych województw w latach 2002-2016

Źródło: Sobczyński KPODR 2017, opracowanie na podstawie GUS BDL

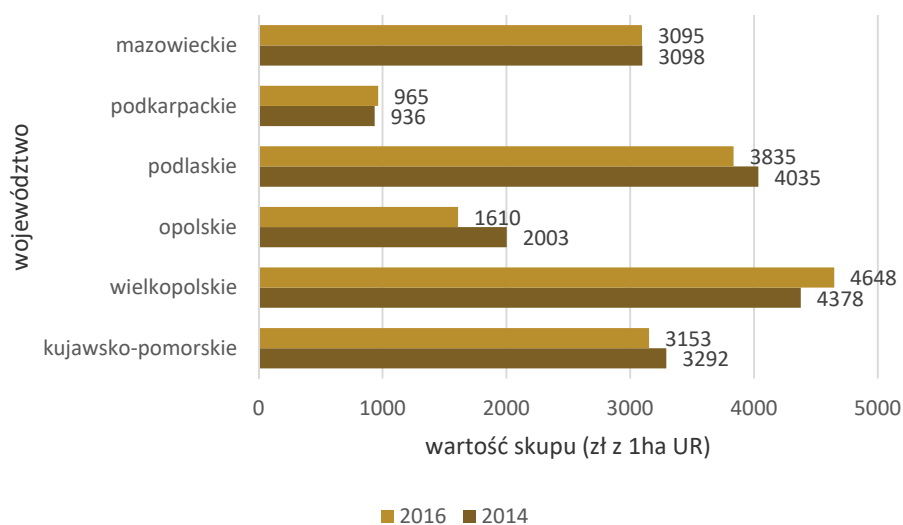
Podobnie jak w innych działach gospodarki, rolnictwu również zagraża swoista „pułapka średniego produktu”. Rosnące subsydiowanie gospodarstw łagodzi niekorzystne zmiany koniunkturalne i pozwala na utrzymanie poziomu przychodów, ale równocześnie obecna jest silna tendencja do pogarszania się rentowności i zwrotów gotówkowych z aktywów ogółem i kapitału własnego oraz spadku dochodów i zysków, przepływów pieniężnych, a także nakładów inwestycyjnych. Wygasa impuls rozwojowy, jaki miał miejsce po włączeniu Polski do struktur Unii Europejskiej. Przybywa dowodów, że wartość dodana brutto rolnictwa liczona w cenach stałych jest wyraźnie niższa niż w pierwszych latach poakcesyjnych. Prawdopodobnie jedną z przyczyn jest rezygnacja coraz większej części rolników z prowadzenia produkcji zwierzęcej, co zostało zasygnalizowane w innych miejscach diagnozy. Rośnie też, zapewne dobrze uzasadniona sytuacją wielu rolników, „orientacja na dopłaty”. Przykład wsparcia do roślin wysokobiałkowych zdaje się wyraźnie potwierdzać tę tezę. W ten sposób pułapką średniego produktu może być uprawa zboża, w której bardzo trudno uzyskać w niewielkim gospodarstwie przewagę konkurencyjną, szczególnie zważywszy na warunki produkcyjne w innych krajach.

Rysunek 70. Wartość skupu produktów roślinnych w wybranych województwach (rolnictwo ogółem)

Źródło: Skup i ceny produktów rolnych w 2014 r. (i 2016 r.) – GUS, Warszawa 2015 (i 2017)

Rysunek 71. Wartość skupu produktów zwierzęcych w wybranych województwach (rolnictwo ogółem)

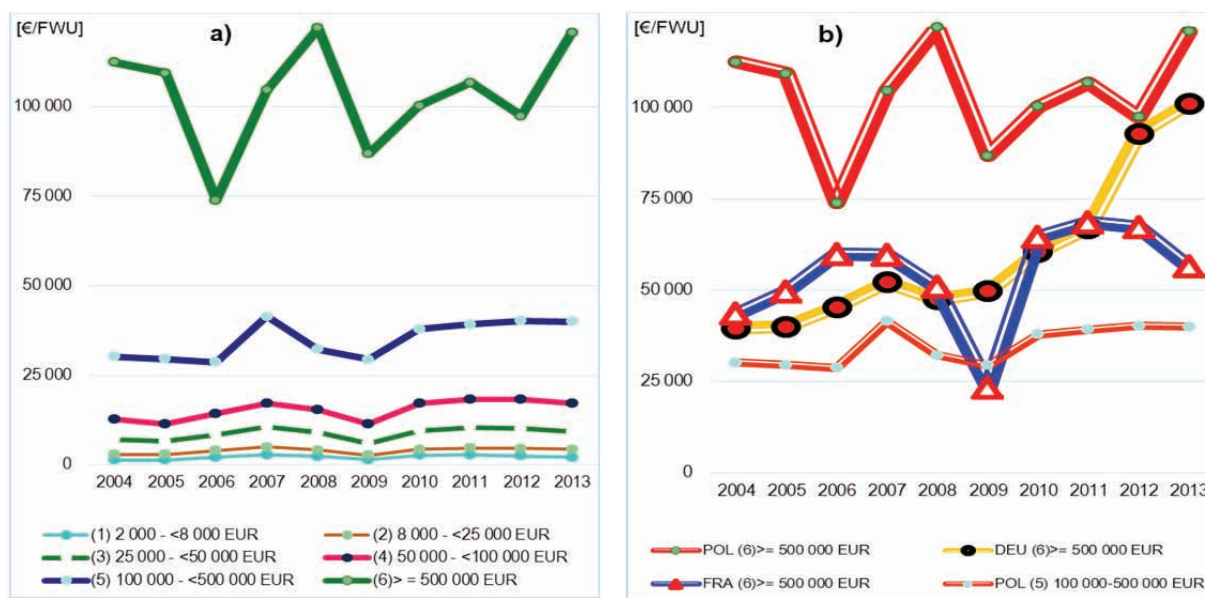
Źródło: Skup i ceny produktów rolnych w 2014 r. (i 2016 r.) – GUS, Warszawa 2015 (i 2017)

Poziom mechanizacji i stopień innowacyjności a wielkość gospodarstwa

Zdolność rolnictwa i gospodarstw rolniczych województwa kujawsko-pomorskiego do innowacyjności jest determinowana przez zdolność gospodarstw do osiągania dochodów, a dokładniej – do wypracowania funduszu na samofinansowanie inwestycji. Dochody zależą przede wszystkim od skali i kierunku produkcji. W województwie kujawsko-pomorskim w latach 2010-2014 dochody kształtowały się od około 16–20 tys. zł na osobę w gospodarstwach z najmniejszej klasy wielkości ekonomicznej (klasy ES1) do około 125–185 tys. zł na osobę w gospodarstwach z największej reprezentowanej klasy wielkości ekonomicznej (klasy ES5)⁶³. Co ciekawe, dochodowość pracy własnej w gospodarstwach rolniczych w Polsce z szóstej klasy wielkości ekonomicznej (ES 6 >= 500 000 €) była w latach 2004-2013 wyższa od uzyskiwanej w gospodarstwach wielu krajów tzw. starej UE (rys. 72).

Porównanie dochodów w gospodarstwach województw kujawsko-pomorskiego, wielkopolskiego i dolnośląskiego w latach 2010-2014 wskazuje na porównywalny poziom w dwóch pierwszych i wyższe dochody na osobę pracy własnej rodziny (FWU) w województwie dolnośląskim (na poziomie województw nie były dostatecznie licznie reprezentowane gospodarstwa z klasy ES6 i ich dane nie są udostępniane) (rys. 73). Odpowiednio wysokie dochody tworzą możliwości innowacji i rozwoju, co potwierdza poziom inwestycji netto, który rósł wraz z wielkością ekonomiczną gospodarstw. Porównanie inwestycji w gospodarstwach analizowanych województw wskazuje na silną orientację prorozwojową w regionie kujawsko-pomorskim (rys. 74).

Rysunek 72. Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego na osobę pełnozatrudnioną rodziną
a) w gospodarstwach rolniczych w Polsce według klas wielkości ekonomicznej
b) w gospodarstwach rolniczych w Polsce, Niemczech i Francji największych klas wielkości ekonomicznej w latach 2004-2013

Źródło: Sobczyński KPODR 2017⁶⁴

⁶³ Sobczyński T. 2017, Postęp biologiczny się opłaca. Wieś Kujawsko-Pomorska nr 194, s. 21–26.

⁶⁴ Sobczyński T. 2017, Sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim. Mat. konf. KPODR Minikowo. Forum Rolnicze, Tuchola 08.02.2017 r.

Rysunek 73. Wpływ wielkości ekonomicznej (ES) gospodarstwa na dochodowość pracy (dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego na osobę pełnozatrudnioną) w województwie kujawsko-pomorskim na tle wielkopolskiego i dolnośląskiego w latach 2010-2014

Źródło: Sobczyński KPODR 2017⁶⁵

⁶⁵ Sobczyński T. 2017, Sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim. Mat. konf. KPODR, Minikowo. Forum Rolnicze, Tuchola 08.02.2017 r.

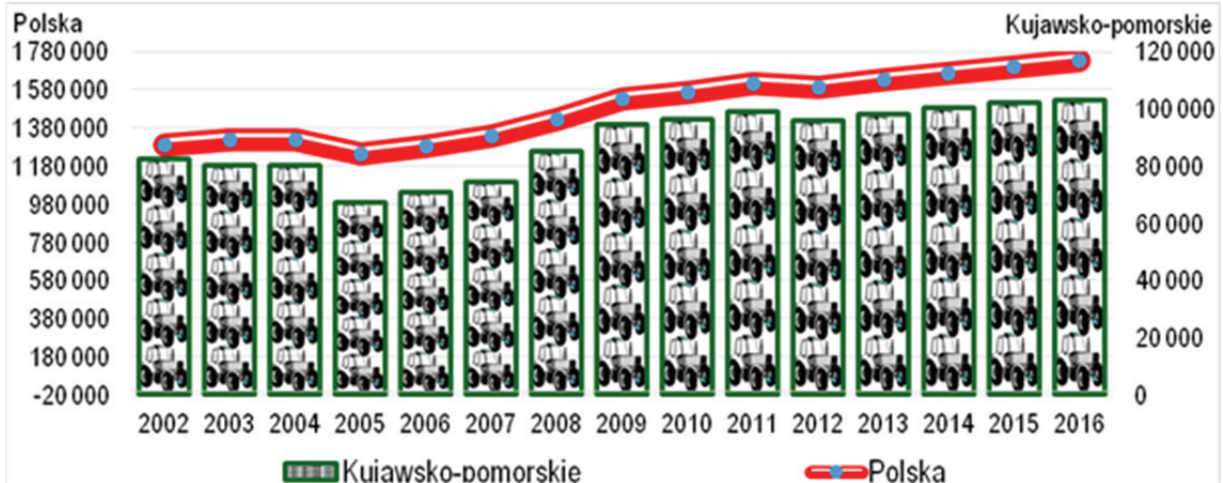
Rysunek 74. Wpływ wielkości ekonomicznej (ES) gospodarstwa na inwestycje netto w województwie kujawsko-pomorskim na tle wielkopolskiego i dolnośląskiego w latach 2010-2014

Źródło: jak nys. 73

Liczba ciągników w województwie kujawsko-pomorskim zmieniała się w latach 2002-2016 podobnie jak w Polsce (rys. 75).

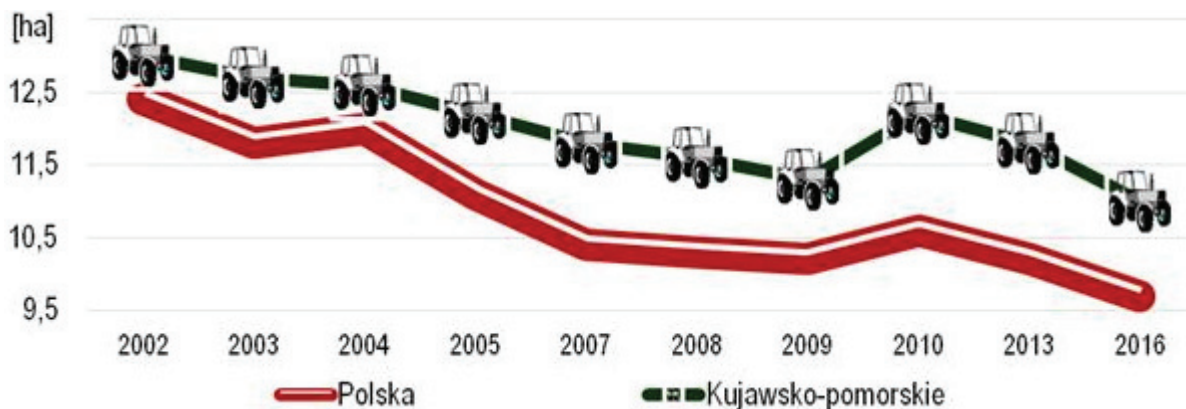
Rysunek 75. Zmiana liczby ciągników (pojazdów zarejestrowanych według stanu na 31.12) w województwie kujawsko-pomorskim na tle Polski w latach 2002-2016

Źródło: Sobczyński KPODR 2018, opracowanie na podstawie GUS BDL

Wskaźnik powierzchni użytków rolnych przypadającej na jeden ciągnik w województwie kujawsko-pomorskim zmieniał się w latach 2002-2016 podobnie jak w Polsce, ale był wyższy, a jego malejąca wartość przy spodziewanym wzroście mocy ciągników może sygnalizować pogarszanie efektywności wykorzystania ciągników (rys. 76).

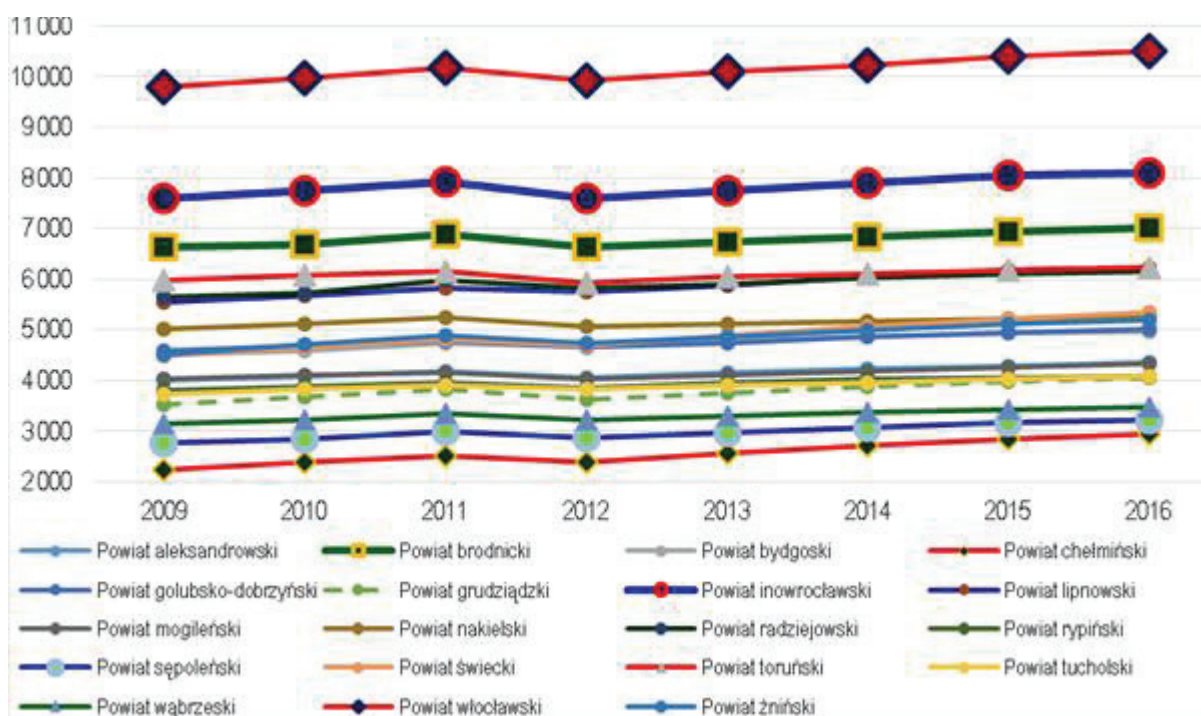
Rysunek 76. Powierzchnia użytków rolnych przypadająca na 1 ciągnik w województwie kujawsko-pomorskim na tle Polski w latach 2002-2016

Źródło: Sobczyński KPODR 2018, opracowanie na podstawie GUS BDL

Liczba ciągników w powiecie zależy zapewne od wielkości obszaru użytków rolnych, intensywności produkcji i struktury obszarowej, dlatego najwięcej ich było w powiatach włocławskim i inowrocławskim, a najmniej w chełmińskim i sępoleńskim (rys. 77).

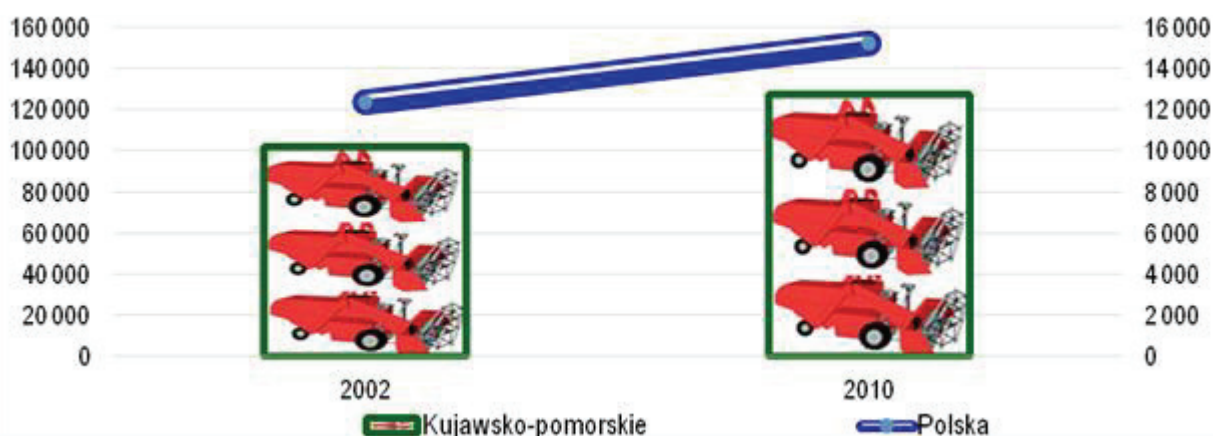
Rysunek 77. Zmiana liczby ciągników (pojazdów zarejestrowanych według stanu na 31.12) według powiatów w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2009-2016

Źródło: Sobczyński KPODR 2018, opracowanie na podstawie GUS BDL

Podobnie jak liczba ciągników, rosła również liczba kombajnów zbożowych, a zapewne też ich potencjalna wydajność, poprzez wzrost mocy silników oraz przepustowości zespołu młocącego i czyszczącego (rys. 78).

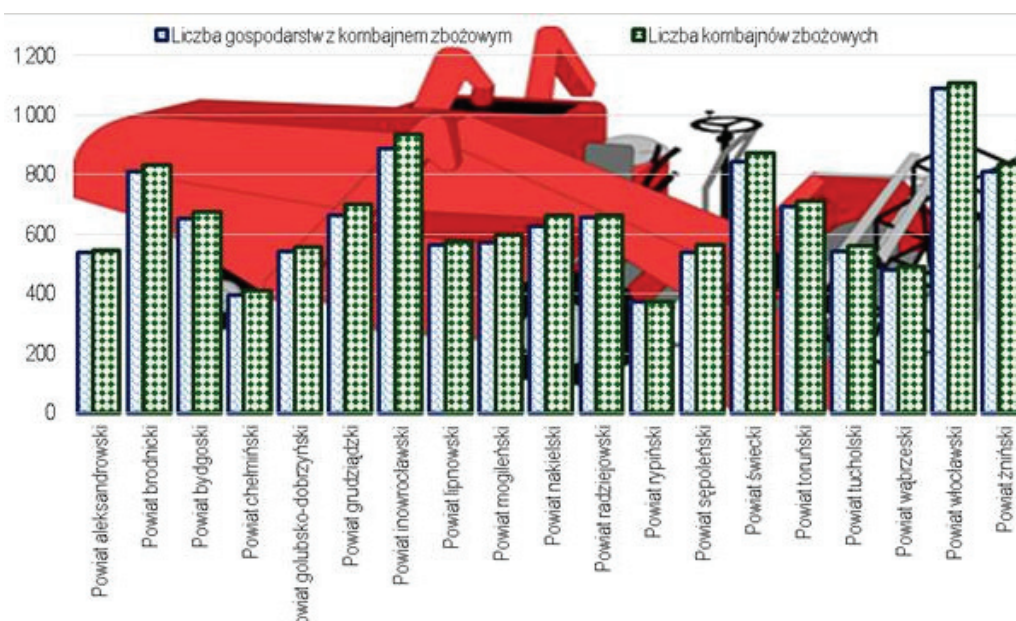
Rysunek 78. Liczba kombajnów zbożowych w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2009-2016

Źródło: Sobczyński KPODR 2018, opracowanie na podstawie GUS PSR2002, PSR2010

We wszystkich powiatach województwa liczba kombajnów zbożowych była większa od liczby gospodarstw z kombajnem, co oznacza, że w niektórych gospodarstwach było kilka kombajnów (rys. 79).

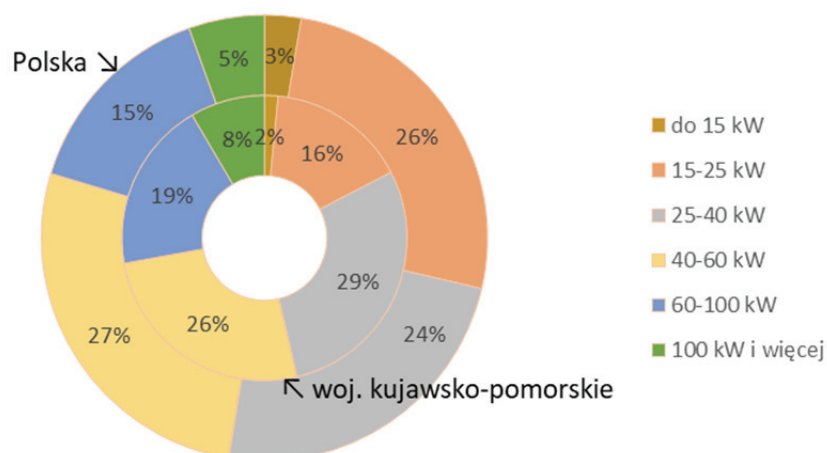
Rysunek 79. Liczba gospodarstw z kombajnami i liczba kombajnów zbożowych według powiatów w województwie kujawsko-pomorskim w 2010 roku

Źródło: Sobczyński KPODR 2018, opracowanie na podstawie GUS PSR2010

Wskaźniki wyposażenia gospodarstw w maszyny (np. liczba ciągników na 100 gospodarstw) są wygodnymi narzędziami analiz makroekonomicznych i porównań międzynarodowych, jednak w swej prostocie mało precyzyjne, chociażby z powodu dużego zróżnicowania klas ciągników i innych maszyn. Z publikacji statystycznych wynika, że ciągników w rolnictwie ciągle przybywa. W regionie na jeden ciągnik przypadało w 2016 roku 11 hektarów użytków rolnych.

Rysunek 80. Ciągniki w gospodarstwach rolnych według mocy silnika w 2016 roku

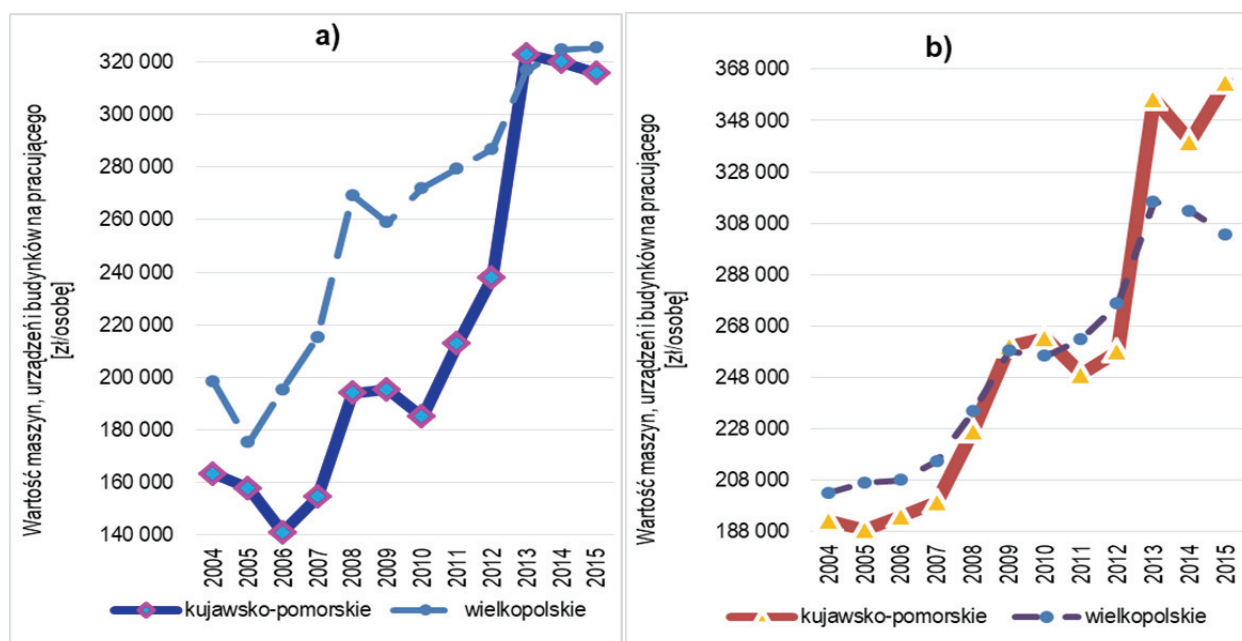

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych 2016 r. – Główny Urząd Statystyczny

W rolnictwie województwa kujawsko-pomorskiego pracowały w 2016 roku 93 364 ciągniki rolnicze, czyli około 90% zarejestrowanych w regionie. Dane z BDL GUS informują o liczbie ciągników zarejestrowanych w poszczególnych powiatach. Zestawienie tych informacji wskazuje, że najmniej powierzchni użytków rolnych na jeden ciągnik przypada w powiatach radziejowskim, aleksandrowskim i golubsko-dobrzyńskim, a najwięcej – w powiecie sępoleńskim. Ciągłe najwięcej (29%) jest ciągników o mocy 25–40 kW, najprawdopodobniej w większości znacznie już wyeksploatowanych. Nieco ponad jedną czwartą stanowią pojazdy z silnikami o mocy 40–60 kW (26%). Grupa z silnikami dysponującymi mocą do 100 kW liczy około 18 tys. sztuk, maszyn ponad stukonnych jest niecałe 8 tys. sztuk. Z rysunku 79 można wnioskować, że wyposażenie w ciągniki jest lepsze niż przeciętnie w Polsce, trudno jednak ocenić, czy jest to uzasadnione różnicami w wielkości gospodarstw. Raczej jest tych ciągników za dużo niż za mało, jeśli brać pod uwagę tylko liczby.

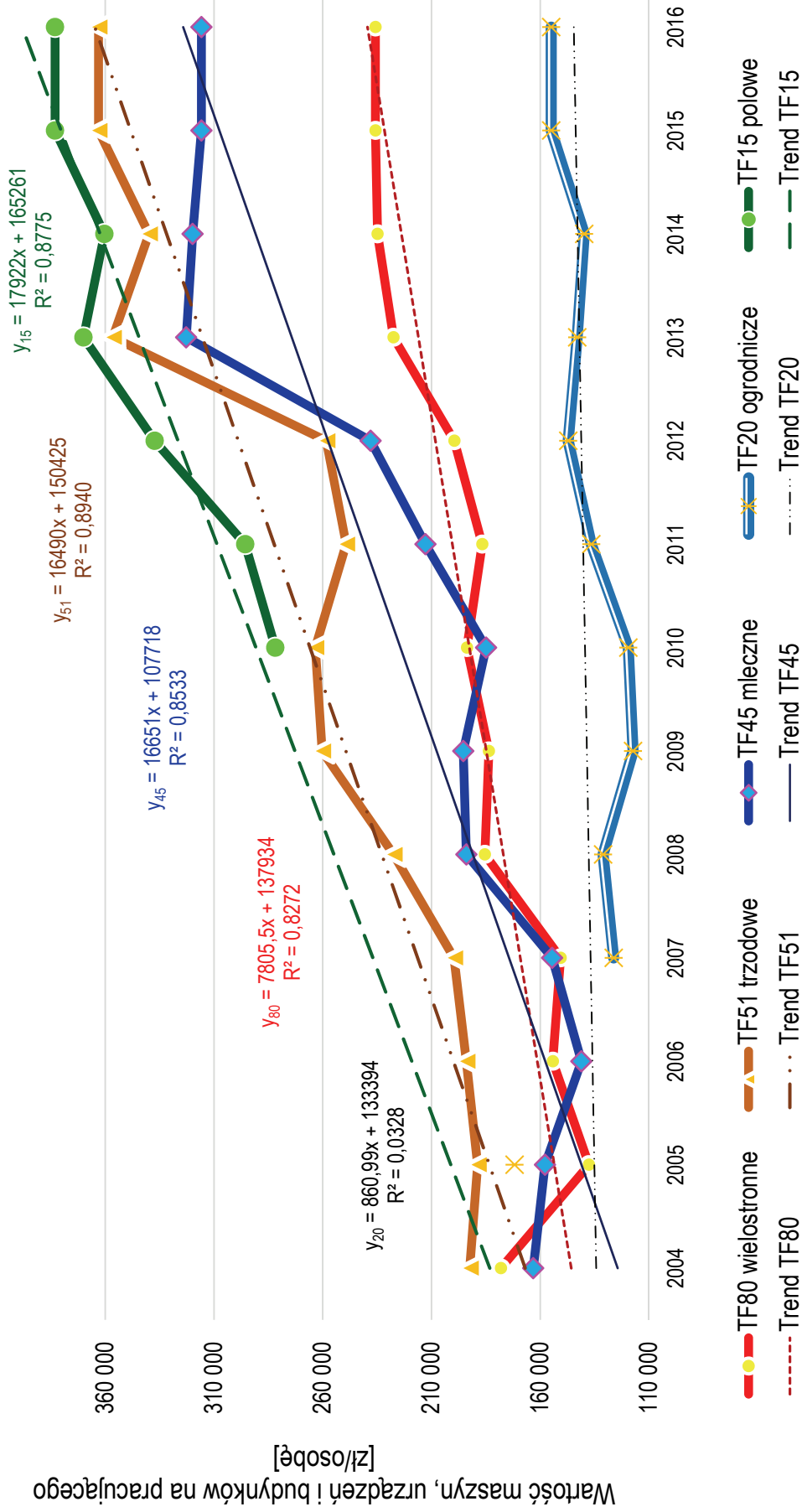
Ze względu na obserwowany proces substytucji coraz trudniej dostępnej i droższej siły roboczej środkami technicznymi w rolnictwie podstawowe znaczenie ma techniczne uzbrojenie pracy. Wsparcie techniczne umożliwia wzrost wydajności pracy, skali produkcji i oczekiwanych dochodów. Z danych uzyskiwanych w systemie rachunkowości FADN wynika, że najwyższy poziom technicznego uzbrojenia pracy, mierzony wartością maszyn, urządzeń i budynków wraz z wyposażeniem, w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2004-2015 występował w gospodarstwach polowych (TF15) i trzodowych (TF51), a najniższy – w ogrodniczych (TF20) i wielostronnych (TF80). Natężanie procesu mechanizacji potwierdza też silny trend wzrostu wskaźnika technicznego uzbrojenia pracy (wysoka wartość współczynnika determinacji R^2), średniorocznie o około 21 tys. zł na osobę w gospodarstwach polowych i około 17 tys. na osobę w gospodarstwach trzodowych i mlecznych (rys. 82). Porównanie technicznego uzbrojenia pracy w województwach kujawsko-pomorskim i wielkopolskim wskazuje na zrównywanie się tych sąsiadujących regionów pod tym względem (rys. 81).

Rysunek 81. Porównanie technicznego uzbrojenia pracy w woj. kujawsko-pomorskim i wielkopolskim a) w gospodarstwach mlecznych i b) trzodowych, dla lat 2004-2015

Źródło: Sobczyński T. 2017, Działania dostosowawcze gospodarstw rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim na tle Polski i Unii Europejskiej. Mat. konf. KPODR, Minikowo

Rysunek 82. Techniczne uzbrojenie pracy dla wybranych typów rolniczych (TF) gospodarstw w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2004-2016

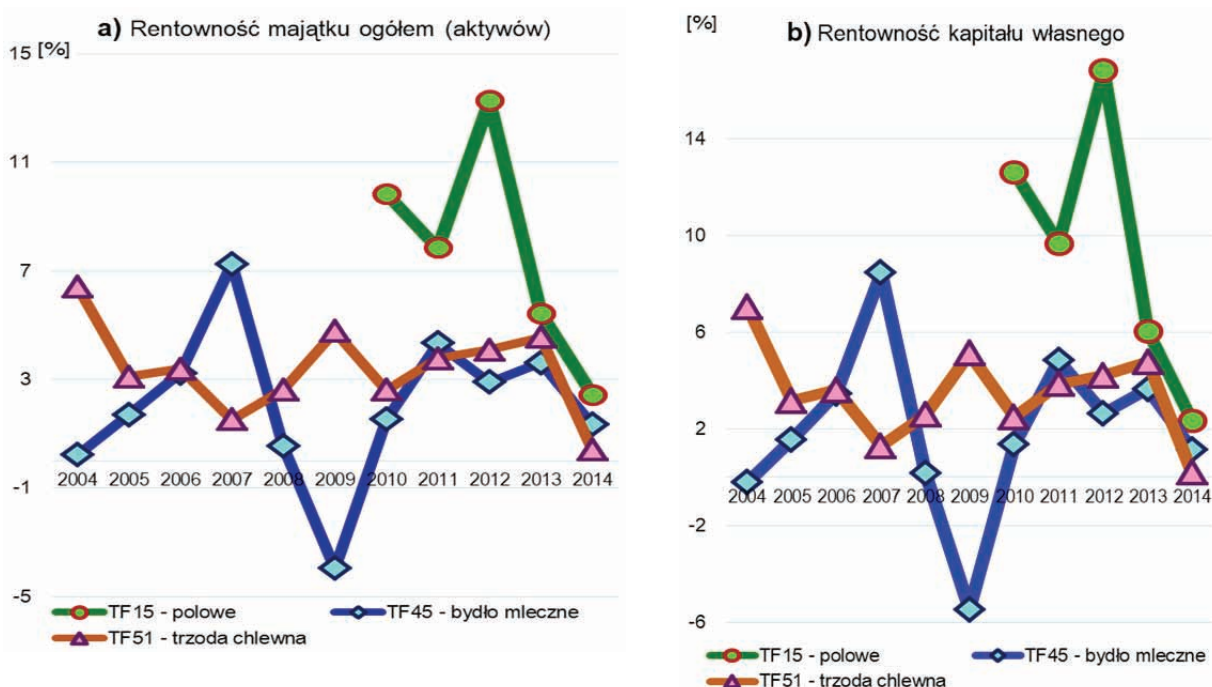

Źródło: Sobczyński T. 2017, Działania dostosowawcze gospodarstw rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim na tle Polski i Unii Europejskiej. Mat. konf. KPDR, Minikowo

Minimalna skala efektywności ekonomicznej gospodarstw według typów produkcji

Efektywność ekonomiczna zależy od wielkości ekonomicznej i była zróżnicowana dla typów rolniczych. Rentowność aktywów ogółem (majątku) w gospodarstwach rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim przy wycenie opłaty pracy własnej na podstawie przeciętnego wynagrodzenia w gospodarce narodowej w latach 2004-2014 była najwyższa w gospodarstwach polowych (TF15) oraz zbliżona w gospodarstwach trzodowych (TF51) i mlecznych (TF45). Podobnie kształtowała się rentowność kapitału własnego. Wyższa rentowność kapitału niż aktywów wskazuje na występowanie efektu dźwigni finansowej – jest to sytuacja korzystna, kiedy korzystanie z funduszy obcych poprawia rentowność kapitału własnego (rys. 83).

Rysunek 83. Rentowność aktywów ogółem oraz rentowność kapitału własnego w gospodarstwach rolniczych wybranych typów w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2004-2014

Źródło: Sobczyński KPODR 2017⁶⁶

Struktura obszarowa gospodarstw w województwie kujawsko-pomorskim jest na tle kraju korzystna, co można uzasadnić na wiele sposobów. Udział w liczbie gospodarstw korzystających w Polsce z płatności w ramach systemu wsparcia bezpośredniego stanowił w 2017 roku ok. 4,5%, natomiast udział w powierzchni wspieranych gruntów 7,3%. Wewnętrzne zróżnicowanie przeciętnej powierzchni gospodarstwa wnioskującego o dopłaty w powiatach regionu wyniosło 2,2 (w powiecie nakielskim 25,38 ha, w powiecie rypińskim 11,38 ha) podczas, gdy analogiczna proporcja pomiędzy województwami miała wielkość 7,2 (30,34 ha w zachodniopomorskim, 4,22 ha w woj. małopolskim). Wyraźnie mniejszy, w porównaniu do struktury w kraju, jest udział liczby gospodarstw w grupach obszarowych do 5 ha, podobny w przedziale 5 – 10 ha i znacznie większy w grupach powyżej granicy 10 ha, zwłaszcza w grupach gospodarstw średnich (w potocznym rozumieniu), sięgających powierzchnią do pułapu 30 ha.

Podkreślane w opracowaniu wewnętrzne zróżnicowanie wielkości gospodarstw ma głównie podłoże historyczne. Gospodarstwa we wschodniej części województwa były od dawna mniejsze. Do lat osiemdziesią-

⁶⁶ Sobczyński T. 2017, Sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim. Mat. konf. KPODR Minikowo. Forum Rolnicze, Tuchola 08.02.2017 r.

tych ubiegłego wieku mniejszy ułamek obszaru zajmowały też w tej części grunty państwowe, które wchodzi obecnie w skład największych gospodarstw. Dane z zasobów ARiMR wskazują na najkorzystniejszy przekrój wielkości gospodarstw w zachodnich powiatach regionu – nakielskim, sępoleńskim, żnińskim oraz w pasie środkowym w powiatach: grudziądzkim, chełmińskim, wąbrzeskim, bydgoskim, inowrocławskim, mogileńskim. Wśród podmiotów korzystających z dopłat, w kilku powiatach gospodarstwa mają bardzo zbliżoną przeciętną powierzchnię gruntów rolnych, która w 2017 roku zawierała się w granicach 15 – 16 ha. To powiaty: brodnicki, golubsko-dobrzyński, świecki, tucholski w północnej części regionu i powiat radziejowski w pasie południowym. Poniżej 15 hektarów mają średnio jednostki produkcyjne w rolnictwie w powiatach: aleksandrowskim, toruńskim, włocławskim oraz w powiecie lipnowskim i rypińskim. W dwóch, na końcu wymienionych powiatach, przeciętny obszar gruntów rolnych jest w gospodarstwie niższy od 12 ha. Zgodnie z danymi z wymienionego źródła, średni zasób gruntów rolnych w gospodarstwie regionu uzyskał w 2017 roku wielkość 16,63 ha, która to wielkość zajmowała szóstą pozycję na liście województw (po zachodniopomorskim, warmińsko-mazurskim, lubuskim, pomorskim i opolskim).

Poprawa struktury gospodarstw zachodzi w województwie wolno, ale region nie należy do tych części kraju, w których przeciętna powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie ulega zmniejszeniu. Nawiązując do danych uzyskanych z ARiMR, skalę zmian w okresie lat 2005 – 2017 można określić na około 5%. Jedynym Biurem Powiatowym ARiMR, w którym liczba składanych wniosków obszarowych w ocenianym okresie wzrosła było Biuro Powiatowe w Bydgoszczy.

Ukierunkowanie gospodarstw w województwie kujawsko-pomorskim wskazuje na dominację produkcji roślinnej. Grupa „uprawy polowe” stanowiła w 2016 r. blisko 60% ogółu jednostek produkcyjnych. Głównie na uprawy ogrodnicze było nastawionych około 1 150 gospodarstw, na uprawy trwałe ok. 760, na różne uprawy ok. 830, a różne uprawy i zwierzęta przypisano jako wiodące do ponad 12 tys. gospodarstw. Nastawienie na chów zwierząt żywionych paszami objętościowymi stwierdzono w odniesieniu do nieco ponad 7 tys. gospodarstw, natomiast na chów zwierząt paszami treściwymi tylko w stosunku do 1,85 tys. obiektów produkcyjnych w rolnictwie województwa. Do niekorzystnych tendencji należy zaliczyć rosnący udział gospodarstw bez produkcji zwierzęcej i, między innymi z tego powodu, sugerowana jest potrzeba dalszego wspierania rolników zajmujących się chowem i hodowlą zwierząt gospodarskich, szczególnie jeśli jest to chów w skali dostosowanej do powierzchni gospodarstwa.

Gospodarstw ekologicznych jest mało, chociaż początki ekologicznej produkcji w kraju miały miejsce w województwie kujawsko-pomorskim. Równocześnie obserwowany jest wzrost zainteresowania konsumentów ekologiczną żywnością i niedobór surowców do jej wytwarzania, głównie mięsa.

1.3.4. Wartość produkcji rolniczej

Globalna produkcja roślinna i zwierzęca, w tym towarowa

W zestawieniu z danymi krajowymi za 2015 rok, produkcja globalna rolnictwa w województwie kujawsko-pomorskim odniesiona do hektara użytków rolnych była wyższa o 7,7%, końcowa – o 7,6%, natomiast towarowa – o 13,8%. Towarowość rolnictwa jest tradycyjnie mocną stroną tego działu gospodarki w regionie. W dynamice wymienionych kategorii też przoduje produkcja towarowa.

Tabela 26. Wartość produkcji rolniczej w województwie kujawsko-pomorskim, w cenach stałych roku poprzedniego (zł/ha UR)

Rok	Produkcja		
	globalna	końcowa	towarowa
2010	5 258	4 131	3 733
2013	8 093	6 607	6 024
2015	7 301	6 010	5 805

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

W 2016 roku produkcja globalna wzrosła o 10,6%, co umożliwiło regionowi uzyskanie 7,7% udziału

w globalnej produkcji rolnictwa w kraju. Udział województwa kujawsko-pomorskiego w ogólnokrajowej produkcji końcowej wyniósł w tymże roku 7,6%, a towarowej 7,8%, przy niewielkiej poprawie wagi regionu (o 0,1 p. proc.) w obu wymienionych kategoriach.⁶⁷ Proporcje udziału grup produktów roślinnych i produktów zwierzęcych w wartości towarowej produkcji są w województwie i kraju zbliżone. Bardziej wyraźne różnice zaznaczają się w przypadku poszczególnych produktów (tab. 27).

Tabela 27. Zmiany w strukturze towarowej produkcji rolniczej w województwie kujawsko-pomorskim (ceny stałe) (%)

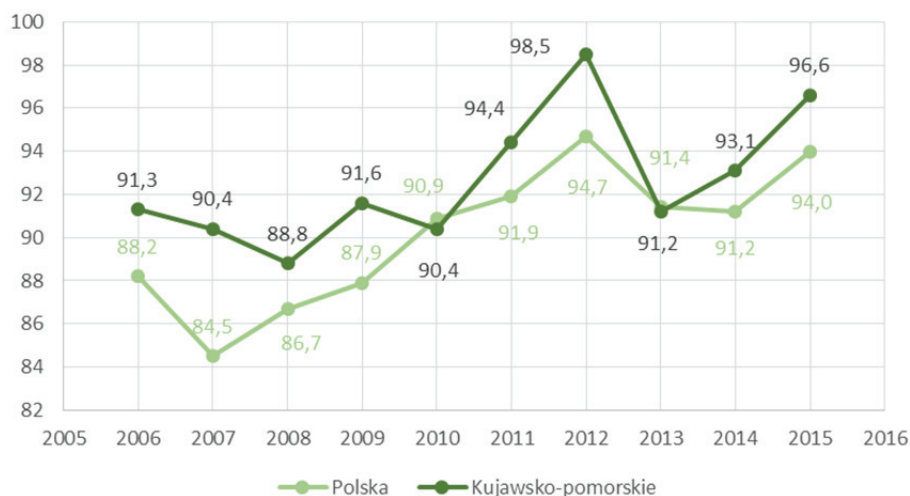
Wyszczególnienie	Rok				
	2005	2010	2013	2014	2015
Produkcja roślinna	39,0	38,7	46,3	40,5	40,0
Produkcja zwierzęca	61,0	61,3	53,7	59,5	60,0
Wybrane produkty / grupy:					
zboża	11,9	11,0	16,5	14,8	13,5
ziemniaki	1,6	2,0	2,2	2,3	2,5
buraki cukrowe	10,0	5,0	5,2	4,8	3,9
warzywa	6,5	9,2	10,8	10,0	10,9
owoce	2,2	1,9	2,1	1,8	2,1
Żywiec rzeźny	41,6	40,4	35,6	39,4	36,8
w tym: bydło (bez cieląt)	4,7	4,8	4,9	5,8	6,9
świnie	28,5	25,1	21,4	24,5	20,2
drób	7,9	9,9	9,1	8,9	9,7
Mleko krowie	16,2	17,6	15,4	17,0	20,3
Jaja kurze	2,9	3,2	2,5	2,6	2,5

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

W 2015 roku proporcja województwo – kraj w produkcji żywca wieprzowego miała postać około 25 do 13%, mleka 20 do 17%, buraków cukrowych 4 do 2%, a odwrotnie: owoców 2 do 7%, jaj kurzych 3 do 6%. W pozostałych produktach lub ich grupach udziały były podobne. Obraz struktury pokazuje też dynamikę zmian na poszczególnych rynkach. W latach 2005-2015 w regionie traciły na znaczeniu buraki cukrowe i żywiec wieprzowy. W odniesieniu do buraków cukrowych, zmniejszenie udziału zostało spowodowane przede wszystkim spadkiem cen, gdyż ani powierzchnia zasiewów, ani plony nie mogły skutkować tak znaczącym przesunięciem. Zyskiwały warzywa, zboża, ziemniaki, mleko oraz drób. Wyraźniejszy obraz zmian w poszczególnych segmentach produkcji pokazują dane dotyczące powierzchni zasiewów i pogłównia zwierząt.

⁶⁷ Raport o sytuacji społeczno-gospodarczej województwa kujawsko-pomorskiego w 2017 r. – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy.

Rysunek 84. Udział produkcji towarowej w końcowej produkcji rolniczej (%)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

Powierzchnia zasiewów

Tabela 28. Porównanie powierzchni zasiewów w województwie kujawsko-pomorskim i w Polsce w roku 2006 i 2016 (ha)

Zasiewy	Woj. kujawsko-pomorskie		Polska	
	2006	2016	2006	2016
Zboża razem	628 271	617 848	8 387 537	7 462 417
Zboża podstawowe z mieszankami	605 028	536 683	7 991 401	6 758 097
– pszenica ozima	145 120	136 658	1 796 347	1 896 283
– pszenica jara	18 119	83 028	379 378	487 770
– żyto	67 372	55 427	1 318 004	760 975
– jęczmień ozimy	8 125	3 809	155 052	138 715
– jęczmień jary	124 464	93 854	1 065 544	787 436
– owies	13 275	11 817	539 074	477 852
– pszenżyto ozime	107 496	84 783	1 076 545	1219 778
– pszenżyto jare	8 392	16 018	117 737	183 742
– mieszanki zbożowe ozime	5 221	3 862	67 849	60 364
– mieszanki zbożowe jare	107 444	47 425	1 475 871	745 182
Rośliny przemysłowe	122 919	131 350	907 603	1 087 460
– buraki cukrowe	41497	43 493	262 046	205 550
– rzepak i rzepik	79 731	84 321	623 853	826 944
– len i konopie	357	86	4 833	8 015
– tytoń	1 334	964	16 871	12 335
Rośliny pastewne	97 476	95 616	1 116 300	1 094 018
– kukurydza na zielonkę	39 557	63 657	349 404	602 183
– strączkowe pastewne na zielonkę	7 940	2 053	115 723	34 200
– motylkowe, inne past. i trawy	45 919	29 159	610 542	450 369
Pozostałe	33 479	41 894	418 385	323 004
– warzywa	19 280	31 547	197 856	173 147
– truskawki i poziomki gruntowe	2 230	722	50 860	33 061
– inne	11 969	9 625	169 669	116 796

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego i Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

Powierzchnia uprawy zbóż charakteryzuje tę część zmian w organizacji gospodarstw, które są niekorzystne dla środowiska i które w tym przypadku polegają na daleko posuniętym uproszczeniu struktury upraw oraz odejściu od zasad zmianowania. Z jednej strony przyczynia się do tego zapotrzebowanie zwierząt ziarnożernych, a z drugiej łatwość uprawy, zbioru i przechowywania. Zdominowanie struktury zasiewów zbożami nie jest w regionie jeszcze tak duże jak ogólnie w kraju, do czego korzystnie przyczynia się większy areał upraw roślin przemysłowych – głównie rzepaku i buraków cukrowych oraz pozostałych, w których mieszczą się warzywa i np. zioła. W przypadku rzepaku zagrożeniem dla dużej powierzchni upraw w regionie (oprócz ewentualnej niekorzystnej sytuacji rynkowej) jest jego zawodność, zwiększająca się wraz z obserwowanym wzrostem strat z powodu wymarzeń zimowych, przymrozków w okresie kwitnienia i zdarzeń pogodowych, takich jak gradobicia czy nawałne deszcze. Natomiast dalszy znaczący obszar zasiewów zajęty burakami zależy w dużym stopniu od organizacji rynku cukru. Wycofanie się Unii Europejskiej z kwotowania na tym rynku było spowodowane kosztami produkcji, które są wysokie w porównaniu z wytwarzaniem cukru z trzciny i naciskami wynikającymi z liberalizacji handlu. Można się obawiać, że światowe zapotrzebowanie na cukier z buraków będzie obniżyć się w kolejnych latach. Niepokojąca jest także niska i nadal obniżana cena korzeni i kwestia ewentualnego zmniejszenia stawki dopłaty. Ponadto głównym celem producenta cukru jest maksymalizacja zysku, a w związku z tym mogą nasilić się występujące już obecnie ograniczenia w zawieraniu umów kontraktacyjnych lub przenoszenie kosztów na rolników, którzy posiadają grunty w miejscach odległych od cukrowni.

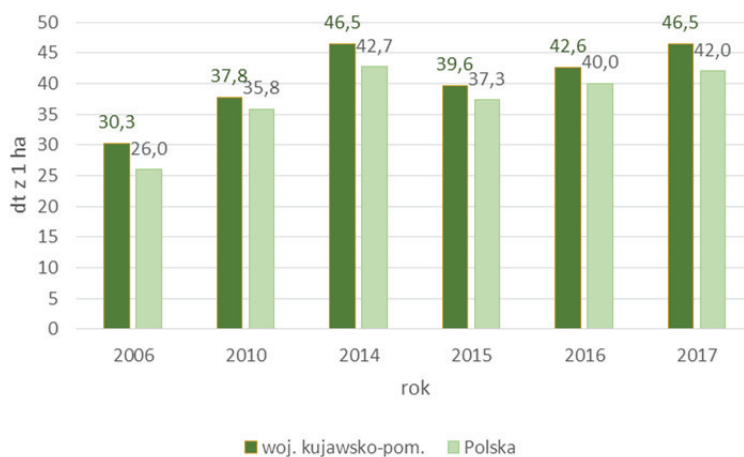
Wysokość plonów według gatunków podstawowych upraw

Wydajność poszczególnych upraw należałoby analizować na tle przebiegu pogody. Rolników w województwie, częściej niż w innych regionach Polski, spotykają ekstremalne zjawiska pogodowe – susze i niskie temperatury w okresie zimowym, które w częstych na Kujawach sytuacjach braku okrywy śnieżnej i przy silnych wiatrach powodują wyjątkowo duże straty w uprawach oziminy. W następstwie niekorzystnego dla wegetacji przebiegu pogody, mimo przewagi dobrych gleb i relatywnie bardzo wysokiego nawożenia, plony w województwie nie są już wyraźnie lepsze od średnich krajowych. Spośród 65 rekordów określających plony upraw i grup upraw, które GUS wyszacował w odniesieniu do zbiorów w 2016 roku, tylko w 30 przypadkach plony w województwie były wyższe od średnich plonów ustalonych dla Polski. Najczęściej były to plony upraw na nasiona (trawy, pastewne, strączkowe), dla których niski poziom opadów atmosferycznych w okresie dojrzewania decyduje o wielkości i jakości zbioru. Podobnie jest w przypadku pomidorów. Prawie wszystkie gatunki drzew i krzewów owocowych oraz wiele innych upraw w 2016 roku wyżej plonowało w innych częściach Polski. Plony podstawowych upraw w regionie i kraju w niektórych latach przedstawiają wykresy zamieszczone na kolejnych stronach.

Ryzyko intensywnej produkcji jest wysokie i rolnicy ograniczają intensywność, aby zabezpieczyć się przed stratami. Jest to sposób na radzenie sobie z ryzykiem. W praktyce rolnicy poszukują wydajności, która maksymalizuje dochody przy akceptowalnym poziomie ryzyka. Ten problem jest szczególnie istotny w regionach, gdzie klimat charakteryzuje się zmiennymi i nieprzewidywalnymi stanami pogody (co skutkuje m.in. deficytem wody w okresie wegetacji i jest najdotkliwsze w kujawsko-pomorskim i wielkopolskim). Można wnioskować, że stosowane w praktyce produkcyjnej nakłady są prawie wystarczające dla plonów w latach niekorzystnych, ale okazują się bardzo ograniczającymi plonowanie w latach dobrych.⁶⁸

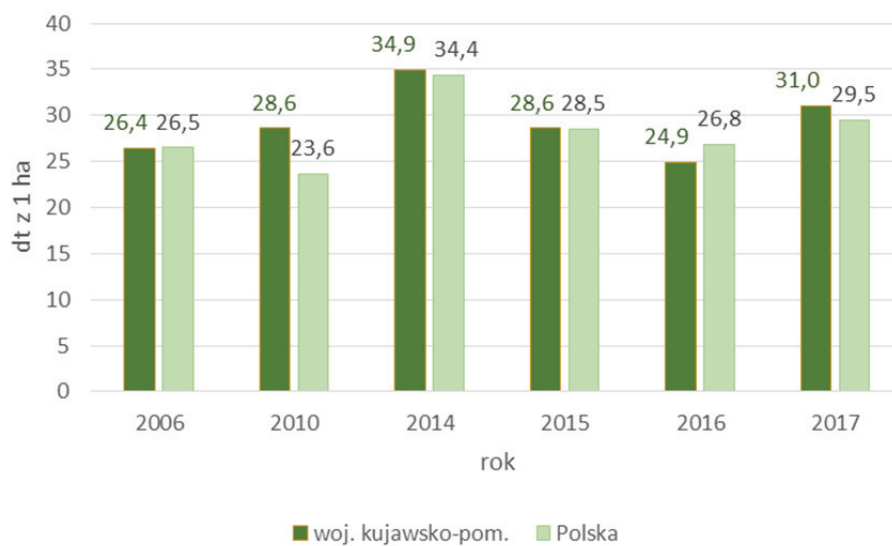
⁶⁸ Sobczyński T. 2017, Trzeba zmniejszyć tę lukę. Wywiad: M. Felińska, Przedsiębiorca rolny, 6(32), czerwiec 2017.

Rysunek 85. Plony zbóż (dt z 1 ha)

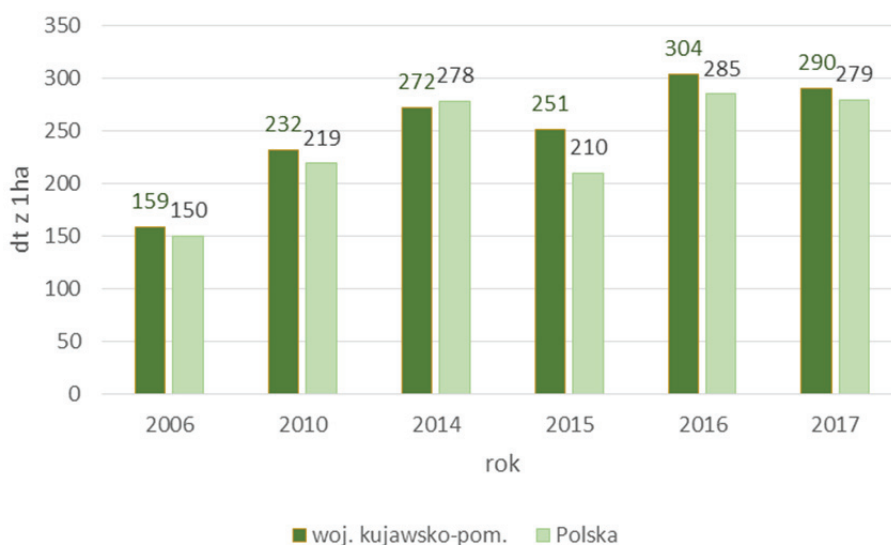
Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych GUS i Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

Rysunek 86. Plony rzepaku i rzepiku (dt z 1 ha)

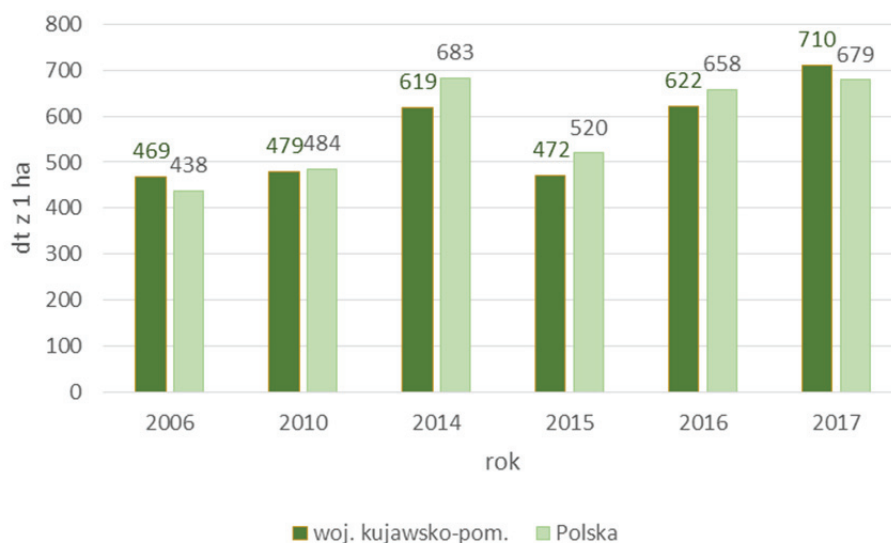
Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych GUS i Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

Rysunek 87. Plony ziemniaków (dt z 1 ha)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych GUS i Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

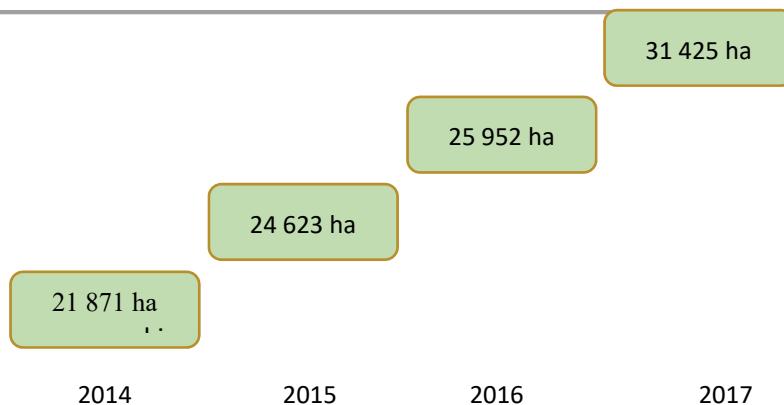
Rysunek 88. Plony buraków cukrowych (dt z 1 ha)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych GUS i Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

Produkcja owoców i warzyw

Produkcja owoców jest w województwie kujawsko-pomorskim mniejsza niż w innych, wyspecjalizowanych w tym kierunku regionach Polski. Udział województwa w krajowych zbiorach owoców z drzew, owoców z krzewów oraz truskawek i poziomki mieści się w przedziale 2-3% głównie z racji produkcji gatunków wiodących, tj. jabłek i truskawek, gdyż w przypadku śliwek, wiśni i czereśni przekracza 7%. Inna sytuacja ma miejsce w produkcji warzyw gruntowych, których duży udział w zasiewach od kilku lat wyróżnia region. Do niedawna można było mieć przekonanie, że uprawa warzyw będzie nową, trwałą specjalizacją rolnictwa w województwie, co sugerował wzrost powierzchni ich uprawy:

Obecnie, ze względu na skutki embarga w eksporcie do Rosji, powracające susze i zmiany na rynku pracy można obawiać się zmniejszenia obszaru uprawy warzyw w województwie, czego pierwsze oznaki są widoczne np. w przypadku obsadzonej powierzchni i przerobu pomidorów.

Tabela 29. Udział województwa kujawsko-pomorskiego w krajowej produkcji owoców i warzyw (2017 r.)

Wyszczególnienie	Województwo kujawsko-pomorskie (tony)	Polska (tony)	Udział województwa (%)
Warzywa gruntowe	622 258	4 583 273	13,6
Owoce z drzew	64 418	2 656 098	2,4
Owoce z krzewów	12 241	495 038	2,5
Truskawki i poziomki	5 498	177 921	3,1

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego

Tabela 30. Udział województwa kujawsko-pomorskiego w zbiorach niektórych warzyw i owoców (2017 r.)

Warzywa	Udział (%)	Owoce	Udział (%)
Pomidory gruntowe	27,5	Jabłka	2,1
Cebula gruntowa	26,6	Czereśnie	7,3
Ogórki gruntowe	6,6	Wiśnie	7,2
Marchew jadalna grunt.	14,7	Porzeczki	3,8
Buraki ćwikłowe gruntowe	8,3	Śliwki	8,0

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego

Pogłowie zwierząt

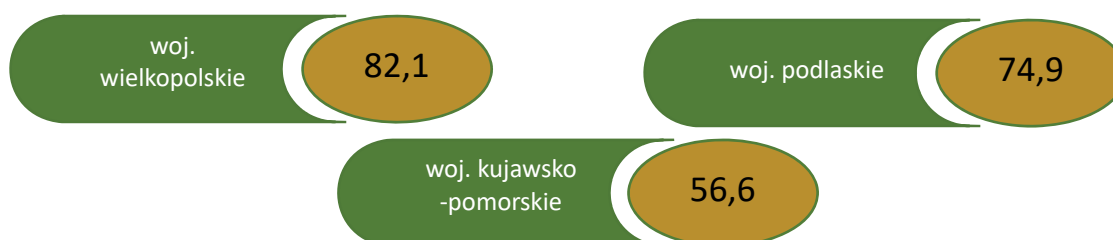
Liczebność stad ważniejszych zwierząt gospodarskich utrzymywanych w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 roku, na tle pogłowia w Polsce, przedstawia tabela 31.

Tabela 31. Pogłowie ważniejszych zwierząt gospodarskich w rolnictwie ogółem w 2016 roku

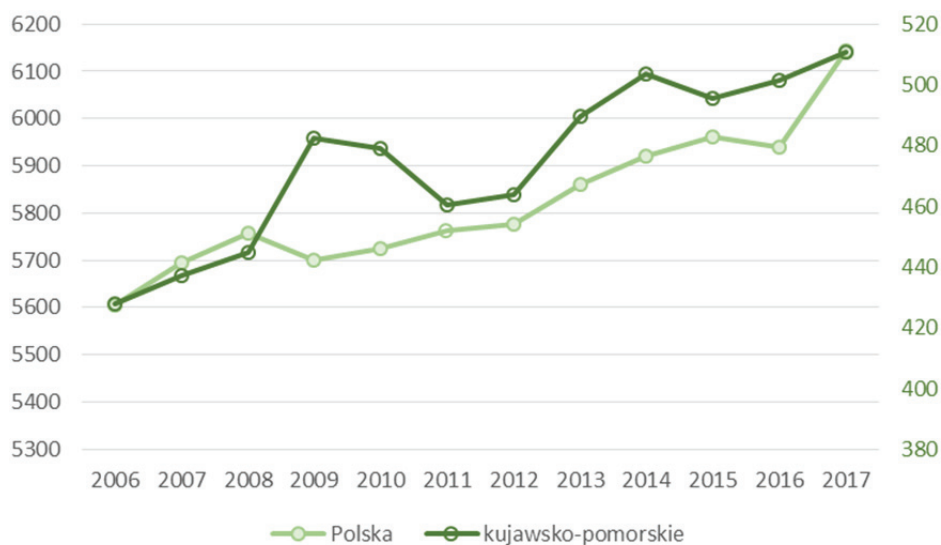
Zwierzęta gospodarskie	Kujawsko-pomorskie (szt.)	Polska (tys. szt.)	Udział województwa (%)
Bydło	501 502	5 939,0	8,4
– w tym krowy	159 958	2 332,2	6,9
Owce	9 163	239,1	3,8
Świnie	1 154 894	10 865,3	10,6
– w tym lochy	105 472	853,7	12,4
Drób kurzy	9 461 295	169 033	5,6

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego i Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

Obsada zwierząt gospodarskich na 100 ha użytków rolnych, wyrażona w przeliczeniowych sztukach dużych, była w 2016 roku wyższa niż średnio w Polsce, chociaż wyraźnie mniejsza niż w Wielkopolsce i w województwie podlaskim.

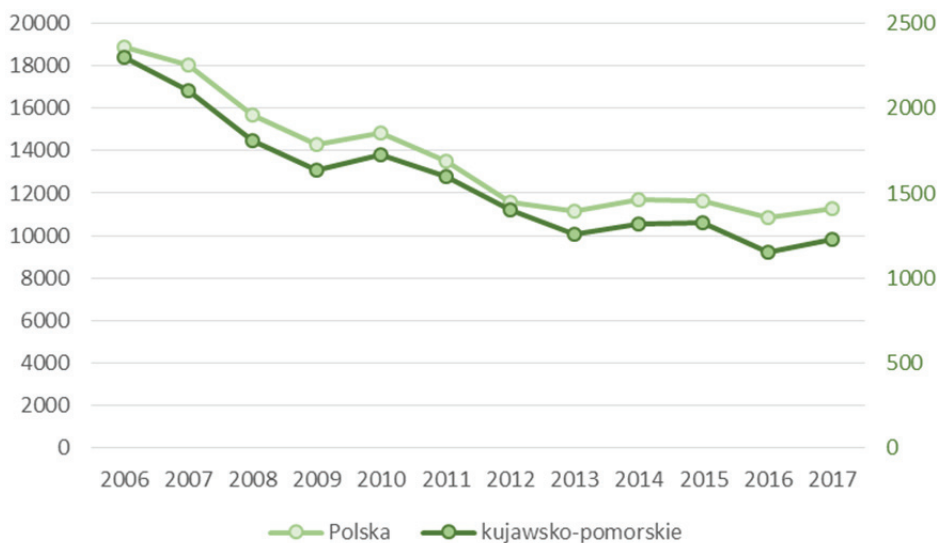

Rysunek 89. Porównanie zmian w pogłowiu bydła (tys. szt.)

Źródło 89 i 90: opracowanie KPODR na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego

Rysunek 90. Porównanie zmian w pogłowiu trzody chlewnej (tys. szt.)

Ze względu na zmniejszanie się liczby sztuk trzody chlewnej utrzymywanej w gospodarstwach województwa kujawsko-pomorskiego maleje również obsada zwierząt gospodarskich odniesiona do obszaru użytków rolnych. Według GUS w latach 2014-2016 liczba zwierząt przeliczona na sztuki duże zmniejszyła się w regionie z 57,2 do 56,6 (SD/100 ha). Spadek liczby utrzymywanych sztuk wystąpił w tym czasie w większości województw, z wyjątkiem Wielkopolski oraz województw lubuskiego i małopolskiego, w których po spadku w 2015 roku odnotowano wzrost wskaźnika obsady w kolejnym, 2016 roku. Mimo zmniejszenia stanów niektórych gatunków zwierząt, nadal ich ogólna obsada była w tymże roku w regionie wyższa o około jedną czwartą od przeciętnej w Polsce.

Rysunek 91. Porównanie zmian w pogłowie drobiu kurzego (tys. szt.)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego

Udział województwa kujawsko-pomorskiego w krajowym pogłowie drobiu nie jest wyjątkowo wysoki. Z ocen dokonywanych przez statystykę publiczną wynika, że w regionie utrzymywane jest blisko 7% krajowej populacji drobiu kurzego z wyraźnym wskazaniem na brojlery, ponieważ stado kur niosek stanowi nieco poniżej 4% liczebności stada występującego w kraju. Jeszcze mniejszy jest udział w ilości chowanych w Polsce indyków (niespełna 3%) oraz kaczek i pozostałego drobiu (trochę więcej niż 2%). Udział w pogłowie gęsi zbliża się do 9%, a drobiu ogółem sięga 6,5%. Trudno jednoznacznie ocenić sytuację występującą w sektorze drobiarskim w województwie, gdyż szybki przyrost liczebności stad w innych regionach uzyskiwany jest ostatnio przez duże, skoncentrowane inwestycje, które szybko zwiększają potencjał produkcyjny, ale niosą też liczne problemy dla terenu, na którym są lokalizowane.

Tabela 32. Obsada zwierząt w województwie (szt./100 ha użytków rolnych)

Zwierzęta / Rok	2005	2010	2013	2014	2016
Bydło	39,1	43,2	47,2	46,6	48,7
w tym krowy	16,2	16,4	15,1	15,6	15,5
Świnie	205,7	165,9	123,8	124,5	112,1
w tym lochy	21,4	17,6	11,7	11,7	10,2
Bydło, świnie, owce i konie w sztukach dużych	63,2	60,4	57,2	56,7	56,6

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego

Tabela 33. Produkcja żywca rzeźnego w województwie kujawsko-pomorskim (tys. ton)

Zwierzęta / Rok	2005	2010	2013	2015	2016
Bydło bez cieląt	50,5	44,9	64,0	69,9	84,2
Świnie	266,4	256,1	290,8	262,2	297,7
Drób	91,6	117,1	147,2	147,5	169,0

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy (roczniki statystyczne województwa kujawsko-pomorskiego)

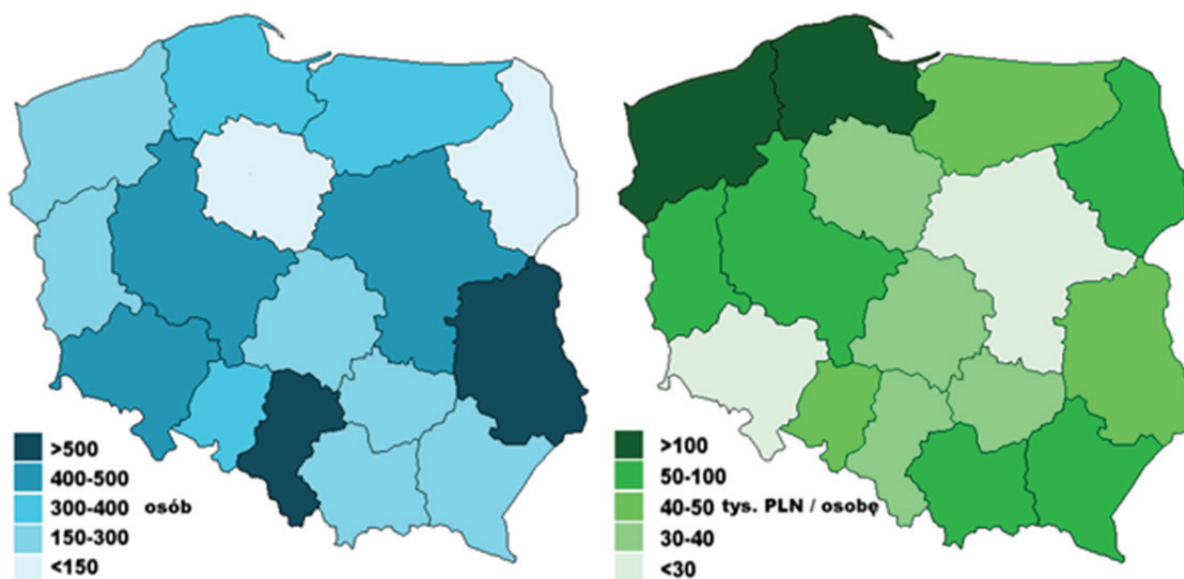
Dane statystyczne charakteryzujące produkcję zwierzęcą w województwie kujawsko-pomorskim pokazują niekorzystne zmiany w pogłowie trzody chlewnej. Od wielu dekad chów świń był specjalnością regionu i mimo, że regres dotyka całą Polskę, to można zaobserwować powiększanie się dystansu, zwłaszcza do Wielkopolski, oraz zbliżające się do naszych wskaźników wyniki producentów z województw łódzkiego i pomorskiego. Począwszy od 2012 roku, co widać na wykresie (rys. 90), przez cztery lata trwał w regionie spadek liczebności zwierząt. Był zatem dużo dłuższy i głębszy niż w Polsce. Województwo nadal utrzymuje dobrą pozycję w hodowli tego gatunku. Mimo spadku liczby utrzymywanych świń, produkcja żywca rzeźnego obniżyła się w mniejszym stopniu ze względu na rosnącą skalę tuczu w systemie nakładczym. Z powodu wysokiego zagrożenia dla stad ze strony afrykańskiego pomoru świń, trudno prognozować szybki rozwój tego kierunku produkcji w najbliższym czasie. Dalsze ograniczenie skali chowu, a tym bardziej rezygnacja z produkcji w gospodarstwach hodowlanych, byłyby dla rolnictwa w województwie wyjątkowo dużą stratą.

W pogłowie bydła występuje trend wzrostowy, chociaż trudno utrzymać, że dynamika ma silne podstawy, gdyż wahania widoczne na wykresie (rys. 89) pokazują dużą zależność m.in. od warunków pogodowych w poszczególnych latach. Obsada krów jest dość stabilna, chociaż wykazuje niewielki trend spadkowy, zwłaszcza jeśli uwzględni się liczbę krów na 100 ha użytków rolnych w 2017 roku – 14,5 sztuki. Nadal trwa proces przesuwania krów z małych stad do większych, czemu towarzyszy wzrost wydajności. Można zakładać, że zwiększająca się liczebność bydła ma ścisłe powiązanie z upowszechnianiem uprawy kukurydzy. Tym samym, ewentualne, a bardzo prawdopodobne zagrożenia dla dalszego efektywnego zwiększania powierzchni uprawy kukurydzy byłyby równocześnie zagrożeniem dla chowu bydła. Opas bydła rozwija się dwukierunkowo. Przybywa gospodarstw ze stadami i sztuk bydła ras mięsnych w stadach już istniejących, a z drugiej strony wiele gospodarstw wraca do chowu zwierząt drogą opasu bydła HF.

Towarowy chów drobiu rozwija się sam – w znaczeniu: przy praktycznie braku pomocy publicznej ukierunkowanej na ten segment produkcji. Natomiast postępuje redukcja tradycyjnego chowu zagrodowego, może z wyjątkiem gęsi. Gęsina jest w regionie skutecznie promowana i za sprawą hodowli ulokowanej w województwie powoli wraca na krajowe i zagraniczne stoły, dając możliwość odnowienia chowu również w gospodarstwach rodzinnych. Około 12% gęsiny wytwarzanej w Polsce pochodzi z regionu.

Znaczącą pozycją w strukturze gospodarki żywnościowej województwa kujawsko-pomorskiego jest rybactwo. Trudno zestawiać jego skalę z podstawowymi kierunkami, ale w dolinach Drwęcy, Brdy i Noteci gospodarka stawowa ma długie tradycje. Wisła i jeziora są podstawą działalności ogniw Polskiego Związku Wędkarskiego (PZW), głównie w rybactwie rzeczonym i jeziorowym. W czerwcu 2017 roku okręgi PZW w Bydgoszczy i Toruniu skupiały prawie 26 tys. wędkarzy. Kilkadziesiąt gospodarstw rybackich funkcjonuje na tyle długo, by kontynuować działalność w kolejnych latach. Ponadto działalność lokalnych grup rybackich jest okazją do powrotu do wcześniejszego wykorzystywania w kierunku produkcyjnym małych zbiorników wodnych w gospodarstwach rolnych czy jezior na terenach Lasów Państwowych.

Rysunek 92. Zatrudnienie i wartość sprzedanych ryb konsumpcyjnych na zatrudnionego w poszczególnych województwach w 2013 roku

Źródło: Analiza „obszaru rybackiego i akwakultury” w 2013 roku – Instytut Rybactwa Śródlądowego w Olsztynie

Z danych udostępnionych przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi wiadomo, że podmioty uprawiane do rybactwa w województwie, które korzystają z 9% powierzchni wód w kraju, pozyskały w 2013 roku około 178 ton ryb. W rejestrach Głównego Inspektora Weterynarii jest obecnie ponad dwieście obiektów w województwie kujawsko-pomorskim, w których prowadzona jest działalność rybacka. Gospodarstwa rybackie występowały w dziesięciu powiatach. Były w nich zatrudnione 152 osoby, a roczna produkcja ryb przekraczała 400 ton (według sprawozdań RRW-22, w 2016 r. 428 ton karpia i 48 ton pstrąga⁶⁹). Pod tym względem wyróżnia się powiat nakielski, w którym zlokalizowane jest największe w regionie Gospodarstwo Rybackie Hodowli Karpia w Ślesinie, z produkcją sięgającą połowy ryb produkowanych w województwie kujawsko-pomorskim. Z cyklicznych ocen⁷⁰ wynika, że w północnej części regionu efekty produkcji rybackiej są lepsze. Ogólnie, produkcja jeziorowa przynosi średnio około 7,4 kg ryb z hektara powierzchni, co jest wynikiem (2016 r.) wpisującym się w trwający już dość długo trend spadkowy. Producenci ryb i użytkownicy wód borykają się też, podobnie jak rolnicy, z niedoborem i złą jakością wód oraz nadmierną populacją kormorana.

Działalność pasieczna, podobnie jak rybactwo, ma otwarte rynki zbytu, ponieważ konsumpcja miodu znacznie przewyższa jego produkcję. O potencjale tego działu wspomniano przy okazji omawiania organizacji społecznych i zawodowych na obszarach wiejskich. Można uzupełnić zawarte tam dane, że poza związkami pszczelarzy jest znaczna liczba osób, producentów i hobbystów, którzy zajmują się pszczołami. W ocenie osób związanych ze środowiskiem, około jedna trzecia pszczelarzy nie jest członkami związków. Sytuacja pszczół skupia uwagę coraz większej części społeczeństwa, ale też inspiruje wiele działań, w tym w województwie kujawsko-pomorskim np. głównego przetwórcy rzepaku, producenta nawozów czy Kujawsko-Pomorskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego, w którym prowadzona jest pasieka hodowlana.

Rozmieszczenie produkcji

⁶⁹ A. Lirski, L. Myszkowski – Polska akwakultura w 2016 roku na podstawie analizy kwestionariuszy RRW-22. Część 1. – Zakład Rybactwa Stawowego w Żabiercu, Instytut Rybactwa Śródlądowego w Olsztynie.

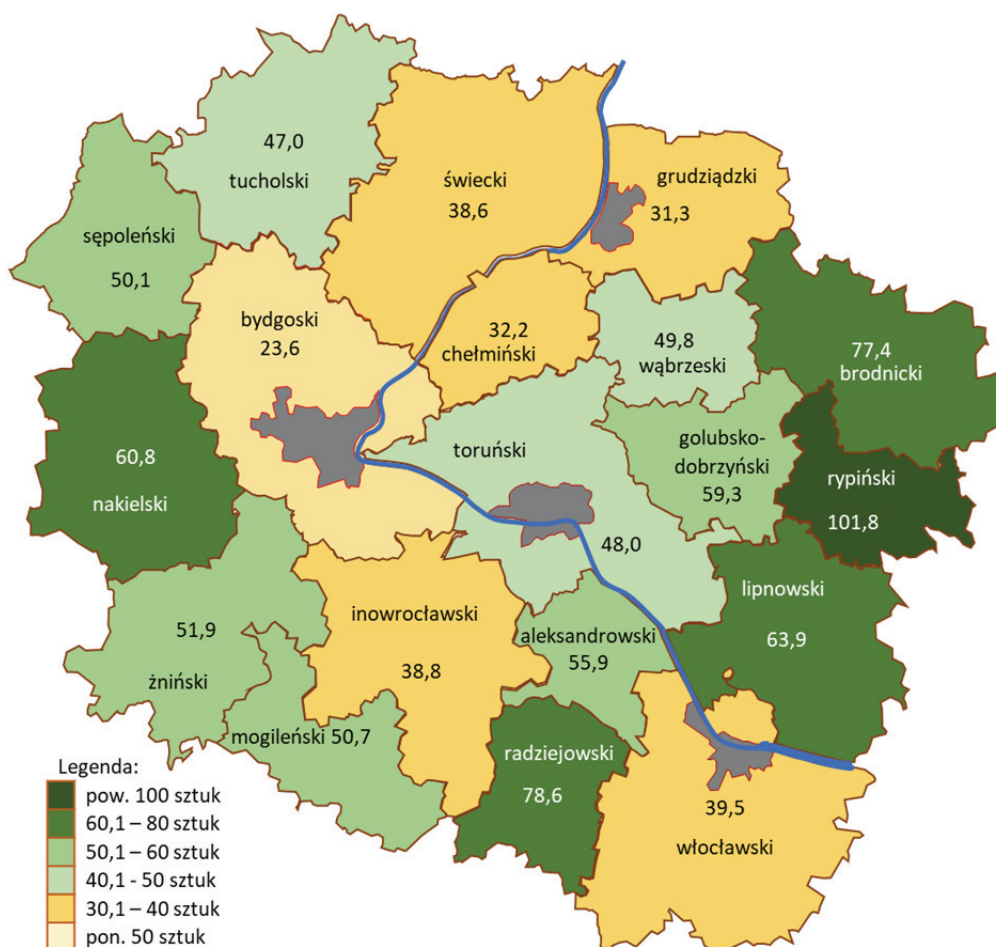
⁷⁰ Działalność gospodarstw rybackich w 2016 roku – uwarunkowania ekonomiczne, prawne i ekologiczne, Instytut Rybactwa Śródlądowego w Olsztynie.

Dla pełniejszej oceny stanu rolnictwa konieczna jest wiedza o rozmieszczeniu gospodarstw i produkcji. W odniesieniu do chowu głównych gatunków zwierząt gospodarskich takie możliwości dają informacje udostępnione przez Biuro Rejestracji Zwierząt Oddziału Regionalnego ARiMR w Toruniu. Na przełomie lat 2017/2018 w ewidencji Agencji było zarejestrowanych:

- 525 992 szt. bydła w 22 115 stadach,
- 9 942 szt. owiec w 254 stadach,
- 2 718 szt. kóz w 453 stadach,
- 1 346 622 szt. świń w 31 046 stadach.

Najwięcej **bydła** utrzymywano w 2017 roku w powiecie brodnickim – ponad 46 tys. sztuk, ale uwzględniając powierzchnie gruntów rolnych w poszczególnych powiatach, największe zagęszczenie bydła występowało w powiecie rypińskim – 101,8 sztuk na 100 ha zgłoszonych do jednolitej płatności obszarowej. Oprócz powiatów rypińskiego i brodnickiego, duża obsada zwierząt tego gatunku występowała też w powiatach radziejowskim, lipnowskim, a najmniejsza w powiecie bydgoskim. Przeciętne stado bydła liczyło w województwie kujawsko-pomorskim na koniec 2017 roku prawie 24 sztuki, przy znacznej rozpiętości: od nieco ponad 15 sztuk w powiecie lipnowskim do prawie 37 sztuk w gospodarstwie w powiecie nakielskim. Statystycznie, najbardziej skoncentrowana produkcja – największe stada występowały w gospodarstwach powiatów nakielskiego, żnińskiego i mogileńskiego, natomiast najmniejsze we wspomnianym już powiecie lipnowskim oraz w powiatach: włocławskim, tucholskim i rypińskim. Wymieniona wyżej liczba stad zarejestrowanych w ARiMR wskazuje, że w omawianym okresie w około 35% gospodarstw w województwie kujawsko-pomorskim o powierzchni powyżej 1 ha gruntów rolnych utrzymywano bydło. Z liczby gospodarstw korzystających z płatności do krów, w proporcji do liczby siedzib stad można wnioskować, że w powiatach rypińskim, sępoleńskim, nakielskim w stadach bydła jest duży udział krów. W powiatach aleksandrowskim, mogileńskim, włocławskim najmniejszy odsetek gospodarstw z chowem bydła korzysta z płatności do krów, co oznacza, że większa część producentów zajmuje się w tych powiatach opasem bydła, chociaż niekonieczne ras mięsnych. W porównaniu z wynikami spisu w 2010 roku, stany bydła zwiększyły się w większości powiatów, procentowo najbardziej w powiecie inowrocławskim, mogileńskim i brodnickim. Wyjątkami są powiaty bydgoski, w którym nastąpił spadek, oraz toruński, w którym obsada bydła utrzymała się na bardzo zbliżonym poziomie.

Rysunek 93. Liczba sztuk bydła (obsada) w powiatach województwa kujawsko-pomorskiego przypadająca na 100 ha gruntów rolnych zgłoszonych do płatności (JPO) w 2017 roku

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych udostępnionych przez Biuro Rejestracji Zwierząt Oddziału Regionalnego ARiMR w Toruniu

Najwięcej **świń** utrzymują rolnicy w powiecie żnińskim. Na koniec 2017 roku było w tym powiecie ponad 183,5 tys. sztuk trzody chlewnej, czyli prawie 14% pogłowia utrzymywanego w tym czasie w województwie kujawsko-pomorskim. Tam też jest największe zagęszczenie zwierząt – ponad 285 szt. na 100 ha gruntów rolnych oraz najwyższa przeciętna liczebność stad – niemal 120 szt. w gospodarstwie. Drugim w kolejności powiatem z zaawansowaną specjalizacją w chowie świń jest powiat golubsko-dobrzyński, w którym zagęszczenie zwierząt tego gatunku również przekracza 200 szt. na 100 ha gruntów objętych jednolitą płatnością obszarową. Łączna liczba świń jest co prawda większa w dużych powiatach – świeckim, brodnickim i inowrocławskim, ale w odniesieniu do powierzchni gruntów rolnych w powiecie golubsko-dobrzyńskim jest ich więcej. Wspomniany rejon jest też wyjątkowy z innego względu, gdyż ponad 80% gospodarstw powyżej 1 ha zajmuje się produkcją żywca wieprzowego, chowem prosiąt albo hodowlą. Przeciętne stado trzody chlewnej liczyło na koniec 2017 roku w województwie kujawsko-pomorskim 43,4 sztuki, przy dużych różnicach: od około 14 szt. w powiecie radziejowskim, w którym świń chowa się najmniej, do prawie 120 szt. we wspomnianym wcześniej powiecie żnińskim. Stany świń ujawnione w poszczególnych powiatach w 2010 roku (PSR), odniesione do powierzchni użytków rolnych uległy dużym zmianom. Największy spadek obsady zwierząt nastąpił w powiatach włocławskim, radziejowskim, chełmińskim i bydgoskim – o około połowę. W trzech powiatach w latach 2010-2017 miał miejsce wzrost liczby świń: rypińskim (ok. 20%), nakielskim (ok. 8%) i inowrocławskim (ok. 6%).

Rysunek 94. Liczba świń (obsada) w powiatach województwa kujawsko-pomorskiego przypadająca na 100 ha gruntów rolnych zgłoszonych do płatności (JPO) w 2017 roku

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych udostępnionych przez Biuro Rejestracji Zwierząt Oddziału Regionalnego ARiMR w Toruniu

Chów **owiec** jest prowadzony w niewielkiej skali. W ewidencji ARiMR pozostały 254 stada, rozmieszczone we wszystkich powiatach województwa. Najwięcej zwierząt pozostaje zarejestrowanych w powiecie nakielskim oraz w powiatach inowrocławskim i żnińskim. Podobna sytuacja dotyczy **kóz** – z tym, że zwierząt tego gatunku jest jeszcze mniej niż owiec, a nieco większa koncentracja gospodarstw utrzymujących kozy i samych zwierząt występuje w powiatach bydgoskim, chełmińskim i włocławskim. Rozmieszczenie **drobiu** nie uległo dużym zmianom od 2010 roku, może z wyjątkiem powiatu brodnickiego, w którym zwiększyła się liczba kur niosek. Nadal towarowy chów drobiu koncentruje się głównie w pobliżu dużych miast. Największe stada drobiu kurzego skupione są w powiecie bydgoskim, a zwłaszcza w gminie Solec Kujawski oraz w powiecie aleksandrowskim – głównie w gminach Aleksandrów Kujawski i Zakrzewo, a także w powiecie toruńskim – szczególnie w gminach Zławieś Wielka, Lubicz i Łysomice. Inne gatunki drobiu są utrzymywane w wielu powiatach, ale najczęściej jest ich w powiecie inowrocławskim (przede wszystkim indyków i gęsi) oraz w powiecie lipnowskim (gęsi).

Mniej aktualnych danych ilustruje rozmieszczenie poszczególnych **upraw**. Przytaczane w poprzednich punktach informacje na temat arealu objętego niektórymi płatnościami nie obejmuje w wielu przypadkach całej powierzchni obsadzonej bądź obsiewanej danym gatunkiem – np. pomidorami czy ziemniakami, gdyż wsparcie dotyczy tylko powierzchni przeznaczanej na dostawy do przerobu przemysłowego. Podobnie jest z truskawkami, które często uprawiane są na bardzo małych powierzch-

niach, a wymagany do przyznania płatności obszar uprawy ma wynosić przynajmniej 0,10 ha. Bliska rzeczywistej skali zasiewów jest zapewne powierzchnia uprawianych w województwie kujawsko-pomorskim buraków cukrowych, gdyż rolnicy rzadko decydują się na ich produkcję bez umów kontraktacyjnych i zwykle działki gruntu zajęte tą rośliną są dość duże ze względu na wymogi mechanicznego zbioru. Z danych udostępnionych przez ARiMR wynika, że w 2017 roku największe powierzchnie uprawy **buraków cukrowych** zgłosili do biur powiatowych rolnicy z powiatów: inowrocławskiego (ok. 5,6 tys. ha), toruńskiego (ok. 4,8 tys. ha) i włocławskiego (ok. 4,5 tys. ha). Jednak największy udział w stosunku do ogólnej powierzchni zgłaszanej do wsparcia bezpośredniego (JPO) buraki cukrowe zajmowały w powiecie mogileńskim (8%). Duża koncentracja uprawy tego gatunku charakteryzowała też (w kolejności) powiaty: toruński, golubsko-dobrzyński, aleksandrowski, inowrocławski, chełmiński, nakielski, radziejowski i włocławski, w których buraki zajmowały przynajmniej 5% obszaru zgłaszanego do wsparcia bezpośredniego przez właścicieli i użytkowników gospodarstw. Wnioski o tzw. płatność cukrową były składane we wszystkich Biurach Powiatowych Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w regionie, jednak w BP w Tucholi, Sępólnie Krajeńskim i Świeciu nad Wisłą dotyczyły powierzchni kilkudziesięciu do kilkuset hektarów, nie przekraczając w tych powiatach 1% obszaru zgłaszanego do wsparcia bezpośredniego.

O dopłatę do powierzchni uprawy **ziemniaków skrobiowych** wystąpiło w 2017 roku ponad tysiąc gospodarstw zlokalizowanych głównie w powiatach żnińskim, inowrocławskim i mogileńskim ze względu na bliskość zakładów przetwórczych. W wymienionych powiatach uprawiano ponad 3 tys. ha ziemniaków przetwarzanych na skrobię, czyli 41% powierzchni zgłoszonej do wsparcia płatnością skrobiową w województwie kujawsko-pomorskim. Po kilkaset hektarów ziemniaków skrobiowych zgłoszono do płatności w powiatach (w kolejności): włocławskim, sępoleńskim, nakielskim, brodnickim, aleksandrowskim, golubsko-dobrzyńskim, tucholskim oraz rypińskim. W pozostałych powiatach zgłoszenia dotyczyły arealu uprawy od kilkunastu do dwustu hektarów – najmniej w powiatach grudziądzkim, chełmińskim i świeckim.

Po podzieleniu wsparcia do uprawy roślin wysokobiałkowych na pomoc dla rolników uprawiających **rośliny strączkowe** (bobowate) na nasiona i na pomoc do uprawy roślin pastewnych można oceniać rozmieszczenie przestrzenne gospodarstw i powierzchni upraw dopiero po podkreśleniu zmian w wymogach dotyczących tej pierwszej grupy. Obszar obsiewany roślinami określanymi tradycyjnie jako strączkowe może być obecnie uznawany za spełniający jeden z wymogów tzw. zazielenienia – czyli obszar proekologiczny pod warunkiem, że nie będą na nim stosowane chemiczne środki ochrony roślin, co w wielu gospodarstwach, ze względu na presję chwastów i szkodników, stawia pod znakiem zapytania celowość takiej uprawy. Głównie z tego powodu należy spodziewać się wkrótce znacznego zmniejszenia powierzchni gruntów obsiewanych roślinami strączkowymi – tym bardziej, że dotychczasowy wzrost produkcji krajowych źródeł białka najwyraźniej wyprzedził możliwości ich paszowego wykorzystania, o czym świadczą niskie ceny skupu nasion. W 2017 roku do wsparcia zgłoszono w województwie kujawsko-pomorskim ponad 21 tys. ha upraw roślin strączkowych z przeznaczeniem na zbiór nasion, czyli około 2% powierzchni gruntów rolnych objętych w regionie wsparciem bezpośrednim. Więcej niż podwójny udział tej grupy upraw w porównaniu z przeciętnym Agencja odnotowała w powiecie tucholskim (4,6%). Duże powierzchnie uprawy zgłoszono też w powiatach: sępoleńskim, bydgoskim, świeckim, włocławskim i lipnowskim, natomiast małe w powiatach: rypińskim, radziejowskim, chełmińskim, mogileńskim i brodnickim.

Wnioski o przyznanie płatności do powierzchni uprawy **pomidorów** dostarczanych do zakładów przetwórczych złożono do siedmiu biur powiatowych. Najwięcej w powiatach włocławskim, lipnowskim

i aleksandrowskim – w pobliżu zakładów przetwarzających pomidory. Po kilka wniosków, niekiedy na duże powierzchnie uprawy, przyjęty też biura w Grudziądzu, Radziejowie, Inowrocławiu i Toruniu.

Wnioski o wsparcie w przypadku płatności niezwiązanej do **tytoniu** odnotowano w piętnastu Biurach Powiatowych ARiMR, z wyjątkiem biur w powiatach: bydgoskim, radziejowskim, sępoleńskim i żnińskim. Deklarowana masa surowca tytoniowego zgłaszana do płatności była największa w powiecie grudziądzkim (ponad 71%), a znacząca także w powiatach golubsko-dobrzyńskim i świeckim – po około 8%. Łączna liczba wnioskodawców w województwie wyniosła w 2017 roku 1078, a deklarowana ilość surowca – około 4,6 tys. ton.

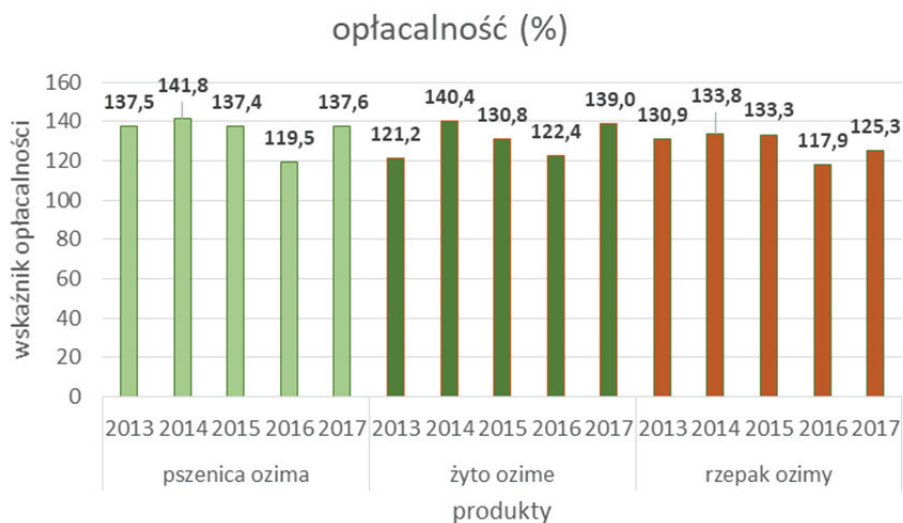
Wnioskowanie o płatność do powierzchni uprawy **truskawek** wskazuje, że znaczenie tych owoców w rolnictwie województwa jest niewielkie. Łączny obszar zgłoszony do wsparcia w 2017 roku nie osiągnął tysiąca hektarów. W czterech powiatach zgłoszona powierzchnia przekraczała obszar 100 ha (bydgoski, lipnowski, włocławski, świecki), z których tylko w powiecie włocławskim łączny obszar osiągnął 200 ha. Z kolei w kilku powiatach liczba wnioskodawców wynosiła tylko kilku lub kilkunastu, a zgłaszana powierzchnia nie przekraczała 10 ha. Taką sytuację odnotowano w powiatach aleksandrowskim, chełmińskim, rypińskim, toruńskim, wąbrzeskim i żnińskim. W większości wniosków średnie powierzchnie uprawy truskawek były niewielkie – najczęściej poniżej 1 ha w gospodarstwie. Jedynie w powiatach nakielskim, świeckim, sępoleńskim i bydgoskim były to przeciętnie kilkuhektarowe obszary uprawy.

Dopłata do powierzchni uprawy **lnu** była w omawianym roku wnioskowana w siedmiu powiatach przez kilkanaście gospodarstw, zgłaszających od kilku do kilkunastu hektarów uprawy w poszczególnym powiecie. Kilkunastohektarowe powierzchnie zostały zgłoszone w powiatach grudziądzkim, inowrocławskim i bydgoskim, a kilkuhektarowe w powiatach sępoleńskim, tucholskim, włocławskim oraz brodnickim. Jeszcze mniejszy obszar uprawy, niespełna 13 ha, zgłoszono do wsparcia w regionie w ramach płatności do powierzchni uprawy **konopi włóknistych** – całość w powiecie inowrocławskim. Z informacji udostępnionych przez ARiMR wynika, że w województwie kujawsko-pomorskim prowadzone są dwie plantacje **chmielu**, których użytkownicy korzystają ze wsparcia.

Opłacalność produkcji

Zapewnienie opłacalności produkcji w rolnictwie jest jednym z najtrudniejszych zadań w polityce rolnej, ponieważ decyduje o niej bardzo szeroki zestaw czynników, w tym wiele niezależnych od rolników. Ponadto gospodarstwa są bardzo różne i w każdym z nich może być inna opłacalność wytwarzania danego produktu, chociażby ze względu na różną skalę produkcji (powierzchnię uprawy, wielkość stada zwierząt). Jednym z szerszych badań tego zagadnienia są oceny prowadzone w systemie „Agrokoszty”, realizowanym w gospodarstwach prowadzących rachunkowość FADN (Farm Accountancy Data Network) poprzez zbieranie, weryfikowanie i opracowywanie dodatkowych danych odnoszących się do badanych działalności. Przedstawione poniżej wskaźniki opłacalności wybranych produktów rolnych są uzyskane we wspomnianym systemie w skali kraju. Należy podkreślić, że zarówno wielkość produkcji, jak i wyniki produkcyjne uzyskiwane w gospodarstwach prowadzących rachunkowość są zwykle lepsze od przeciętnych. Na przykład, średni plon uzyskany w gospodarstwach biorących udział w omawianym badaniu kosztów wynosił w przypadku pszenicy ozimej od 59,5 do 69,8 dt, żyta ozimego od 34,8 do 40,6 dt, a rzepaku ozimego od 28,4 do 41,8 dt, czyli przewyższał przeciętne plony.

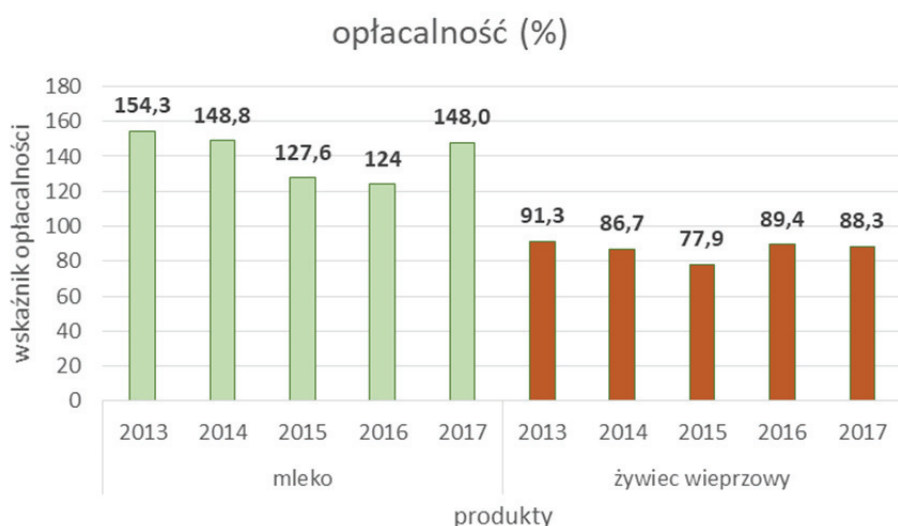
Rysunek 95. Opłacalność produkcji wybranych produktów roślinnych w gospodarstwach systemu AGROKOSZTY

Źródło: Augustyńska IERiGŻ 2018

Uwaga o wyższym poziomie organizacji gospodarstw prowadzących rachunkowość jest istotna również w innych miejscach niniejszego opracowania, w których przytaczane są wyniki uzyskiwane w sieci gospodarstw objętych rachunkowością FADN. Przeciętna powierzchnia uprawy analizowanych roślin w gospodarstwie wynosiła odpowiednio: 22–24 ha, 10–12 ha, 18 ha. Średnioroczna liczba krów w gospodarstwie objętym badaniem opłacalności produkcji mleka wynosiła 26–27 sztuk. Przeciętna roczna produkcja brutto żywca wieprzowego w gospodarstwie ocenianym pod kątem opłacalności chowu trzody chlewnej zawierała się w przedziale od 418 do 452 dt.

Rysunek 96. Opłacalność produkcji wybranych produktów zwierzęcych w gospodarstwach systemu AGROKOSZTY

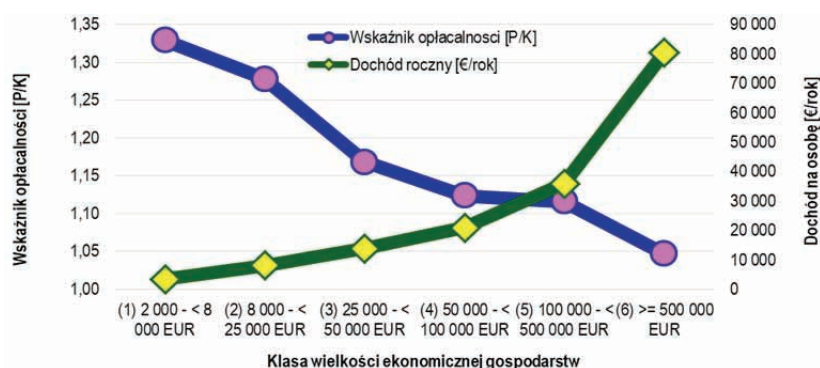

Źródło: Augustyńska IERiGŻ 2018

Wskaźnik opłacalności (wartość produkcji ogółem / koszty produkcji ogółem) po stronie produkcji uwzględnia dopłaty. W latach 2013-2017 udział dopłat w dochodzie z działalności został np. w przypadku pszenicy ozimej ustalony średnio na 44,6%, a w odniesieniu do produkcji mleka na 21,1%.

Opłacalność i dochodowość oceniane w okresie wieloletnim wykazują ważną tendencję, przynajmniej w rolnictwie europejskim polegającą na tym, że wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstw rośnie dochodowość pracy rolników, ale jednocześnie maleje jednostkowa nadwyżka ekonomiczna (wskaźnik opłacalności). W gospodarstwach z najmniejszej klasy wielkości ekonomicznej ((1) 2000 -< 8000 EUR) 1,00 euro zaangażowane w produkcję generowało przeciętnie 1,33 euro zwrotu, podczas gdy w klasie największej ((6) >= 500000 EUR) tylko 1,05 euro. Mimo wysokiej opłacalności jednostkowej, ze względu na niewielki obrót małe gospodarstwa uzyskiwały zaledwie około 3 500 euro dochodu na osobę w roku, podczas gdy największe – około 80 600 euro. To zawężenie „pola manewru” zwiększa wymagania stawiane kierującemu gospodarstwem, co w połączeniu z rosnącym ryzykiem rynkowym spowodowanym globalizacją i ryzykiem przyrodniczym wynikającym z ocieplania klimatu, staje się wielkim wyzwaniem (rys. 97).

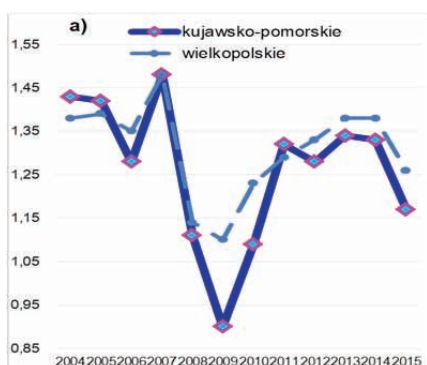
Rysunek 97. Wpływ wielkości ekonomicznej na opłacalność i dochodowość produkcji rolniczej w Unii Europejskiej; średnia dla lat 2004-2013

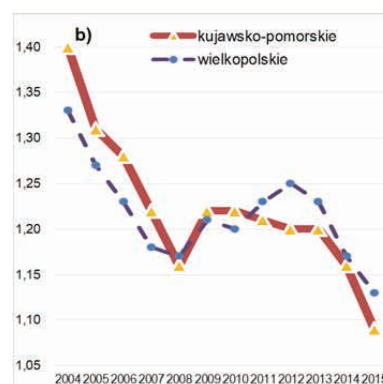
Źródło: Sobczyński KPODR 2016⁷¹

Najwyższą opłacalność produkcji w województwie kujawsko-pomorskim osiągały gospodarstwa ogrodnicze (TF20) i polowe (TF15), a najniższą wielostronne (TF80). Te ostatnie, obok gospodarstw trzodowych (TF51), odnotowały też w latach 2004-2015 najsilniejszy trend spadkowy. W badanym okresie występowała również duża zmienność opłacalności, zapewne jako skutek oddziaływania warunków przyrodniczych i rynkowych (rys. 99). Porównanie opłacalności produkcji w województwach kujawsko-pomorskim i wielkopolskim wskazuje, że to pierwsze traci dystans do regionu sąsiedniego (rys. 98).

Rysunek 98. Porównanie opłacalność produkcji a) w gospodarstwach mlecznych (TF45) i b) trzodowych w województwach kujawsko-pomorskim i wielkopolskim w latach 2004-2015

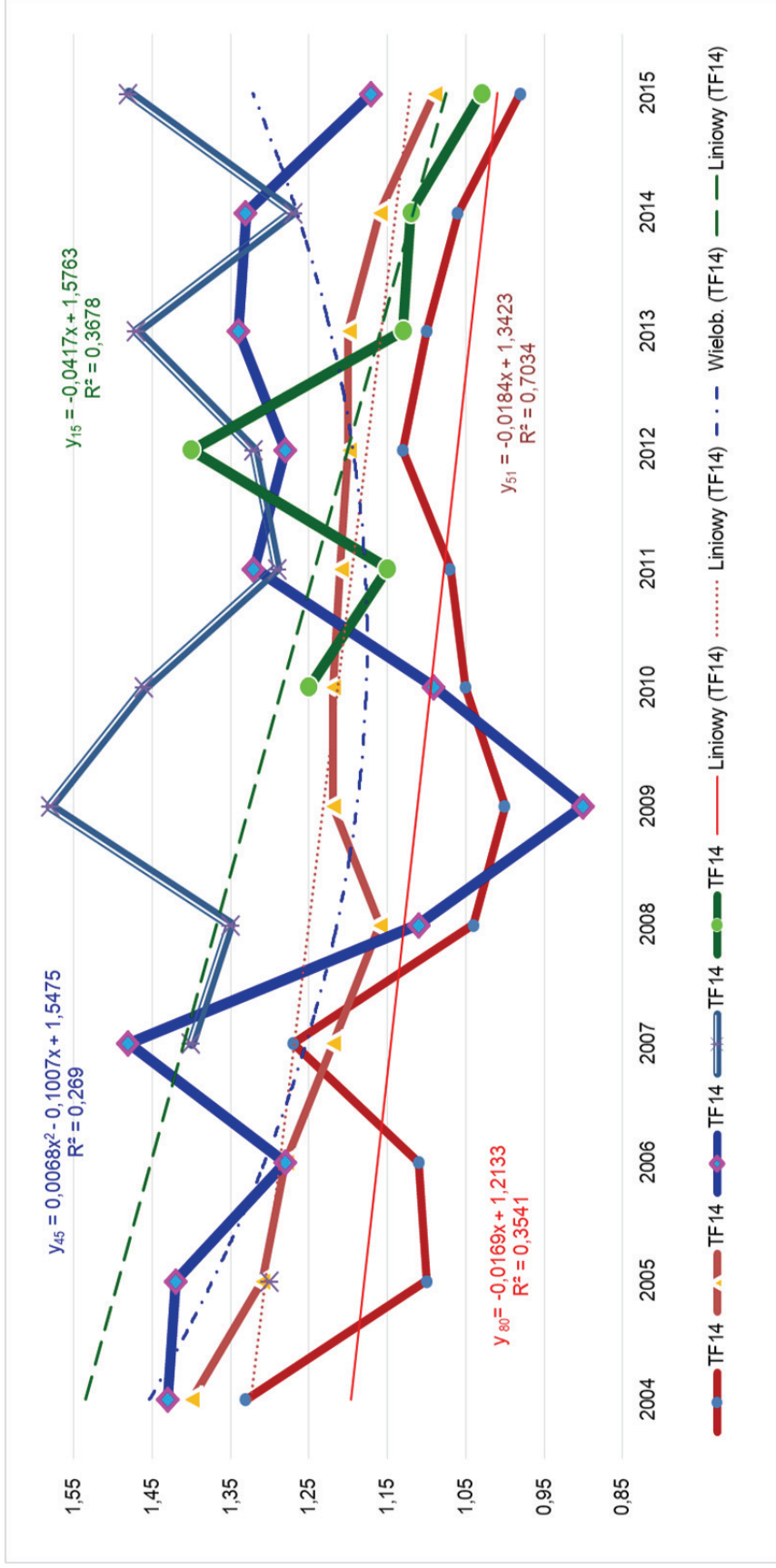
Źródło: Sobczyński 2017⁷²

⁷¹ Sobczyński T. 2016, Modernizacja gospodarstwa – nadzieje i zagrożenia. Wieś Kujawsko-Pomorska nr 182, s. 46–49.

⁷² Sobczyński T. 2017, Działania dostosowawcze gospodarstw rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim na tle Polski i UE. Mat. konf. KPODR, Minikowo.

Rysunek 99. Opłacalność produkcji dla wybranych typów rolniczych gospodarstw w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2004-2015

Źródło: Sobczyński 2017⁷³

⁷³ Sobczyński T. 2017, Działania dostosowawcze gospodarstw rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim na tle Polski i UE. Mat. konferencyjne KPODR, Minkowo.

Znaczenie wsparcia publicznego w rolnictwie

Obecnie rolnictwo i tereny wiejskie otrzymują wielokierunkowe wsparcie. Do najistotniejszych form pomocy można zaliczyć dotacje do systemu ubezpieczeń społecznych rolników, wsparcie bezpośrednio gospodarstw, środki z programów rozwoju obszarów wiejskich i regionalnych programów operacyjnych, wsparcie do poszczególnych sektorów produkcji, zwrot akcyzy zawartej w cenie paliwa, dopłaty do ubezpieczeń upraw i zwierząt, materiału siewnego, kredytów inwestycyjnych i kłeszkowych, i wiele innych. Pośrednią formą pomocy dla rolnictwa jest odrębny system podatkowy oraz liczne ulgi i zwolnienia dotyczące np. obrotu majątkowego, agroturystyki, sprzedaży bezpośredniej czy podatku od środków transportu. W znaczącej skali doraźną pomoc uzyskują coraz częściej gospodarstwa dotknięte kłeskami żywiołowymi i niekorzystnymi warunkami pogodowymi. Szeroki strumień środków wspiera rodziny rolnicze w ramach programu Rodzina 500+. Panuje duża zgodność opinii dotyczących wpływu dotacji bezpośrednich na sytuację gospodarstw i różne procesy zachodzące w rolnictwie. W wielu opracowaniach wskazywane są zarówno pozytywne, jak i negatywne następstwa dotowania rolnictwa. Według IERiGŻ-PIB⁷⁴ dotacje wpływają na:

wzrost popytu, ceny i czynszu dzierżawnego ziemi	—
obniżenie kosztu kapitału i poprawę zdolności kredytowej rolników	+
poprawę sytuacji dochodowej rolników (poziom dochodów, płynność finansowa)	+
mniejszą awersję rolników wobec ryzyka i ułatwienie inwestowania	+
szybsze tempo odtwarzania majątku, mechanizację, nowoczesność, wydajność	+
poprawę sytuacji na rynkach rolnych i możliwości eksportu	+
spowolnienie wymiany pokoleniowej	—
kreację nowych miejsc pracy	+
postęp naukowo-techniczny (nowe technologie, innowacje)	+

Do przytoczonego wyliczenia można by dodać również inne rezultaty dotowania, chociażby poziom cen żywności i środków produkcji oraz wpływ na środowisko naturalne, krajobraz czy dobrostan zwierząt. Istotna jest również ocena samych rolników, którzy niejednokrotnie podkreślają, że woleliby wyższą opłacalność produkcji w miejsce uzupełniania ich dochodów dotacjami.

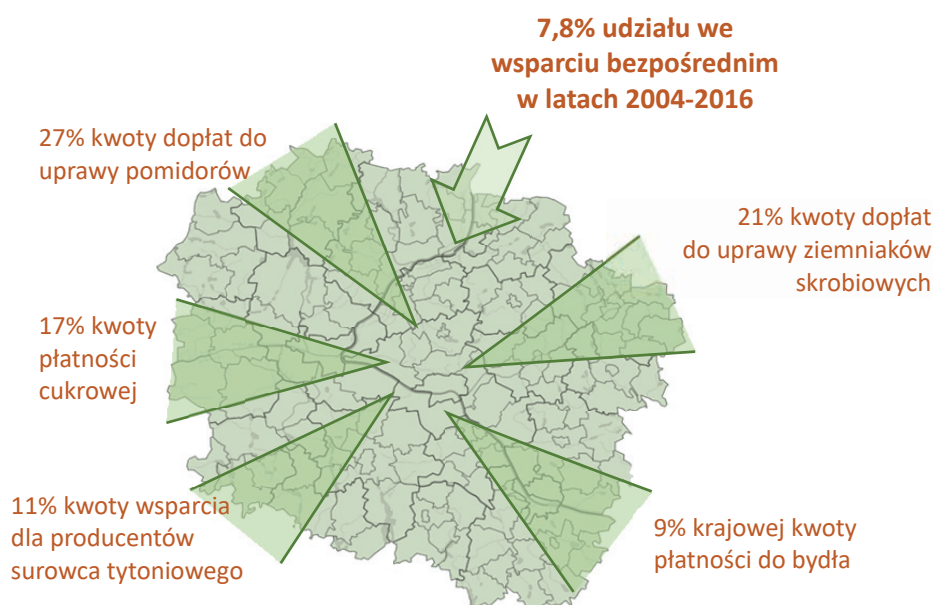
W czasie obowiązywania kolejnej perspektywy finansowej Unii Europejskiej zakładane jest zachowanie głównej pozycji w strumieniu finansowym zasilającym rolnictwo i obszary wiejskie przez płatności bezpośrednie oraz środki z drugiego filara WPR, chociaż realne kwoty przeznaczone na te cele mogą być niższe. Pożądana jest przy tym bardziej aktywna rola Polski w definiowaniu przyszłych celów i zasad wspólnej polityki rolnej, wspólnej polityki rybackiej i polityki spójności⁷⁵. Oczekuje się, że osiągnięte do tej pory rezultaty tych polityk będą uzupełnione o długofalowe efekty tworzące

⁷⁴ Subsydia a ekonomika, finanse i dochody gospodarstw rolniczych – IERiGŻ 2015.

⁷⁵ Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do roku 2030) – załącznik do uchwały nr 8 Rady Ministrów z 14 lutego 2017 roku (MP poz. 260).

trwalsze podstawy do dalszego rozwoju. Głównymi sposobami poprawy niskiej efektywności niektórych instrumentów wsparcia będzie m.in. przesunięcie form pomocy z dotacji w kierunku instrumentów finansowych, zwłaszcza wsparcia zwrotnego, lepsze ukierunkowanie pomocy na działaniach prorozwojowych opartych na wiedzy i innowacyjności, poprawę zarządzania i lepszą koordynację źródeł finansowania.

Dotychczas (w latach 2002-2016) do rolnictwa, leśnictwa i rybactwa oraz do innych beneficjentów na obszarach wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim w ramach programów współfinansowanych z funduszy unijnych trafiło za pośrednictwem głównej agencji płatniczej, tj. ARiMR, około 19,2 mld zł⁷⁶. Odniesienie tej kwoty do powierzchni użytków rolnych wskazuje, że wsparcie jednostkowe było jednym z najwyższych (w kolejności: świętokrzyskie, mazowieckie, pomorskie, kujawsko-pomorskie). Wpłynęły na to zarówno korzystna, z punktu widzenia dopłat, struktura zasiewów, jak i aktywny udział w poszczególnych instrumentach pomocy w ramach kolejnych programów rozwoju obszarów wiejskich, zwłaszcza w działaniach inwestycyjnych.

W kolejnych latach utrzymanie podobnego poziomu uczestnictwa w dopłatach bezpośrednich jest raczej mało prawdopodobne, gdyż obecnie w większym stopniu jest wspierany chów zwierząt (wśród których nie ma jednak trzody chlewnej, a region jest ciągle bardziej nakierowany na produkcję żywca wieprzowego niż wiele innych województw) oraz niewielkie gospodarstwa. Ponadto wobec największych gospodarstw obowiązuje degresywność płatności podstawowej. Przy udziale mniejszym niż 5% w liczbie gospodarstw w kraju uczestnictwo rolników regionu w działaniach PROW na lata 2007-2013 przyniosło im niemal 10% udziału w premiach dla młodych rolników, podobną partycypację w kwotach wspierających grupy producentów rolnych, po około 8% w wypłatach z tytułu wcześniej przyznanych rent strukturalnych i w refundacjach w ramach modernizacji gospodarstw rolnych. Do działań z wyróżniającym się udziałem beneficjentów z województwa kujawsko-pomorskiego można zaliczyć również program rolni-środowiskowy, odnowę i rozwój wsi, korzystanie z usług doradczych i zwiększanie wartości dodanej. Na-

⁷⁶ Sprawozdanie z działalności Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, 2016.

tomiast mniejsze uczestnictwo przyniosły nabory wniosków na udział w systemach jakości żywności, na zalesianie oraz na tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw (uproszczone nazwy działań).

Największe zapotrzebowanie ze strony wnioskodawców ujawniło się w działaniu nakierowanym na modernizację gospodarstw. Nabory wniosków na działania inwestycyjne w gospodarstwach gromadziły zazwyczaj aplikacje w ilości i o zakresie rzeczowym przekraczającym znacznie przeznaczane na ten cel kwoty. Z informacji udostępnionych przez Departament Analiz i Sprawozdawczości ARiMR wiadomo, że do końca kwietnia 2018 roku ze wsparciem środków z poddziałania *Modernizacja gospodarstw rolnych* w województwie kujawsko-pomorskim zrealizowane zostały inwestycje obejmujące między innymi:

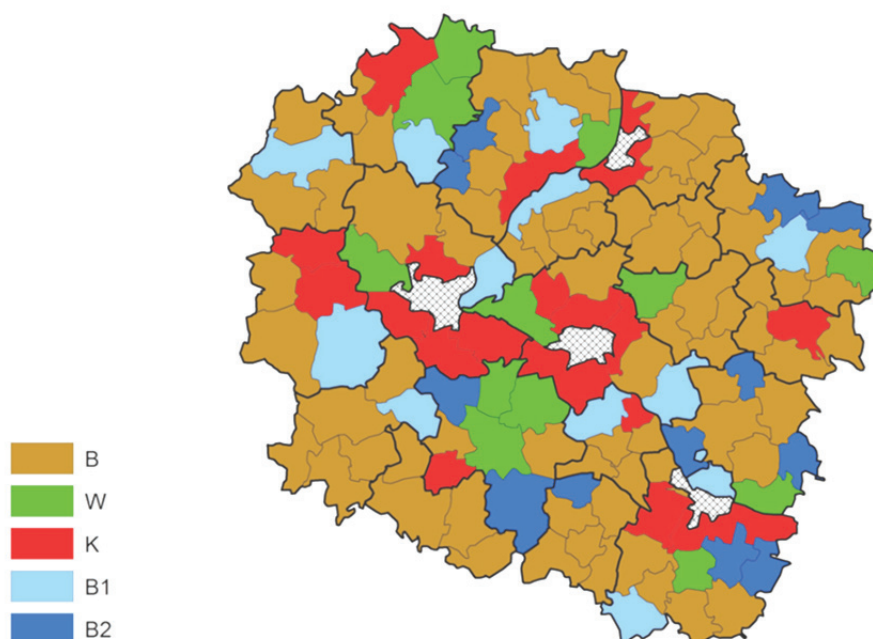
– wybudowanie 568 budynków produkcyjnych o łącznej wartości	374,3 mln zł
– przebudowę lub remonty 424 budynków i budowli za kwotę	61,7 mln zł
– zakup 13 781 sztuk sprzętu ruchomego o wartości	1 231,6 mln zł
– założenie 305 ha sadów i plantacji krzewów jagodowych za kwotę	11,9 mln zł

Wśród maszyn, które uzupełniły dotychczas wyposażenie gospodarstw rolnych w regionie w ramach refundacji części kosztów ze środków *Modernizacji gospodarstw rolnych*, było 1296 ciągników rolniczych, 90 kombajnów zbożowych, 833 inne maszyny do zbioru, 893 przyczepy transportowe, 3018 maszyn do uprawy gleby, 1986 maszyn do nawożenia, 1118 maszyn do siewu i sadzenia oraz 4487 innych maszyn i urządzeń.

Na przykładzie środków finansowych z PROW na lata 2007-2013 można uznać, że sektor i obszary wiejskie w województwie uzyskiwały dotychczas nieco wyższe wsparcie niżby to wynikało z liczby gospodarstw i powierzchni użytków rolnych – około 6,7%. Niemniej, podobnie do wsparcia bezpośredniego, zauważalna jest tendencja do ograniczania tej swoistej premii. Jednym z powodów jest mniejsza niż w innych częściach kraju aktywność w kierunku rozwijania działalności pozarolniczej. Innym – warunki uzyskiwania pomocy w ramach poszczególnych typów operacji, chociażby wymóg rezygnacji z uczestnictwa w systemie ubezpieczeń społecznych rolników, czego potencjalni beneficjenci z regionu bardzo by chcieli uniknąć. Kolejnym czynnikiem, który może ograniczyć wsparcie jest, wynikająca z reformy WPR, ponowna delimitacja obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania, która w większym stopniu zredukuje kwotę przeznaczoną na tę formę pomocy w województwie kujawsko-pomorskim niż np. w województwach na południu kraju.

Ocena zróżnicowania przestrzennego różnych form wsparcia jest utrudniona, ponieważ siedziba rolnika-beneficjenta, będąca zazwyczaj podstawą do przypisania poszczególnych kwot do danego obszaru, nie zawsze pokrywa się z miejscem prowadzonej działalności albo realizowanej inwestycji. Jeszcze trudniej jest zakwalifikować wsparcie udzielone beneficjentom instytucjonalnym, których działalność często wykracza poza obszar danej jednostki administracyjnej. Przykładem w tym względzie może być grupa producentów, w której przypadku zarówno członkowie grupy mogą prowadzić gospodarstwa w różnych gminach, jak również poza siedzibę wykracza jej wpływ np. na rynek pracy. Niektóre rezultaty badania zróżnicowania przestrzennego transferów z programów współfinansowanych z funduszy unijnych w ramach perspektywy finansowej 2007-2013 obrazuje poniższa mapa (rys. 100).

Rysunek 100. Płatności programów unijnych na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego – typy strukturalne według wiodącego elementu absorpcji (perspektywa 2007-2013)

Źródło: „Zróżnicowanie przestrzenne płatności programów unijnych w województwie kujawsko-pomorskim”,
oprac. autorskie – Roman Rudnicki, UMK Toruń

Nieco odmiennie niż w podanych wcześniej uogólnieniach, z przytoczonych badań wynika, że w województwie kujawsko-pomorskim ze środków perspektywy na lata 2007-2013:

- przewaga płatności bezpośrednich (**B**) była właściwa dla 73 gmin;
- przewaga płatności dotyczących wsparcia rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich (**W**) była charakterystyczna w odniesieniu do 12 gmin;
- dominacja płatności w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego i krajowych programów operacyjnych (**K**) ujawniła się w 18 gminach;
- w przypadku 24 gmin (B1, B2) w strukturze płatności wystąpiła względna równowaga.

W pasie południowym i we wschodniej części regionu w transferach środków na obszary wiejskie przeważały płatności bezpośrednie, co świadczy o mniejszym strumieniu przepływów z pozostałych źródeł. Pomoc z RPO i z programów krajowych wspierała najbardziej otoczenie największych miast województwa i tereny przyległe do części miast powiatowych.

Oprócz podkreślenia spodziewanego w kolejnej dekadzie zmniejszenia skali wsparcia ze środków współfinansowanych funduszami unijnymi dedykowanego dla rolnictwa i obszarów wiejskich, należy zwrócić uwagę na kilka istotnych kwestii:

- Dotychczasowe próby uproszczenia systemów wsparcia i zmniejszenia kosztów administracyjnych najczęściej nie zapewniały osiągnięcia zakładanych efektów.
- W masowym odbiorze polskich rolników dotacja odniesiona do jednostki powierzchni bądź do sztuki zwierząt gospodarskich jest najbardziej sprawiedliwa. Stąd stopniowa odbudowa wsparcia powiązanego z wielkością produkcji, które już w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku uznano w UE za niewłaściwe i przeciwnie skuteczne np. wobec oczekiwań konsumentów żywności, poprzez utrzymywanie zwierząt głównie dla dopłat czy ze względu na zakłócenia rynkowe powodowane zbyt korzystnym wsparciem.
- Cykl planowania pomocy w ramach kolejnych perspektyw finansowych jest na tyle długi, że

przy dużej zmienności warunków i pojawiających się wyzwaniach często następuje konieczność korekt (np. ASF, wsparcie dla rozwoju produkcji mleka przy jednoczesnej interwencji sektorowej w kierunku ograniczenia jego produkcji). Z tego względu wskazana byłaby większa elastyczność w formułowaniu celów i wskaźników i/lub zachowanie większej puli środków rezerwowych do dysponowania nimi na poziomie państwa członkowskiego.

- Oczekiwania i preferencje znacznej części odbiorców pomocy często różnią się od celów i form wsparcia przyjmowanych w programach (presja na zakup ciągników i maszyn wobec potrzeby skierowania środków na rozwój produkcji zwierzęcej; oczekiwanie na pomoc w formie premii lub refundacji wobec założenia szerokiego wprowadzenia w kolejnej perspektywie zwrotnych instrumentów finansowych).
- Specyfika rolnictwa utrudnia też precyzyjne planowanie. Wykorzystywanie cen bieżących jako podstawy kalkulacji prowadziło już wielokrotnie do szybkiej dezaktualizacji założeń rozwojowych przyjmowanych w biznesplanach.

Obszernie scharakteryzowaną w tym punkcie produkcję rolniczą w regionie wyróżnia przede wszystkim wysoka towarowość. Udział produkcji towarowej w produkcji końcowej jest najczęściej istotnie wyższy niż przeciętnie w Polsce. Ulega jednak dużym wahaniom, co pokazuje, że rolnictwo w województwie jest podatne na wpływ destrukcyjnych zmian klimatu (np. lata 2010, 2013). Podział pomiędzy produktami roślinnymi i produkcją zwierzęcą (40 : 60% w 2015 r.) jest dość wyrównany i zbliżony do proporcji w kraju, ale różny od balansu w wielu regionach Polski, bardziej ukierunkowanych na uprawy albo chów zwierząt. Wyróżniający odsetek produkcji zapewnia tucz trzody chlewnej – w kilkunastu minionych latach z wyraźną tendencją spadkową, a wśród upraw buraki cukrowe, rzepak i warzywa. O około połowę mniejsza niż średnio w Polsce jest obecność w strukturze produkcji rolniczej regionu owoców i jaj kurzych. W latach 2016-2017 zwiększyło się tempo wzrostu pogłowia bydła, a w 2017 roku został zahamowany spadek pogłowia świń – głównie w wyniku upowszechniania tuczu kontraktowego.

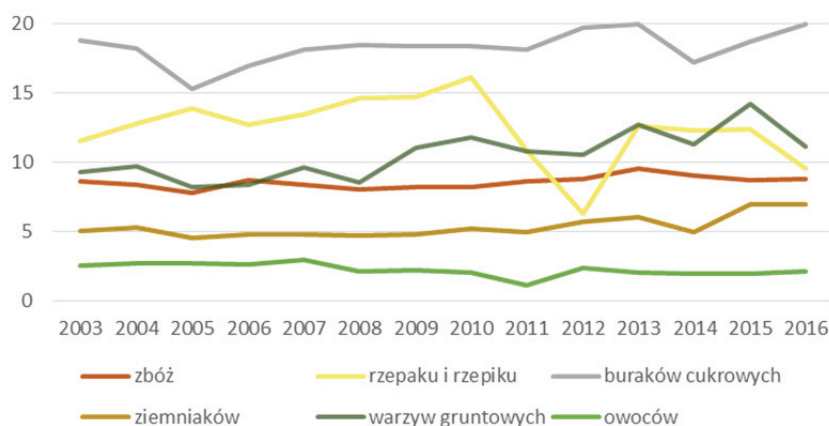
Dużą wrażliwość rolnictwa na niekorzystne warunki klimatyczne obrazuje wysokość uzyskiwanych plonów, które np. w 2016 roku były w przypadku ponad połowy ocenianych upraw niższe od plonów w kraju. Należy wnioskować, że w okresie wieloletnim opłacalność produkcji w województwie może być na tle kraju niższa. Wskazywałyby na to wyższe koszty, wynikające z wyjątkowo wysokiego nawożenia i coraz powszechniejszego nawadniania przy zaledwie średnich plonach, okresowe niedobory pasz oraz częste i duże straty ponoszone przez rolników na skutek powtarzających się okresów z niedoborami opadów i ponawiania obsiewów powodowanych wymarzeniami w uprawach ozimych.

Rolnictwo w województwie kujawsko-pomorskim zdaje się ponownie poszukiwać własnej tożsamości, czego przejawy widać w strukturze zasiewów i tendencjach w produkcji zwierzęcej. W uprawach polowych świadczy o tym bardzo szybki wzrost powierzchni zajmowanej warzywami oraz burakami cukrowymi po uwolnieniu rynku cukru. W produkcji zwierzęcej – regres w chowie trzody chlewnej, powroty do opasu bydła i szybka koncentracja produkcji mleka w małej liczbie gospodarstw. Wskazane zmiany potwierdzają dużą elastyczność rolników, ale też dość powszechny brak przekonania z ich strony, że (wobec narastającej zmienności sytuacji zewnętrznej) prognozy rynkowe mają jeszcze jakieś znaczenie w podejmowaniu decyzji. Prawdopodobnie rolników w regionie czeka trudny proces samoograniczania ilości wytwarzanych produktów, przede wszystkim tych, których wyłącznym lub głównym odbiorcą jest przemysł przetwórczy. Spodziewany proces może przyjąć formę powrotu powszechności i podniesienia rangi umów kontraktacyjnych i/lub działań organizacji producentów.

1.3.5. Rola rolnictwa w kształtowaniu wzrostu gospodarczego województwa i kraju

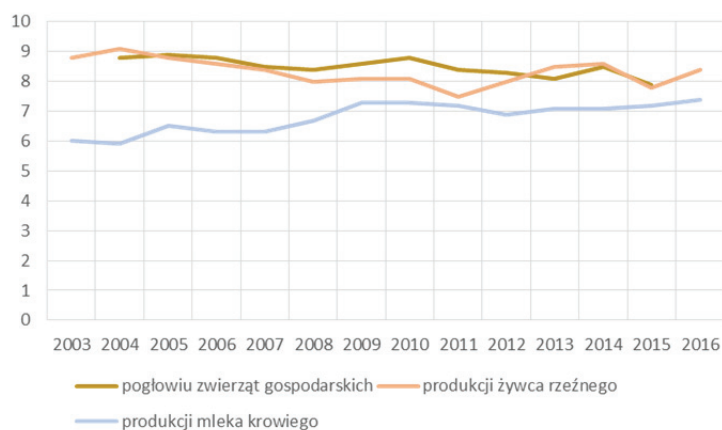
Znaczenie rolnictwa w gospodarce województwa jest ciągle duże. Rola rolnictwa (wraz z leśnictwem, łowiectwem i rybactwem) powoduje, że województwo kujawsko-pomorskie w rankingu regionów pozostaje pod tym względem na 4. pozycji w kraju. Większy wpływ sektora na gospodarkę odnotowuje się tylko w województwach podlaskim, warmińsko-mazurskim i lubelskim. W porównaniu z poziomem krajowym, na którym wartość dodana brutto wypracowywana w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie stanowi około 2,8%, w województwie kujawsko-pomorskim jest to 6,9% (2014 r., wg GUS). Jednak udział regionu w krajowym PKB oceniany w dłuższym okresie zmniejsza się – z poziomu 4,8% w latach 2003-2005 do 4,4% w latach 2011-2012 i 2014-2015. Zatem na tak mierzoną rangę rolnictwa ma również wpływ poziom odniesienia. Wkład województwa w wytwarzanie głównych produktów rolnych ilustrują wykresy (rys. 101, 102).

Rysunek 101. Udział województwa kujawsko-pomorskiego w krajowych zbiorach (%)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego

Rysunek 102. Udział województwa kujawsko-pomorskiego w krajowej produkcji zwierzęcej (%)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego

Przedstawione na wykresach wskaźniki udziału województwa w produkcji roślinnej i zwierzęcej w kraju, są tożsame ze wskaźnikami ustalonymi dla sprawdzania stanu realizacji aktualnie obowiązującej strategii rozwoju województwa.

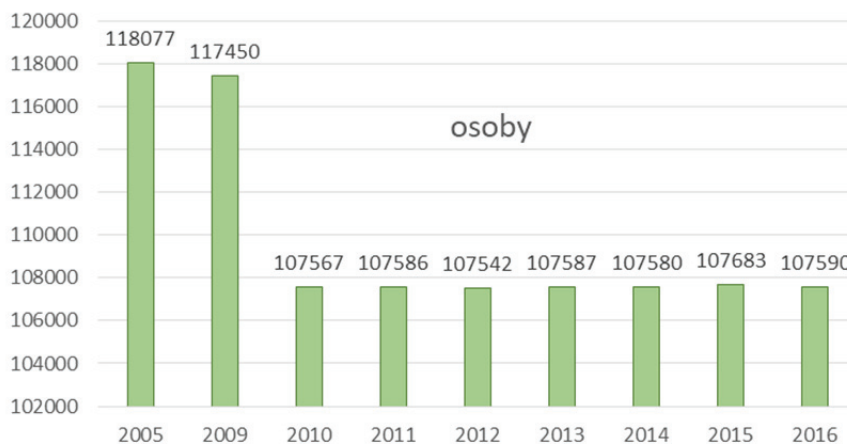
Wymiana handlowa

Handel zagraniczny jest niezwykle istotny dla sektora rolnego i przetwórczego, ponieważ dotyczy około 40% produkcji rolno-spożywczej, a więc poprzez zapotrzebowanie określa koniunkturę w rolnictwie i miejsca pracy w branży przetwórczej. Jest też bardzo ważny dla Polski. Przez kilka minionych lat wskaźniki tej części handlu dynamicznie rosły, wyróżniając się na tle polskiej wymiany z zagranicą. W 2016 roku wartość eksportu rolno-spożywczego wyniosła prawie 24,2 mld EUR, a importu około 17,1 mld EUR. Jednak, po raz pierwszy od czasu nastania dodatniej dynamiki, saldo obrotów zmalało (z 7,8 mld EUR w 2015 r. do 7,1 mld EUR w 2016 r.), ponieważ wzrost importu był wyraźnie szybszy od wzrostu eksportu. Oceniając rolnictwo trzeba przyznać, że w wymianie handlowej dominuje przemysł rolno-spożywczy, co jest pozytywne dla całej gospodarki, ale nieco gorsze dla samego rolnictwa. W produktach rolnictwa wyniki pogarszają się. W ubiegłym roku import uzyskał wartość około 5,7 mld EUR, a eksport tylko 3,8 mld EUR. Ujemne saldo osiągnęło 1,9 mld EUR. Częściowo przyczyną pogorszenia efektów wymiany były mniejsze zbiory, ale też mniejszy wywóz żywych zwierząt, związany m.in. z wystąpieniem ASF.

Liczba miejsc pracy

Zatrudnienie w rolnictwie, według badań rynku pracy, było w drugim kwartale 2017 roku jednym z niższych od wielu lat. Liczba pracujących została ustalona na 1 726 tys. osób. Z najnowszych opublikowanych przez GUS wyników badań odnoszących się do sytuacji w I kwartale tego roku wynika, że liczba osób pracujących w rolnictwie wynosiła 1 676 tys. osób, w tym w rolnictwie indywidualnym 605 tys. osób. Według informacji GUS, w 2016 roku w województwie pracowało w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie (sekcja A) 107 590 osób, z tej liczby w samym rolnictwie około 105,2 tys. osób. Zatrudnienie w podmiotach związanych z rolnictwem, leśnictwem łowiectwem i rybactwem w regionie to 6,4% (analogicznie w kraju 4,7%). Wykres (rys. 103) wymaga uwagi dotyczącej ubytku pracujących w 2010 roku. Prawdopodobnie za dużą część ubytku pracujących odpowiada korekta wcześniejszych szacunków po uzyskaniu wyników spisów powszechnych z 2010 i 2011 roku.

Rysunek 103. Zmiany liczby pracujących w sekcji A: rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo w województwie kujawsko-pomorskim

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy

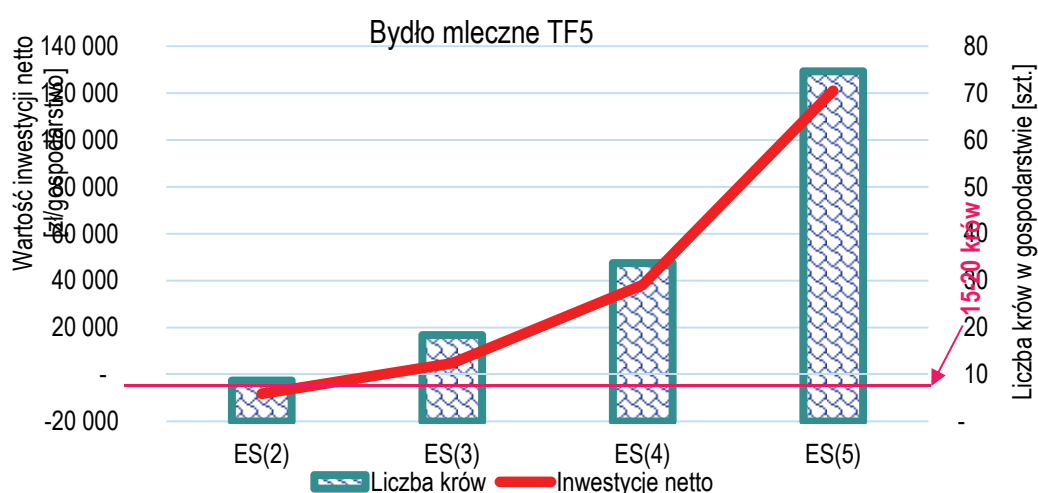
Zagadnienie miejsc pracy w rolnictwie jest z kilku powodów kwestią złożoną, ponieważ wysokość dochodu parytetowego wiąże się z sytuacją poza rolnictwem.

Liczba pełnoetatowych, zapewniających parytet dochodowy miejsc pracy w rolnictwie zależy od tzw. nośności technologicznej i nośności dochodowej obszarów rolniczych. W pierwszym przypadku chodzi o obszar możliwy do terminowego obrobienia przy dostępnych technologiach produkcji, a w drugim – o obszar pozwalający na uzyskiwanie dochodów porównywalnych z dochodami poza rolnictwem. Oczywiście, wielkości te zależą od kierunku produkcji (typu rolniczego gospodarstwa TF). Docelowo o liczbie tak rozumianych miejsc pracy w dużej mierze zadecyduje dostępność użytków rolnych oraz rozdysponowanie ich do różnych funkcji, nawet w rolnictwie (część osób łącząc różne źródła dochodów oraz z powodów pozaeconomicznych zechce zachować w użytkowaniu małe gospodarstwa). W tym kontekście dużym usprawnieniem byłoby doskonalenie systemu dzierżaw i efektywne rozdzielenie własności i użytkowania.

Blokowanie obszarów rolnych przez zjawisko ukrytego bezrobocia może z czasem tracić na znaczeniu, gdyż w dużym stopniu jest to powodowane brakiem w grupie zaawansowanej wiekowo innego pomysłu na „doczekanie” do uprawnień emerytalnych. Młode pokolenie bardziej odważnie poszukuje pomysłu na swoją aktywność zawodową i należy wspierać te działania, aby nie dochodziło do „dziedziczenia” pozostawiania w gospodarstwie rolniczym przy braku jakichkolwiek perspektyw jego rozwoju.

Jeżeli za punkt wyjścia przyjąć założenie, że perspektywę rozwoju mają gospodarstwa z dodatnią wartością inwestycji netto (co najmniej odtwarzają potencjał wytwórczy – jako graniczny przyjęto jednak poziom inwestycji netto 10–20 tys. zł), to według danych FADN jest to możliwe przy następującej wielkości gospodarstw (średnie dla regionu FADN 790, tj. „Wielkopolska i Śląsk” z lat 2010-2015): gospodarstwa z chowem bydła mlecznego (TF5) utrzymujące co najmniej 15–20 krów, z chowem ziarnożernych (TF7) przy wielkości stada co najmniej 60–80 LU oraz gospodarstwa polowe (TF1) o powierzchni powyżej 60–75 ha (rys. 104, 105, 106).

Rysunek 104. Poziom inwestycji netto w gospodarstwach z bydłem mlecznym (TF5) dla regionu FADN 790 (średnia dla lat 2010-2015) w zależności od wielkości ekonomicznej i wielkości stada krów

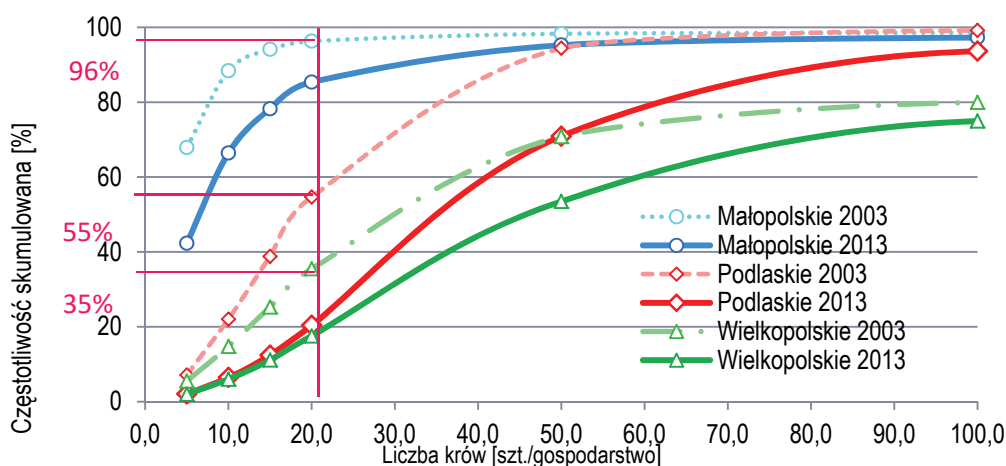

Źródło: Sobczyński 2017⁷⁷

⁷⁷ Sobczyński T. 2017, Działania dostosowawcze gospodarstw rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim na tle Polski i UE. Mat. konf. KPODR, Minikowo.

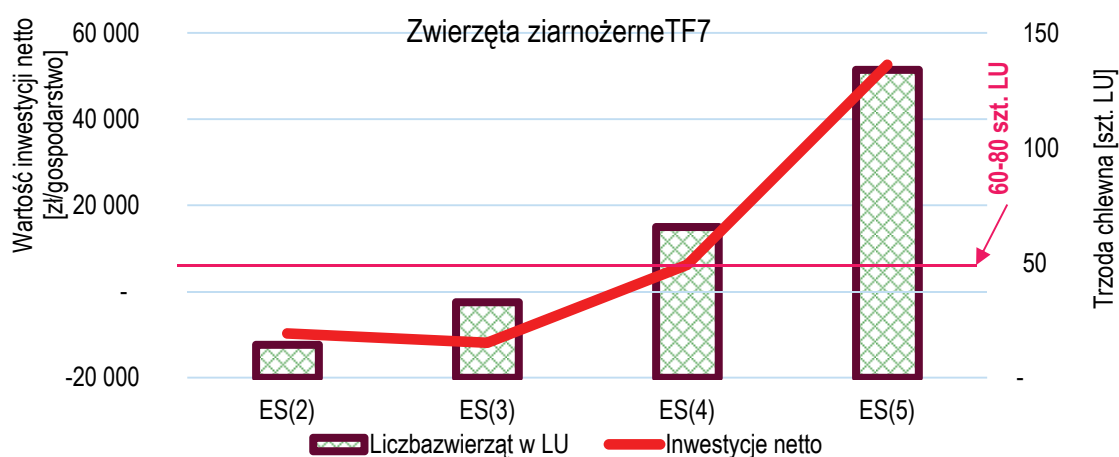
Ważne jest zatem dobre rozpoznanie czynników warunkujących procesy koncentracji produkcji w gospodarstwach rolnych. Wyjściowy poziom koncentracji wydaje się determinować tempo jego zwiększania, co dobrze widać na przykładzie chowu bydła. W stadach o wielkości powyżej 20 krów utrzymywano w 2003 roku około 65% krów w województwie wielkopolskim, 45% w podlaskim i tylko niecałe 4% w małopolskim, a w 2013 roku było to odpowiednio 82%, 80% i niecałe 15%. Ta prosta analiza procesu koncentracji produkcji wskazuje, że regiony o małej wielkości stad mogą potrzebować dłuższego czasu na osiągnięcie pożądanej skali produkcji. Będzie to prowadzić do polaryzacji regionów (rys. 105).

Rysunek 105. Porównanie wielkości stada krów w gospodarstwach rolniczych wybranych województw dla 2003 i 2013 roku

Źródło: jak rys. 98⁷⁸

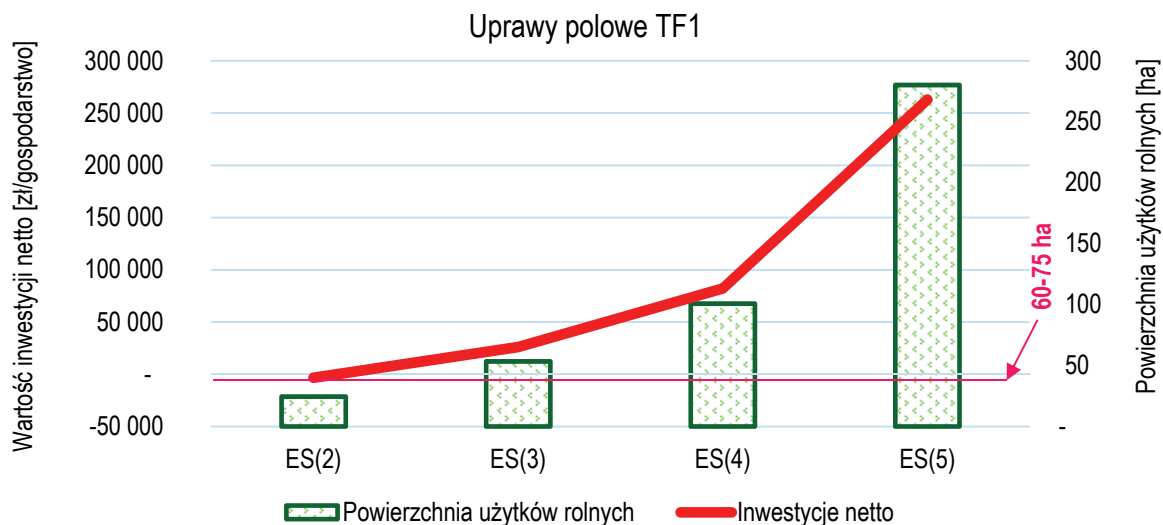
Rysunek 106. Poziom inwestycji netto w gospodarstwach z chowem zwierząt ziarnożernych (TF7) dla regionu FADN 790 (średnia dla lat 2010-2015) w zależności od wielkości ekonomicznej i wielkości stada trzody chlewnej

Źródło: Sobczyński, 2015

⁷⁸ Sobczyński T. 2015, Regionalne zróżnicowanie gospodarstw rolniczych i perspektywy produkcji mleka w Polsce. UTP w Bydgoszczy.

Rysunek 107. Poziom inwestycji netto w gospodarstwach polowych (TF1) dla regionu FADN 790 (średnia dla lat 2010-2015) w zależności od wielkości ekonomicznej i wielkości obszarowej

Źródło: jak rys. 100

Na podstawie dostępnych danych EUROSTAT i FADN można oszacować spodziewaną w najbliższych latach pełnoetatową liczbę miejsc pracy w gospodarstwach rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim na poziomie około 31 tys., w tym⁷⁹:

<i>Gospodarstwa mleczne</i>	<i>5 000</i>
<i>Gospodarstwa trzodowe</i>	<i>2 600</i>
<i>Gospodarstwa polowe</i>	<i>6 300</i>
<i>Gospodarstwa mieszane</i>	<i>7 100</i>
<i>Gospodarstwa ogrodnicze</i>	<i>9 000</i>
<i>Pozostałe gospodarstwa</i>	<i>1 000</i>
<i>Razem w województwie</i>	<i>31 000 miejsc pracy</i>

- gospodarstw utrzymujących powyżej 20 krów w stadzie było około 2,5 tys., przy przyjęciu zatrudnienia na poziomie 2,0 osoby (AWU) na gospodarstwo oznaczałoby to około 5,0 tys. miejsc pracy w gospodarstwach mlecznych;
- gospodarstw utrzymujących powyżej 60 sztuk przeliczeniowych (LU) świń w stadzie było około 1,2 tys., przy przyjęciu zatrudnienia na poziomie 2,2 osoby (AWU) na gospodarstwo oznaczałoby to około 2,6 tys. miejsc pracy w gospodarstwach trzodowych;
- gospodarstw użytkujących powyżej 60 ha użytków rolnych było około 2,3 tys., przy przyjęciu zatrudnienia na poziomie 2,75 osoby (AWU) na gospodarstwo oznaczałoby to około 6,3 tys. miejsc pracy w gospodarstwach polowych;

⁷⁹ Sobczyński T. 2017, Działania dostosowawcze gospodarstw rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim na tle Polski i UE. Mat. konf. KPODR, Minikowo.

- gospodarstw powyżej 3 klasy wielkości ekonomicznej było około 1,9 tys., przy przyjęciu zatrudnienia na poziomie 3,75 osoby (AWU) na gospodarstwo oznaczałoby to około 7,1 tys. miejsc pracy w gospodarstwach mieszanych;
- gospodarstw powyżej 3 klasy wielkości ekonomicznej było około 0,75 tys., przy przyjęciu zatrudnienia na poziomie 12,0 osoby (AWU) na gospodarstwo oznaczałoby to około 9,0 tys. miejsc pracy w gospodarstwach ogrodniczych;
- oraz doliczając około 1,0 tys. miejsc pracy w pozostałych.

Wiemy jednak, że minimalna wielkość gospodarstwa pozwalająca na uzyskiwanie dochodów umożliwiających wystarczające inwestowanie stale rośnie. Ewentualny szybki wzrost gospodarczy, rosnące płace i zapotrzebowanie na pracę poza rolnictwem będą powodować, że możliwości rozwojowe zachowają tylko odpowiednio większe gospodarstwa, a ich liczba w województwie w najbliższych latach spadnie, pociągając za sobą liczbę miejsc pracy w gospodarstwach rolniczych.

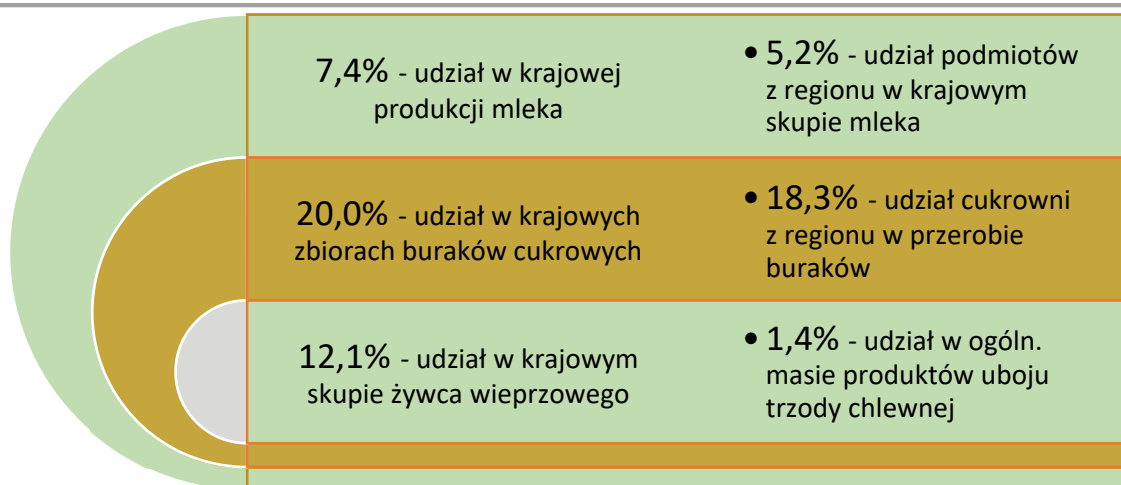
1.3.6. Przetwórstwo rolno-spożywcze i pozostała działalność gospodarcza związana z rolnictwem

Województwo kujawsko-pomorskie jest obszarem o silnych tradycjach rolniczych i przemysłowych. Udział regionu w globalnej, końcowej i towarowej produkcji rolnictwa kraju przekracza 7%, a wartość produkcji sprzedanej przemysłu stanowi ponad 4%. W 2016 roku wartość wytworzonych w województwie kujawsko-pomorskim artykułów spożywczych, napojów i wyrobów tytoniowych stanowiła blisko jedną czwartą wartości produkcji sprzedanej przemysłu województwa.

Rodzaje działalności związanej z rolnictwem i jego miejsce w strukturze produkcji w województwie

Działalności związane z rolnictwem i przetwórstwem rolno-spożywczym w województwie kujawsko-pomorskim można podzielić na 4 ogniwa:

Potencjał przetwórstwa jest obecnie znacząco niższy w porównaniu z możliwościami produkcyjnymi rolnictwa, a rolnicy i przedsiębiorcy oczekiwaliby powrotu do wcześniejszej rangi przemysłu rolno-spożywczego w regionie. Przykładami ilustrującymi tę tezę mogą być: przetwórstwo mleka krowiego, produkcja cukru, produkcja mięsa wieprzowego w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 roku.

Do nielicznych branż przetwórstwa spożywczego wyróżniających województwo kujawsko-pomorskie należy produkcja mąki pszennej oraz produkcja masła i pozostałych tłuszczów do smarowania – każda z udziałem po 13,3% w produkcji krajowej (w 2016 r.). Tendencja budowy zakładów w pobliżu rynków zbytu, która obecnie dominuje w przetwórstwie rolno-spożywczym, oraz inne czynniki powodują, że przemysł spożywczy w województwie nie poprawia swojego udziału w krajowej produkcji poszczególnych grup artykułów spożywczych.

Tabela 34. Liczba podmiotów deklarujących prowadzenie działalności w niektórych branżach przemysłu rolno-spożywczego w województwie kujawsko-pomorskim na tle ich liczby w kraju (31.12.2017 r.)

Podmioty w branży	Liczba (% w Polsce)	Podmioty w branży	Liczba (% w Polsce)
Przetwórstwo mięsa z drobiu	12 (2,4%)	Przetwórstwo i konserwacja ziemniaków	8 (6,5%)
Produkcja wyrobów z mięsa (bez drobiu)	93 (4,5%)	Produkcja soków z owoców i warzyw	18 (4,2%)
Przetwórstwo i konserwacja ryb	41 (6,0%)	Pozostałe przetwarzanie owoców i warzyw	131 (6,8%)
Przetwórstwo mleka i wyrób serów	31 (5,8%)	Produkcja olejów i poz. tłuszczów płynnych	19 (5,1%)
Przemiał zbóż	67 (5,2%)	Produkcja pieczywa i ciastek (świeże)	491 (4,0%)
Produkcja cukru	1 (5,0%)	Produkcja przypraw	11 (3,7%)
Produkcja wyrobów cukierniczych	52 (7,1%)	Produkcja pasz	83 (8,1%)
Produkcja piwa i słodu	11 (3,6%)	Produkcja napojów bezalkoholowych	34 (3,9%)

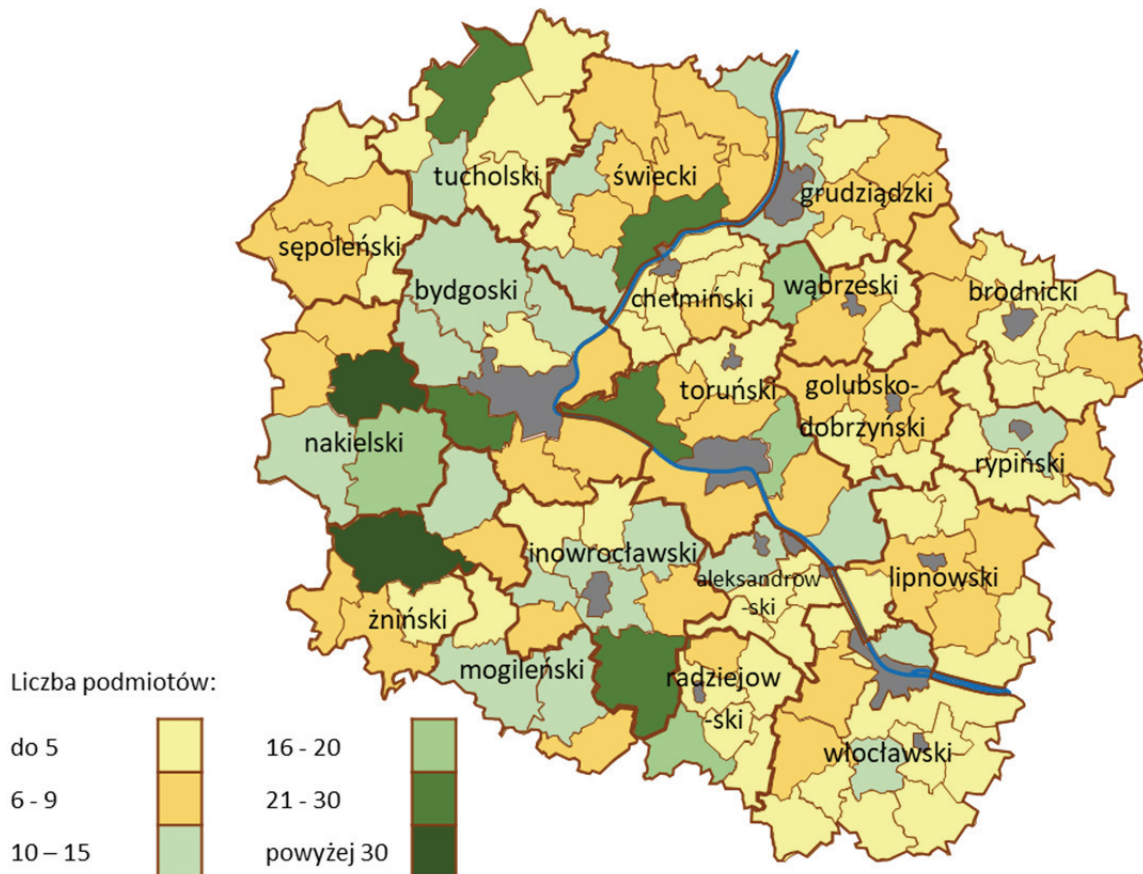
Źródło: Opracowanie KPODR na podstawie rejestru Głównego Urzędu Statystycznego REGON

Sektor rolno-spożywczy województwa kujawsko-pomorskiego jest konkurencyjny na tle pozostałych województw, głównie dzięki głęboko zakorzenionym tradycjom rolniczym, korzystnej strukturze agrarnej oraz dostępności wykwalifikowanej kadry co nie zmienia ocen, że potencjał przetwórstwa jest zbyt mały w proporcji do zdolności produkcyjnych rolnictwa. W dziale 10 - produkcja artykułów spożywczych, we wrześniu 2017 r. w rejestrze REGON figurowało 1469 podmiotów z województwa

kujawsko-pomorskiego deklarujących prowadzenie działalności, co stanowiło 4,7% podmiotów działających w branży.

Przestrzenne rozmieszczenie podmiotów zajmujących się przetwórstwem spożywczym można rozpatrywać na poziomie gmin. W 2016 roku w sekcji przetwórstwa przemysłowego w działach 10 (produkcja artykułów spożywczych), 11 (produkcja napojów) i 12 (produkcja wyrobów tytoniowych) w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich było w regionie zarejestrowanych 977 podmiotów. Tak jak w innych branżach, firmy powstają najczęściej w sąsiedztwie dużych miast – Bydgoszczy i Torunia. Dużo podmiotów z branży spożywczej funkcjonuje w niektórych gminach w zachodniej części województwa. Przy ocenie ich rozmieszczenia należy uwzględnić zróżnicowanie w wielkości jednostek samorządowych, zwłaszcza gmin miejsko-wiejskich. W zachodniej części regionu są to jednostki znacznie większe i najczęściej wspólne dla miast powiatowych i terenów wiejskich wokół tych miast. W powiatach wschodniej, a szczególnie południowo-wschodniej, części województwa kujawsko-pomorskiego gminy i miasta zostały w kilku przypadkach podzielone na niewielkie jednostki w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku.

Rysunek 108. Liczba podmiotów przetwórstwa rolno-spożywczego (sekcja C, działy 10–12) w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego w 2016 roku

Źródło: Opracowanie KPODR na podstawie rejestru REGON Głównego Urzędu Statystycznego

Wpływ na zatrudnienie

Przeciętne zatrudnienie w głównej części przetwórstwa rolno-spożywczego, czyli w produkcji artykułów spożywczych, w województwie kujawsko-pomorskim wynosiło w 2016 roku 21 355 osób. Do wymienionej liczby należy doliczyć zatrudnionych w niewielkich podmiotach, ponieważ dane statystyczne odnoszą się do firm zatrudniających przynajmniej 10 osób. Wraz z mniejszymi podmiotami łączne zatrudnienie należy szacować na przynajmniej 25 tys. osób. W skali kraju w przetwórstwie żywności pracuje obecnie 419 tys. osób i w ciągu ostatniego piętnastolecia liczba ta zmniejszyła się o 65 tys. osób (14%). Była to konsekwencja likwidacji 8,5 tys. firm spożywczych, głównie podmiotów małych, zatrudniających mniej niż 50 pracowników, ale też restrukturyzacji zatrudnienia w firmach największych, z załogą liczącą ponad 500 osób. W związku ze zmniejszeniem liczby pracujących w sektorze, przy jednoczesnym wzroście zatrudnienia w całej gospodarce krajowej, udział przemysłu spożywczego według kryterium liczby pracowników istotnie się obniżył.

Województwo kujawsko-pomorskie plasuje się na 6. miejscu w kraju pod względem zatrudnienia w sektorze przemysłu rolno-spożywczego, które w przeliczeniu na pełne etaty wynosiło w 2016 roku 18 905 osób. Poniższa tabela nie uwzględnia firm mikro, w których zatrudnienie nie przekraczało 9 osób⁸⁰.

Tabela 35. Liczba osób pracujących w przedsiębiorstwach przemysłu spożywczego w przeliczeniu na pełne etaty w 2016 roku – województwo kujawsko-pomorskie i sąsiednie

Województwo	Dział przetwórstwa	Przeciętne zatrudnienie przeliczone na pełne etaty
Kujawsko-pomorskie		18 905
z tego:	produkcja artykułów spożywczych	18 425
	produkcja napojów	308
	produkcja wyrobów tytoniowych	172
łódzkie	przemysł spożywczy razem	23 869
Mazowieckie	przemysł spożywczy razem	78 571
Pomorskie	przemysł spożywczy razem	18 902
Warmińsko-mazurskie	przemysł spożywczy razem	16 698
Wielkopolskie	przemysł spożywczy razem	48 522
Polska		333 334
z tego:	produkcja artykułów spożywczych	307 125
	produkcja napojów	20 606
	produkcja wyrobów tytoniowych	5 603

Źródło: Opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych GUS

Najwięksi pracodawcy i zakłady przetwórcze rolno-spożywcze lub związane z rolnictwem

Przemysł rolno-spożywczy to wyróżniający się i wysokokonkurencyjny sektor województwa kujawsko-pomorskiego, opierający się na nowoczesnych, dużych przedsiębiorstwach. Województwo kujawsko-pomorskie pełni wiodącą rolę w Polsce w produkcji rolno-spożywczej. Jest to spowodowane rozbudowaną siecią branży spożywczej, obejmującą również potencjalnych poddostawców i kooperantów⁸¹:

⁸⁰ Opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych GUS.

⁸¹ GUS, Biuletyn Statystyczny woj. kujawsko-pomorskiego za I kwartał 2016 r., Polska Agencja Informacji i Inwestycji Zagranicznych, Invest in Poland, Kujawsko-Pomorskie s. 4–5, Bydgoszcz 2016.

- Zakłady Tłuszczowe KRUSZWICA S.A. Kruszwica
- CARGILL Polska Sp. z o.o. Świecie
- Centrum Operacyjne-Pasze w Osnowie
- Zakłady Przetwórstwa Cykorii CYKORIA S.A. Wierzchosławice
- JUTRZENKA Colian S.A. Bydgoszcz
- POLMLEK Grudziądz Sp. z o.o.
- OCETIX Sp. z o.o. w Grudziądzu
- Zakład Produkcji Cukierniczej WISŁA w Grudziądzu
- DELECTA S.A. (grupa Orkla / Norwegia) Włocławek
- Fabryka Cukiernicza KOPERNIK S.A. w Toruniu
- Krajowa Spółka Cukrowa S.A. w Toruniu
- HENKELL&Co Toruń
- SUGARPOL Sp. z o.o. w Unistawiu
- ABRAMCZYK Sp. z o.o. Bydgoszcz
- DROBEX Sp. z o.o. Solec Kujawski
- NORDZUCKER S.A. Zakład Produkcyjny Chełmża
- FROSTA Sp. z o.o. Bydgoszcz
- UNILEVER NV, Bydgoszcz
- PHU CHEMIROL Sp. z o.o. Mogilno
- CEREAL Partners Poland Toruń-Pacific Sp. z o.o. (NESTLE) Toruń
- CIECH Soda Polska S.A. Inowrocław
- PHU Jagr Warlubie

Liczba przedsiębiorstw w województwie kujawsko-pomorskim nieprzerwanie rośnie od 2011 roku, zarówno pod względem liczby zakładanych spółek i osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą, jak i przedsiębiorstw z kapitałem zagranicznym inwestujących w regionie⁸².

Rynki hurtowe

Województwo kujawsko-pomorskie dysponuje słabo rozwiniętą siecią rynków i targowisk hurtowych:

- Targowisko Hurtowe MEWAT Sp. z o.o. ul. Kielecka 3-9, Bydgoszcz
- Toruńska Giełda Towarowa TGT Sp. z o.o. ul. Towarowa, Toruń
- Targowisko Hurtowe MPGM Sp. z o.o. ul. Łyskowskiego 37, Grudziądz

Na terenie województwa kujawsko-pomorskiego funkcjonują 3 targowiska hurtowe, po jednym w Bydgoszczy, Toruniu i Grudziądzu. Targowiska hurtowe zajmują łączną powierzchnię 12,3 ha oraz liczą 450 stoisk⁸³. W branżowej strukturze podmiotów wpisanych do rejestru REGON województwa kujawsko-pomorskiego dominują firmy handlowe, które stanowią 28% wszystkich zarejestrowanych podmiotów. Sekcja handlu hurtowego i detalicznego jest jedną z niewielu sekcji PKD w województwie kujawsko-pomorskim odnotowujących coroczny spadek liczby podmiotów gospodarczych⁸⁴.

⁸² Biuletyn Statystyczny Województwa Kujawsko-Pomorskiego, IV kwartał 2016 r., Bydgoszcz luty 2017.

⁸³ <http://www.targowisko.mewat.pl/oferta.htm>, <http://www.gielda.torun.pl/art/21/o-nas.html>, http://targowiska.mpgm.com.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=105.

⁸⁴ Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego, Diagnoza sytuacji w województwie kujawsko-pomorskim – Dokument opracowany w ramach procesu aktualizacji RSI WKP do roku 2020, Zał. nr 1 do Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Kujawsko-Pomorskiego

Kanały sprzedaży produktów rolniczych

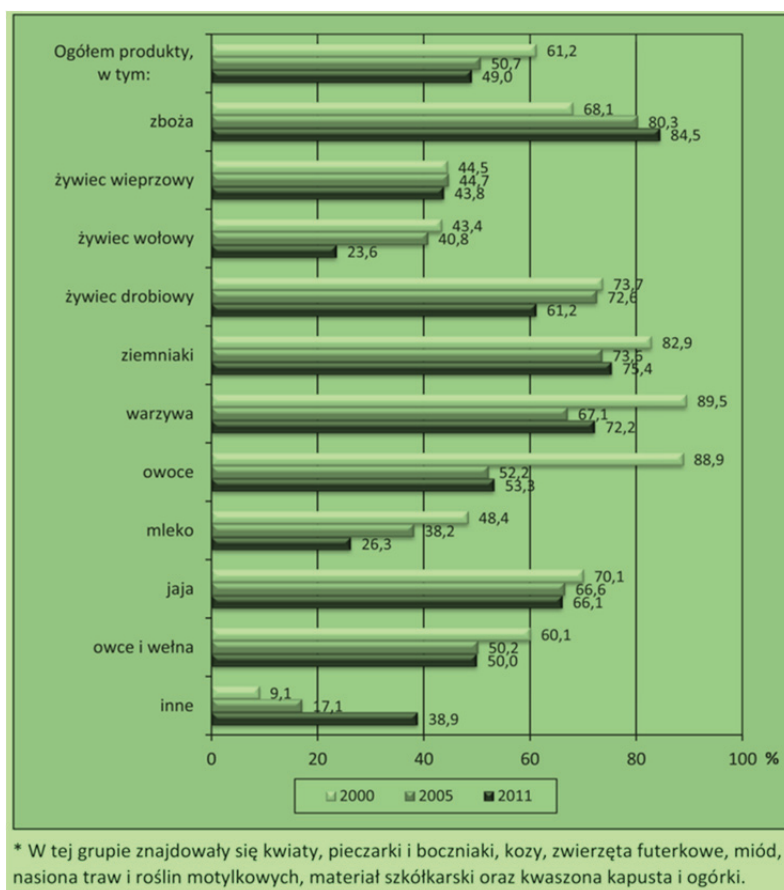
Wśród kanałów sprzedaży produktów rolniczych – jak podaje Karwat-Woźniak⁸⁵ – można zdefiniować następujące elementy:

1. Skup artykułów rolniczych, obejmujący zarówno firmy zajmujące się skupem produktów rolnych, jak i giełdy towarowe, rynki hurtowe oraz sektor przetwórstwa rolno-spożywczego.
2. Hurt wtórny, tworzony przez hurtownie, targowiska hurtowe oraz agentów handlowych.
3. Detal, obejmujący wszelkie miejsca sprzedaży detalicznej.

Ponadto Karwat-Woźniak wyróżnia podział form sprzedaży na bezpośrednią i pośrednią, ze względu na sposób dystrybucji towarów i uzależnia ją od występowania w łańcuchu dostaw pośredników.

Na przestrzeni lat widać malejący udział obrotu bezpośredniego produktów rolnych sprzedawanych m.in. na targowiskach, jednak nadal jest on przeważający w strukturze sprzedaży. Jak podaje Karwat-Woźniak, trend taki wynika przede wszystkim z rozproszenia produkcji, połączonego z dużym rozdrobnieniem gospodarstw pod względem obszarowym. Taka forma zbytu produktów jest przede wszystkim korzystna dla małych producentów, którzy w wyniku skracania łańcucha dostaw mogą podnieść cenę swoich produktów.

Rysunek 109. Znaczenie obrotu bezpośredniego w zbycie produktów rolniczych

Źródło: *Zmiany w formach sprzedaży produktów rolnych w gospodarstwach indywidualnych*, Bożena Karwat-Woźniak, Warszawa 2013

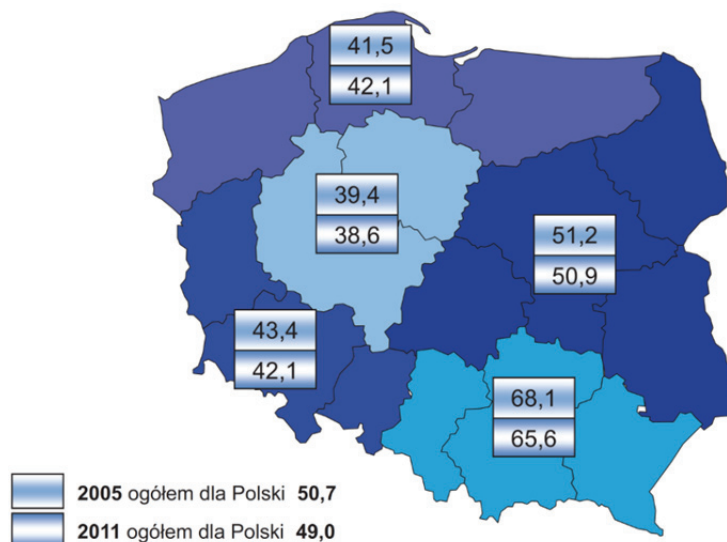
Popularność obrotu bezpośredniego produktami rolniczym cechuje zróżnicowanie regionalne.

na lata 2014- 2020, str. 12, Bydgoszcz 2015.

⁸⁵ Zmiany w formach sprzedaży produktów rolnych w gospodarstwach indywidualnych, dr inż. Bożena Karwat-Woźniak, Warszawa 2013.

Województwo kujawsko-pomorskie oraz wielkopolskie wyróżniają się na tle kraju najniższym odsetkiem wykorzystania formy obrotu bezpośredniego.

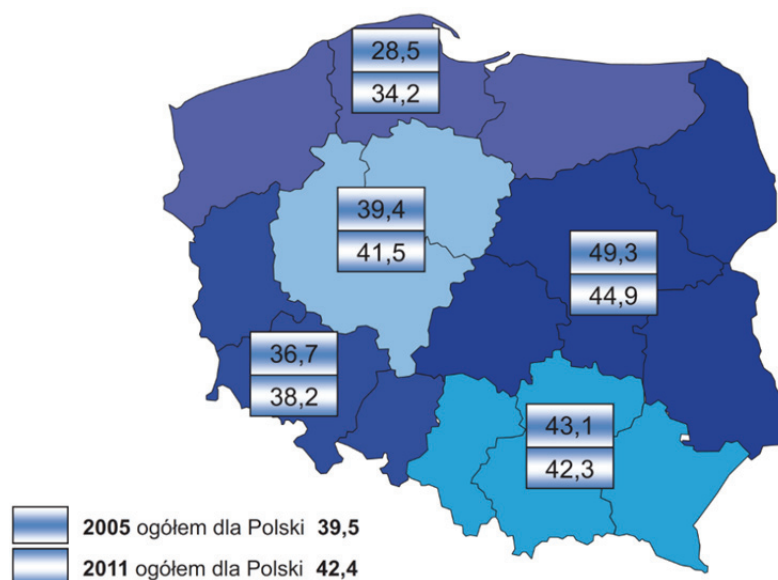
Rysunek 110. Popularność obrotu bezpośredniego w zbycie produkcji rolniczej

Źródło: *Zmiany w formach sprzedaży produktów rolnych w gospodarstwach indywidualnych*, Bożena Karwat-Woźniak, Warszawa 2013

Zakłady przetwórstwa rolno-spożywczego są obok sprzedaży targowiskowej kolejnym znaczącym kanałem dystrybucji surowców rolniczych, bez względu na asortyment. Dla producentów rolnych z terenu województw kujawsko-pomorskiego i wielkopolskiego przemysł rolno-spożywczy, jako główny odbiorca produktów rolnych, ma kluczowe, w dodatku rosnące znaczenie.

Rysunek 111. Znaczenie przemysłu przetwórczego jako odbiorcy produktów rolnych

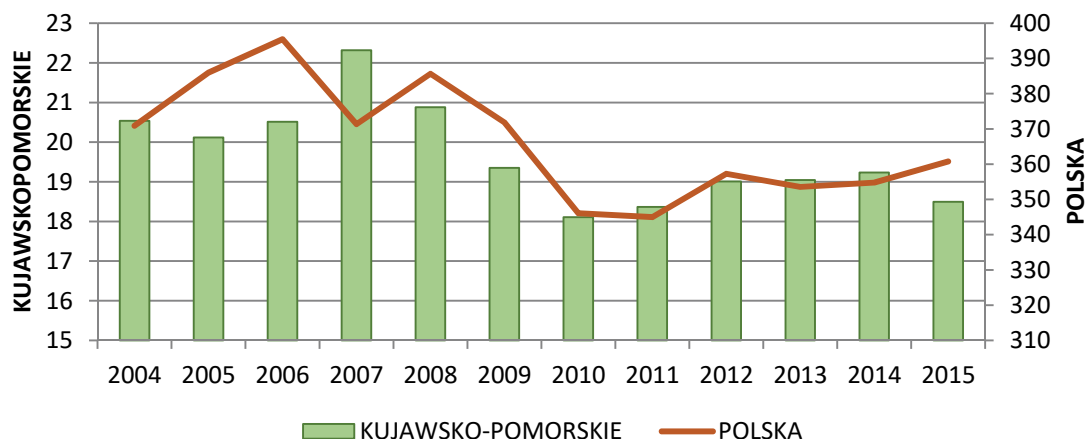

Źródło: jak rys. 110

Rola handlu detalicznego

Jak podaje Bąk-Filipek⁸⁶, handel detaliczny produktów spożywczych jest bardzo rozwinięty oraz zróżnicowany. W przypadku produktów żywnościowych w handlu największe znaczenie mają sklepy specjalistyczne oraz sklepy ogólnospożywcze. Dodatkowo autorka wskazuje, że najczęściej występującą formą sprzedaży detalicznej jest sprzedaż prowadzona w sklepach.

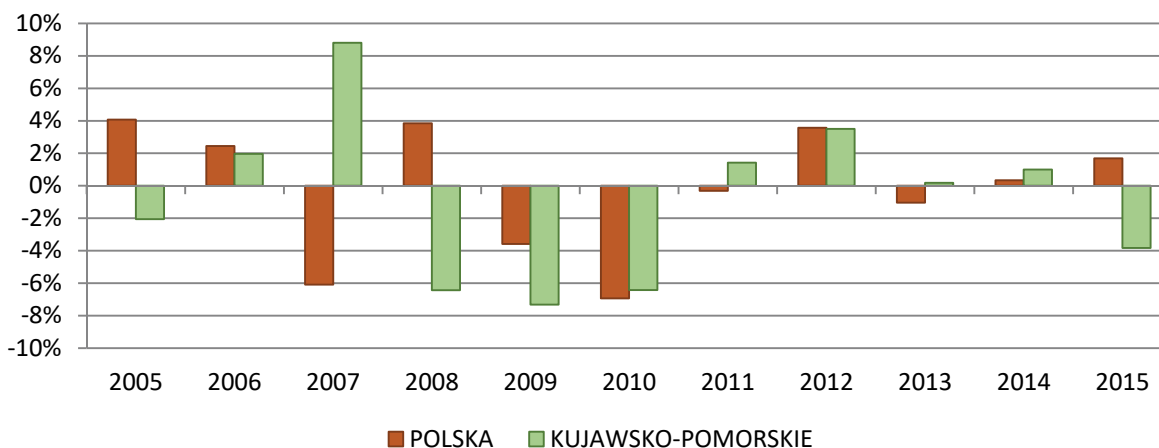
Rysunek 112. Liczba sklepów w Polsce i województwie kujawsko-pomorskim w latach 2004-2015 (tys.)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS

Liczba sklepów w Polsce oraz w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2004-2015 ulegała dynamicznym zmianom. Analizując dane dotyczące województwa można zaobserwować, że liczba sklepów najpierw rosła, dalej w latach 2008-2010 spadała, w latach 2011-2014 odrabiała trend spadkowy, by w roku 2015 znowu zanotować spadek. Trend dotyczący zmiany liczby sklepów jest porównywalny z tendencją występującą na w Polsce. Zaznaczyć należy, że w porównaniu z rokiem bazowym 2004 ogólna liczba sklepów w województwie zmniejszyła się bardziej niż liczba sklepów w Polsce.

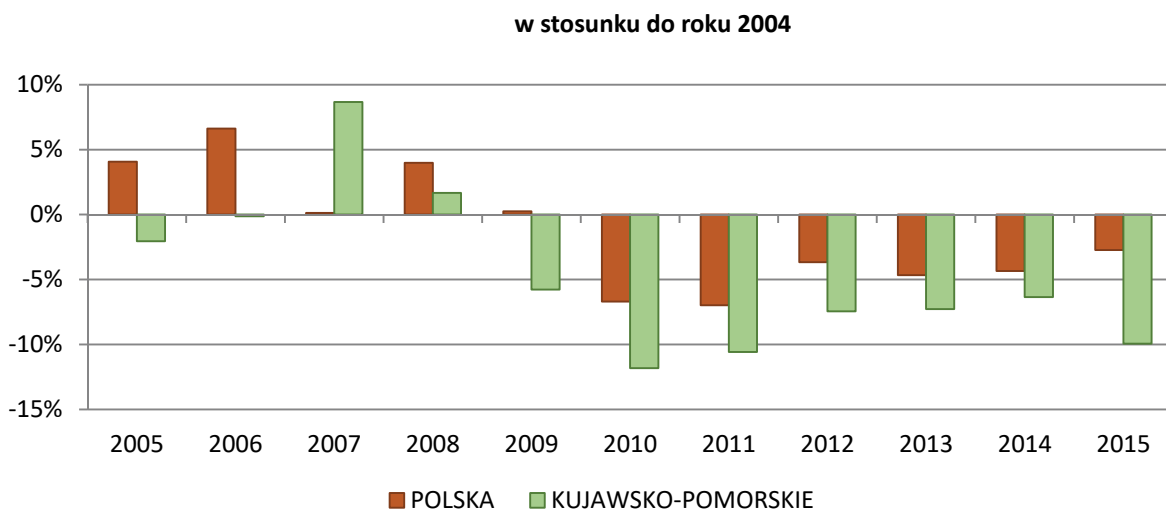
Rysunek 113. Roczna zmiana liczby sklepów w Polsce i województwie kujawsko-pomorskim w latach 2005-2015

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS

Rysunek 114. Zmiana liczby sklepów w Polsce i województwie kujawsko-pomorskim w latach 2005-2015

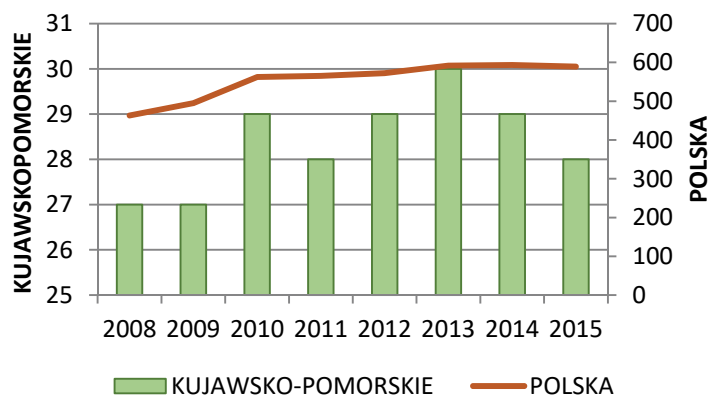
⁸⁶ Formy i organizacja sprzedaży produktów żywnościowych w handlu detalicznym, dr inż. Ewa Bąk-Filipek, -Filipek; Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Roczniki Naukowe, t. XVI, z. 6.

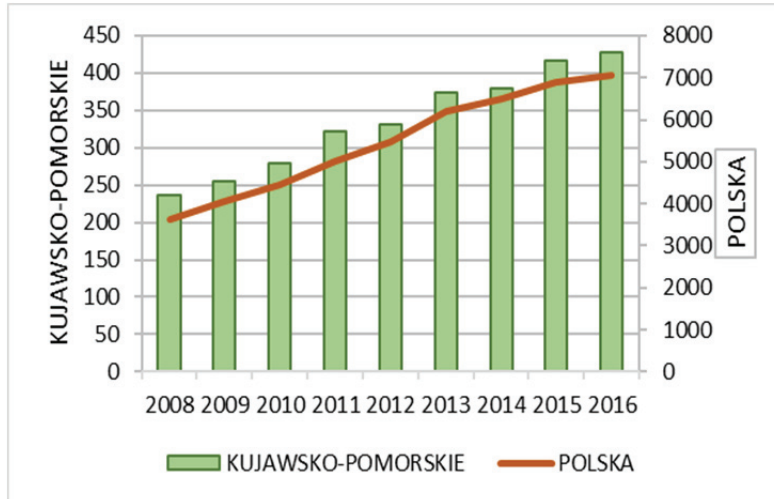
Źródło: Opracowanie własne na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS

Biorąc pod uwagę liczbę sklepów wielkopowierzchniowych, na która składają się hiper- i supermarkety oraz domy towarowe i handlowe, na przestrzeni lat obserwuje się dynamiczny wzrost liczebności supermarketów. Trend ten w skali kraju pokrywa się z trendem występującym w regionie.

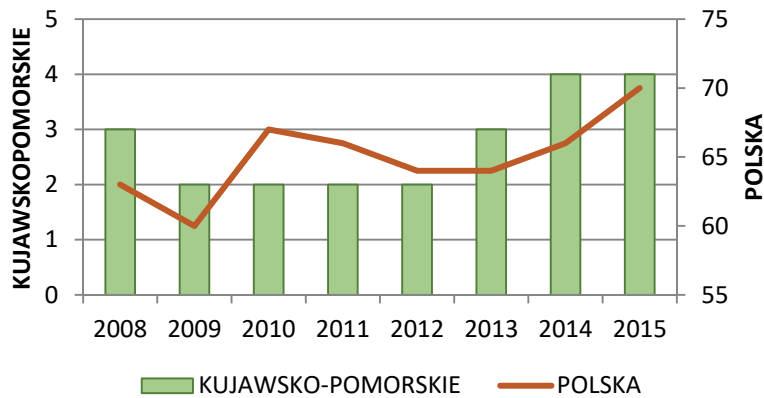
Rysunek 115. Liczba hipermarketów w Polsce i województwie kujawsko-pomorskim w latach 2008-2015

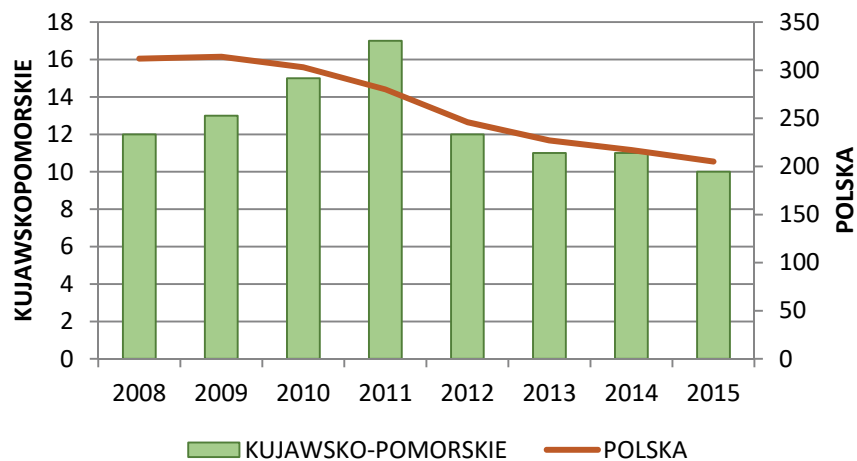
Rysunek 116. Liczba supermarketów w Polsce i województwie kujawsko-pomorskim w latach 2008-2016

Rysunek 117. Liczba domów towarowych w Polsce i województwie kujawsko-pomorskim w latach 2008-2015

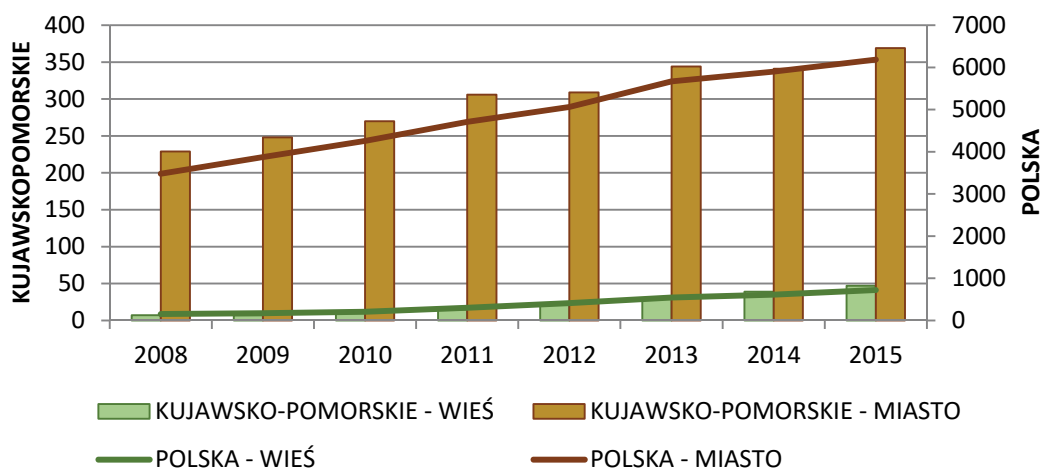

Rysunek 118. Liczba domów handlowych w Polsce i województwie kujawsko-pomorskim w latach 2008-2015

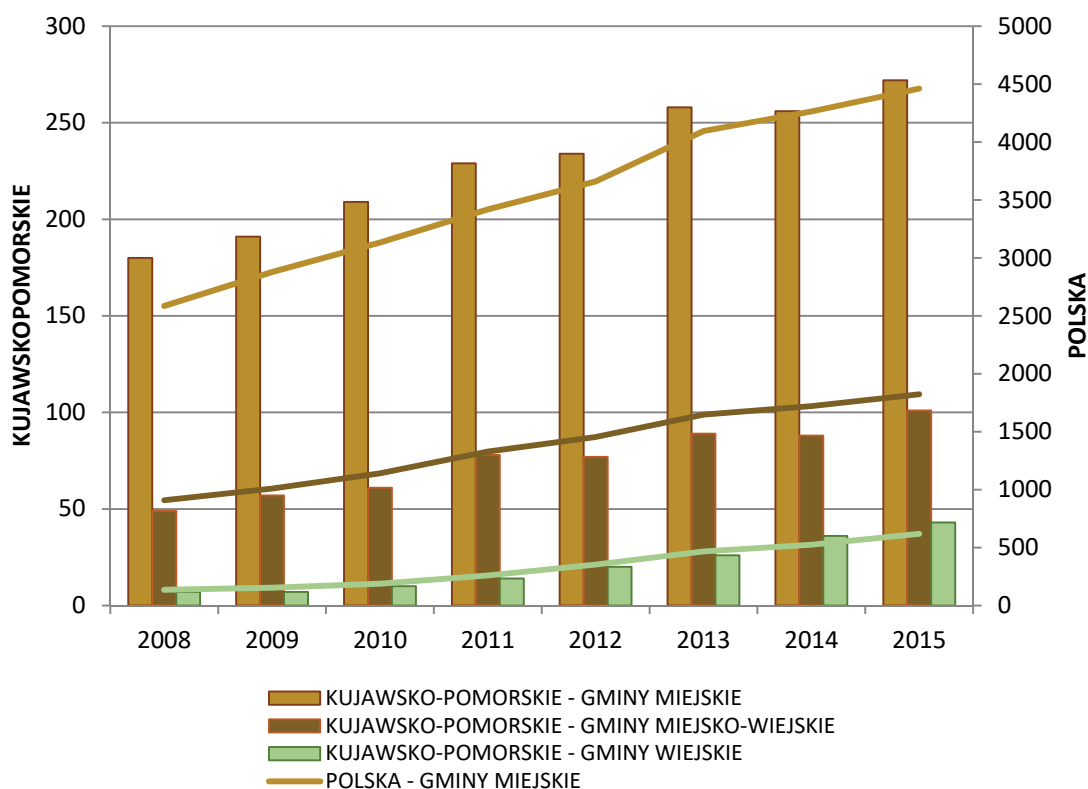
Źródło dla rys. 115-118: opracowanie własne na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS

Rysunek 119. Liczba supermarketów w Polsce i województwie kujawsko-pomorskim w latach 2008-2015 z podziałem na miasto i wieś

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS

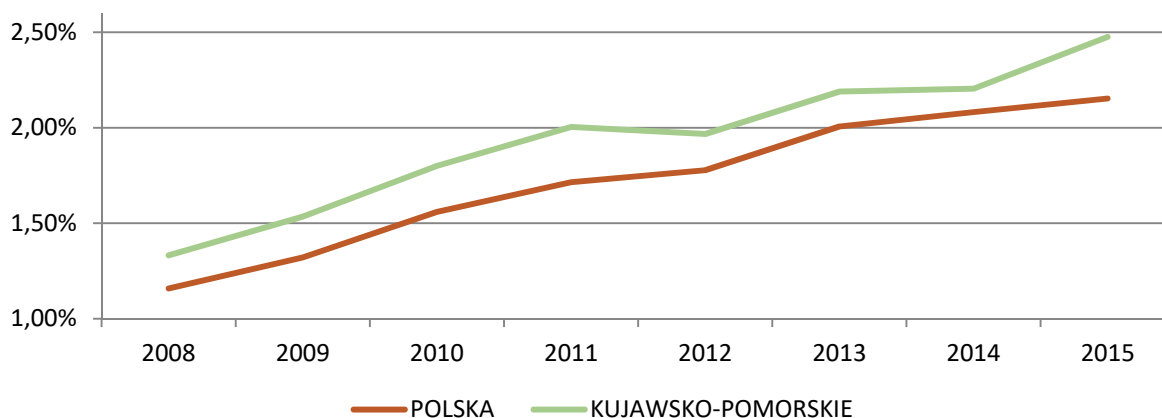
Rysunek 120. Liczba supermarketów w Polsce i województwie kujawsko-pomorskim w latach 2008-2015 z podziałem na gminy miejskie, miejsko-wiejskie i wiejskie

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS

Analiza liczby i rodzajów sklepów wskazuje, że odsetek supermarketów w ogólnej liczbie sklepów systematycznie rośnie. Na terenie województwa kujawsko-pomorskiego trend ten jest wyższy niż w skali kraju.

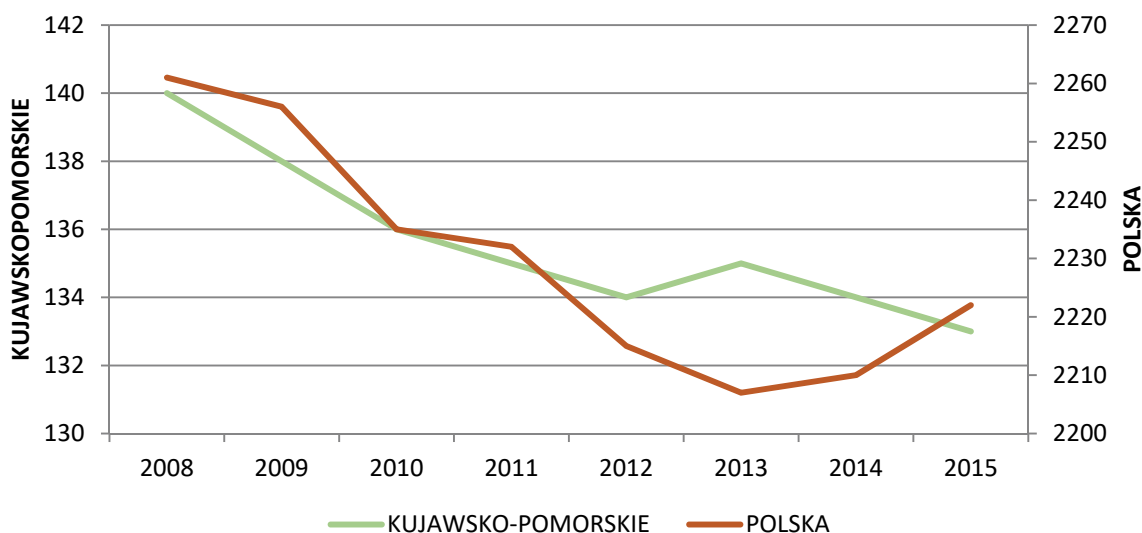
Rysunek 121. Udział supermarketów w ogólnej liczbie sklepów w Polsce i województwie kujawsko-pomorskim w latach 2008-2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS

Jak podaje Bąk-Filipek, w ramach form sprzedaży produktów spożywczych nieprzetworzonych należy wyróżnić dodatkowo targowiska, zarówno stałe, jak i sezonowe. Targowiska te odgrywają dużą rolę w polskiej infrastrukturze handlowej. Z analizy danych wynika, że liczba targowisk stałych w latach 2008-2015 uległa nieznacznej redukcji; dla województwa kujawsko-pomorskiego ze 140 w 2008 roku do 133 w roku 2015 i 132 w roku 2016.

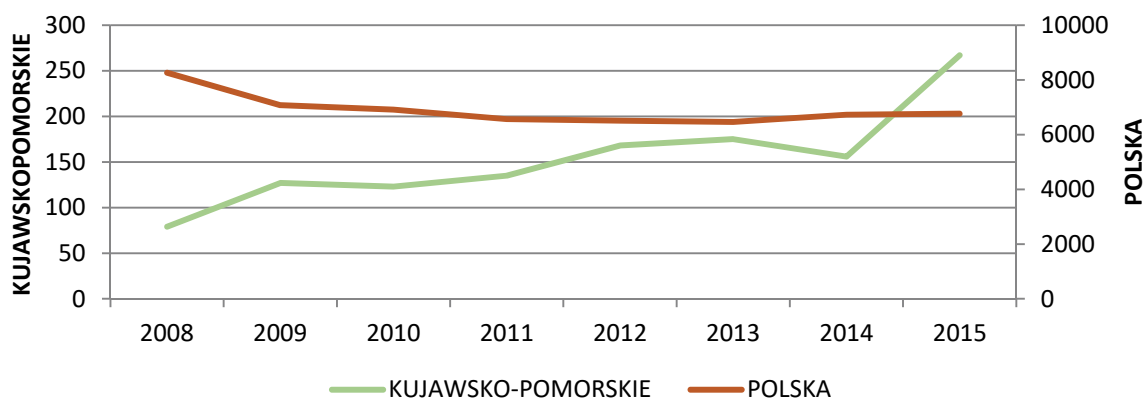
Rysunek 122. Liczba targowisk stałych w Polsce i województwie kujawsko-pomorskim w latach 2008-2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS

Analizując liczbę targowisk sezonowych oraz miejsc na ulicach i placach do prowadzenia sprzedaży sezonowej w regionie, widać tendencję wzrostową, co nie koresponduje z sytuacją w kraju. Znaczący przyrost miejsc do sezonowego prowadzenia handlu miał miejsce w 2015 roku.

Rysunek 123. Liczba targowisk lub miejsc na ulicach i placach do prowadzenia sprzedaży sezonowej w Polsce i województwie kujawsko-pomorskim w latach 2008-2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS

Według publikacji Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy, w 2016 roku w regionie funkcjonowały 132 targowiska o ogólnej powierzchni prawie 62 ha, w tym powierzchni sprzedażowej około 34,8 ha. Liczba stałych punktów sprzedaży drobnodetalicznej przekraczała 6 tys., z czego niemal 4 tys. znajdowały się na targowiskach czynnych codziennie. W ciągu roku działało również 138 targowisk sezonowych.

Tabela 36. Targowiska stałe w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 roku

Powiat	Targowiska		Powiat	Targowiska	
	szt.	punkty*		szt.	punkty*
aleksandrowski	6	54	sępoleński	3	–
brodnicki	4	232	świecki	9	105
bydgoski	4	6	toruński	2	9
chełmiński	4	221	tucholski	5	267
golubsko-dobrzyński	4	299	wąbrzeski	1	58
grudziądzki	1	–	włocławski	11	62
inowrocławski	8	1088	żniński	9	59
lipnowski	7	7	m. Bydgoszcz	15	1177
mogileński	3	16	m. Grudziądz	9	8
nakielski	4	96	m. Toruń	7	1826
radziejowski	7	–	m. Włocławek	4	247
rypiński	5	168	kujawsko-pomorskie	132	6005

*stałe punkty sprzedaży drobnodetalicznej

Źródło: Województwo Kujawsko-Pomorskie – podregiony, powiaty, gminy – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy

Powiązania przetwórcy – producenci w kontekście krótkich łańcuchów dostaw, terytorialne rozmieszczenie

W łańcuchu dostaw żywności wyodrębnić można trzy podstawowe typy podmiotów tworzących jego strukturę:⁸⁷

1. Rolnictwo
2. Przemysł spożywczy
3. Hurtowy i detaliczny handel żywnością

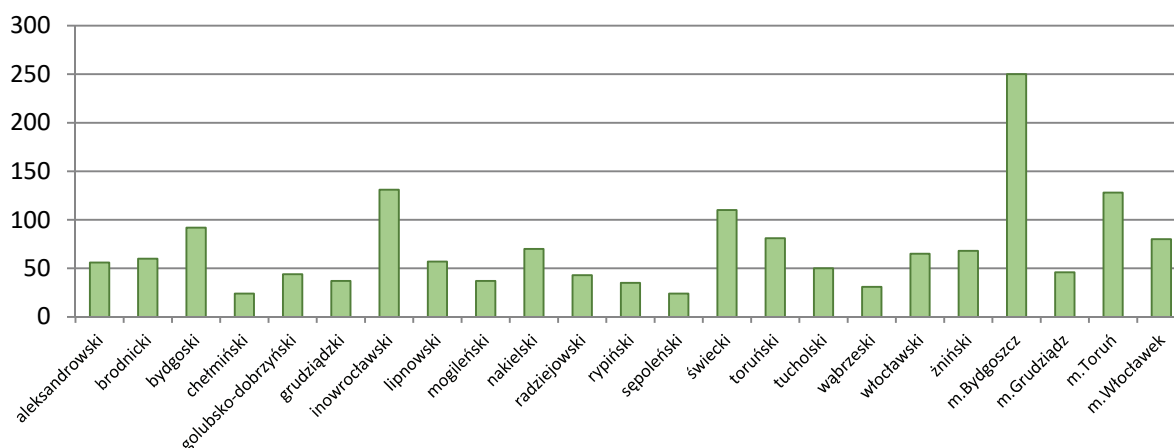
⁸⁷ S. Jarzębowski, B. Klepacki, Łańcuchy dostaw w gospodarce żywnościowej, Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, 2013, t. 103, s. 107–117).

Jak podaje F. Kapusta⁸⁸, większość surowców do wytwarzania żywności w postaci produktów roślinnych jest dostarczana sezonowo. Produkty zwierzęce wytwarzane są przeważnie w sposób ciągły.

Rozmieszczenie terytorialne głównych kierunków produkcji zwierzęcej i niektórych rodzajów produkcji roślinnej zostało przedstawione w punkcie 1.3.3. Odnosnie innych surowców dla przetwórstwa można podkreślić, że struktura upraw jest silnie skorelowana z jakością gleb. Zboża dominują w zasiewach we wszystkich powiatach, ale największy udział pszenic w powierzchni zasiewów zbóż występuje w powiatach o najlepszych glebach – grudziądzkim, chełmińskim, radziejowskim. Żyto, pszenżyto i mieszanki zbożowe są chętniej uprawiane w powiatach z najstabszymi glebami, w których są ze zbóż najmniej zawodne – lipnowskim, rypińskim, tucholskim czy sępoleńskim. Duże powierzchnie uprawy rzepaku są zlokalizowane w powiatach: grudziądzkim, nakielskim, inowrocławskim, bydgoskim oraz żnińskim, chełmińskim, włocławskim i toruńskim. Wyróżniający udział ziemniaków w strukturze upraw jest charakterystyczny dla powiatów: sępoleńskiego, chełmińskiego, aleksandrowskiego i włocławskiego, aczkolwiek dokładniej można by wskazać rejony uprawy według gmin, np. Kamień Krajeński, Papowo Biskupie, Waganiec czy Kowal we wskazanych powiatach oraz Cekcyn w powiecie tucholskim albo Nowe w powiecie świeckim. Uprawa warzyw w największym nasileniu występuje w powiecie inowrocławskim, w części gmin powiatów mogileńskiego, radziejowskiego, włocławskiego, aleksandrowskiego, lipnowskiego, toruńskiego i bydgoskiego, a także w gminach nadwiślańskich w powiatach chełmińskim i grudziądzkim. W rozmieszczeniu upraw warzywniczych powiązanie zakładów przetwórczych z nasileniem uprawy jest bardzo wyraźne. Istotnego znaczenia nabierają też nowe bazy magazynowe grup producentów oraz chłodnie, wokół których rozwija się uprawa poszczególnych gatunków warzyw.

Analizując rozmieszczenie podmiotów gospodarki narodowej według rejestru REGON, prowadzących działalność w ramach działu „Produkcja artykułów spożywczych”, obserwuje się znaczną ich koncentrację na terenie powiatów inowrocławskiego, świeckiego, bydgoskiego i toruńskiego. Skorelowane jest to z bliskością dużych miast.

Rysunek 124. Podmioty gospodarki narodowej w powiatach województwa kujawsko-pomorskiego według rejestru REGON w 2016 roku: Sekcja C Dział 10 – Produkcja artykułów spożywczych

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS

Jak podaje Jarzębowski i Klepacki⁸⁹, analizując łańcuch dostaw pod kątem udziału poszczególnych

⁸⁸ F. Kapusta, Przemysł spożywczy w Polsce i jego baza surowcowa, *Ekonomia XXI Wieku* 2 (6), 2015, s. 9–27.

⁸⁹ S. Jarzębowski, B. Klepacki, Łańcuchy dostaw w gospodarce żywnościowej, *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Ekonomia*

podmiotów w tworzeniu wartości dodanej, dostrzega się malejącą tendencję udziału rolnictwa. Autorzy podają, że wartość dodana jest generowana na etapie przetwórstwa, handlu oraz usług, czyli na poziomach najbliższych konsumentowi. Zwiększenie wartości dodanej rolnictwa może zatem nastąpić wskutek skracania łańcucha dostaw oraz lepszej integracji przetwórstwa z rolnictwem poprzez ograniczenie liczby ogniw pośredniczących.

Klasy i poziom innowacji przemysłu

Jak podaje Urząd Statystyczny w Bydgoszczy⁹⁰, w latach 2013-2016 aktywność innowacyjną wykazało 16,9% przedsiębiorstw przemysłowych oraz 9,1% przedsiębiorstw sektora usług, co stanowiło odpowiednio 2,0 p. proc. i 1,5 p. proc. mniej niż w Polsce. Powoduje to, że województwo kujawsko-pomorskie plasuje się na 12. miejscu w kraju pod względem poziomu innowacyjności przedsiębiorstw przemysłowych oraz na 10. miejscu pod względem innowacyjności przedsiębiorstw sektora usług.

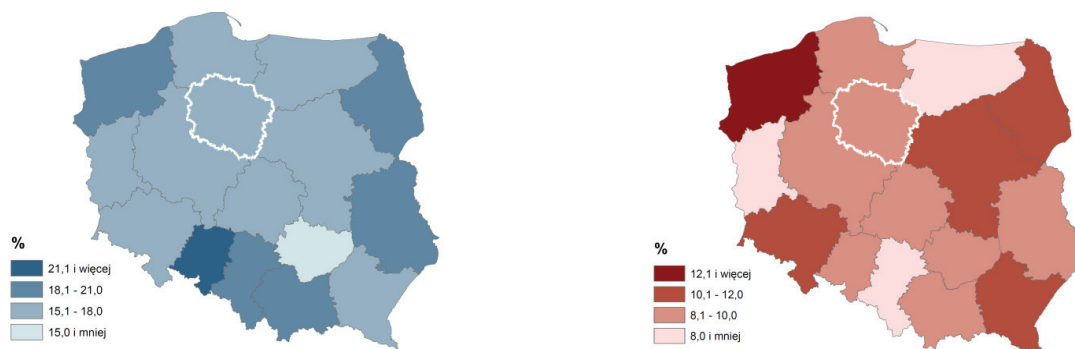
Tabela 37. Przedsiębiorstwa, które w latach 2013-2015 wprowadziły innowacje produktowe i/lub procesowe w % ogółu przedsiębiorstw według województw

WYSZCZEGÓLNIENIE	Przedsiębiorstwa przemysłowe		Przedsiębiorstwa z sektora usług	
	wartość wskaźnika (%)	pozycja	wartość wskaźnika (%)	pozycja
Dolnośląskie	17,1	10	11,3	3
Kujawsko-pomorskie	16,1	12	8,9	10
Lubelskie	18,4	6	8,6	13
Lubuskie	15,4	14	7,7	14
Łódzkie	15,4	15	9,7	7
Małopolskie	20,4	3	10,0	6
Mazowieckie	17,2	9	11,8	2
Opolskie	21,5	1	8,6	12
Podkarpackie	17,3	8	11,1	4
Podlaskie	20,6	2	10,1	5
Pomorskie	15,6	13	9,7	8
Śląskie	19,6	4	6,6	15
Świętokrzyskie	13,7	16	9,3	9
Warmińsko-mazurskie	16,3	11	6,3	16
Wielkopolskie	17,3	7	8,7	11
Zachodniopomorskie	18,5	5	13,0	1

Źródło: Działalność innowacyjna przedsiębiorstw w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2013-2015, Urząd Statystyczny w Bydgoszczy, 2016

⁹⁰ i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, 2013, tom 103, s. 107–117).
Działalność innowacyjna przedsiębiorstw w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2013–2015, Urząd Statystyczny w Bydgoszczy, 2016.

Rysunek 125. Udział przedsiębiorstw przemysłowych (po lewej) i usługowych (po prawej), które w latach 2013-2015 wprowadziły innowacje produktowe i/lub procesowe, w ogólnej liczbie przedsiębiorstw

Źródło: *Działalność innowacyjna przedsiębiorstw w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2013-2015, Urząd Statystyczny w Bydgoszczy, 2016*

Przedsiębiorstwa aktywnie innowacyjne ponosiły nakłady na działalność innowacyjną. Nakłady te poniosło 68,6% przedsiębiorstw przemysłowych oraz 62,4% przedsiębiorstw usługowych. Jak wskazuje GUS przedsiębiorstwa wydatkowały nakłady na środki trwałe. Z analizy współpracy w zakresie wdrażania innowacji wynika, że 28,9% i 12,8% odpowiednio przedsiębiorstw przemysłowych i usługowych aktywnych w obszarze innowacji współpracowało z innymi przedsiębiorstwami i instytucjami. Poziom współpracy kujawsko-pomorskich innowacyjnych przedsiębiorstw jest również niższy niż w kraju.

Jak podaje Buczyńska, Frączek i Kryjom⁹¹, klastry odgrywają istotną rolę w rozwoju społeczno-gospodarczym oraz pozytywnie wpływają na produktywność, innowacyjność i konkurencyjność firm wchodzących w skład klastrów. Według danych z analizowanego Raportu, w Polsce zidentyfikowano 134 klastry, w tym 4 na obszarze województwa kujawsko-pomorskiego.

Tabela 38. Klastry w województwie kujawsko-pomorskim

Nazwa	Branża
Bydgoski Klaster Przemysłowy (posiada status Krajowego Klastra Kluczowego)	Technologie produkcji
Bydgoski Klaster Informatyczny	ICT
Agro Klaster Kujawy	Przemysł spożywczy
Klaster Turystyki Medycznej i Uzdrowiskowej	Medycyna, biomedycyna, turystyka medyczna

Źródło: G. Buczyńska D. Frączek P. Kryjom, *Raport z inwentaryzacji klastrów w Polsce 2015, PARP 2016*

Oprócz Agro-Klastra Kujawy w obszarze przemysłu spożywczego na terenie województwa kujawsko-pomorskiego funkcjonuje Klaster Żywności Tradycyjnej Regionalnej i Tradycyjnej – Spizarnia Kujawsko-Pomorska, nieuwzględniony w Raporcie PARP.

⁹¹ G. Buczyńska D. Frączek P. Kryjom, *Raport z inwentaryzacji klastrów w Polsce 2015, PARP 2016*.

II

ROZWÓJ FUNKCJONALNY

I PRZESTRZENNY

OBSZARÓW WIEJSKICH

2.1. Zróźnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich

Obszar regionu ma zwarty, regularny kształt, a miasta pełniące funkcje wojewódzkie położone są prawie centralnie. Policentryczny system osadniczy jest jednym z istotnych atutów województwa kujawsko-pomorskiego. Mimo to, poprzednie części opracowania wskazują raczej na duże zróźnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich. Wydaje się nawet, że procesy zachodzące w gospodarce i społeczeństwie w minionych dekadach przyspieszyły dywergencję obszarów wiejskich pomimo podejmowanych prób zmniejszenia ich zróźnicowania przestrzennego. Oceny stopnia rozwoju gmin (IERiGŻ-PIB⁹², MROW¹⁴) zdają się potwierdzać zarówno wyraźną poprawę wielu wskaźników charakteryzujących poziom rozwoju gmin, jak również trwałe różnice pomiędzy najłabiej i najlepiej rozwiniętymi jednostkami. Wynikałoby z tego, że ani koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju, ani wspieranie dużych miast i najbardziej rozwiniętych obszarów wiejskich nie poprawiają w sposób zasadniczy spójności w skali regionalnej czy krajowej. Być może należy przyjąć, że w odniesieniu do wsi potrzeba wyrównywania szans rozwojowych jest potrzebą stałą, gdyż brak interwencji ze środków publicznych mógłby doprowadzić do wyludnienia i utraty zdolności części obszarów wiejskich do dalszego rozwoju i wypełniania funkcji oczekiwanych przez społeczeństwo.

2.1.1. Dominujące typy obszarów wiejskich

Obszary wiejskie województwa kujawsko-pomorskiego są głównie obszarami rolniczymi. Rolniczy charakter większości gmin wiejskich i miejsko-wiejskich potwierdza udział użytków rolnych w ogólnej powierzchni jednostek. Jednakże cecha, która przez dekady pozytywnie wyróżniała obszary wiejskie, teraz jest jednym z najważniejszych wyzwań rozwojowych, jakie stają przed tymi terenami. Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju (SOR) wskazuje na obszary, które zależą wyłącznie lub głównie od rolnictwa – bez względu na to, czy rolnictwo boryka się tam z trudnościami z racji słabych gleb bądź problemów strukturalnych, czy też jest wysokowydajne – jako przestrzenie z niedostatkiem stabilnych pozarolniczych miejsc pracy, co hamuje ich rozwój. Delimitacja obszarów wiejskich wykorzystana przy tworzeniu SOR wskazuje na obszary problemowe pogrupowane według dwóch zestawów kryteriów – zagadnień społecznych i zagadnień ekonomicznych. Ponadto w części jednostek podziału terytorialnego występują zarówno problemy ekonomiczne, jak i społeczne, co wyodrębnia trzecią grupę. Podkreślenia wymaga okoliczność, że przestrzenne rozmieszczenie obszarów problemowych na terenach wiejskich w kraju ukazuje większość gmin wskazanych w województwie kujawsko-pomorskim jako fragment dużych enklaw usytuowanych na pograniczu województw. Największe zgrupowanie jednostek z problemami wskazanymi w części wschodniej regionu jest elementem dużej grupy gmin i małych miast na styku województw mazowieckiego, warmińsko-mazurskiego i kujawsko-pomorskiego. Oprócz gmin z powiatów lipnowskiego, rypińskiego, golubsko-dobrzyńskiego i brodnickiego wymienionych w tabeli 39, do wskazanego obszaru należą także tereny z powiatów sierpeckiego, żuromińskiego i mławskiego. Obszar problemowy w części północno-wschodniej województwa kujawsko-pomorskiego ma wiele wspólnych cech, a zwłaszcza podobne problemy społeczne z sąsiadującymi jednostkami w regionie pomorskim i warmińsko-mazurskim. Południowo-wschodnie gminy miejsko-wiejskie i wiejskie w powiatach włocławskim, radziejowskim oraz po jednej z jednostek w powiatach aleksandrowskim, mogileńskim i inowrocławskim – to fragment większego obszaru spowolnionego rozwoju w pobliżu połączenia granic Kujaw i Wielkopolski z północno-wschodnim obrzeżem województwa łódzkiego.

⁹² Wieloaspektowe ujęcie spójności obszarów wiejskich na poziomie lokalnym i regionalnym w dotychczas realizowanych i planowanych strategiach rozwoju – Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB.

Tabela 39. Obszary koncentracji problemów w gminach wiejskich (w) i miejsko-wiejskich (m-w) województwa kujawsko-pomorskiego

Fragment województwa	Problemy społeczne	Problemy ekonomiczne	Problemy społeczno-ekonomiczne
Część zachodnia	Kcynia (m-w), Kęsowo (w), Janowiec Wielkopolski (m-w)	–	Mrocza (m-w), Sośno (w)
Część północno-wschodnia	Brzozie (w), Jabłonowo Pomorskie (m-w), Łasin (m-w), Radzyń Chełmiński (m-w), Płużnica (w)	Bobrowo (w), Papowo Biskupie (w)	Dębowa Łąka (w), Książki (w), Rogóźno (w), Świecie nad Osą (m-w)
Część wschodnia	Dobrzyń nad Wisłą (m-w), Rypin (w)	Bobrowniki (w), Brzuze (w), Kikół (w), Lipno (w), Radomin (w), Wielgie (w), Zbójno (w)	Chrostkowo (w), Osiek (w), Rogowo (w), Skrwilno (w), Świdziebnia (w), Tłuchowo (w), Wąpielsk (w)
Część południowo-wschodnia	Chodecz (m-w), Jeziora Wielkie (w), Lubień Kujawski (m-w)	Dąbrowa Biskupia (w), Izbica Kujawska (m-w), Koneck (w), Lubraniec (m-w), Osięciny (w), Topólka (w)	Boniewo (w), Bytoń (w), Piotrków Kujawski (m-w)

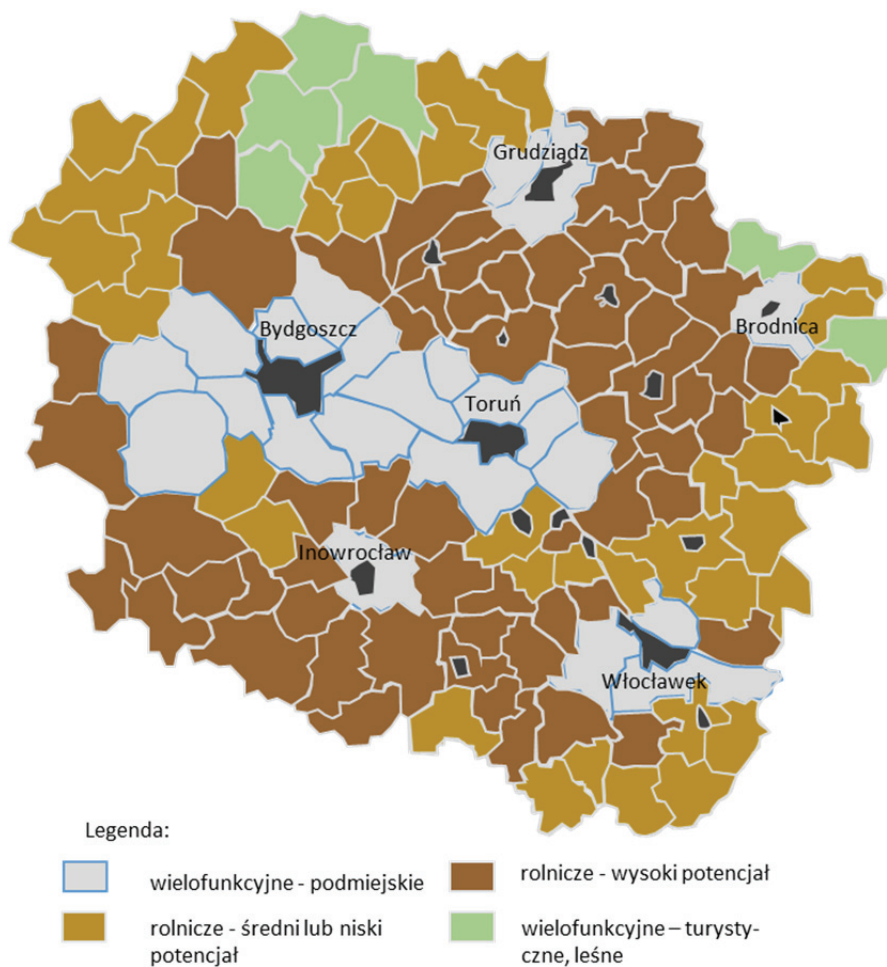
Źródło: zestawienie KPODR na podstawie opracowania *Delimitacja miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze* – Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

W trakcie prac zmierzających do opracowania planu zagospodarowania przestrzennego województwa kujawsko-pomorskiego poszczególnym gminom przypisano wiodące funkcje, co w uproszczony sposób przedstawia rysunek 126. Nazwy grup gmin ujęte na schemacie mają skróconą postać. Pełne określenia są następujące:

- gminy wielofunkcyjne o charakterze podmiejskim;
- gminy o dominującej funkcji rolniczej w obszarach o wysokim potencjale rolnictwa;
- gminy o dominującej funkcji rolniczej w obszarach o średnim lub niskim potencjale rolnictwa;
- gminy wielofunkcyjne o dużym znaczeniu funkcji turystycznej lub leśnej.

Dodatkowe wyróżnienie, wśród ogółu gmin z dominującą funkcją rolniczą, dwóch grup według potencjału rolnictwa oznacza założenie, że jednostki z gorszymi warunkami dla produkcji rolniczej powinny poszukiwać innej wiodącej funkcji, która z czasem mogłaby zmniejszyć uzależnienie rozwoju od wyników rolnictwa. W gminach, w których potencjał rolnictwa jest wysoki, grunty rolne powinny być szczególnie chronione, a wiodąca funkcja rozwijana. Natomiast w odniesieniu do gmin z wyraźnie rozbudowaną funkcją turystyczną lub leśną zakładane jest preferowanie i wspieranie określonych działalności pozarolniczych. Na wyróżnionych w ten sposób obszarach rolnictwo nie będzie funkcją dominującą, a urbanizacja podmiejska nie powinna być rozwijana.

Rysunek 126. Wiodące funkcje gmin w województwie kujawsko-pomorskim

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych KPBPIR

W lipcu 2016 roku Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego uchwalił obszary funkcjonalne. Przyjęto zasadę, że najmniejszą jednostką w obszarze funkcjonalnym jest gmina. Gmina może wchodzić w skład kilku obszarów. Określono jednostki, które wejdą w skład trzech obszarów funkcjonalnych istotnych dla obszarów wiejskich regionu. Jednym z wyznaczonych obszarów, który ma bezpośrednie powiązanie z wiodącą funkcją większości gmin wiejskich i miejsko-wiejskich, jest „Wiejski obszar funkcjonalny wymagający wsparcia procesów rozwojowych”. Terytorialny zasięg wiejskiego obszaru funkcjonalnego określono poprzez wyłączenie z niego jednostek, które tworzą zaplecze miast („Miejski obszar funkcjonalny ośrodków wojewódzkich – Bydgoszczy i Torunia”, „Miejski obszar funkcjonalny miasta Włocławka”, „Miejski obszar funkcjonalny miasta Grudziądza”, „Miejski obszar funkcjonalny miasta Inowrocławia”). Omawiany obszar rolniczy obejmuje niemal 70% powierzchni regionu i wszystkie jednostki samorządu terytorialnego – gminy wiejskie, miejsko-wiejskie i miejskie położone w jego granicach. Udział tych terenów w liczbie mieszkańców województwa wynosi około 41%.

Rysunek 127. Wiejski obszar funkcjonalny wymagający wsparcia procesów rozwojowych

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie Uchwały Nr 30/1135/16 Zarządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego z 27 lipca 2016 roku

Kolejnym zbiorem gmin o podobnych cechach jest „Obszar funkcjonalny Kujawy – wyspecjalizowana strefa gospodarcza dla rolnictwa”. Obszar funkcjonalny o znaczeniu regionalnym tworzą jednostki z południowych powiatów województwa: Aleksandrów Kujawski (gmina wiejska oraz miasto), Barcin, Baruchowo, Boniewo, Brześć Kujawski, Bytoń, Chocień, Chodecz, Cieclocinek, Dąbrowa, Dąbrowa Biskupia, Dobre, Gąsawa, Gniewkowo, Inowrocław (miasto oraz gmina wiejska), Izbica Kujawska, Janikowo, Janowiec Wielkopolski, Jeziora Wielkie, Koneck, Kowal (miasto oraz gmina wiejska), Kruszwica, Lubanie, Lubień Kujawski, Lubraniec, Łabiszyn, Mogilno, Nieszawa, Osiećciny, Pakość, Piotrków Kujawski, Raciążek, Radziejów (miasto oraz gmina wiejska), Rogowo (Ż), Rojewo, Strzelno, Topólka, Waganiec, Włocławek (gmina wiejska), Zakrzewo, Złotniki Kujawskie, Żnin. Wyróżniony obszar obejmuje prawie 30% powierzchni województwa i niemal 22% mieszkańców. Kryterium wyodrębniającym OF Kujawy był wspólny dla wskazanych gmin problem niedostatku wody.

Północne gminy regionu wchodzące w skład powiatów sępoleńskiego, świeckiego i tucholskiego, tj. Bukowiec, Cekcyn, Dragacz, Drzycim, Gostycyn, Jezewo, Kamień Krajeński, Kęsowo, Lniano, Lubiewo, Nowe, Osie, Pruszcz, Sępólno Krajeńskie, Sośno, Śliwice, Świecie, Świekatowo, Tuchola, Warlubie, Więcbork, tworzą „Obszar funkcjonalny Bory Tucholskie” o znaczeniu regionalnym. Teren wymienionych gmin zamieszkuje około 9% mieszkańców województwa, a wyznaczona powierzchnia stanowi 18,6% powierzchni regionu. Środkową część obszaru funkcjonalnego Bory Tucholskie zajmuje Światowy Rezerwat Biosfery „Bory Tucholskie” o znaczeniu ponadregionalnym, w którego granicach mieszczą się w całości gminy Cekcyn, Lniano, Osie i Śliwice oraz część terenów w gminach Bukowiec, Drzycim, Gostycyn, Jezewo, Kęsowo, Lubiewo, Świekatowo, Tuchola i Warlubie.

Rysunek 128. Obszary funkcjonalne o znaczeniu regionalnym – Bory Tucholskie i Kujawy

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie Uchwały Nr 30/1135/16 Zarządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego z 27 lipca 2016 roku

Ostatecznie nie został ustanowiony „Obszar funkcjonalny przełamania zapaści społeczno-gospodarczej wschodniej części województwa” proponowany przez Zarząd Województwa, który miał być obszarem strategicznej interwencji. Miał on obejmować, licząc od północy, powiaty: grudziądzki, wąbrzeski, brodnicki, golubsko-dobrzyński, rypiński, lipnowski, włocławski, radziejowski oraz miasta Grudziądz i Włocławek. Niemniej prace nad ustanowieniem takiego obszaru potwierdziły, że wschodnia część regionu jest słabiej rozwinięta i wymaga dodatkowego wsparcia.

2.1.2. Zróżnicowanie obszarów wiejskich pod kątem stopnia urbanizacji

Stopień zurbanizowania województwo kujawsko-pomorskiego jest różny. W części północnej, bardziej zaludnionej, miast jest mniej, w południowej – gęściej zaludnionej – więcej. Nie są to jednak duże różnice i rozmieszczenie miast należy oceniać jako korzystne. Dla większości powiatów normą są trzy miasta, chociaż są także powiaty, w których tylko jedna miejscowość posiada prawa miejskie – siedziba władz powiatowych (Chełmno, Tuchola, Rypin). Wyjątkowym pod tym względem powiatem jest duży powiat włocławski, na obszarze którego jest 6 miast, a mimo to wskaźnik urbanizacji powiatu nie osiąga 20%. Specyfiką całego regionu jest niska liczebność większości ośrodków oraz duża liczba miast liczących poniżej 5 tys. mieszkańców (20). Należą do tej grupy Brześć Kujawski, Chodecz, Dobrzyń nad Wisłą, Górzno, Izbica Kujawska, Jabłonowo Pomorskie, Janowiec Wielkopolski, Kamień Krajeński, Kcynia, Kowal, Kowalewo Pomorskie, Lubień Kujawski, Lubraniec, Łabiszyn, Łasin, Mrocza, Nieszawa, Piotrków Kujawski, Radzyń Chełmiński i Skępe. Kolejnych 11 tworzy grupę miast liczących od 5 do 10 tys. mieszkańców: Barcin, Gniewkowo, Janikowo, Kruszwica, Nowe, Pakość, Radziejów, Sępólno Krajeńskie, Strzelno, Szubin, Więcbork. W przypadku 13 miast ich ludność liczy przynajmniej 10 tys. osób, ale nie więcej niż 20 tys. Są to: Aleksandrów Kujawski, Chełmża, Ciechocinek, Golub-Dobrzyń, Koronowo, Lipno, Mogilno, Nakło nad Notecią, Rypin, Solec Kujawski, Tuchola, Wąbrzeźno, Żnin. Pozostałe 8 miast to skupiska gromadzące ponad 20 tys. osób. W tej liczbie trzy – Brodnica, Chełmno i Świecie – nie przekraczają 30 tys. mieszkańców. Miast średniej wielkości, czyli liczących około 50 tys. mieszkańców, w województwie praktycznie nie ma. Inowrocław zamieszkuje około 74 tys. osób. Kolejne dwa – Grudziądz i Włocławek – liczą po około 100 tys. osób (Grudziądz 96 tys., Włocławek 112 tys.). Duopol Bydgoszczy (ok. 353 tys.) i Torunia (ok. 203 tys. mieszkańców) pełni funkcje wojewódzkie.

Obszary funkcjonalne, częściowo przedstawione w poprzednim punkcie, zostały w województwie przyjęte w związku z opracowywaniem planu zagospodarowania przestrzennego (PZP), którego horyzont czasowy określa rok 2030. Prawdopodobnie z tego powodu w formule obszaru funkcjonalnego miast wojewódzkich Bydgoszczy i Torunia (MOFMW) dość szeroko zarysowano granice ich zaplecza, włączając np. Koronowo i Chełmżę, chociaż są to gminy drugiego pierścienia o wysokim potencjale rolnictwa. Dwudzielność ośrodka wojewódzkiego w postaci Bydgoszczy i Torunia powoduje, że wpływ tego duopolu na obszary wiejskie dotyczy rozległej przestrzeni. Zagadnieniem o bardzo istotnym znaczeniu jest w tym przypadku suburbanizacja. Oceny dokonywane w ramach prac zmierzających do opracowania nowej wersji PZP⁹³ wskazują, że zjawisko suburbanizacji gmin podmiejskich pod Bydgoszczą i Toruniem trwa od wielu lat i dotyczy przynajmniej kilkunastu obszarów o różnej powierzchni i różnej liczbie mieszkańców – od około 2 tys. do około 25 tys. osób. Osiedla podmiejskie powodują na tych obszarach wyeliminowanie lub daleko idące ograniczenie funkcji rolniczej.

⁹³ Projekt Planu zagospodarowania przestrzennego województwa kujawsko-pomorskiego – oprac. Kujawsko-Pomorskie Biuro Planowania Przestrzennego i Regionalnego we Włocławku.

Tabela 40. Obszary suburbanizacji i procesów jej towarzyszących w miejskim obszarze funkcjonalnym ośrodków wojewódzkich Bydgoszczy i Torunia

Numer strefy	Nazwa strefy	Główna trasa wylotowa łącząca rdzeń ze strefą	Przynależność administracyjna (gminy)	Orientacyjna powierzchnia (km ²)	Orientacyjna liczba mieszkańców (tys.)
I	Strefa na północ od Bydgoszczy	Szosa Gdańska, Armii Krajowej (Bydgoszcz)	Osielsko i Dobrcz	47,7	14,8
II	Strefa na północny-zachód od Bydgoszczy	Grunwaldzka (Bydgoszcz)	Sicienko	11,8	2,0
III	Strefa na zachód od Bydgoszczy	Nakielska (Bydgoszcz)	Białe Błota	10,5	5,3
IV	Strefa na południowy zachód i południe od Bydgoszczy	Szubińska, Aleja Jana Pawła II (Bydgoszcz)	Białe Błota, Szubin, Nowa Wieś Wielka	57,6	24,9
V	Strefa pomiędzy Bydgoszczą a Toruniem	Fordońska (Bydgoszcz), Szosa Bydgoska (Toruń)	Zławieś Wielka	43,0	9,7
VI	Strefa na południowy zachód od Torunia	Nieszawska (Toruń)	Wielka Nieszawka	17,8	4,5
VII	Strefa na północ od Torunia	Grudziądzka (Toruń)	Łysomice	9,7	4,2
VIII	Strefa na północny-wschód od Torunia	Olsztyńska (Toruń)	Lubicz	4,9	2,6
IX	Strefa na wschód od Torunia (Lubicz-Obrowo)	Szosa Lubicka (Toruń)	Lubicz i Obrowo	22,9	17,3
X	Strefa na wschód od Torunia (Obrowo-Czernikowo)	Szosa Lubicka (Toruń)	Obrowo i Czernikowo	22,4	6,5
XI	Strefa na południowy wschód od Torunia	Turystyczna/Ligi Polskiej (Toruń)	Lubicz i Obrowo	32,1	13,4

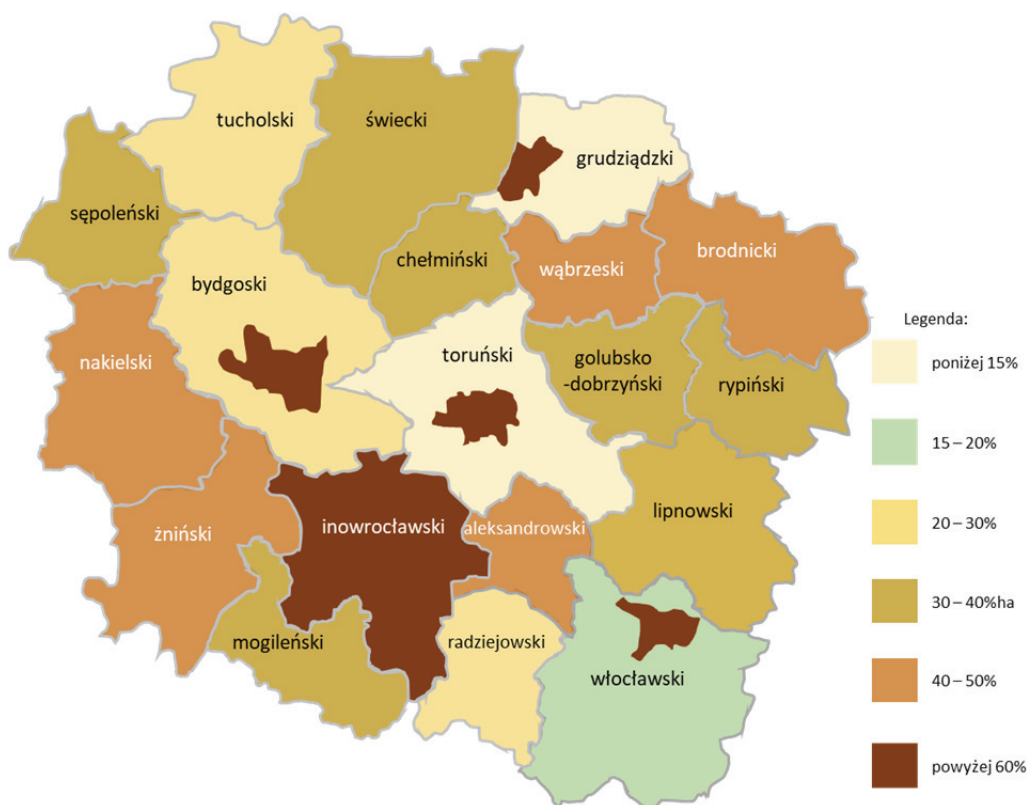
Źródło: projekt Planu zagospodarowania przestrzennego województwa kujawsko-pomorskiego – oprac. Kujawsko-Pomorskie Biuro Planowania Przestrzennego i Regionalnego we Włocławku

W przypadku innych miast województwa oddziaływanie na otaczającą przestrzeń nie jest tak silne. Największe z miast pozastołecznych – Włocławek, ze względu na sąsiedztwo Wisły i otaczające lasy najsilniejszą presję wywiera na najbliższe miastu otwarte tereny w gminie Fabianki, na prawym brzegu Wisły. Strefa podmiejska w okolicach Grudziądza jest w początkowym stadium tworzenia i prawdopodobne są konflikty na tle wiodących funkcji terenów potencjalnej zabudowy. Kolejne pod względem liczby mieszkańców miasto – Inowrocław jest ośrodkiem wiodącym dla obszarów o bardzo dobrych glebach (w I–III klasach bonitacji), z intensywną produkcją rolniczą. Z powodu otoczenia miasta gruntami rolnymi o wysokiej jakości, strefa podmiejska prawdopodobnie nie będzie rozwijać się tak intensywnie, jak w przypadku wspomnianych wcześniej ośrodków. Mieszkańcy pozostałych miast powiatowych także zajmują pod budownictwo część przyległych terenów rolniczych, chociaż proces rozlewania nie jest gwałtowny. W sensie formalnym do zmian granic miast w województwie dochodziło dotychczas rzadko. W minionych kilku latach zmiana dotyczyła tylko Nakła nad Notecią, które powiększyło się o kilkadziesiąt hektarów gruntów rolnych i Sępólna Krajeńskiego. Trwają zabiegi zmierzające do powiększenia Świecia. Wyjątkiem w zakresie tempa rozbudowy okolic niedużego miasta powiatowego jest Brodnica. W kilku sytuacjach proces przenoszenia się mieszkańców miast na wieś koliduje z funkcjami obszarów cennych przyrodniczo i obszarami leśnymi. Między innymi obawy mogą budzić strefy podmiejskie Świecia, a zwłaszcza Brodnicy.

Zajmowanie obszarów wiejskich przez przybyszów z miast bardzo zmienia strukturę miejscowości. Powstają gęsto zabudowane osiedla podmiejskie i enklawy z budownictwem rezydencjalnym. W ten sposób zmienia się jednak wiele parametrów obszaru integrującego się funkcjonalnie z ważnym

ośrodkiem miejskim, głównie poprzez pozarolnicze miejsca pracy, wyższe dochody własne gmin, dostępność komunikacyjną, dostęp do usług, korzystną demografię, wyższy poziom kapitału społecznego i inne. Problemem są proporcje pomiędzy dotychczasowym i zmienionym charakterem obszaru. Według stanu w 2015 roku, prawie 110 miejscowości wiejskich w regionie liczyło ponad 1000 mieszkańców, podczas gdy w 36 gminach nie było ani jednej tak licznie zamieszkałej wsi. Są też gminy, w których nie ma ani jednej wsi z liczbą mieszkańców większą niż 500 osób (Kowal, Radziejów, Topólka). Część gmin w województwie wyróżniających się niewielką populacją to jednostki wyodrębnione z gmin miejsko-wiejskich. Osadnictwo podmiejskie przyczyniło się do tego, że miejscowości nim objęte są liczniej zaludnione od wielu miast. Najsłabiej zaludnione miasta województwa (Lubień Kujawski, Górzno) zamieszkuje po około 1,4 tys. osób, podczas gdy w podbydgoskich Białych Błotach żyje 6,2 tys. osób, a ponad 4 tys. w Łochowie w tej samej gminie. W ten sposób wskaźnik urbanizacji dla powiatów (rys. 129) zupełnie nie oddaje rzeczywistego zaludnienia w województwie, gdyż rozlewanie się miast nie jest potwierdzone zmianami ich granic. Przykładem ilustrującym powyższą tezę może być powiat toruński.

Rysunek 129. Wskaźnik urbanizacji* powiatów województwa kujawsko-pomorskiego

*procentowy udział mieszkańców miast w ogólnej liczbie ludności

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych GUS

Województwo kujawsko-pomorskie negatywnie wyróżnia się na tle Polski najmniejszym odsetkiem obszaru posiadającego miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (mpzp). Tylko 5,9% powierzchni regionu było w 2015 roku objęte mpzp, podczas gdy średnio w Polsce wskaźnik wynosił około 30%. Z tego powodu duża część zabudowy na obszarach wiejskich powstaje na podstawie decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu. W konsekwencji trudno jest zapewnić odpowiedzialny rozwój, a powstające osiedla rozrastają się bezplanowo i, oprócz niedostatku funkcji uzupełniających, nie tworzą przemyślanych rozwiązań urbanistycznych ani wartości estetycznych.

Często brakuje w nich niezbędnej infrastruktury, nie zapewniają odpowiednich warunków życia ani możliwości zachowania standardów np. ochrony środowiska. Nierzadko też decyzja inwestora o budowie domu w danym miejscu nie uwzględniała prawdopodobieństwa, że otoczenie radykalnie się zmieni.

Zjawisko rozlewania się dużych miast wymaga pilnej regulacji nie tylko w aspekcie planowania przestrzennego, infrastruktury i innych zagadnień, ale także ze względu na konieczność ochrony gruntów rolnych. Żywiłowy charakter tego procesu prowadzi do zamiany terenu wiejskiego na miejski, nie przynosząc trwałych korzystnych zmian dla obszarów wiejskich.

2.2. Rozwój przestrzenny obszarów wiejskich

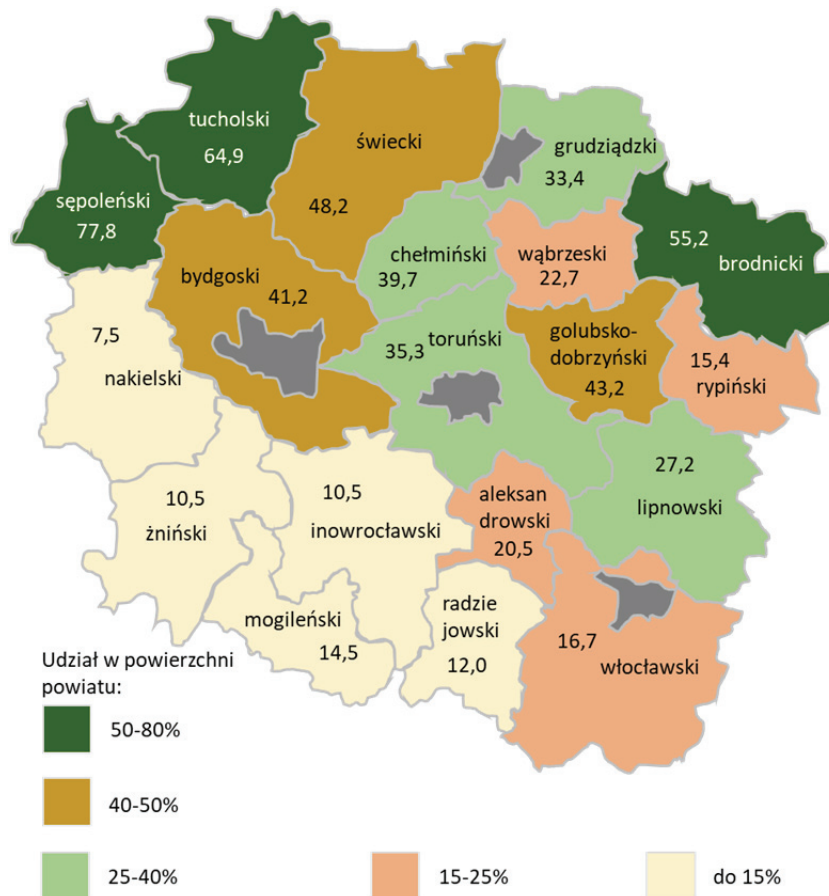
2.2.1. Spójność środowiskowa obszarów wiejskich w wymiarze przestrzennym

Skrócony opis środowiska w regionie zwykle podkreśla elementy wyróżniające, w tym przejściowość cech środowiska przyrodniczego, której powodem są liczne granice naturalne w postaci południkowo skierowanej osi Wisły oraz równoleżnikowego ułożenia szlaku pradolinowego odwadnianego obecnie przez Noteć, Brdę i Drwęcę. Największe miasta regionu położone są w rozległej Kotlinie Toruńskiej ukształtowanej w miejscu przecięcia obu dolin. Połodowcowy charakter terenu zdecydował o jego topografii, a wspomniane doliny Wisły i wymienionych rzek dzielą województwo na cztery wyraźnie, pod względem środowiska przyrodniczego, zróżnicowane obszary. Mimo nasilonego osadnictwa, nadal Wisła i przylegające do niej lasy stanowią oś przyrodniczą i część głównego korytarza ekologicznego przechodzącego przez region i podążającego dalej, w kierunku północnym, doliną Brdy. Oprócz różnorodności biologicznej obszarów nadrzecznych i około tysiąca jezior, szczególnie cenna przyrodniczo jest północno-zachodnia, najbardziej zalesiona część regionu, wraz ze Światowym Rezerwatem Biosfery „Bory Tucholskie”, który zajmuje także część województwa pomorskiego. Północno-wschodnia część regionu obejmuje zarówno prawie bezleśny obszar intensywnego rolnictwa – głównie w powiatach grudziądzkim, chełmińskim i przyległych gminach sąsiednich powiatów, jak i bardziej odległe od Wisły gminy powiatu brodnickiego z dużym zalesieniem, urozmaiconym krajobrazem i cennymi siedliskami w licznych obszarach Natura 2000. Kolejny obszar – przestrzeń regionu pomiędzy Wisłą i Drwęcą jest bardzo urozmaicona krajobrazowo, z obszarem chronionego krajobrazu „Drumliny Zbójeńskie”, fragmentem Górznieńsko-Lidzbarskiego Parku Krajobrazowego i innymi terenami o dużej różnorodności przyrodniczej. Część województwa znajdująca się na prawym brzegu Wisły, zwłaszcza gminy oddalone od rzeki, dzięki dużemu urozmaiceniu krajobrazu zdołała zachować znacznie większą spójność przyrodniczą niż część południowa. Natomiast duży południowy fragment województwa, poza obrzeżami tego terenu, jest obszarem najbardziej zajęтым przez rolnictwo, co przejawia się dominacją pól uprawnych oraz niewielkim udziałem powierzchni zajętej lasami, łąkami i pastwiskami. Na spójność ekologiczną przestrzeni, oprócz małej lesistości, wpływają tu: bardzo niski poziom wód gruntowych, częste susze, okresowe zanikanie mniejszych rzek i wysychanie jezior, zmniejszanie się potencjału biotycznego i zanik niektórych siedlisk, podatność na erozję wietrzną i zły stan wód powierzchniowych. Ze strony intensywnego rolnictwa środowisku zagrażają głównie zanieczyszczanie wód związkami azotu i fosforu, podatność gleb na erozję wietrzną, ubytek substancji organicznej gleb oraz zapylenie powietrza. Niedobory wód opadowych i powierzchniowych wywołują słabo kontrolowaną presję na

wykorzystanie wód podziemnych do celów produkcyjnych, w tym do deszczowania upraw. Coraz trudniej jest też utrzymać dobrą jakość wód w ujęciach i zbiornikach podziemnych.

Pod względem powierzchni o szczególnych walorach przyrodniczych objętych ochroną prawną województwo nie odbiega bardzo od przeciętnej dla Polski. Według danych GUS, w 2015 roku jej udział wynosił 31,8%, a średnio w kraju 32,5%. W przeliczeniu na jednego mieszkańca było to nawet o kilkadziesiąt metrów więcej, bo 2739 m². W przekroju powiatów (rys. 130) różnice są bardzo duże. W powiecie nakielskim, w którym ochroną powierzchniową objęte zostało tylko 7,5% terenu, są to obszary Natura 2000 i niewielka część parku krajobrazowego (PK). Natomiast w sąsiednim powiecie sępoleńskim, gdzie dominującą formą ochrony prawnej jest prawie cały Krajeński Park Krajobrazowy, z którego około 60,5 tys. hektarów znajduje się w granicach powiatu, udział ten wynosi prawie 78%. Wiele obszarów cennych przyrodniczo województwo kujawsko-pomorskie dzieli z sąsiednimi regionami. Dotyczy to m.in. parków krajobrazowych: Tucholskiego PK (z pomorskim), Brodnickiego PK (z warmińsko-mazurskim), Górznieńsko-Lidzbarskiego PK (z warmińsko-mazurskim i mazowieckim), Gostynińsko-Włocławskiego PK (z mazowieckim), ale także niektórych obszarów Natura 2000.

Rysunek 130. Udział powierzchni obiektów i obszarów o szczególnych walorach przyrodniczych prawnie chronionych w powierzchni ogólnej powiatów ziemskich w 2016 roku (%)

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych GUS-BDL

Wspólny dla województw kujawsko-pomorskiego i mazowieckiego jest również Zbiornik Włocławski

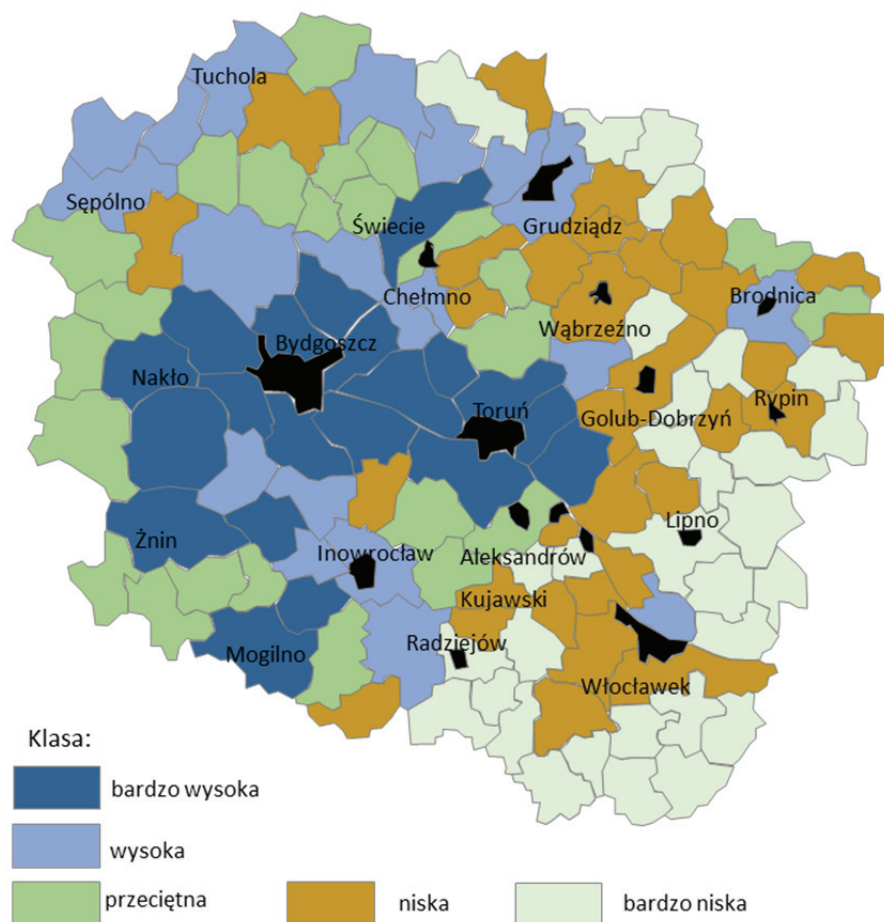
na Wiśle, który jest drugim pod względem pojemności zbiornikiem retencyjnym w kraju pełniącym wiele funkcji, w tym przeciwpowodziową. Równocześnie wraz z zaporą w przypadku jej awarii byłby jednym z największych potencjalnych źródeł zagrożenia powodziowego. Przewidywany w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku system stopni wodnych na Wiśle nie został nigdy zrealizowany, stąd pojedyncza zapora jest miejscem zwiększającej się stale różnicy poziomów dna zbiornika i rzeki poniżej. W planach województwa ponawiana jest budowa przynajmniej drugiego stopnia kaskady. W grudniu 2017 roku zostało podpisane porozumienie ministrów potwierdzające plan realizacji zapory w Siarzewie koło Nieszawy.

2.2.2. Spójność gospodarcza obszarów wiejskich w wymiarze przestrzennym

Ze względu na złożoność czynników kształtujących rozwój obszarów wiejskich, pomiar stopnia spójności dla danego terenu jest równie złożony. W poprzednich częściach diagnozy przedstawione zostały tylko niektóre składowe wpływające na sytuację społeczno-gospodarczą w powiatach i gminach regionu. Pełniejszą i profesjonalną ocenę osiągniętego poziomu rozwoju w gminach województwa przynoszą wyniki II etapu monitoringu rozwoju obszarów wiejskich, w którym analizowano: dostępność przestrzenną gmin, dezagraryzację gospodarki lokalnej, charakterystykę funkcji rolniczej, lokalne finanse publiczne, problematykę demograficzną, zrównoważenie lokalnego rynku pracy, problematykę edukacyjną, aktywność społeczną, zamożność i spójność społeczności lokalnej oraz elementy warunków mieszkaniowych. Jak wynika z zestawienia ocenianych cech, monitoring rozwoju obszarów wiejskich obejmuje gospodarcze i społeczne aspekty rozwoju. W odniesieniu do województwa kujawsko-pomorskiego, podobieństwo do geograficznego rozkładu stopnia rozwoju gmin wiejskich i miejsko-wiejskich w Polsce uwidacznia się wobec obu głównych kryteriów porządkujących: centrum – peryferie oraz wschód – zachód. Drugim głównym wynikiem badania jest podkreślenie znaczenia dla przemian dokonujących się na wsi kwestii demograficznych, edukacyjnych i związanych z rynkiem pracy, co w ocenie autorów wskazuje na ważny wpływ procesów migracyjnych.

Przedstawione na rysunku 131 grupy gmin w klasie bardzo niskiego i niskiego rozwoju są prawie równoliczne. Razem stanowią niemal połowę gmin województwa. Podobnie z gminami w klasach bardzo wysokiego oraz wysokiego stopnia rozwoju. Też są równoliczne, a łącznie stanowią prawie jedną trzecią gmin. Pozostała klasa to gminy zaliczone do przeciętnych, których jest 24. Uwypuklając wewnętrzne różnice w stopniu rozwoju należy podkreślić, że na tle innych regionów kujawsko-pomorskie jest, pod względem rozwoju obszarów wiejskich, często oceniane pozytywnie. Wschodnia część obszaru województwa została w MROW zaliczona do gmin z rolnictwem tradycyjnym, zachodnia do obszarów z rolnictwem wielkoobszarowym. Jest to w kontekście rozwoju gmin o tyle istotne, o ile według założeń przyjętych w monitoringu tradycyjne rolnictwo i małe gospodarstwa spowalniają rozwój gmin.

Rysunek 131. Syntetyczna miara poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie Monitoringu rozwoju obszarów wiejskich (MROW) realizowanego przez Fundację Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej i Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN

We wcześniejszych fragmentach opracowania podkreślano odmienności wielu aspektów rozwoju obszarów wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim. Dotyczy to jednak całego kraju – zwłaszcza, jeśli oceny są prowadzone na poziomie gmin. Badania IERiGŻ-PIB⁹⁴, wspomniane w punkcie 2.1. diagnozy, zostały oparte na dochodzie własnym gmin na jednego mieszkańca, który uznano za dobry wskaźnik różnicowania obszarów wiejskich. Gminy zostały podzielone na jednostki wiejskie i miejsko-wiejskie, przy czym obszarów miast ani ich mieszkańców nie wyłączono z gmin miejsko-wiejskich. Jako ilustrację różnicowania spójności obszarów wiejskich w kraju pokazano zestawienie kwot dochodu dla gmin (dolna granica dziesiątego decyla i górna granica pierwszego decyla) wiejskich i miejsko-wiejskich dla lat 2005, 2010, 2014. Zauważono, że dochody własne 10% gmin najzamożniejszych są około 4-krotnie wyższe od dochodów własnych 10% gmin najmniej zamożnych. Ustalona prawidłowość utrzymuje się od lat i jest bardziej ostra w przypadku jednostek typowo wiejskich niż w grupie gmin z miastami. Średni wskaźnik określający poziom rozwoju gospodarczego gmin w Polsce przyjęto za 100. Na tak ustalonym tle, dla stanu z 2014 roku, poziom rozwoju gmin w regionie kujawsko-pomorskim wyliczono na 98,3, co odpowiada 11. pozycji na liście województw.

Podobne porównanie dochodów własnych gmin w województwie kujawsko-pomorskim, ograniczone zawartością Bazy Danych Lokalnych GUS do okresu 2002-2016, przynosi zbliżoną konkluzję. Inaczej niż w przytaczanych analizach IERiGŻ, dla potrzeb tego zestawienia nie wyodrębniano gmin wiejskich

i miejsko-wiejskich. Krotność średniego dochodu własnego na jednego mieszkańca pięciu gmin z najwyższym dochodem (w 2016 roku) i średniego dochodu pięciu gmin z najniższym dochodem przedstawiono w tabeli 41.

Tabela 41. Porównanie dochodów własnych gmin w województwie kujawsko-pomorskim

Krotność średniego dochodu własnego gmin bardziej i słabiej rozwiniętych w latach								
Rok	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Krotność	3,2	3,0	3,1	5,4	3,6	3,7	3,5	3,2
Rok	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Krotność	3,4	3,1	3,0	3,3	3,1	2,9	3,3	x

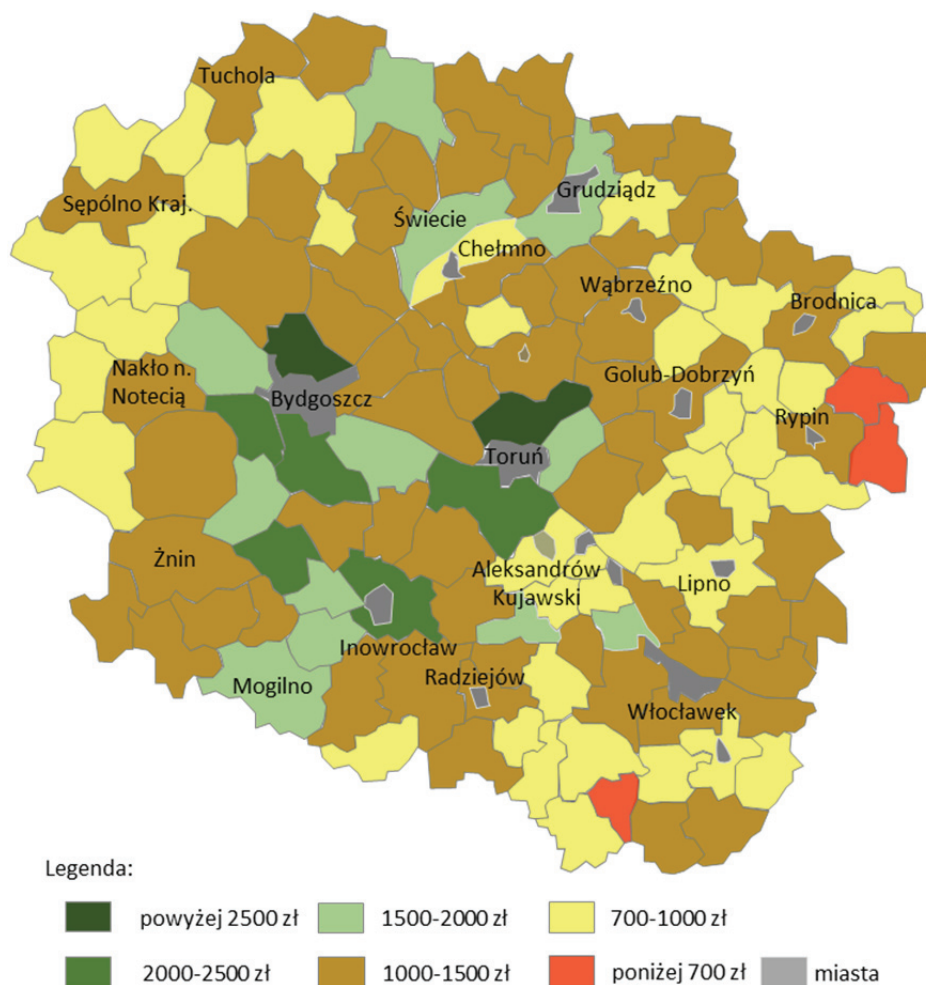
Źródło: opracowanie KPODR na podstawie danych GUS-BDL

Z zestawienia wynikałoby, że spójność gmin pod względem rozwoju gospodarczego jest w regionie trochę większa niż ustalona w przekroju gmin dla całego kraju. Na podstawie wyliczenia nie można jednak przyjąć, że w ciągu 15 lat zarysowała się wyraźna tendencja do zmniejszenia różnic. Przeciętny dochód własny na mieszkańca w 2002 roku w gminach najbogatszych różnił się od analogicznego dochodu gmin najbiedniejszych w podobnym stopniu, w jakim różnił się w tych samych grupach gmin w roku 2016. Trend w kierunku bardziej równego rozłożenia dochodu jest widoczny przy porównywaniu gmin według najwyższego i najniższego dochodu, ale wybranych na początku ocenianego okresu. Wynika to jednak głównie z przekształceń w przemyśle. W 2002 roku funkcjonowały jeszcze państwowe firmy przetwórstwa przemysłowego, które w znacznym stopniu wpływały na dochody własne kilku gmin. Do oceny przestrzennego rozmieszczenia gmin województwa kujawsko-pomorskiego pogrupowanych według ich sytuacji gospodarczej może posłużyć wskaźnik G, ustalany przez Ministerstwo Finansów dla wyliczenia rocznych kwot części wyrównawczej subwencji ogólnej i wpłat na 2018 rok, czyli określony na podstawie dochodów podatkowych z 2016 roku. Najniższe wpływy z podatków w proporcji do liczby mieszkańców odnotowały gminy: Skrwilno w powiecie rypińskim, Świedziebna w powiecie brodnickim, Boniewo w powiecie włocławskim. Najwyższy wskaźnik został przypisany do Osielska w powiecie bydgoskim i Łysomic w powiecie toruńskim. Wpływy z podatków uzyskane w gminie Skrwilno stanowiły nieco ponad 18% kwot uzyskanych z podatków, jakie przypadają na statystycznego mieszkańca gminy Osielsko.

Analogiczny wskaźnik dla powiatów ukazuje dużo mniejsze dysproporcje w dochodach podatkowych powiatów ziemskich. Najwyższe wpływy z podatków (w przeliczeniu na jednego mieszkańca) uzyskiwał w 2016 roku powiat bydgoski, a najniższe powiat lipnowski. Kwota w powiecie lipnowskim stanowiła 42% kwoty w powiecie bydgoskim. Do powiatów z dobrą sytuacją podatkową należały w 2016 roku także: świecki, toruński, inowrocławski, brodnicki. Oprócz powiatu lipnowskiego, niskie dochody podatkowe uzyskały również powiaty: sępoleński, radziejowski, tucholski, włocławski ziemski.

Jest kwestią oczywistą, że obecny system podatkowy oparty na podatku gruntowym jest dla rolnictwa indywidualnego bardzo korzystny. Jednak jego wpływ na dochody podatkowe gmin wymagałby głębokiej analizy. Być może, w wyniku takiej oceny część obecnie formułowanych wniosków dotyczących dezagrarnizacji wsi mogłaby ulec zmianie.

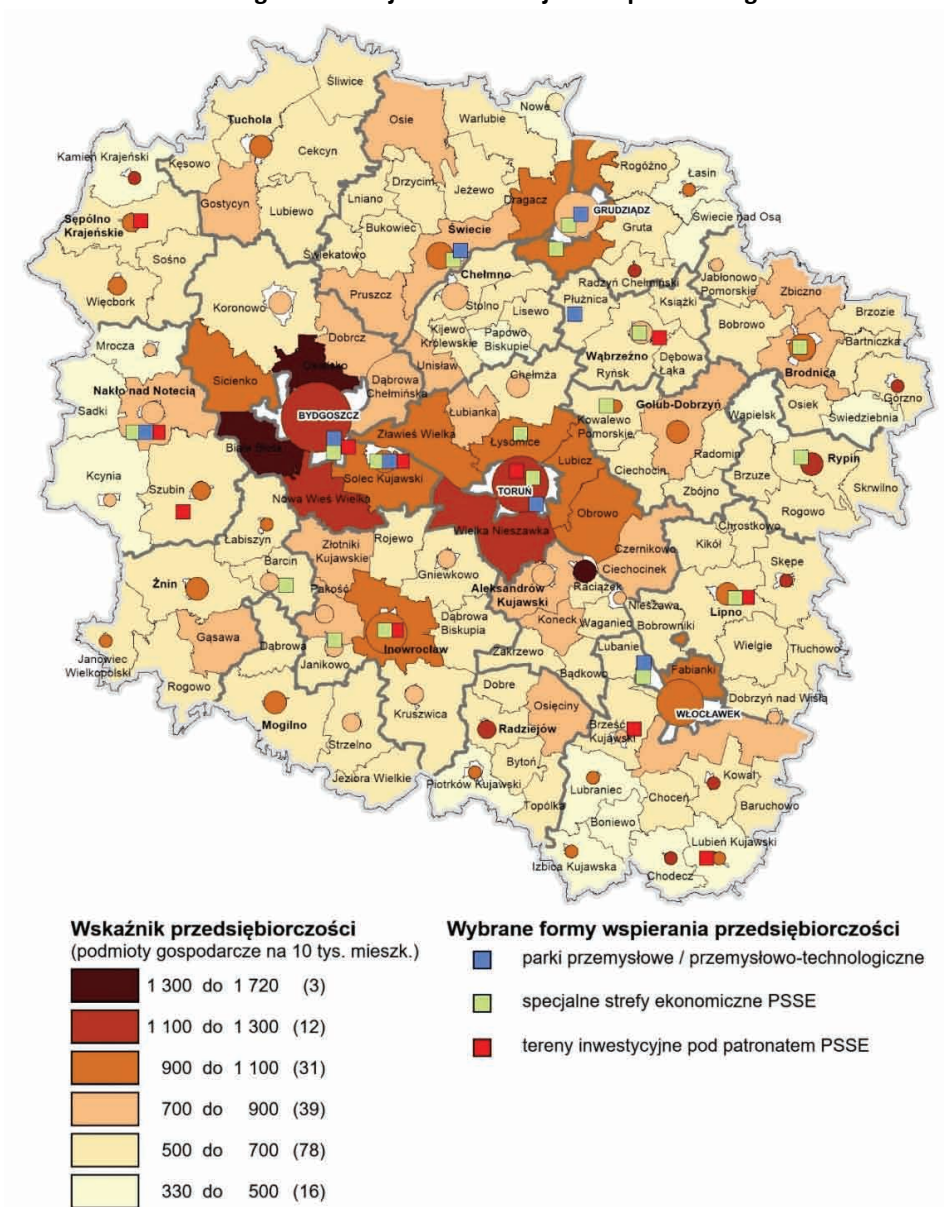
Rysunek 132. Pogrupowanie gmin wiejskich i miejsko wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim według wskaźnika dochodów podatkowych w przeliczeniu na jednego mieszkańca

Źródło: opracowanie KPODR na podstawie ustaleń Departamentu Finansów Samorządu Terytorialnego Ministerstwa Finansów – www.mf.gov.pl

Liczba podmiotów gospodarki narodowej na 1000 mieszkańców wynosiła w 2016 roku w województwie 93, podczas gdy w kraju 110. Pomiedzy najlepszą i najslabszą gminą, podobnie jak w innych wskaźnikach, we wskaźniku przedsiębiorczości obserwowana jest czterokrotna rozpiętość. Stan oceniany na poziomie powiatów jest bardziej wyrównany. Poza powiatami grodzkimi, najwyższym poziomem przedsiębiorczości wyróżniają się: bydgoski, toruński, aleksandrowski, inowrocławski. Wymienione powiaty wraz z miastami wojewódzkimi tworzą dość zwarty obszar, ale w przekroju powiatów ziemskich różnice w liczbie podmiotów, w odniesieniu do liczby mieszkańców, nie są już tak duże. Zapewne obszary wiejskie mają znacząco mniejszy udział w grupie podmiotów o większym zatrudnieniu. W regionie jest około 1,8 tys. firm zatrudniających powyżej 49 osób. Z tej liczby tylko nieco ponad 200 podmiotów, skoncentrowanych głównie w dużych miastach, ma zatrudnienie liczące 250 osób lub więcej. Rozmieszczenie podmiotów w gminach ilustruje rys. 133. Gminy z najmniejszą liczbą podmiotów gospodarki narodowej wpisanych do rejestru usytuowane są w większości na obrzeżach województwa, co sugerowałoby duży wpływ na przedsiębiorczość czynnika centrum – peryferie. W grupie jednostek wyróżniających się niskim wskaźnikiem przedsiębiorczości występują gminy przygraniczne: Nowe, Łasin, Świecie nad Osą, Świdziebnia, Lubień Kujawski, Chodecz, Boniewo, Izbica Kujawska, Piotrków Kujawski, Kcynia, Sadki, Mrocza oraz Kamień Krajeński, czyli 13 jednostek spośród 16 skupionych w przedziale do 500 podmiotów gospodarczych na 10 tys. mieszkańców.

Rysunek 133. Wskaźnik przedsiębiorczości i niektóre formy wspierania przedsiębiorczości w gminach województwa kujawsko-pomorskiego

Źródło: opracowanie Kujawsko-Pomorskiego Biura Planowania Przestrzennego i Regionalnego we Włocławku

W regionie ustanowiono 8 parków technologicznych lub przemysłowo-technologicznych i stref aktywności gospodarczej:

- Bydgoski Park Przemysłowo-Technologiczny;
- Toruński Park Technologiczny z Centrum Transferu Technologii;
- Włocławska Strefa Rozwoju Gospodarczego Park Przemysłowo-Technologiczny;
- Grudziądzki Park Przemysłowy;
- Vistula Park Świecie;
- Park Przemysłowy w Solcu Kujawskim;
- Nadnotecki Park Przemysłowy w Paterku;
- Płużnicki Park Inwestycyjny.

Do końca grudnia 2016 roku na terenie województwa kujawsko-pomorskiego grunty Pomorskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej (PSSE) znajdowały się w miastach: Brodnica, Bydgoszcz, Grudziądz,

Inowrocław, Lipno, Rypin, Toruń, Włocławek oraz na terenie gmin: Barcin, Grudziądz, Janikowo, Lipno, Łysomice, Nakło nad Notecią, Solec Kujawski, Świecie, Wąbrzeźno. Poza tym, w kilkunastu miejscach wyznaczono tereny inwestycyjne pod patronatem PSSE. Przetwórstwo rolno-spożywcze zlokalizowane jest głównie w rejonach lepszych gleb, m.in. w okolicach Inowrocławia.

Ocena spójności obszarów wiejskich pod kątem diagnozy i kierunków przyjętych w Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju potwierdza występowanie w województwie kujawsko-pomorskim skupisk małych miast i powiązanych z nimi funkcjonalnie gmin wiejskich zagrożonych trwałą marginalizacją.

2.2.3. Spójność społeczna i kulturowa obszarów wiejskich

Przytaczane wcześniej wyniki badań IERiGŻ-PIB udowadniają, że w gminach o najmniejszej liczbie mieszkańców trwa proces osłabiania spójności gospodarczej i społecznej. Zapewne, ludność w tych gminach określa nie tylko siłą nabywczą, ale jest też sprawcą rozwoju, więc bardzo istotny jest poziom kapitału społecznego. Wcześniej, za wnioskami z monitoringu ROW, podkreślony został wpływ migracji wewnętrznej i zewnętrznej na rozwój gmin. Zjawisko nie ominęło województwa kujawsko-pomorskiego i powodując depopulację w znacznym stopniu odpowiada za polaryzację wsi w minionych latach. W omawianym badaniu Instytutu, na podstawie danych dla stanu w 2014 roku, ustalono dla województwa kujawsko-pomorskiego następujący rozkład gmin pod względem stopnia rozwoju społecznego:

- bardzo niski 5 gmin
- niski 40 gmin
- średni 47 gmin
- wysoki 23 gminy
- bardzo wysoki 12 gmin

Podstawą delimitacji gmin były: zmiana liczby ludności, gęstość zaludnienia, średnie saldo migracji z trzech lat, średni przyrost naturalny z trzech lat, wskaźnik obciążenia społecznego, wskaźnik obciążenia demograficznego oraz udział wydatków na opiekę socjalną w ogólnych wydatkach gmin. Ograniczona objętość publikacji nie pozwoliła na imienne wskazanie przynależności gmin do poszczególnych klas rozwoju społecznego, a tym samym nie jest możliwa ich identyfikacja w województwie. Przy przyjęciu przeciętnego poziomu rozwoju gmin w kraju w aspekcie społecznym za 100, gminy województwa kujawsko-pomorskiego znalazły się najbliżej tej średniej spośród gmin wszystkich województw, gdyż wskaźnik średniego poziomu rozwoju wyniósł 100,5, co odpowiadało 10. pozycji na liście regionów. Prawie we wszystkich regionach kraju w okresie 2005-2014 stwierdzono spadek współczynnika spójności (wzrost współczynnika zmienności). Wyjątek pod tym względem stanowiły jedynie gminy wiejskie w województwie łódzkim. We wnioskach końcowych omawianego opracowania postulowane jest stworzenie krajowej polityki wiejskiej, bez której trudno będzie ukierunkować wsparcie na tereny zagrożone stagnacją rozwoju gospodarczego i pogarszaniem się stanu kapitału społecznego. Ponadto zawiera zastrzeżenie, że rozwój gospodarczy powinien wyprzedzać rozwój społeczny.

III

Analiza sytuacji rolnictwa i obszarów wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego pod kątem mocnych i słabych stron oraz okazji i zagrożeń

3.1 ROLNICTWO

<p>SILNE STRONY <i>(To na co mamy wpływ, lub wynika to z naszych zasobów i obecnego stanu rozwoju)</i></p>	<p>SŁABE STRONY <i>(To na co mamy wpływ, lub wynika to z naszych zasobów i obecnego stanu rozwoju)</i></p>
<p>I. Dobre i urodzajne gleby - duże zasoby gruntów rolnych, w tym gleb wysokich klas bonitacyjnych</p> <p>II. Stosunkowo korzystna struktura agrarna gospodarstw rolnych w województwie</p> <p>III. Wysokie kwalifikacje rolników:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dominuje wykształcenie rolnicze, na poziomie średnim, wyższym, podyplomowym • Systematycznie podnoszone są kwalifikacje zawodowe i wiedza rolników • Zdobyte doświadczenie w pozyskiwaniu środków z funduszy unijnych • Rozwinięta sieć szkół rolniczych jako baza podnoszenia poziomu edukacji i wiedzy przyszłych rolników <p>IV. Wysoka kultura rolna, wysoka intensywność produkcji rolniczej i sadowniczej</p> <p>V. Wysoki stan zaawansowania technologicznego gospodarstw rolnych</p> <p>VI. Istniejące instytucje i ośrodki wsparcia rolnictwa</p>	<p>I. Niewystarczające zasoby wody dla potrzeb rolnictwa, w szczególności na obszarze Kujaw, brak skutecznej retencji wodnej</p> <p>II. Niewystarczający poziom integracji rolników w ramach grup producenckich i marketingowych</p> <p>III. Niewystarczający rozwój sieci dróg (w szczególności brak dróg dojazdowych o parametrach wystarczających do obsługi nowoczesnego ciężkiego sprzętu rolniczego lub odbioru płodów rolnych bezpośrednio z pól).</p> <p>IV. Niewystarczająca skala kompleksowego planowania przestrzennego uwzględniającego rolniczy charakter wsi i zapewniającego zrównoważony rozwój obszarów wiejskich (zwłaszcza w zakresie lokalizowania zabudowy mieszkalnej i gospodarczej na obszarach wiejskich)</p> <p>V. Słabo rozwinięty rynek pierwszej sprzedaży produktów rolno-spożywczych</p> <p>VI. Pogarszająca się struktura wykształcenia osób kierujących gospodarstwem rolnym</p> <p>VII. Niewystarczający poziom edukacji praktycznej w szkołach rolniczych spowodowany niskiej jakości wyposażeniem sal/warsztatów do praktycznej nauki zawodu</p>
<p>OKAZJE <i>(Nie mamy na to wpływu, są to czynniki pojawiające się w naszym otoczeniu)</i></p>	<p>ZAGROŻENIA <i>(Nie mamy na to wpływu, są to czynniki pojawiające się w naszym otoczeniu)</i></p>
<p>I. Możliwość skorzystania ze środków wsparcia z Unii Europejskiej</p> <p>II. Eksport płodów rolnych z Polski na duży jednolity rynek zbytu UE (istniejący wysoki popyt na artykuły rolne z Polski na rynku europejskim)</p>	<p>I. Zmiany klimatyczne, niesprzyjające warunki i zjawiska klimatyczne (susze, przymrozki, gradobicia, kłęski żywiołowe), w szczególności pogłębiające stopowanie dużych obszarów województwa (głównie Kujawy)</p>

<p>III. Dostęp do informacji i technologii - możliwości zastosowania najnowszych osiągnięć w dziedzinie rolnictwa (w tym postęp biologiczny i technologiczny umożliwiający wzrost plonów)</p> <p>IV. Narastająca presja na rozwój OZE:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Możliwość wykorzystania potencjału rolnictwa i obszarów wiejskich do osiągnięcia celów energetycznych, • Rozwój odnawialnych źródeł energii w gospodarstwach <p>V. Nowe trendy na rynku konsumenckim:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wzrost zapotrzebowania wśród konsumentów na wysokiej jakości żywność ekologiczną, tradycyjną i regionalną („moda” na zdrową żywność) • Specjalizacja produkcji rolniczej w małych gospodarstwach rolnych umożliwiająca uwzględnianie oczekiwań konsumentów <p>VI. Powrót do idei szkolnictwa zawodowego i jego rozwój</p> <p>VII. Postępująca modernizacja w gospodarstwach rolnych</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wdrażanie nowoczesnych rozwiązań • Odnowiony park maszyn i urządzeń rolniczych • Doінwestowane gospodarstwa rodzinne 	<p>II. Potencjalne zmiany polityki rolnej UE:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Przewidywane ograniczenia dopłat i wsparcia rolnictwa • Niestabilna sytuacja polityczna, która może wpłynąć na wstrzymanie środków pieniężnych z Unii Europejskiej <p>III. Rozprzestrzenianie chorób zakaźnych, zagrożenie ASF i ptasią grypą</p> <p>IV. Niekorzystne dla Polski zmiany na europejskim rynku rolnym:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Konkurencja ze strony producentów z UE • Szybki rozwój produkcji rolnej w krajach o niskich kosztach produkcji (np. Ukraina) • Wahania cen skupu produktów rolnych, malejące w dłuższej perspektywie ceny płodów rolnych w stosunku do nakładów <p>V. Rosnące ceny zakupu ziemi</p> <p>VI. Narastający problem braku ludzi do pracy – niskie bezrobocie w głównych ośrodkach rozwojowych i jednocześnie stosunkowo duża liczba osób funkcjonujących poza rynkiem pracy na obszarach peryferyjnych</p> <p>VII. Trwałe niedofinansowanie instytucji obsługi rolnictwa</p> <p>VIII. Dyktowanie twardych warunków przez duże sieci dyskontów, marketów, co prowadzi do minimalizacji zysków przez producentów rolnych</p>
---	---

3.2 PRZETWÓRSTWO ROLNO-SPOŻYWCZE

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
<i>(To na co mamy wpływ, lub wynika to z naszych zasobów i obecnego stanu rozwoju)</i>	<i>(To na co mamy wpływ, lub wynika to z naszych zasobów i obecnego stanu rozwoju)</i>
<p>I. Dobra baza surowcowa dla przetwórstwa:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Duże rozmiary produkcji rolniczej stanowiącej zaplecze surowcowe dla przetwórstwa • Wysoka podaż produktów dobrej jakości do przetwórstwa 	<p>I. Mała rozpoznawalność większości marek regionalnych na rynkach UE i świata</p> <p>II. Niewystarczający poziom powiązań producentów rolnych z zakładami przetwórstwa</p> <p>III. Zbyt mała konsolidacja branży przetwórstwa</p>

<ul style="list-style-type: none"> • Zróżnicowana produkcja roślinna i zwierzęca umożliwiającą urozmaicenie oferty produktowej <p>II. Stosunkowo wysoki poziom rozwoju istniejących zakładów przetwórstwa w regionie - województwo jako jeden z czołowych dostawców żywności na rynku krajowym:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Funkcjonujące zakłady przetwórcze o ugruntowanej pozycji na rynku krajowym • Wzrost inwestycji w przetwórstwie rolno-spożywczym i modernizacja technologii produkcji w sektorze • Ciągła poprawa jakości i bezpieczeństwa żywności • Odradzanie się mniejszych zakładów przetwórczych <p>III. Dobre położenie komunikacyjne województwa w kraju</p>	<p>stwa:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Duże rozdrobnienie zakładów i brak skłonności do wspólnych działań • Niewielka współpraca przedsiębiorstw w zakresie zdobywania wspólnych rynków zagranicznych. • Niska pozycja negocjacyjna zakładów w kontaktach z sieciami handlowymi • Słaby marketing i kadra menedżerska w mniejszych zakładach <p>IV. Brak wystarczającej bazy przetwórstwa dla rosnącej skali produkcji rolnej (znaczna część produkcji jest przetwarzana poza województwem)</p>
<p>OKAZJE</p> <p><i>(Nie mamy na to wpływu, są to czynniki pojawiające się w naszym otoczeniu)</i></p>	<p>ZAGROŻENIA</p> <p><i>(Nie mamy na to wpływu, są to czynniki pojawiające się w naszym otoczeniu)</i></p>
<p>I. Możliwość dofinansowania inwestycji w przetwórstwo z funduszy europejskich</p> <p>II. Nowe technologie w zakresie przetwórstwa (w produkcji, marketingu itp.)</p> <p>III. Rosnące trendy w zakresie oczekiwań konsumentów:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Nisze rynkowe dla producentów żywności ekologicznej, tradycyjnej, regionalnej • Rosnące zapotrzebowanie na produkty wytwarzane metodami tradycyjnymi, o bardzo małym stopniu przetworzenia • Wzrost spożycia żywności wysokiej jakości • Preferencje konsumentów dla polskiej żywności, nabywanej na lokalnych rynkach <p>IV. Rosnące możliwości eksportu (także do krajów spoza UE)</p> <p>V. Powrót do idei szkolnictwa zawodowego i jego rozwój</p>	<p>I. Niekorzystne zmiany w zakresie funkcjonowania rynków żywności:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rosnący dyktat jakościowy i cenowy handlu wielkopowierzchniowego • Słabnąca pozycja konkurencyjna lokalnych przetwórci w stosunku do dużych koncernów, przede wszystkim z krajów rozwiniętych • Napływ na rynek krajowy tanich produktów niskiej jakości • Zwiększający się udział obcego kapitału w przetwórstwie rolno-spożywczym <p>II. Wzrost kosztów związanych z działalnością sektora przetwórstwa:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wysokie koszty modernizacji polskiego sektora rolno-spożywczego (inwestycje): • Koszty dostosowań w ramach wprowadzanych nowych rozporządzeń unijnych (uwarunkowania prawne, środowiskowe itp.) <p>III. Zagrożenia dla stabilności dostaw surowców dla przetwórstwa z regionu:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zmienne warunki klimatyczne, powodu-

	<p>jące straty u dostawców (wymarznienia, susza, podtopienia)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rozprzestrzenianie w regionie chorób zakaźnych, zagrożenie ASF i ptasią grypą <p>IV. Rosnące koszty pracy w sektorze przetwórstwa rolnego</p> <p>V. Niestabilna sytuacja polityczna, która może wpłynąć na wstrzymanie środków pieniężnych z Unii Europejskiej</p> <p>VI. Narastający problem braku ludzi do pracy – niskie bezrobocie w głównych ośrodkach rozwojowych i jednocześnie stosunkowo duża liczba osób funkcjonujących poza rynkiem pracy na obszarach peryferyjnych</p>
--	--

3.3 OBSZARY WIEJSKIE

SILNE STRONY <i>(To na co mamy wpływ, lub wynika to z naszych zasobów i obecnego stanu rozwoju)</i>	SŁABE STRONY <i>(To na co mamy wpływ, lub wynika to z naszych zasobów i obecnego stanu rozwoju)</i>
<p>I. Korzystne położenie w odniesieniu do infrastruktury drogowej w kraju (autostrada A1, drogi ekspresowe S5, S10) znacznej części obszarów wiejskich</p> <p>II. Bogate zasoby przyrodnicze, kulturowe i historyczne zlokalizowane na obszarach wiejskich, stanowiące bazę dla rozwoju sektora turystyki i innych dziedzin gospodarki</p> <p>III. Stosunkowo dobrze rozwinięta Infrastruktura techniczna, rosnący potencjał gospodarczy i organizacyjny obszarów wiejskich:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Skutecznie działające samorządy gminne • Dobra infrastruktura - wodociągi, kanalizacja, główne drogi dojazdowe do centrów administracyjnych • Systematyczny rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej • Rosnący ogólny poziom technologiczny wsi – gospodarstwa rolne, przetwórstwo, infrastruktura itp. <p>IV. Rosnący potencjał społeczny wsi - zasoby ludzkie i kapitał społeczny:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rosnąca świadomość i wykształcenie mieszkańców wsi 	<p>I. Znaczące dysproporcje w regionie pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich - w wielu gminach:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ograniczony dostęp względnie dużej części mieszkańców wsi do dobrej jakości podstawowych usług publicznych (szczególnie w miejscu zamieszkania) - słabo rozwinięta infrastruktura społeczna (służba zdrowia, żłobki, przedszkola, szkoły, opieka nad osobami starszymi) • zbyt powolny rozwój dostępu do Internetu szerokopasmowego • ograniczona możliwość zatrudnienia poza sektorem rolnym <p>II. Słaba infrastruktura drogowa – drogi lokalne</p> <p>III. Braki w zakresie komunikacji publicznej</p> <p>IV. Opieranie inwestycji w głównej mierze na środkach z UE, niedostatek własnych funduszy</p> <p>IV. Chaos w gospodarce przestrzennej, brak</p>

<ul style="list-style-type: none"> • wysoki poziom aktywności społecznej znacznej części mieszkańców wsi • Rosnące zaangażowanie mieszkańców i producentów w tworzenie produktów regionalnych • trwałe funkcjonowanie pomocy sąsiedzkiej i relatywnie wysoki poziom integracji mieszkańców 	<p>podziału terenów na obszary rolne, przemysłowe, mieszkalne co ma wpływ na konflikty społeczne, wydłużanie się decyzji administracyjnych, narażanie rolników i przedsiębiorców na koszty</p> <p>V. Niski poziom przedsiębiorczości mieszkańców obszarów wiejskich</p>
<p style="text-align: center;">OKAZJE</p> <p><i>(Nie mamy na to wpływu, są to czynniki pojawiające się w naszym otoczeniu)</i></p>	<p style="text-align: center;">ZAGROŻENIA</p> <p><i>(Nie mamy na to wpływu, są to czynniki pojawiające się w naszym otoczeniu)</i></p>
<p>I. Możliwość wsparcia z funduszy UE oraz innych funduszy krajowych i zagranicznych, w tym szczególnie służących niwelowaniu dysproporcji rozwojowych na obszarach wiejskich</p> <p>II. Korzystne trendy dla rozwijania działalności pozarolniczej na obszarach wiejskich:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rosnące zainteresowanie agroturystyką, turystyką wiejską oraz produktami ekologicznymi i regionalnymi • Rozwój turystyki prozdrowotnej, aktywnej i rekreacyjnej • Rozwój gospodarstw ekologicznych • Kontynuacja dotacji z UE i państwa na rozwój przedsiębiorczości pozarolniczej <p>III. Szybki rozwój technologii teleinformatycznej i zwiększenie do niej dostępności</p> <p>IV. Ogólny wzrost poziomu i jakości życia w kraju</p> <p>V. Poprawiająca się sytuacja na rynku pracy głównych miast regionu tj. Bydgoszczy i Torunia, a także większości ośrodków powiatowych</p>	<p>I. Migracja ludności ze wsi do miast, spowodowana brakiem nowych miejsc pracy na wsi, zwłaszcza z gmin położonych peryferyjnie w stosunku do centrów rozwoju - odpływ ludności do silniejszych gospodarczo ośrodków w kraju lub do innych krajów</p> <p>II. Niekorzystna prognoza demograficzna dla regionu, zakładająca przyśpieszony proces starzenia się społeczeństwa wiejskiego</p> <p>III. Narastający problem braku ludzi do pracy – niskie bezrobocie w głównych ośrodkach rozwojowych i jednocześnie stosunkowo duża liczba osób funkcjonujących poza rynkiem pracy na obszarach peryferyjnych</p> <p>IV. Zmiany klimatyczne, klęski żywiołowe, pogarszające się stosunki wodne - stanowiące zagrożenia dla stabilności i rozwoju sektora rolnego, będącego jednym z głównych źródeł dochodu dla mieszkańców obszarów wiejskich</p> <p>V. Zmiany dotychczasowej polityki w zakresie dotowania rolnictwa na poziomie UE (zmniejszenie funduszy)</p> <p>VI. Zagrożenia dla środowiska naturalnego:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zwiększająca się presja produkcji rolnej na środowisko • Ciągłe zbyt niska świadomość ekologiczna mieszkańców obszarów wiejskich – zanieczyszczanie środowiska

IV

Główne trendy i ich implikacje dla rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego do 2030 roku

1. Województwo kujawsko-pomorskie wyróżnia się koncentracją ziemi w coraz większych obszarowo gospodarstwach rodzinnych. Występuje tu wysoki stopień towarowości, przy względnie wyrównanym znaczeniu produkcji roślinnej i zwierzęcej. Skup produktów rolnych z 1 ha użytków rolnych należy do najwyższych w Polsce (wyższy osiąga tylko wielkopolskie) i od akcesji do Unii Europejskiej dynamicznie rośnie, co z jednej strony może wynikać ze wzrostu intensywności produkcji i poprawy technologii, a z drugiej strony – ze wzrostu towarowości produkcji.

Skutki:

- Około 2/3 użytków rolnych znajdowało się w gospodarstwach o powierzchni powyżej 15 ha, w których areał pól uprawnych jest wystarczający do efektywnego wdrażania nowych technologii produkcji. Dla porównania, w województwach podkarpackim i małopolskim 4/5 użytków rolnych występowało w gospodarstwach do 5 ha.
- Wyrównanie znaczenia podstawowych działów i kierunków produkcji na poziomie województwa stanowi o pewnym zrównoważeniu i odporności na zmienność warunków przyrodniczych i rynkowych.
- Wysoka towarowość produkcji i orientacja rynkowa gospodarstw czyni je wrażliwymi na bodźce cenowe i oczekiwania względem technologii produkcji i jakości produktów.

2. W województwie kujawsko-pomorskim, podobnie jak w gospodarstwach rolniczych krajów Unii Europejskiej, wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstw rośnie dochodowość pracy rolników, ale jednocześnie maleje jednostkowa nadwyżka ekonomiczna (wskaźnik opłacalności).

Skutki:

- Spadek wskaźnika opłacalności w pobliże wartości granicznej zawęża „pole manewru” i zwiększa wymagania stawiane kierującemu gospodarstwem, co w połączeniu z rosnącym ryzykiem rynkowym spowodowanym globalizacją i ryzykiem przyrodniczym wynikającym z ocieplania klimatu staje się wielkim wyzwaniem.

Działania:

- Wzrost wsparcia rolników doradztwem nie tylko technologicznym, lecz przede wszystkim ekonomiczno-finansowym będzie koniecznym i najtańszym sposobem, zgodnie z zasadą, że lepiej zapobiegać niż leczyć.
- Można też rozważyć wprowadzenie powszechnego systemu ubezpieczania dochodów rolników.

3. Nasila się proces substytucji coraz trudniej dostępnej i drożejącej siły roboczej środkami technicznymi, połączony ze wzrostem wielkości gospodarstw i skali produkcji.

Skutki:

- Rolnictwo jako sektor o relatywnie niskiej wydajności pracy będzie najdotkliwiej odczuwać rosnący deficyt siły roboczej, co może utrudniać pełne wykorzystanie innych czynników wytwórczych, w tym ziemi.
- Wsparcie techniczne umożliwia wzrost wydajności pracy, skali produkcji i oczekiwanych dochodów.
- Modernizacja gospodarstw rolnych jest bardzo kapitałochłonna i wymaga silnego wsparcia funduszami zewnętrznymi.

Działania:

- Inwestowanie wymaga przygotowania kompleksowego biznesplanu, który pozwala ocenić ryzyko i efektywność. Konieczny będzie rozwój doradztwa inwestycyjnego dla rolników.

4. W województwach kujawsko-pomorskim i wielkopolskim, wobec najwyższych cen ziemi w Polsce i ograniczonych możliwości zwiększania obszaru gospodarstwa i wyposażenia pracującego w ziemię, rolnicy coraz wyraźniej poszukują wzrostu wydajności pracy i dochodów przez wzrost produktywności ziemi.

Skutki:

- Ścieżka wzrostu wydajności i dochodowości pracy przez intensyfikację produkcji będzie natrafiać na barierę ograniczeń środowiskowych.

Działania:

- Rozwiązaniem może być rozwój rolnictwa precyzyjnego oraz nowych generacji nawozów i środków ochrony roślin. Wsparciem będzie upowszechnianie elektronicznych systemów diagnozy gleby i roślin oraz stacji pogodowych.

5. Wobec utrzymywania się dominacji silnej preferencji niskich cen konsumentów żywności, na pozycji głównego kanału dystrybucji umocnią się sklepy wielkopowierzchniowe oraz oferujące zakupy elektroniczne.

Skutki:

- Nie zakłady przetwórstwa rolno-żywnościowego, lecz sieci będą prowadzić działania marketingowe adresowane do finalnych odbiorców. Sieci będą określać standardy i kontraktować dostawy w systemach coraz bardziej o charakterze systemu nakładczego, co przeniesie się na rolników, dostawców surowców do zakładów.
- Będzie narastać presja na dostawy dużych, jednorodnych partii surowców. Rolnicy jako producenci surowca, będący najstarszym elementem łańcucha żywnościowego (określani często „cenobiorcami”), skazani są przede wszystkim na wdrażanie strategii niskich kosztów.
- Wobec narastania zmienności efektów ekonomicznych produkcji rolniczej, wynikającej z globalizacji i zmian klimatycznych, przejęcie przez sieci i przetwórców ryzyka w ramach kontraktów nakładczych może być dla rolników „propozycją nie do odrzucenia”.

Działania:

- Pozycja rolników w łańcuchu marketingowym będzie ulegała dalszemu osłabianiu, a jednym z rozwiązań może być zwiększenie retransferów nadwyżek ekonomicznych od konsumentów i podatników do producentów surowców rolnych.

6. Stale rośnie minimalna wielkość gospodarstwa pozwalająca na uzyskiwanie dochodów umożliwiających wystarczające inwestowanie i rozwój.

Skutki:

- Przyjmując za punkt wyjścia założenie, że perspektywę rozwoju mają gospodarstwa z dodatnią wartością inwestycji netto, określono, że było to możliwe od następującej wielkości gospodarstwa: z chowem bydła mlecznego – utrzymujące co najmniej 15–20 krów, z chowem ziarnożernych (trzoda, drób fermowy) – przy wielkości stada co najmniej 60–80 LU (jednostka przeliczeniowa UE podobna do sztuki dużej) oraz gospodarstwa polowe o powierzchni powyżej 60–75 ha. Na tej podstawie oszacowano obecną liczbę gospodarstw rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim z perspektywami rozwojowym (uwarunkowanymi poziomem inwestycji) na około 10–15 tys.
- Ewentualny szybki wzrost gospodarczy, rosnące płace i zapotrzebowanie na pracę poza rolnictwem będą powodować, że możliwości rozwojowe zachowają tylko odpowiednio większe gospodarstwa, a ich liczba w województwie w najbliższych latach spadnie do około 7–10 tys.
- Jeżeli za kryterium możliwości rozwojowych przyjąć wskaźnik konkurencyjności, liczony jako stosunek wartości dochodu do kosztu czynników własnych, to minimalne wielkości gospodarstw są większe, a oszacowana liczba gospodarstw mniejsza od wyliczonych na podstawie inwestycji netto.
- Spada liczba osób zatrudnionych bezpośrednio w gospodarstwach rolnych na rzecz pracujących w otoczeniu rolnictwa.

Działania:

- Konieczne jest wsparcie edukacyjne młodzieży z gospodarstw bez perspektyw rozwojowych, umożliwiające podjęcie pracy w sektorach wzrostu. Młode pokolenie bardziej aktywnie i odważnie poszukuje pomysłu na swoją aktywność zawodową i należy wspierać te działania, aby nie dochodziło do „dziedziczenia” pozostawania w gospodarstwie rolniczym przy braku perspektyw jego rozwoju.

7. Spada udział liczby rolników wśród mieszkańców wsi.

Skutki:

- Inwestujący rolnicy coraz częściej będą napotykać na zorganizowany opór innych mieszkańców wsi. Zdaniem rolników konieczne jest doprowadzenie do powszechnego uchwalenia miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz usprawnienie procedur uzyskiwania pozwoleń na realizację inwestycji.

Działania:

- Należy dążyć do zapewnienia infrastruktury transportowej (drogi, mosty, przepusty o odpowiedniej nośności) dla efektywnego przywozu środków produkcji i wywozu surowców rolnych z gospodarstw – większość mieszkańców i ich reprezentanci w samorządach mogą preferować rozwiązania tańsze, wystarczające dla pojazdów o małej i średniej ładowności.
- Niezbędne będzie rzetelne uświadamianie osobom z miast chcącym zamieszkać na wsi, że oprócz wielu zalet mogą doświadczać różnego rodzaju uciążliwości wynikających z prowadzenia produkcji rolniczej. Równie ważne będzie upowszechnianie starań rolników o zachowanie środowiska przyrodniczego (bioróżnorodności, czystości wód i powietrza) i warunków utrzymania zwierząt.

-
- Konieczne będzie wspieranie inicjatyw umożliwiających artykułowanie wzajemnych oczekiwań rolników i nierolników, podejmowanie działań wzmacniających integrację społeczności obszarów wiejskich, a w skrajnych przypadkach – mediacja.

8. Spada udział rolnictwa w zatrudnieniu, wartości majątku i produkcji krajowym brutto.

Skutki:

- Może to prowadzić do lekceważenia roli rolnictwa. Należy jednak pamiętać o bezpieczeństwie żywnościowym i dobrach publicznych towarzyszących rolnictwu, o całościowo ujmowanej gospodarczej roli sektora rolno-żywnościowego, który swoją konkurencyjność potwierdza od integracji z UE w 2004 roku dynamicznie rosnącym dodatnim saldem wymiany handlowej (ostatnio ok. 8 mld euro, przede wszystkim na bardzo wymagających rynkach Europy Zachodniej).

Działania:

- Polska staje się trwale eksporterem netto, co wymaga inwestycji w odpowiednią infrastrukturę (np. terminal zbożowy).

9. Zagrożone stopniowym wyludnieniem się są gminy położone na peryferiach regionu, nawet te, w których jest względnie dobra sytuacja gospodarcza, bo saldo migracji zewnętrznych i wewnętrznych okazuje się niezależne od stopnia rozwoju gospodarczego obszaru.

Skutki:

- Najtrudniejsza sytuacja demograficzna odnosi się do południowych gmin w powiatach włocławskim i radziejowskim (m.in. Boniewo, Lubraniec, Chodecz, Lubień Kujawski, Kowal (w), Izbica Kujawska, Bytoń, ale również Topólka czy Dobre).
- Poprawa przyrostu naturalnego nie będzie powodować poprawy sytuacji demograficznej, jedynie zwiększone potrzeby w zakresie usług dla najmłodszych (np. specjalistyczna opieka medyczna, żłobki, później opieka przedszkolna itd.).

Działania:

- Konieczny będzie rozwój usług dla ludności starszej (m.in. domów dziennego pobytu, dostosowanie lokalowe części gmin do prowadzenia działalności przeciwdziałających wykluczeniu tej grupy, aktywność lokalnych instytucji kultury, poprawa dostępności do opieki lekarskiej, w tym specjalistycznej).

10. Niewystarczająca dynamika rozwoju gospodarki regionu negatywnie wpływa na poziom rozwoju działalności pozarolniczej na obszarach wiejskich (udział gospodarki regionu w PKB kraju zmniejszył się z 4,7% w roku 2005 do 4,4% w roku 2016). Względnie szybciej rośnie liczba podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich niż w skali całego regionu (co ma bezpośredni związek z procesem suburbanizacji gmin podmiejskich).

Rosnący udział zatrudnienia w dziale Zakwaterowanie i gastronomia (wzrost o 30% w latach 2005-2016) wskazuje na istniejące możliwości w zakresie rozwoju sektora turystycznego w regionie – pomimo względnie słabszych w stosunku do innych regionów walorów turystycznych.

Skutki:

- Słaby rozwój przedsiębiorczości i negatywna sytuacja na rynku pracy wielu miejscowości leżących na obszarach wiejskich, zwłaszcza oddalonych od głównych centrów rozwoju regionu, ma znaczący wpływ na poziom zamożności mieszkańców, a w konsekwencji na nasilanie się trendów depopulacyjnych.

Działania:

- Działania dostosowawcze w sferze zasobów ludzkich, umożliwiające podejmowanie pracy przez mieszkańców wsi w dużych miastach odczuwających obecnie brak siły roboczej, poprzez edukację zawodową i rozwój komunikacji publicznej docierającej do oddalonych miejscowości na obszarach wiejskich.
- Lepsze wykorzystanie istniejących zasobów na obszarze znacznej części regionu w zakresie rozwoju turystyki – liczne uzdrowiska (m.in. Inowrocław, Ciechocinek), walory przyrodnicze (m.in. Bory Tucholskie, Nadgoplański Szlak Tysiąclecia), bogate dziedzictwo kulturowo-historyczne (m.in. Szlak Piastowski, toruński gotyk) – poprzez rozwój funkcji turystycznej, w tym agroturystyki powiązanej z wykorzystaniem rosnącego zapotrzebowania na usługi prozdrowotne, turystykę kulinarną i kulturową.

11. Kontynuacja problemów rozwojowych na obszarach określanych dotychczas jako „obszary funkcjonalne przełamania zapaści społeczno-gospodarczej” (co głównie dotyczy wschodniej części województwa, ale również innych peryferyjnie położonych wobec centralnego bydgosko-toruńskiego obszaru metropolitarnego).

Skutki:

- Postępująca depopulacja i powiększanie się dysproporcji rozwojowych.

Działania:

- Wykorzystanie rosnących trendów wśród konsumentów na żywność określaną jako tradycyjna, regionalna, ekologiczna – danie szans na dodatkowe dochody dla pewnej grupy rolników i mieszkańców wsi poprzez produkcję jakościowej żywności oraz rozwój małego przetwórstwa bazującego na lokalnych tradycjach. Niezbędne jest tu wykorzystanie nowych mechanizmów dystrybucji żywności – krótkich łańcuchów dostaw oraz rolniczego handlu detalicznego.
- Wykorzystanie rozwoju infrastruktury transportowej oraz nowoczesnych technologii dla rozwoju alternatywnych form aktywności gospodarczej wykorzystujących lokalne zasoby (zagrody edukacyjne, wioski tematyczne, usługi świadczone na odległość).

12. Wynikająca z prognoz demograficznych konieczność rozwoju usług dla ludności starszej.

Skutki

- Większość gmin nie jest przygotowana do prognozowanego wzrostu zapotrzebowania na usługi dla osób starszych (analizy KPBPIR wskazują na brak domów dziennego pobytu, niedostosowanie lokalowe części gmin do prowadzenia działalności przeciwdziałających wykluczeniu tej grupy, małą aktywność lokalnych instytucji kultury, brak dostępności do opieki lekarskiej, w tym specjalistycznej).

Działania:

- Podjęcie zróżnicowanych działań dostosowawczych, szczególnie stymulowanie powstania nieinstytucjonalnych form świadczenia usług społecznych prowadzonych przez podmioty prywatne (w tym np. gospodarstwa rolne świadczące usługi opiekuńcze), podmioty ekonomii społecznej czy organizacje pozarządowe.

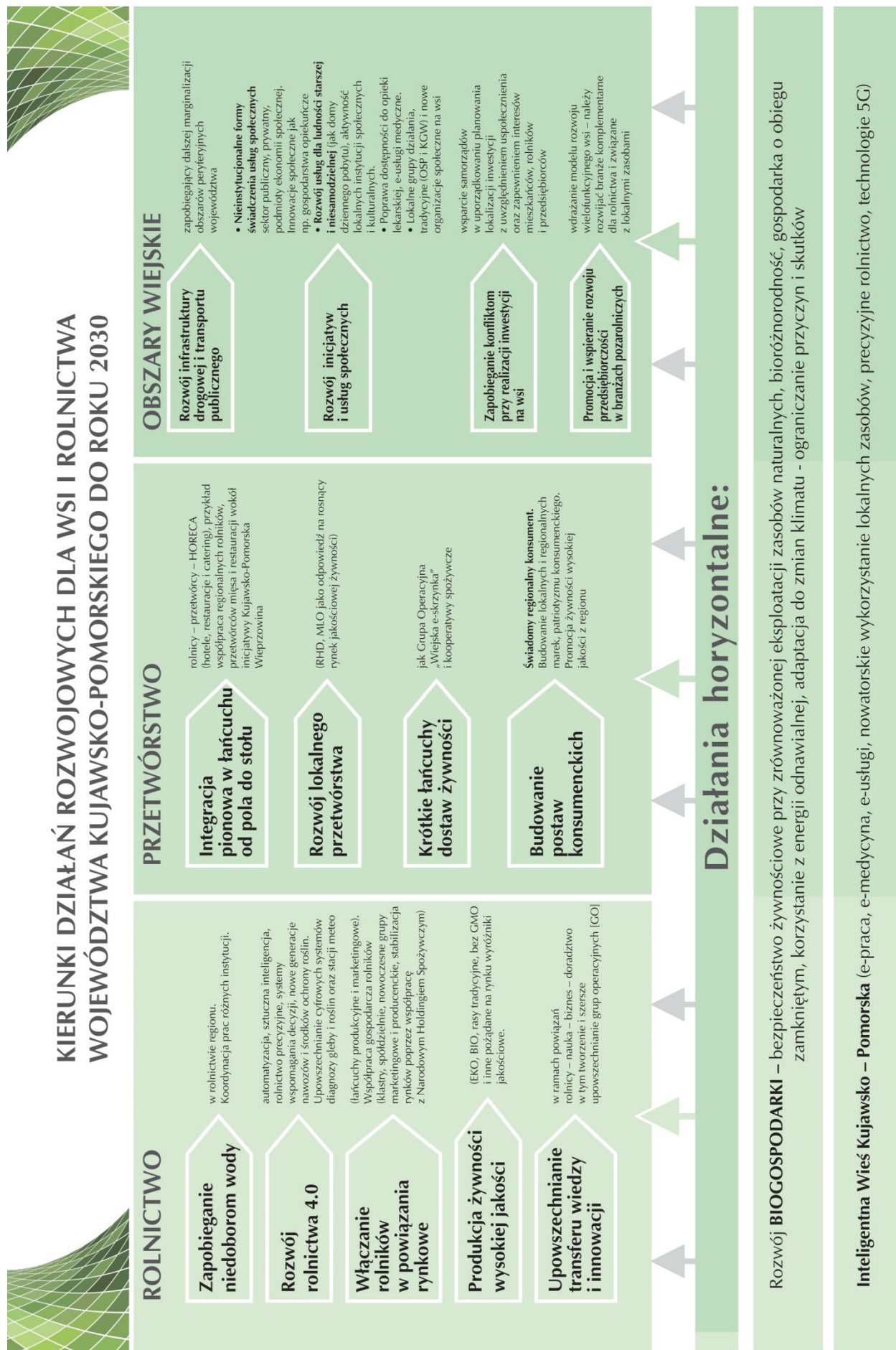
13. Dobre wyposażenie w infrastrukturę społeczną gmin wiejskich nie współgra z rozwojem kapitału społecznego. Pomimo zauważalnych w analizie SWOT opinii o rosnącym kapitale społecznym, obiektywne wskaźniki z danych GUS umiejscawiają województwo na przedostatnim miejscu w kraju pod względem liczby zarejestrowanych organizacji pozarządowych w odniesieniu do liczby mieszkańców.

Skutki:

- Brak rozwiniętego kapitału społecznego bazującego na wzajemnym zaufaniu i gotowości do samoorganizacji może stać się w przyszłości kolejną barierą rozwoju społeczno-gospodarczego regionu.

Działania:

- Kontynuowanie wsparcia oddolnie tworzonych organizacji społecznych z poziomu regionalnego. Przykładem w okresie 2014-2020 jest wdrożenie w województwie kujawsko-pomorskim mechanizmu Rozwoju Kierowanego przez Lokalną Społeczność na terenie całego regionu (zarówno na obszarach wiejskich, jak i w miastach). Obecne doświadczenia wskazują jednak na potrzebę większej autonomii lokalnych grup działania.
- Wykorzystanie potencjału podmiotów ekonomii społecznej i organizacji pozarządowych, które mogą podejmować się aktywności gospodarczej szczególnie w obszarach opieki społecznej lub usług na terenach marginalizowanych (potrzebna jest tu kontynuacja wsparcia Ośrodków Wspierania Ekonomii Społecznej).

Bibliografia

1. *Strategia rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego do roku 2020 – Plan modernizacji 2020+*, Toruń, 21 października 2013.
2. *Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)*, Ministerstwo Rozwoju, Departament Strategii Rozwoju, Warszawa 2017, ISBN 978-83-7610-615-1.
3. Projekt *Planu zagospodarowania przestrzennego województwa kujawsko-pomorskiego* (Projekt wersja 1.0 do konsultacji wewnętrznych).
4. Ustawa z 20.04. 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz.U. z 2016 r. poz. 645, z późn. zm.).
5. W. Gierańczyk, M. Kobyłecka, *Sytuacja społeczno-gospodarcza na terenach wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim w 2015 r. ze szczególnym uwzględnieniem przedsiębiorczości*, Urząd Statystyczny w Bydgoszczy.
6. M. Podolak, pod kierunkiem W. Gierańczyk, *Opracowanie sygnał Stan i ruch naturalny ludności w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 r.*, Urząd Statystyczny w Bydgoszczy, maj 2017.
7. A. Wasila, M. Żmuda-Trzebiatowska pod kierunkiem I. Rybaniec, *Opracowanie sygnał Podmioty gospodarki narodowej w rejestrze REGON w województwie kujawsko-pomorskim, Stan na koniec 2016 r.*, Bydgoszcz, luty 2017.
8. *Ocena zasobów pomocy społecznej w województwie kujawsko-pomorskim za 2016 rok*, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Toruniu, Toruń 2017.
9. Ustawa z 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych (Dz.U. z 2016 r. poz. 2046, z późn. zm.).
10. Ustawa z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. z 2016 r. poz. 930, z późn. zm.) Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z 22 września 2005 roku w sprawie specjalistycznych usług opiekuńczych.
11. Sprawozdanie z realizacji w 2016 roku „Kujawsko-Pomorskiego Programu na Rzecz Ekonomii Społecznej do roku 2020”, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Toruniu.
12. *Gospodarstwa domowe i rodziny w województwie kujawsko-pomorskim. Charakterystyka demograficzna, Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, W. Zwara, (red.), Urząd Statystyczny w Bydgoszczy, 2014, ISBN 978-83-62131-96-9.
13. *Ludność i gospodarstwa domowe w województwie kujawsko-pomorskim. Stan i struktura społeczno-ekonomiczna, Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, W. Zwara, (red.), Urząd Statystyczny w Bydgoszczy, 2014, ISBN 978-83-62131-01-3.
14. M. Geise, *Bariery rozwojowe województwa kujawsko-pomorskiego – referat na konferencji „Bariery i wyzwania dla zrównoważonego rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego”* 23.11.2017 r.
15. *Rynek pracy w kujawsko-pomorskim 2015*, W. Zwara, (red.), Urząd Statystyczny w Bydgoszczy, 2016, ISSN 1734-7386.
16. *Regionalne zróżnicowanie wynagrodzeń, Notatka informacyjna* J. Balcerzak, (red.), Główny Urząd Statystyczny w Warszawie, 2014.
17. *Budżety gospodarstw domowych w 2015, Informacje i opracowania statystyczne*, P. Łysoń, (red.), Główny Urząd Statystyczny w Warszawie, 2016, ISSN 0208-9793.
18. M. Leszczyńska, M. Poreda, *Opracowanie sygnał Informacja o budżetach gospodarstw domowych w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 r.*, Urząd Statystyczny w Bydgoszczy, wrzesień 2017.
19. G. Chyl, W. Derkowska, M. Parnicki pod kierunkiem B. Bednarczyk, *Opracowanie sygnał Wynagrodzenia pracowników według cech społeczno-ekonomicznych za październik 2014 r. w województwie kujawsko-pomorskim*, Urząd Statystyczny w Bydgoszczy, luty 2016.
20. *Ubóstwo w Kujawsko-Pomorskiem*, Informacja prasowa, Urząd Statystyczny w Bydgoszczy, 29.11.2017.
21. *Ubóstwo w Polsce w latach 2013 i 2014*, Anna Bieńkuńska (red.), Główny Urząd Statystyczny w Warszawie, 2015, ISBN 978-83-7027-602-7.
22. *Program opieki nad zabytkami województwa kujawsko-pomorskiego na lata 2017-2020*, J. Janczarski, (red.), Samorząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego, Toruń 2017.
23. J. Wojciechowska, *Opracowanie sygnał Ochrona środowiska w województwie kujawsko-pomorskim w 2016 r.* – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy, listopad 2017.
24. M. Dudek, *Sukcesja indywidualnych gospodarstwach rolnych jako czynnik przeobrażeń strukturalnych w polskim rolnictwie*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 2016.
25. P.A. Samuelson, W.D. Nordhaus, 1999, *Ekonomia 2*. WN PWN, Warszawa, 1–547.
26. *Rynek ziemi rolniczej – stan i perspektywy*, nr 19, Analizy Rynkowe, A. Sikorska, (red.), MRiRW, ANR, IERiGŻ-PIB, Grudzień 2016, ISBN 978-83-7658-659-5, ISSN 1505-9979.
27. *Rolnictwo w 2016 r.*, A, Łączyński, (red.), Główny Urząd Statystyczny w Warszawie, 2017, ISSN 1507-9724.

28. *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (z. 31)*, J. Krzyżanowski, (red.), IERiGŻ-PIB, Warszawa, 2015, ISBN 978-83-7658-573-4.
29. Pełny zapis przebiegu posiedzenia Komisji Rolnictwa i Rozwoju Wsi (nr 187) 26 października 2017.
30. *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2013 roku w województwie kujawsko-pomorskim*, W. Zwara, (red.), Urząd Statystyczny w Bydgoszczy, 2014, ISBN 978-83-62131-25-9.
31. T. Sobczyński, *Dlaczego plony uzyskiwane przez rolników są niższe niż w doświadczeniach odmianowych?* Referat na konferencji naukowej Polskiej Izby Nasiona pt. Przyszłość polskiej hodowli roślin i nasiennictwa, Luboń 26.04.2017.
32. T. Sobczyński, *Charakterystyka organizacyjno-ekonomiczna uprawy rzepaku w województwie kujawsko-pomorskim*. Referat na konferencji pt. Rzepak – nowe rozwiązania w uprawie, KPODR w Minikowie, Przysiek 21.02.2017.
33. T. Sobczyński, *Czy uprawa rzepaku się opłaca?* Wieś Kujawsko-Pomorska nr 192, 2017.
34. T. Sobczyński, *Działania dostosowawcze gospodarstw rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim na tle Polski i UE*. Mat. konf. KPODR, Minikowo, 2017.
35. I. Dziejowska, R. Pacuszka, *Skup i ceny produktów rolnych w 2014 r.*, Główny Urząd Statystyczny w Warszawie, Departament Rolnictwa, czerwiec 2015.
36. T. Sobczyński, *Postęp biologiczny się opłaca*, Wieś Kujawsko-Pomorska nr 194, 2017.
37. T. Sobczyński, *Sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolniczych w województwie kujawsko-pomorskim*, Mat. konf. KPODR, Minikowo. Forum Rolnicze, Tuchola 08.02.2017 r.
38. T. Sobczyński, *Trzeba zmniejszyć tę lukę*, Wywiad: M. Felińska, Przedsiębiorca Rolny, 6(32), czerwiec 2017.
39. T. Sobczyński, *Modernizacja gospodarstwa – nadzieje i zagrożenia*, Wieś Kujawsko-Pomorska nr 182, 46–49, 2016.
40. S. Jarzębowski, B. Klepacki, *Łańcuchy dostaw w gospodarce żywnościowej*, Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie, Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, t. 103, 2013.
41. F. Kapusta, *Przemysł spożywczy w Polsce i jego baza surowcowa*, *Ekonomia XXI Wieku* 2(6), Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, 2015.
42. G. Buczyńska, D. Frączek, P. Kryjom, *Raport z inwentaryzacji klastrów w Polsce 2015*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2016.
43. Wystąpienie Wojewody Kujawsko-Pomorskiego Mikołaja Bogdanowicza na konferencji „Zrównoważony rozwój województwa kujawsko-pomorskiego – bariery i wyzwania” 23.11.2017 r. w Bydgoszczy.
44. *Subsidia a ekonomika, finanse i dochody gospodarstw rolniczych* – J. Góral (red.), IERiGŻ-PIB w Warszawie, 2015, ISBN 978-83-7658-571-0.
45. *Sprawozdanie z działalności Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa 2016*, opracowano w Departamencie Analiz i Sprawozdawczości, Warszawa 2017.
46. T. Sobczyński, *Regionalne zróżnicowanie gospodarstw rolniczych i perspektywy produkcji mleka w Polsce*, Zakład Ekonomiki i Doradztwa w Agrobiznesie, Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy w Bydgoszczy, 2015.
47. *Biuletyn Statystyczny Województwa Kujawsko-Pomorskiego*, IV kwartał 2016 r., Urząd Statystyczny w Bydgoszczy, marzec 2017.
48. M. Kobyłecka, *Opracowanie sygnałne Działalność innowacyjna przedsiębiorstw w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2013-2015*, Urząd Statystyczny w Bydgoszczy, grudzień 2016.
49. Z. Grudny, M. Ochmańska, M. Sikora, A. Piszczek, *Dotychczasowe wykorzystanie i planowane inwestycje w odnawialne źródła energii w województwie kujawsko-pomorskim*, Minikowo 2013.
50. Regionalny Program Operacyjny Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014-2020.
51. Program rewitalizacji *Zasady programowania przedsięwzięć rewitalizacyjnych w celu ubiegania się o środki finansowe w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014-2020* – Toruń, 27 stycznia 2016.
52. Rejestr form ochrony przyrody prowadzony przez Regionalną Dyрекcyję Ochrony Środowiska w Bydgoszczy, stan na 21 lipca 2016.
53. K. Podlaska-Krzywiec, *Ład przestrzenny w województwie kujawsko-pomorskim*, Kujawsko-Pomorskie Biuro Planowania Przestrzennego i Regionalnego we Włocławku.
54. Rozporządzenie Rady Ministrów z 19 lipca 2016 r. w sprawie ustalenia granic niektórych gmin i miast, nadania niektórym miejscowościom statusu miasta oraz zmiany nazwy gminy (Dz.U. z 28.07.2016, poz.1134).
55. Wojewódzki Urząd Pracy w Toruniu Wydział Badań i Analiz, *Zróżnicowanie lokalne bezrobocia wśród mieszkańców wsi województwa kujawsko-pomorskiego w 2016 roku*, Toruń, czerwiec 2017 PAN.
56. M. Stanny, A. Rosner, M. Zagórski, K. Podhajski, K. Lipiński, A. Żeglińska, E. Kozdroń, M. Makowiecki, *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich, Projekt badawczy, okres realizacji 2014-2016 II etap*, PAN, IRWiR.

-
57. W. Knapik, M. Kowalska, *Zróźnicowanie obszarów wiejskich w Polsce na tle procesów społeczno-ekonomicznych i demograficznych*, Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych, Zeszyt Nr 1, 2014.
 58. Dane ze stacji meteorologicznej w Minikowie k. Nakła nad Notecią.
 59. Biuletyn Statystyczny woj. kujawsko-pomorskiego za I kwartał 2016 r., Polska Agencja Informacji i Inwestycji Zagranicznych, Invest in Poland, Kujawsko-Pomorskie, Bydgoszcz 2016.
 60. Konsorcjum Agrotec Polska Sp. z o.o. & Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, „Szanse i Zagrożenia oraz potencjalne kierunki rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w ujęciu regionalnym” – Raport Podsumowujący, Warszawa 2012.
 61. EUROSTAT, Grupa Doradców Biznesowych BAA Polska, Raport, *Sektor Spożywczy w czasie i przestrzeni – Ocena standingu adaptacyjności sektora*, Warszawa 2011.
 62. D. Malicka, Opracowanie sygnałne *Bezrobocie rejestrowane w województwie kujawsko-pomorskim w 2015 roku*, Bydgoszcz 2016.
 63. Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego, *Diagnoza sytuacji w województwie kujawsko-pomorskim – Dokument opracowany w ramach procesu aktualizacji RSI WKP do roku 2020*, Załącznik nr 1 do Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014-2020, Bydgoszcz 2015.
 64. B. Karwat-Woźniak, *Zmiany w formach sprzedaży produktów rolnych w gospodarstwach indywidualnych*, Warszawa 2013.
 65. E. Bąk-Filipek, *Formy i organizacja sprzedaży produktów żywnościowych w handlu detalicznym*, Roczniki Naukowe, tom XVI, Zeszyt 6.
 66. D. Kołodziejczyk, M. Gospodarowicz, D. Lidke, T. Miś, M. Raftowicz-Filipkiewicz, H. Łabędzki, M. Struś, *Wieloaspektowe ujęcie problemów spójności obszarów wiejskich na poziomie lokalnym i regionalnym w dotychczas realizowanych i planowanych strategiach rozwoju*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, PIB. Warszawa 2015.
 67. A. Stańczyk, *Zróźnicowania stanu rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego (wybrane zagadnienia)*.
 68. R. Rudnicki, *Rolnictwo i przemysł spożywczy województwa kujawsko-pomorskiego – diagnoza stanu oraz tempo i kierunki zmian w warunkach oddziaływania instrumentów pomocowych Unii Europejskiej* (Opracowanie eksperckie)
 69. Opracowania na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego w Warszawie oraz Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego w Bydgoszczy (<http://stat.gov.pl/>, <http://bydgoszcz.stat.gov.pl/>)
 70. <http://balticgreenbelt.org.pl/>
 71. <http://swaid.stat.gov.pl>
 72. <http://atlas.kujawsko-pomorskie.pl>
 73. www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/, dostęp z dnia 22.09.2017 r.
 74. www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-ruchomych/, dostęp z dnia 22.09.2017 r.
 75. www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-archeologicznych/, dostęp z dnia 22.09.2017 r.
 76. www.stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/, dostęp z 14.09.2017 r.
 77. <http://www.kujawsko-pomorskie.pl/wspolpraca-miedzynarodowa-international-cooperation/regiony-partnerskie>, dostęp z dnia 14.09.2017 r.
 78. http://www.silverteam.dobrekadry.pl/dokumenty/04_Profesjonalny_opiekun.pdf
 79. <http://www.gopszblewo.pl/index.php/pomoc-spoleczna/pomoc-spoleczna-czym-jest/9-pomoc-spoleczna>
 80. http://www.rops.torun.pl/pliki/wiadomosci/20170208_senior/informator_dla_seniora
 81. <http://bydgoszcz.rdos.gov.pl/>
 82. <http://stona50.byethost10.com/epoka/e1211.html?i=1>
 83. <http://www.coi.kujawsko-pomorskie.pl/static.php?lang=pl&dokument=111&pierwszy=1&dzial=1>
 84. <http://ec.europa.eu/agriculture/rica/database>
 85. <http://fadn.pl/publikacje/szeregi-czasowe>
 86. <http://www.targowisko.mewat.pl/oferta.htm>
 87. <http://www.gielda.torun.pl/art/21/o-nas.html>
 88. http://targowiska.mpgn.com.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=105
 89. http://www.gios.gov.pl/chemizm_gleb
 90. <http://www.fdpa.org.pl/metody-ochrony-i-racjonalnej-gospodarki-wodnej-w-rolnictwie>
-

